

І.П.Ющук

Рідна мова

Поглиблене вивчення

Вступ

§ 1. Рідна мова

У світі є понад 3,5 тисячі мов. Одними розмовляють мільйони, іншими — лише сотні, а то й десятки людей. І всі вони різні. Навіть та сама мова в різних народів має свої особливості. Наприклад, англійська мова в американському суспільстві набула таких відмінних рис, які дають підставу говорити про її американський варіант і навіть уже про окрему американську мову. В Австралії вона перетворилася на австралійський діалект англійської мови. Виникли ірландський, канадський, новозеландський варіанти англійської мови. Те саме відбулося й з іспанською мовою в країнах Латинської Америки, з німецькою — в Австрії і Швейцарії, із французькою — у тій же Швейцарії, у Бельгії, Канаді, Люксембурзі.

Навіщо стільки багато мов? Чи не краще б усім людям мати одну якусь мову й спілкуватися нею?

Наявність багатьох мов зумовлена об'єктивними закономірностями всесвітнього розвитку. Адже мова служить людям не лише засобом спілкування. Вона ще більшою мірою потрібна їм для пізнання й осмислення навколишнього світу. Як кожна людина трохи по-своєму сприймає навколишню дійсність, так і кожен народ певною мірою по-інакшому відображає, віддзеркалює, переломлює й оцінює навколишні явища. Хоч люди різних національностей і рас однаково бачать світ і мислять за тими самими законами логіки, а проте членують його й виділяють у ньому ті чи інші риси по-різному. Ця розбіжність у світосприйманні залежить від різниці в природних умовах життя, в історичному досвіді, в характері народів і, нарешті, від випадковостей. І все це відбивається, фіксується в мові як життєвий досвід певного народу, як осягнення тих чи інших таємниць всесвіту.

Тому кожен народ має свою мову. Навіть якщо йому накинули чужу, то він її з бігом часу перетравлює, переінакшує, пристосовує до своїх психологічних особливостей, до свого способу думання, до свого менталітету, до своїх умов існування. Таким чином, завдяки різноманіттю мов, людство в своїй сукупності має змогу якомога повніше й докладніше відтворити картину світобудови, зробити свій власний внесок у її пізнання. Без тої чи іншої мови вселюдське уявлення про світ буде не таким повним, як неповною буде веселка без якогось кольору або навіть його відтінку. Тому кожне суспільство зобов'язане дбати про власну мову, захищати її,

розвивати, відточувати, удосконалювати, помножувати її можливості й ефективно використовувати її. Народ, який не чинить цього, зникає з лиця землі як непотрібний.

Мова будь-якого народу природно починалася в глибокій давнині зі жменьки слів і найпримітивнішої граматики. У процесі життєвої практики людей і в зіткненні з іншими мовами та чи інша мова розвивалася, збагачувалася протягом багатьох століть, відкидала випадкове й закріплювала закономірне, розширювала свої виражальні й пізнавальні можливості. І постійно відбивала мінливі умови життя, фіксувала певні етапи пізнання світу.

Таким чином, мова, передаючись від покоління до покоління, вбирає, акумулює в собі життєвий досвід найвіддаленіших предків і, отже, полегшує нащадкам орієнтацію в міжлюдських стосунках, у природних умовах своєї землі і взагалі в цьому світі.

Така мова якнайкраще пристосована до психологічних особливостей народу — творця мови, його способу мислення, уявлень, природного середовища і, отже, якнайкраще сприяє всебічному виявленню його творчих духовних сил. Як писав В.Гумбольдт, “мова є ніби зовнішній вияв духу народу; мова народу є його дух, і дух народу є його мова — важко уявити собі щось більш тотожне”. Кожна мова позначена неповторною індивідуальною печаттю її носія — народу, і в тому її найбільша цінність.

Мова, вироблена народом на його споконвічній землі і пристосована саме до його умов існування, до його способу думання, навіть якщо за її основу колись було взято чужу мову, — це рідна мова народу. Вона є рідною не тільки для всього народу, а й для кожного окремого індивіда, що належить до цього народу, незалежно від того, з якою мовою йому довелося зіткнутися при появі на світ. Рідна мова — це мова предків і землі, а не мова, привнесена ззовні, хай би якою вона досконалою й привабливою не здавалася.

Мова, як було сказано вище, — це не тільки засіб спілкування, а й могутній інструмент мислення та пізнання світу. Якщо спілкуватися можна з однаковим успіхом будь-якою мовою, аби тільки володіти нею, то мислення й пізнання світу, а отже, й інтелектуальний розвиток найефективніше здійснюється за допомогою рідної мови (мови рідного народу й рідної землі).

“Не умовних звуків тільки вчиться дитина, вивчаючи рідну мову, а п’є духовне життя й силу з рідної груді рідного слова. Воно пояснює їй природу, як не міг би пояснити її жоден природознавець; воно знайомить її з характером людей, що її оточують, з суспільством серед якого вона живе, з його історією та його прагненнями, як не міг би ознайомити жоден історик; воно вводить її в народні вірування, в народну поезію, як не міг би ввести жоден естетик; воно, нарешті, дає такі логічні поняття й філософські погляди, яких, звичайно, не міг би дати жоден філософ”, — писав видатний педагог К.Ушинський.

Рідна мова сприяє якнайповнішому виявленню творчих можливостей кожної окремої людини. Т.Шевченко, який більшу частину свого життя, починаючи з п'ятнадцяти років, провів у російськомовному середовищі, досяг найвищої майстерності в творах, писаних саме українською мовою, і тим збагатив скарбницю не лише української, а й світової культури. Володимир Сосюра, Олександр Олесь, Євген Плужник, і не тільки вони в Україні, починали писати вірші російською мовою, але видатними поетами стали тільки тоді, коли перейшли на мову рідного народу. Вчений робить відкриття не тільки тому, що він наполегливо проникає в таємниці природи, а ще й тому, що він досконало володіє тонкощами рідної мови — підґрунтям для точного мислення.

Людина, сприймаючи словесну, зорову, чуттєву інформацію, перекодує її на свою внутрішню мову. Внутрішня мова індивідуальна і водночас максимально наближена до мови рідного народу. Саме рідна мова якнайкраще сприяє прогресові як окремих індивідів, так і суспільства в цілому. Тому в кожній країні боротьба за розвиток суспільства неодмінно поєднувалася й поєднується з боротьбою за утвердження в суспільстві єдиної національної мови, навіть якщо тою національною мовою розмовляла вже лише мізерна кількість населення. Прикладом цього є Італія, Чехія, Франція, а в наш час Ізраїль, Естонія, Латвія. І Україна теж.

“Найбільше й найдорожче добро в кожного народу — це його мова, ота жива схованка людського духу, його багата скарбниця, в яку народ складає і своє давнє життя, і свої сподіванки, розум, досвід, почування”, — писав Панас Мирний. Тільки користуючись рідною мовою й, таким чином, активно розвиваючи її, той чи інший народ може справно виконувати свою місію на землі, визначену йому Провидінням.

І, нарешті, мова, є мірилом людської гідності. Якщо я на землі своїх пращурів соромлюся й цураюся мови, успадкованої від них, то я тим виявляю свою неповагу до предків, до їхнього інтелектуального подвигу, а отже, й до самого себе.

Кожна мова — це продукт розумової діяльності багатьох поколінь народу. Чим вище підноситься суспільство, тим досконалішою стає його мова. І чим багатша мова, тим краще вона обслуговує суспільство й кожну людину зокрема. А розвиває мову тільки той, хто користується нею.

Немає кращих і гірших, вищих і нижчих мов. Але є мова рідного народу, яку не може замінити жодна інша. Мова рідного народу і найвеличніша, і найсвятіша, і найглибинніша. Як був переконаний колись великий французький філософ Вольтер, усі основні європейські мови можна вивчити за шість років, свою ж рідну треба вчити все життя. А хто нехтує рідною мовою, цурається її, той обкрадає і себе, і свій народ.

Наша українська мова — одна з найдавніших мов світу. Коли відомого російського історика В.Ключевського запитали: “Як розмовляли в Київській Русі?” — він відповів: “Так, як сьогодні розмовляють малороси” (тобто українці). Польський вчений-поліглот М.Красуський у праці “Древность малороссийского языка”, виданій 1880 року в Одесі, писав: “Займаючись

тривалий час порівнянням арійських мов, я прийшов до переконання, що українська мова старша не тільки від усіх слов'янських, не виключаючи так званої старослов'янської, а й від санскритської, грецької, латинської та інших арійських мов”.

Українська мова — одна з найбагатших мов світу. У сучасному “Словнику української мови” в 11 томах (1970 — 1980) зареєстровано понад 134 тисячі слів. У “Великому тлумачному словнику сучасної української мови” (2001) пояснено вже 170 тис. слів. Фактично ж її словниковий склад, за приблизними підрахунками, налічує не менше півмільйона лексем. Українською мовою однаково чудово звучать Біблія і Гомерова “Одіссея”, “Витязь у тигровій шкурі” Ш.Руставелі і “Божественна комедія” А.Данте, “Декамерон” Дж.Бокаччо й “Дон-Кіхот” М.Сервантеса, “Євгеній Онегін” О.Пушкіна і “Пан Тадеуш” А.Міцкевича, твори Шекспіра і Джека Лондона, Ярослава Гашека і Ліона Фейхтвангера. Нею складено понад 200 тисяч народних пісень, написано тисячі наукових праць. Нема таких високих почуттів і таких глибоких думок, яких не можна було б висловити українською мовою.

Завдяки своєму тривалому розвитку (за одними даними, вона як окрема мова розвивається близько 3 тисяч років, за іншими — не менше 7 тисяч), українська мова має струнку відшліфовану звукову й чітку граматичну системи. Вона співуча (за милозвучністю її зіставляють з італійською), мальовнича, логічна, у ній майже нема винятків.

Нині, незважаючи на систематичне приниження, переслідування й нищення її в минулому, українською мовою в Україні й поза нею розмовляє близько 45 мільйонів осіб. За кількістю тих, хто розмовляє нею, українська мова посідає десь 15 — 20-е місце у світі.

Українська мова має всі шанси стати однією із світових мов. Адже не завжди й англійська чи французька мови були загальноновизнаними міжнародними мовами спілкування. Для цього потрібна наша воля й наполеглива праця над рідним словом і в рідному слові.

1. Ще в 30-х роках минулого століття видатний український вчений і громадський діяч І.Огієнко написав працю “Наука про рідномовні обов’язки”. Тут наведено окремі положення з неї. Прочитайте їх і скажіть, як ви мислите своє ставлення до рідної української мови.

1. Мова — то серце народу: гине мова — гине народ.
2. Хто цурається рідної мови, той у саме серце ранить свій народ.
3. Літературна мова — то головний двигун розвитку духовної культури народу, то найміцніша основа її.
4. Стан літературної мови — то ступінь культурного розвитку народу.
5. Кожний, хто вважає себе свідомим членом свого народу, мусить пильно навчатися своєї соборної літературної мови.
6. Хто не говорить рідною мовою й не знає своєї соборної літературної мови, той ніколи не буде правдивим патріотом для свого народу.

7. Особа, що не зросла на рідній мові, загублена для нації, бо ціле життя буде безбатченком і справи рідної нації будуть їй чужі.

8. Кожний свідомий член народу мусить завжди допомагати всіма доступними йому способами розвитку культури своєї літературної мови.

9. На кожному кроці й кожної хвилини охороняй честь своєї рідної мови, як свою власну, більше того — як честь своєї нації. Хто не береже честі своєї рідної мови, той підкопує основи своєї нації.

10. Шануй чужу мову, але вимагай і від чужинців так само шанувати й твою мову.

2. Прочитайте уривок із щоденника О.Гончара і висловіть свої міркування з приводу долі названих тут двох українських геніїв.

Я майже певен: якби Гоголь не порвав із своїм національним середовищем, якби зберіг і надалі ті родинні зв'язки, що його живили в юності і ще раніш, у дитинстві, — не закінчив би він так трагічно. Втративши Україну, він опинився в духовному вакуумі. Він задихався від нестачі повітря. Звідси його містика, муки, страждання, почуття найчорнішої безвиході... З'являлись час від часу якісь нові інтереси, нібито близькими ставали інші реальності та ілюзії, але ніщо не могло замінити йому Україну, її сонце, сміх, її здорову народну кров і незламний дух (хай і покріпачених, хай і закутих) козацьких натур. Шевченко жив майже стільки літ, як і Гоголь, і так само більший відтинок свого життя провів поза Україною. Але він зберіг усі духовні зв'язки, зберіг у повноті, рівній реальному середовищу, все дороге, заповітне й наснажливе, і тому не сталося з ним того, що сталося з Гоголем: при всіх своїх терзаннях Шевченко уник тієї внутрішньої спустошливої руйнівної кризи, яка задушила його великого земляка, перед тим спаливши на чорнім вогні розпуки його невідомі для нас творіння.

3. Прочитайте уривок зі статті мовознавця В.Горбачука “Релігія і мова” і зробіть власний висновок про роль рідної мови в духовному удосконаленні людей.

Мова кожного народу є не просто засобом спілкування, а й першоосновою духовного буття, розвитку людей. І священна сутність національної мови підтверджена практикою, діями посланників Ісуса Христа. Так, у книзі “Дії святих апостолів” розповідається, що вони “сповнились Духом Святим і почали говорити іншими мовами, як їм Дух промовляти давав” (Дії, 2.4). Люди, що слухали вчення Христове з уст його учнів, “дивувалися, бо кожен з них тут почув, що вони розмовляли їхньою мовою” (Дії, 2.6). Євангеліст називає понад півтора десятка народів, представники яких “дивувались та й казали один до одного: “Хіба ж не галілеяни всі ці, що говорять? Як же кожен із нас чує свою власну мову, що ми в ній народились?.. Говорять вони про великі діла Божі мовами нашими!” (Дії, 2.7-11).

Саме ця повага до рідних мов слухачів була одним з важливих факторів, який забезпечив швидке поширення серед багатьох племен вчення Христового. Ми зараз, опинившись на руїнах, в умовах духовної та

економічної катастрофи намагаємось знайти орієнтири в напрямку морально-етичного, духовного відродження. Наші погляди звернені до релігії. По радіо і телебаченню, на майданах, в аудиторіях і храмах ми чуємо проповідників різних конфесій, у тому числі й різних напрямків християнства. Прислухаймось, чи всі вони шанують святая святих — мову народу, трудом якого живуть, чи йдуть вони дорогою учнів Христа?

Із діянь апостолів з достатньою ясністю випливає однозначна відповідь: богослужбовою мовою має бути мова того народу, серед якого здійснюються релігійні обряди. У Першому посланні святого Петра до коринф'ян є й конкретні настанови щодо цього: “Як говорить хто чужою мовою, той не людям говорить” (14.2). “А тепер, як прийду до вас, браття, і до вас говорити буду чужою мовою, то який вам пожиток зроблю?” (14.6). “Так і ви, коли мовою не подасте зрозумілого слова, — як пізнати, що кажете? А говоритимете на вітер! Як багато, наприклад, різних мов на світі, — і жодна з них не без значення! І коли я не знатиму значення слів, то я буду чужинцем промовцеві і промовець чужинцем мені” (14.9-10). “Дякую Богові моєму, — розмовляю я багатьма мовами. Але в Церкві волю п'ять слів зрозумілих сказати, щоб інших навчити, аніж десять тисяч слів чужою мовою!” (14.18-19).

4. Чи багато помилок ви ще робите? Текст запишіть під диктовку (попросіть когось, щоб вам продиктував його). Написане уважно звірте з надрукованим, помилки, якщо вони трапляться, виправте й з'ясуйте їх.

Мова — це не просто звуки, відтворені відповідними м'язами відповідних органів. Це голос народу, неповторного тембру й інтонації, це один з факторів спадкового механізму, який виокремлює ту чи іншу спільність у всесвітньому многоголоссі як самостійну індивідуальність. Втрата слуху веде до втрати тембру, а отже, власного голосу, що кінець кінцем нівелює народ як неповторне, оригінальне явище.

Оскільки мова як станова ознака самого поняття нації є тією своєрідною перфокартою, на якій закодована пам'ять усіх поколінь, історія народу, анкета його родоvodu, неперехідні моральні цінності, закони пращурів, біоритми національного інстинкту, психофізична структура етнічного типу, то, зрозуміло, втрата мови вільно чи невільно веде до щезання й самої нації.

Як примус згори зректися своєї мови, так і добровільна відмова від неї — акт однаковою мірою протиприродний (Б.Олійник).

5. Напишіть твір-роздум “Що значить для мене рідна мова”. По можливості дайте відповіді також на поставлені нижче запитання.

Яку мову слід називати рідною?

Чи доцільне існування багатьох мов у світі?

Чи треба вивчати інші мови?

У чому корисність перекладання художніх та інших творів із чужої, навіть близької мови на рідну?

Чому неможливі дослівні переклади з однієї мови на іншу?

Чи маємо ми соромитися своєї української мови?

Від кого й від чого залежить розвиток нашої мови, її вдосконалення й збагачення?

§ 2. Держава і мова

Людей насамперед єднає територія, на якій вони живуть, — турбота про те, як її розділити, використати, пристосувати, облаштувати. Але територія об'єднує людей лише механічно — цього для творчого співжиття недостатньо. Потрібні якісь глибші, суттєвіші, справді людські, духовні зв'язки, які б єднали людей, що опинилися разом на тій самій території, і сприяли їхній спільній діяльності.

Як переконує світовий досвід, в основі духовного єднання людей у певну спільноту завжди лежала й тепер лежить насамперед мова. Спільна мова організовує досвід людей, сприяє їхній згуртованості. Вона, якщо її вміло підтримує держава, з конгломерату людей, попри всі їхні, часом навіть протилежні особисті, групові, класові, етнічні інтереси, врешті-решт творить суспільство — злагоджений діючий організм, здатний саморозвиватися.

Коли Італія 1861 року здобула незалежність, із понад 25 мільйонів її населення тільки 600 тисяч володіли італійською мовою. У Франції наприкінці XVIII ст. половина французів не знала французької мови. Давня мова євреїв іврит на час проголошення держави Ізраїль 1947 року була збереглася тільки в єврейських священних книгах. Але уряди цих держав свого часу доклали максимум зусиль, щоб усе населення оволоділо мовою своєї держави: сприяли виданню книг, журналів, газет, запроваджували обов'язкову освіту, вимагали від чиновників користуватися державною мовою. І це принесло свої позитивні плоди в розвиткові не тільки культури, а й економіки, науки, освіти.

Проте навіть там, де спільна для всього суспільства мова посідає міцні позиції, держава дбає про мову, справедливо вбачаючи в ній важливий чинник національної єдності й соціального поступу. У конституції багатонаціональної Росії записано: "Державною мовою Російської Федерації на всій її території є російська мова". І це положення неухильно виконується. У законі про вживання французької мови, прийнятому Національними зборами й Сенатом Франції 4 серпня 1994 року, не тільки проголошується, що "французька мова як державна, згідно з Конституцією, є важливою складовою частиною самобутності і національного надбання Франції", а й встановлюються суворі санкції за ігнорування її на території держави.

Хоч за конституцією США англійська мова не має статусу державної, проте знання її тут є обов'язковим для зайняття будь-якої, навіть найдрібнішої державної посади. Коли 1998 року в Сенаті США на вимогу представників іспаномовної частини населення розглядалося мовне питання, то було заявлено, що культурно-мовна різноманітність країни не повинна сприяти подрібненню населення на відірвані одна від одної етнічні частини і часточки, "англійська є зв'язкою, яка збирає країну до купи". Ніхто не ставить

за мету наступати на мовно-культурні особливості окремих груп людей, наголошувалося тут, але інтереси всього суспільства є вищими за інтереси його частин: “Наше майбутнє як нації залежить від утвердження в спільній мові. Єдина офіційна англійська мова допоможе нам спільно йти вперед”.

Українська держава на всіх етапах свого існування теж утверджувала єдину державну мову. Ще Володимир Великий, запровадивши християнство на Русі, змусив принаймні дітей високопоставлених осіб, тодішню майбутню еліту держави, вивчати єдину церковнослов’янську мову і користуватися нею. У зведенні законів Литовсько-Руської держави — так званих Литовських статутах, писаних у XVI ст., державною було проголошено руську (тобто українську) мову. У березні 1918 року було прийнято Закон Центральної Ради про державну мову. У ньому зокрема вказувалося: “Всякого роду написи, вивіски... повинні писатися державною українською мовою... Мовою в діловодстві має бути державна українська...” Але з втратою незалежності цей закон втратив свою силу.

1989 року на вимогу національно-патріотичних сил було конституційно закріплено державний статус української мови в Україні і прийнято Закон про мови в Українській РСР (28 жовтня 1989 року).

У Конституції незалежної України, прийнятій 28 червня 1996 року, у статті 10 записано: “Державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України”. Конституційний Суд України своїм рішенням від 14 грудня 1999 року дав таке тлумачення цього та інших пунктів Конституції: “Таким чином, положення Конституції України зобов’язують застосовувати державну — українську мову як мову офіційного спілкування посадових і службових осіб при виконанні ними службових обов’язків, у роботі і в діловодстві тощо органів державної влади, представницького та інших органів Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, а також у навчальному процесі в державних і комунальних навчальних закладах України”.

Єдина для всього суспільства державна мова дає змогу сконцентрувати його інтелектуальний потенціал і таким чином, у процесі історичного розвитку, врешті-решт переростає в могутню рушійну силу суспільного прогресу, як це було у Франції, Італії, інших тепер високорозвинених країнах. Державна мова єднає, а не роз’єднує, підсилює сукупний інтелект суспільства, а не послаблює його.

6. Прочитайте поданий діалог і за цим зразком проведіть дискусію в класі про потребу плекати рідну, успадковану від предків мову.

— Пане професоре, часом собі думаю: навіщо ми клопочемося про мову, про національну культуру? Хіба не все одно, яка мова, яка культура? Аби їсти було що і дах над головою.

— Тоді скажіть мені, пане добродію: чим же людина відрізняється від тварини?

— У тварин теж є мова.

— До речі, у різних тварин різна. Але я не про те. Чи тварини творять духовну культуру, духовні цінності? Малюють картини, складають музику...

— Ні, але яке це має відношення до мови?

— Скажіть ще: ви б хотіли якось жити після своєї смерті ? Бодай у пам'яті нащадків.

— Кому хочеться помирати?

— А якщо народ умирає, бо в нього відібрано його мову, звичаї, культуру, які творилися, може, не одне тисячоліття й передавалися з покоління в покоління як пам'ять про предків, як частка їхньої душі? Люди дбали, плекали, і от прийшло покоління та й каже: наші діди й прадіди були дурні, бовдури, а он у того, не нашого народу так предки були розумні. Тож кидаймо своє й хапаймося за чуже. Чи ви б хотіли, щоб хтось із ваших нащадків колись, навіть через сотню чи й дві сотні років, таке сказав про вас?

— Звичайно, ні.

— А все те, що людина осягнула, що створила, залишається насамперед у мові. До речі, ви маєте велику спадщину від свого прапрадіда?

— Я не знаю навіть, хто він був.

— А мова його залишилася, і вона живе у вас, у мені, у всіх його нащадках і залишиться жити після нас на цій землі, де народилася. На іншій землі — ні в Америці, ні в Австралії — вона довго не проживе, бо там потрібна інша мова.

— Але ж американці говорять не якоюсь своєю, а англійською мовою.

— Англійською, та не тою, що в Англії. Вона вже дуже відрізняється від справжньої англійської. Утворюється нова, американська нація і виробляє свою мову, яку пристосовує до своєї психіки, менталітету, природного оточення.

— То так колись, у глибоку давнину, й наші предки творили свою мову, яка тепер називається українською?

Так. І не одне тисячоліття (І.Ющук).

7. Прочитайте вірш бразильського поета українського походження Івана Кращука “Ода мові” (1987). Що означає рідна мова для людини, давно відірваної від своєї вітчизни?

О рідне слово! О мово рідна!
Що за таємна у тобі сила,
Що така мила і необхідна —
Кому чужина душу втомила?!

Як не зустріну тебе щоденно
У чужих мовах чужого краю,
В мені звучиш ти, мово пісенна,
Лунаєш шумом рідного гаю!

Здаєшся плеском весла об воду,
Подихом вітру літньої ночі,

Здаєшся відблиском янгола ходу,
Що небом лине десь опівночі.

Здаєшся звуком сопілки в полі
Шептанням збіжжя на рідних нивах,
Шелестом верб, калини, тополі,
Любовним чаром в дівочих співах.

Ти милозвучна, як рідна мати,
Що, нахилившись над сном дитини,
Тиху молитву шепче, щоб спало
Мале спокійно до світа днини...

8. І. Прочитайте уривок з виступу О.Гончара на установчій конференції Товариства української мови імені Тараса Шевченка 11 лютого 1989 року. Думки, які виникатимуть у вас під час читання тексту, записуйте. Випишіть слова й словосполучення, що могли б пригодитися для характеристики умов, у яких була наша мова до проголошення незалежності України.

XX століття принесло нашій мові й культурі високі злети й найскладніші випробування. Ми знали український Ренесанс 20-х років, але ж потім знали й терор сталінського “великого перелому”, бачили нещадні ті зими, коли українську мову пакувалося в спецпереселенські вагони, чий маршрут пролягав в зловісну безвість, наповнюючи простори тужливим волянням мільйонів людей, відірваних зі своїми сім’ями від рідної землі, від рідних вод і від ясних українських світанків. Почуло цю мову заполярне крайсвіття, топили її в океанських баржах, заганяли слово Тарасове в тундру й тайгу...

Душогуби стояли близько. Багато що їм вдалося. Зникли національні школи, недоступною для молоді ставала справжня історія народу, різні недоуки замінювали її своїми кон’юнктурними фальсифікаціями. Невтомні зливачі націй, лжеінтернаціоналісти, це ж вони готували нам мовний Чорнобиль, запевняючи, що процес асиміляції мов виникає стихійно, що оніміння націй, самознищення народу треба розглядати як вищий етап прогресу. Нині ясно вже, що то був тяжкий злочин проти національних культур, то була акція запланована, суслівські лакизники з ученими ступенями вже прикидали терміни, коли і яка мова загине остаточно.

Хіба не для цього так посилено заохочувалась міграція величезних мас людності з регіону в регіон — робилося це з метою нині очевидною: швидше перемішати, перетопити всіх нас у єдиному соцказанні, перетворити націю в кочуючі орди, щоб, руйнуючи генетичну пам’ять народів, розбавляти їх коріння, щоб дедалі більше виростало людей ніяких, безпам’ятних, апатичних — окрім бормотухи, байдужих до всього, — щоб, замість мислячих свідомих громадян, мати перед собою натовпи спримітизованих, задурманених догмами послушників, сонних і напівсонних душ, таких зручних для адміністративно-бюрократичного апарату правлячої системи.

Нерідко нам колють очі: це така ваша нація, не вміє дорожити своїм, сама відмовляється продовжувати свій генетичний код. Але згадаймо реальність: окрім начіплювання ярликів, чи було коли-небудь офіційне слово на захист честі й престижу українського народу? Чи могла вчителька відкрито сказати у школі своїм вихованцям: “Діти, ваша мова прекрасна, не соромтесь її, не цурайтесь, вона нічим не гірша за інші мови!” Що-що, а ярлик “націоналістки” такій учительці був би забезпечений. І хто її захистив би?

II. Підготуйтеся до усного виступу на тему “Мову треба берегти”: складіть поширений план виступу, запишіть окремі думки.

МОВА ЯК ЗАСІБ СПІЛКУВАННЯ

§ 3. Системний характер мови

Мова не є хаотичним, випадковим набором різних засобів. У ній все об’єднано, згруповано, впорядковано в певні системи. У цілому ж мова являє собою певним чином організовану систему систем.

Будь-яка мова, зокрема й українська, складається з трьох взаємопов’язаних систем, з трьох основних функціональних компонентів: фонетики (звуковий склад), лексики (сукупність слів) і граматики (набір правил та засобів для реалізації їх).

Фонетика являє собою відчутну, матеріальну оболонку мови (це певним чином зорганізоване коливання повітря, яке діє на наш орган слуху). Завдяки звукам ми чуємо співрозмовника і співрозмовник чує нас. Звуки можемо позначати на письмі окремими буквами.

Лексика членує, ділить світ, який існує в нашій уяві, на окремі частини різної величини й дає їм назви. Слова в нашій свідомості виступають заміниками, кодами цих уявних частин дійсності і під час спілкування сигналізують співрозмовникові про те, що ми уявляємо в дану мить.

Граматика позначає зв’язки, що існують між різними явищами, а також деякі найважливіші властивості буття (наприклад, число в іменниках, час у дієсловах). За допомогою граматичних засобів ми, поєднуючи слова між собою, творимо моделі подій, станів тощо, тобто будуємо речення, і таким чином передаємо певну інформацію іншим людям.

Кожен з цих функціональних компонентів мови творить свою власну систему: наприклад, звуки групуються за участю тону (голосу) й шуму, за місцем і способом творення; слова поділяються за частинами мови, за їхнім значенням; граматика має в своєму розпорядженні системи відмінків, родів, часів тощо.

Коли ми будуємо висловлювання, щоб передати іншим людям той чи інший зміст, ми користуємося цими засобами в певній впорядкованій послідовності, ідучи від найнижчого рівня вираження до найвищого.

Найнижчий рівень — **звуковий**. Окремі звуки (наприклад, [б], [з], [е]) самі по собі ніякого змісту не виражають. Але з них будуються всі вищі рівні.

Найзагальніші елементи змісту починає виражати наступний рівень — **морфемний**. Але морфеми — це ще тільки будівельний матеріал для слів (як, наприклад, окремо взяті префікс *без-*, корінь *-хмар-*, суфікс *-н-*, закінчення *-ий*).

Рівень слова передає вже конкретні елементи змісту, викликаючи в нашій уяві розрізнені образи. Чуємо слово *безхмарний* і уявляємо чисте небо, чуємо слово *дитинство* і уявляємо дітей — і тільки. Саме по собі слово, доки воно не оформлене як речення, ще ніякого змісту, ніякої інформації не виражає.

Рівень словосполучення уточнює значення окремих слів як виражальних засобів, готує їх до вираження конкретного змісту, моделює зв'язки між явищами. Чуємо словосполучення *безхмарне дитинство* і уявляємо вже не чисте небо, а щасливих, радісних малюків, можливо, й себе самого в минулому.

Зміст виражається **реченням**: *Безхмарне дитинство, на жаль, минуло*. Але часто, щоб передати певну інформацію, одного речення буває недостатньо. Тоді речення як складову частину вводять у **текст**, відповідним чином пов'язуючи його з іншими реченнями: *Усе йде, все минає. І безхмарне дитинство, на жаль, минуло. Настає пора вибору життєвого шляху, пора відповідальності й перед собою, і перед людьми, які оточують тебе. І ти вже не маєш права поводитися як нерозумна дитина*.

Така ієрархічна (з послідовною підпорядкованістю) організація виражальних засобів (звук — морфема — слово — словосполучення — речення — текст) забезпечує економне й досить точне вираження змісту.

9. Прочитайте уривок із мовознавчої праці й поясніть, що собою являє система.

Системою (гр. *σύστημα* — сполучення, організація) називається організована множина взаємопов'язаних елементів. Реальна система, отже, має три ознаки: 1) множинність елементів, 2) організованість їх, 3) взаємопов'язаність їх. Приклади систем: годинник, Сонячна система, суспільство. У кожній з цих систем усі три ознаки системності є настільки виразними, що не потребують доведення.

Інакше з мовою. Тут самоочевидними ознаками є тільки множинність елементів (у кожній мові є багато, скажімо, морфем чи слів) і організованість їх. Можна навіть сказати, що мова є взірцем високої організованості. У ній все регламентоване, підпорядковане певним правилам. Вільно сказати *зелений дуб*, *зелена липа*, але не вільно — “зелений липа”, “зелена дуб”. Можна утворити пестливі похідні з суфіксом **-ик** від слів *брат*, *віл*, *серп*, але не можна — від слів *сестра*, *вівця*, *коса*.

Взаємопов'язаність елементів у мові не є самоочевидною і потребує доказів. Ця ознака системи проявляється в тому, що між її елементами встановлюються певні відношення (інакше залежності, або кореляція). Відношення елементів системи бувають фізичними і чистими. Обидва ці види відношень є в мові.

Фізичними називають такі відношення, при яких один елемент породжується іншим (як слово *братик* породжується словом *брат*) або змінюється під впливом іншого (як слово *кто* змінилось на *хто*: проривний звук [к] під впливом наступного проривного [т] змінився на щілинний [х]). Фізичними іноді вважають також відношення типу *зелений дуб* і взагалі форми зв'язку слів у реченні.

Чистими є такі відношення елементів системи, при яких ці елементи прямо, фізично не діють один на одного, призводячи до якихось видозмін, а протиставляються один одному і завдяки цьому підтримують своє існування як різні елементи. Тому такі відношення називаються ще протиставленнями, або опозиціями. Так, і в укр. *Добре*, і в нім. *Dorf* “село” початковий звук [д] вимовляється твердо. Але в українському слові ця вимова означає, що даний звук належить до групи твердих приголосних, а в німецькому слові вона нічого не означає. Справа в тім, що в українській мові є м'які приголосні, наприклад [д'] у словах *діти*, *дядько*, а в німецькій їх немає, там усі приголосні тверді (крім м'яких за природою). Тому в українській мові є відмінні, протиставлені категорії твердих і м'яких приголосних; одна група елементів протиставляється іншій, і цим забезпечується існування обох груп. А в німецькій мові у зв'язку з відсутністю м'яких приголосних категорія твердих приголосних також відсутня, бо ознака твердості не відрізняє приголосні німецької мови від жодної іншої групи приголосних.

Наявність відношень між мовними одиницями і доводить, що мова становить собою систему. Як бачимо, роль відношень в організації мови дуже велика. Можна сказати, що відношення — це складники, компоненти системи, що до складу мовної системи входять як елементи, так і відношення між ними. (Ю.Карпенко.)

10. Опишіть систему граматичних значень прикметника. Чим система граматичних значень прикметника відрізняється від системи граматичних значень іменника?

11. З тексту виберіть по одній усі форми дієслова і, виходячи з дібраних прикладів, опишіть систему форм та граматичних значень дієслова. Яких форм дієслова не вжито в цьому тексті?

Сіли в машину і тільки рушили. Заболотний — раптом до Дударевича:
— Зупини.
— Що сталося?
— Стороння пасажирка заблукала.

Він опустив скло, щоб дати можливість вилетіти заблукалій звідкись до салону бджолі.

Коли випустив її, Дударевич, давши хід, докірливо похитав головою:

— Ну, знаєш! Це ти справді такий жалісливий? Чи боявся, що вжалить?
— І те, й те. А загалом повчитись би нам у цього племені. Ось чий звичай та етикету студіювати б нам, дипломатам. Уважніше придивитись би до цього “крилатого народу”.

— Ні, це не для мене, — скривився Дударевич. — Я дитя міста. Зросло на камені, як у вас кажуть. Вперше мав зустріч із бджолою, коли вже сидів у

службовому кабінеті: залетіла в квартиру і здорово вжалила — фізіономію рознесло, як від боксерського удару... Тож мені не до жалощів. Та й тобі... Ти ось випустив бджолу, пожалів її, а вона ж загине. Бо звідси хіба втрапить на пасіку?

— Втрапить. Своїх вона знайде, будь певен.

— Яким чином? — зацікавилася Тамара.

— А вусики-антени? Уявіть собі, на кожній антені п'ятсот тисяч чутливих пор, і кожна пора має нервові закінчення...

— Фантастика!

— Саме так.

— О, скільки ще тієї фантастики у житті, — сказала Тамара. — На сеансах гіпнозу, скажімо, спостережено: спроби навіяти гіпнотизованому аморальні вчинки викликають раптовий вихід його з гіпнотичного стану! Хіба ж не дивно?

— Дивно (О.Гончар. "Твоя зоря").

12. Прочитайте висловлювання людей різного часу про багатство виражальних засобів української мови, її досконалість і розкажіть, якою вона уявляється вам. Свої міркування запишіть.

I. Мова козаків ... дуже ніжна й сповнена пестливих виразів та незвичайно витончених зворотів (П'єр Шевальє, 1663 р.)

II. Для висловлення всякої емоції, всякого чуття південнорус має багату рідну мову свою. Чи закипить у ньому гнів, чи охопить його журба, чи ніжність розм'якшить серце його, чи буде у веселому жартівливому гуморі — для всього має багату рідну мову свою. Все може висловити цією мовою, що злеліяна не на прісному ґрунті граматики, а на полі битви у всьому розпалі, на вільних козацьких бенкетах і в свавільному побуті гайдамаків, — мовою, що злеліяна сумливими промовами до вітчизни бездомного блукальця на чужині, піснями любові, зігрітими полум'яними цілунками закоханих, і піснями розлуки, зігрітими палаючими сльозами очей дівочих, ніжними і турботливими напучуваннями матерів синам, з котрими вони щоденно готувалися розлучатись, надовго, якщо не навіки... (А.Метлинський, 1834 р.)

III. ...Українська мова в багатстві, витонченості і гнучкості форм не поступається ані жодній із сучасних літературних мов слов'янства і не бідна аж ніяк на поняття, аби нею заважко було перекладати глибину філософських думок і змальовувати високохудожні образи. Це не мова простолюду тільки, як твердять московські невігласи, а мова цілої нації, політичне майбутнє якої іще попереду, але чие місце на право самостійного розвитку в ряду цивілізованих народів уже завойоване й не може бути зайняте ніким іншим (М.Драгоманов, 1882 р.)

IV. Моя мова

Все в тобі з'єдналося, злилося —

Як і поміститися в одній! —

Шепіт зачарований колосся,

Поклик із катами на двобій.
Ти даєш поету дужі крила,
Що підносять правду в вишину,
Вченому ти лагідно відкрила
Мудрості людської глибину.
І тобі рости й не в'януть зроду,
Квітують в поемах і віршах,
Бо в тобі — великого народу
Ніжна і замріяна душа.

(В.Симоненко, 1962 р.)

§ 4. Текст, його компоненти

Текст — це сукупність речень, об'єднаних у тематично й структурно завершену цілість, що передає певну інформацію.

Тексти бувають усні (промова, доповідь, розмова двох чи більше людей, магнітофонний чи електронний запис) і письмові (писаний від руки лист, надрукована стаття, наукова праця, художній твір тощо); короткі (телеграма, оголошення) і великі (повість, роман, наукова монографія тощо).

Текст характеризується зв'язністю й інформативністю.

У будь-якому тексті виділяються такі основні компоненти: думки, образи, настрої, мета, зорієнтованість на читача або слухача.

Думки — це та основна інформація, яку автор хоче донести до читача або слухача. Заради них звичайно й твориться текст. Думки, як правило, мають своє точне вираження в словах. Вони сприймаються на рівні внутрішнього мовлення. Думки повинні бути чіткими, зрозумілими насамперед для автора, а отже, й для читача та слухача.

Наприклад, в уривку *О слово рідне! Будь мечем моїм! Ні, сонцем стань! Вгорі спинися, осяй мій край і розлетися дощами судними над ним (О.Олесь)* основна думка — це потреба утвердження рідного слова на рідній землі.

Образи (картини, портрети, замальовки, описи, деталі — не тільки в художніх, а й у наукових та ділових текстах) викликають у читача чи слухача певні зорові, слухові, смакові, нюхові, дотикові, інші чуттєві уявлення й асоціації. Образи сприймаються на межі свідомості й підсвідомості. Вони, щоб їх правильно сприйняли, повинні відповідати враженням, життєвому досвідові читача або слухача, яким призначено текст, бути чіткими, несуперечливими, яскравими. Образи обов'язково підпорядковуються основній думці і підсилюють та увиразнюють її.

Наприклад, читаючи наведений вище уривок, ми наче бачимо блискучий меч у чийсь руці, далі — осяйне сонце, що посиляє лагідні промені на землю, чуємо помірний шум дощу і все це пов'язуємо із звуковим словом. Зрозуміло, при тих самих словесних навіюваннях у різних людей виникають різні образи. Але щоб сприйняти, зрозуміти сказане, ми

обов'язково повинні так чи інакше уявити те, про що говориться, інакше воно не дійде до нашої свідомості.

Настрій, — а ним пройнятий будь-який текст, починаючи від поезії, де він найсильніше виявлений, і кінчаючи офіційними документами, — не має точного словесного вираження. Він досягається добром відповідних слів, різним поєднанням їх, порядком, звуковою організацією тексту, а також його композицією і навіть зовнішнім оформленням. В усній мові настрої передається ще й за допомогою інтонації, жестів та міміки. Настрій, закладений у тексті, сприймається підсвідомо й викликає в читача чи слухача почуття радості або смутку, заспокоєння або тривоги, насолоди чи невдоволення, легковажності чи серйозності, інші різні емоції.

Наприклад, настрій, який навіває вище наведене висловлювання О.Олеся, рішучий, піднесений, світлий.

Мета — це те, який вплив хоче справити автор тексту на читача чи слухача: спонукати його до якихось дій, змусити задуматися над якоюсь проблемою, переконати в чомусь, передати певні знання, звернути увагу на якісь явища, настроїти на певний лад, викликати співпереживання, зміцнити впевненість у чомусь, дістати інформацію про щось тощо. Meti підпорядковуються думки, образи, настрої, закладені в тексті.

Наприклад, в уривку з вірша О.Олеся, наведеному вище, автор переконує читача в життєдайній силі рідного слова, в потребі плекати його. Це мета його висловлювання.

Зорієнтованість на певного читача чи слухача виявляється в тому, що про ту саму подію ми по-іншому будемо розповідати батькам, по-іншому друзям і ще по-іншому мало знайомій людині, відповідно добираючи слова й звороти, будуючи образи, роблячи натяки. Кожен текст — це спілкування, навіть якщо він монологічний. Тому текст твориться не взагалі, а з розрахунку на певного читача чи слухача. Тільки такий адресат більш-менш точно сприйме те, що хотів сказати автор.

Наприклад, розглядуваний вище уривок зорієнтований передусім на тих, кому не байдуже рідне слово, хто вболіває за його долю, хто хотів би бачити його шанованим, могутнім.

13. Прочитайте текст і виділіть у ньому основну думку. Визначте, що надає цьому текстові піднесеного, урочистого настрою (слова, звороти, форма тощо). Розкажіть, які образи виникали у вашій уяві, коли ви читали або слухали цей текст.

Акт

проголошення незалежності України

Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною в зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 року,

— продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні,

— виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами,

— здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто

ПРОГОЛОШУЄ НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ та створення самостійної української держави — УКРАЇНИ.

Територія України є неподільною і недоторканною.

Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України.

Цей акт набирає чинності з моменту його схвалення.

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ

24 серпня 1991 року.

14. Прочитайте текст і визначте: 1) яка в ньому основна думка і яке значення для кращого розуміння її має позначення року події; 2) які образи виникали у вашій уяві, доки ви читали розповідь, і в якій послідовності вони розгорталися; 3) яким настроєм пройнятий твір; 4) з якою метою автор веде свою розповідь; 5) на яких читачів розрахований твір; 6) на скільки синтаксичних єдностей можна поділити весь текст; 7) за допомогою яких мовних засобів пов'язані між собою речення в синтаксичних єдностях; 8) як поділ тексту на абзаци пов'язаний із змістом.

Ще змолоду мріяли ми з дружиною побувати на могилі Тараса й у всіх інших шевченківських місцях Черкащини, але все якось не випадало подорожувати то через брак коштів на дорогу, то через усякі життєві негаразди... Та ось підросли наші дітки, розвіялися трохи над нашою родиною навісні хмари — і ми вирішили-таки всі разом податися в давно омріяний край.

До Канева із Запоріжжя плвли теплоходом майже цілу добу. Ішов липень 1976 року. Була чудова година — і ми, стоячи на палубі, милувалися Славутою та його зеленими й золотими берегами.

На другий день, під обідню пору, наш корабель пристав до Канівського причалу. Ще не зійшовши на землю, я помітив біля пристані з десяток бабусь і одного дідуса, що продавали квіти. Помітили це й мої дружина та дітки.

— Татку, а он, бачиш, квіти продаються! — защебетала семилітня донечка. Давайте купимо дідусеві Тарасу!..

— Обов'язково, — кажу, — купимо, серденько.

Зійшли на берег і відразу ж звернули до продавців. Донька не вгавала, тримаючись за мою руку:

— Татку, а які ми купимо квіти?

— Та ось побачиш, — кажу.

Підходимо до передніх бабусь, а вони, знаючи наш намір, почали наперебій пропонувати свої букети. Квіти в них у руках і у відрах із водою були дуже гарні, садові, але не ті, яких я шукав очима... І раптом я угледів те, що хотів! Останній у ряду продавців дідусь тримав у руках пучок синіх-синіх волошок, а біля нього у відрі красувався чи то жовтий оман, чи то дрік польовий. Ми підійшли до старенького, дізналися про ціну його краси, і він, приязно й багатозначно посміхаючись, подав нам жовто-блакитний букет.

— Пхе!.. Ну що то за квіти? Бур'ян степовий... — лепетали ображені бабусі.

— Еге, Горпино... Ти нічого не петраєш, — обізвався дідусь. — Цей дядько знає, з якими квітами йти на Тарасову могилу...

І ми пішли. Крутими сходами довго піднімалися на священну гору. Піднімалися, ніби в небо до Бога. Попереду ступала донечка. Її рученята тримали цвіт нашої Свободи і Тарасової Мрії (В.Чабаненко).

15. Розгляньте уривок з наукової статті і з'ясуйте, як оформлено посилання на використану літературу (як позначено прізвище й ініціали автора; основну й додаткову назву його твору; назву журналу, збірника, де вміщено цей твір; місце, видавництво й рік видання; том, сторінку, на які робиться посилання, тощо), при цьому зверніть увагу й на скорочення, на вживання тире, двокрапки, двох косих ліній.

В історії української літератури досить сильною є тенденція символізації постаті того чи того письменника (назавжди в її анналах Шевченко буде Великим Кобзарем, Леся Українка — дочкою Прометея, Іван Франко — Великим Каменярем). Не оминула ця доля й імені Євгена Маланюка, який був каталізатором формування української еміграційної поезії в іпостасі “празької школи”, про яку дослідники дедалі частіше говорять як про “школу Маланюка”¹...

І.Фрізер говорить про Маланюка як про “незламно сильного, залізно гордого та цілком відданого ідеалам” поета і як “людину, що усвідомлює свою самотність перед величчю Всесвіту”²; Богдан Бойчук осмислює Маланюка-особистість як “трибуна” і як “людину легко-богемського покрою, щось на кшталт інтелектуалів паризького Латинського кварталу”³...

...Мистецтво уявляється мислителю “монархією”, “монархом” якої є “Геній”; воно (мистецтво) є “колективним генієм людства”, де думки, прагнення та ідеї людності є визначальними і створюють “євангелію цих релігій”; висока художність творів розуміється як “божественність”⁴. Поетичне слово у концепції Євгена Маланюка набуває символічно-алюзійного порівняння з біблійною притчею про зерна і колосся, а сам митець схожий на деміурга, що наповнює свій твір “диханням життя”, без якого той залишається “бездумним зліпком глини”⁵ (О.Кухар).

¹ Див.: Олійник-Рахманний Р. Літературно-ідеологічні напрямки в Західній Україні (1919—1930 роки). — К., 1999. — С. 103.

² Фрізер І. Вступна стаття // Координати: Антологія сучасної української поезії на Заході: У 2 т. — Мюнхен, 1969. — Т. 1. — С. 36.

³ Див.: Бойчук Б. Два штрихи // Сучасність. — 1980. — Ч. 1. — С. 65.

⁴ Див.: Маланюк Є. Думки про мистецтво // Маланюк Є. Книга спостережень. — К., 1997. — С. 75.

⁵ Маланюк Є. Поезія і вірші // Книга спостережень. — Торонто, 1968. — Т. 1. — С. 153.

16. Анотація — це коротка бібліографічна довідка, характеристика книги, статті і т.ін., містить стислу інформацію про зміст праці, відомості про автора та її читачке призначення. Знайдіть анотації в двох-трьох книжках — вони подаються, як правило, дрібним шрифтом на другій сторінці книжки — і розгляньте їх. Одну з них перепишіть у зошит.

§ 5. Побудова тексту

У підготовці до складання тексту виділяються три етапи: конкретизація теми, формування плану тексту, збір матеріалу.

Тема — це життєве явище, подія, наукове питання, предмет розмови, що становить основний зміст тексту.

Тема, йдеться про наукову працю чи про розмову з товаришем, завжди повинна бути конкретна, чітко визначена, зрозуміла тому, кому адресовано текст. Під час творення тексту не слід виходити за межі обраної теми, бо це розпорошує увагу, призводить до поверховості. Зміст усього тексту має підпорядковуватися одній обраній темі, одному авторському задумові. Отже, перш ніж творити текст, потрібно чітко з'ясувати для себе тему й окреслити її межі.

План — це модель майбутнього тексту. Він спочатку існує в голові автора й поволі викристалізовується й обростає подробицями.

План складається за схемою: від загального до часткового, від абстрактного (задум) до конкретного (реалізація задуму). Формування плану відбувається такими етапами: 1) осмислення наміру, усвідомлення мети майбутнього тексту; 2) вибір адресата; 3) перші начерки основних думок майбутнього тексту; 4) складання простого плану-схеми з 3 — 5 пунктів; 5) поділ пунктів на підпункти, деталізація їх; 6) перестановка окремих пунктів і підпунктів відповідно до загального задуму; 7) прив'язка окремих думок, прикладів, аргументів, образів до тих чи інших пунктів плану.

План допомагає впорядкувати думки автора. “Якщо знання людини не впорядковані, то чим більше вона знає, тим більшою буде плутанина в її думках” (Герберт Спенсер).

Найвідповідальнішим етапом у підготовці до складання тексту є збір матеріалу, який має на меті накопичення виражальних засобів, думок і фактів.

По-перше, треба зжитися з темою, щоб думка свідомо й мимовільно працювала якийсь час на неї (бо будь-який текст — це передусім наслідок розумової діяльності його автора). Думки, які виникатимуть при цьому (байдуже, досконалі вони чи недосконалі), слід записувати або на окремих картках, або підряд в окремому зошиті, нумеруючи їх, щоб потім легше було відбирати і ставити їх на потрібні місця в тексті.

По-друге, слід знайти літературу якщо не прямо з обраної теми, то чимось близьку до неї і, читаючи її, виписувати слова, словосполучення, звороти, а також окремі цитати, пов'язані з темою (цитати слід обов'язково брати в лапки й зазначати при них повну назву праці та вказувати сторінки), а також нотувати власні думки, які при цьому виникають.

Звичайно, не весь зібраний матеріал буде потім використано: щось не стосуватиметься теми, щось виявиться надто другорядним, несуттєвим або й узагалі недоречним чи хибним, щось буде непереконливе, а чогось є надмір, введення його перевантажить текст. Але під час підготовки до складання тексту всі думки, факти тощо, більш-менш дотичні до обраної теми, слід ретельно занотувати.

Приступаючи до **складання письмового тексту**, першим чином треба добре обдумати заголовок. Він має бути короткий, конкретний, цікавий і виражати основну тему чи думку всього тексту.

Текст поділяється на три неоднакові за обсягом частини: зачин (вступ), виклад і кінцівку.

У зачині висловлюється щось найзагальніше, яке потім дістане свій розвиток у всьому подальшому викладі, або дається дуже стисле визначення предмета наступної розмови. Зачин повинен зацікавити читача чи слухача і водночас дати певний поштовх, напрям його думкам, заволодіти його увагою, активізувати уяву. Сам зачин має бути коротким, енергійним і навіть вражаючим.

Основним у кожному тексті є виклад. Саме тут і міститься вся та інформація, заради передачі якої певним читачам чи слухачам і твориться текст. Виклад має бути підпорядкований основній темі й меті. При цьому треба стежити, щоб думки викладалися послідовно, не суперечили основній думці й були достатньо аргументовані. Кожна наступна думка повинна впливати з попередньої або доповнювати її.

Докази, напруга з розгортанням теми повинні наростати, а не падати. Найсильніші аргументи, найяскравіші образи треба приберігати на завершення. “Кінець — ділу вінець”, — каже народна мудрість.

Текст завершується коротким висновком, підсумком чи розв’язкою. Тут, якщо це науковий чи публіцистичний текст, можна повторити найважливіші думки, висловлені й аргументовані в основному викладі. Якщо це художній текст, наводиться епізод чи репліка, які певним чином перегукуються із зачином. У всякому разі кінцівка не повинна суперечити попередньому викладові, його спрямуванню. Вона так чи інакше підсумовує, завершує все сказане раніше.

Тема вважається розкритою, якщо в тексті:

- 1) викладено найважливіший матеріал, враховано всі докази за і проти і всі вони логічні, переконливі;
- 2) наведено достатню кількість достовірних аргументів, фактів, які розкривають, підтверджують основну думку твору;
- 3) нема нічого зайвого, нема суперечностей у міркуваннях, описах, розповіді.

Мовне оформлення тексту проходить кількома етапами. На першому, підготовчому етапі автор ретельно добирає слова й вислови, які відповідають темі, задумові, меті й установці на читача чи слухача. На другому етапі йде формування словосполучень, речень, уривків тексту (синтаксичних єдностей, фрагментів), усього тексту. Це формування відбувається відповідно до попередньо складеного плану. При цьому в план можуть вноситися певні уточнення, доповнення, інші корективи. Третій етап — це мовне шліфування тексту й увиразнення його. При цьому перевіряємо:

- 1) чи вживання слів, побудова словосполучень і речень відповідають літературній нормі, а якщо це письмовий текст, то ще й чи правильно написано слова, розставлено розділові знаки;

2) чи слова, словосполучення й речення точно виражають думку, чітко творять образи, навіюють потрібний настрій;

3) чи всі мовні засоби витримано в одному стилі, чи нема стильового різнобою, дисонансу.

Водночас треба усувати й зайву багатослівність, щоб за словами не загубилася думка. Бо чим більше слів, тим важче збагнути, що хотів сказати автор.

17. Прочитайте уривок (розповідь мисливця) з гуморески Остапа Вишні “Дикий кабан, або вепр” і дайте відповіді на такі питання: 1. Чи в усьому в розповіді мисливця дотримано норм літературної мови? 2. Чи все точно висловлено? 3. Чи достатньо багата мова цього тексту? 4. Чи нема в ньому якихось суперечностей? 5. Чи всі висловлювання доречні? 6. Що, отже, потрібно для того, щоб текст був правильним, зрозумілим?

— Сікача вчора стріляв! Іду, знаєте, очеретом, коли чую, щось сопе! Дивлюсь, а воно як гора! Я зразу думав, що паровик обтікаємої форми зійшов з рейок і болотом котить. Придививсь — а воно сікач! Я, звичайно, не розтервся, — у лівому стволі в мене жакан, — я його в лоб як жахну, — а він тільки головою покрутив, куля одскочила та недалечко од мене й упала. Тільки трохи сплющилась! Я не розгубився... А коли я взагалі розгублююсь, скажіть? Да... Я не розгубився, та зразу за фінку, та до нього! Розмахуюсь, а він мені й каже: “Злізайте, каже, дядьку, з дуба, чого ви туди залізли?” Да... Я, звісно...

— Стій-стій! Що ти буровиш? Хто каже? З якого дуба?

18. Зіставте попередні, підготовчі записи і остаточний варіант уривка з повісті М.Коцюбинського “Тіні забутих предків”, у якій описано життя гуцулів, гілки українського народу, що живе в Карпатах. Проаналізуйте, що із підготовчих записів увійшло в остаточний варіант і як воно було перероблене.

I. 1. Кучерявий Черемош сердито поблискував сивиною і світивсь попід скелі недобрим зеленим вогнем. 2. В тихих місцях Черемош як ситий віл, а там, де йому твердо лежати, він скаче скажено з каміння на камінь. 3. Піниста сваволя потоків. 4. Кипів холодний Черемош. 5. Синє дихання чорних лісів. 6. Гори вікують у такій тиші, що чують навіть дихання худоби. 7. Царинки блищали, як дзеркала в чорних рамах смерек. 8. Чорні смереки спускають сум свій в Черемош, а він несе його долом й оповідає. 9. Зажурені гори вкрила сумна смерека. Їх поять сумом тіні од хмар, що все стирають бліду усмішку царинок.

II. Звідси [Іван] дивився на гори, близькі й далекі верхи, що голубіли на небі, на смерекові чорні ліси з їх синім диханням, на ясну зелень царинок, що, мов дзеркала, блищали в рамах дерев. Під ним, в долині, кипів холодний Черемош. По далеких горбах дрімали на сонці самотні оселі. Було так тихо і сумно, чорні смереки безперестанку спускали сум свій в Черемош, а він ніс його долом й оповідав.

19. Прочитайте заготовку Лесі Українки до так і ненаписаного твору. Дайте відповіді на такі питання: 1. Чи намічена тут основна колізія майбутнього твору? 2. Чи

проглядаються характери його героїв? 3. Чи є тут такі вислови, які можуть цілком увійти до майбутнього твору? 4. Чи можна сказати, яка буде його основна думка?

На передмістію Александрії живе сім'я грецька (еллінська) в той час, коли нова віра взяла вже силу і в свою чергу стала тіснить і гнати тих людей, що держалися давнішої віри й кохалися в давній науці.

Теокрит, дуже вчений еллін, не християнин, кохається в давньому писанню, має цілу бібліотеку, — збір папірусів. Його діти, син 17-ти літ і дочка 15-ти, теж привчені до давньої науки, вірні давній релігії.

Ясний день, по полудню. Син і дочка Теокрита сидять у своєму середньому дворикові; син читає й оповідає сестрі. Приходить старий чоловік, сусіда, дуже збентежений і каже дітям, що їх батька схопили в храмі (на сходах до храму); його ув'язнено за те, що він “ширив єресь”, проповідував думки грецьких філософів, одвертав од догматів віри християнської. Він казав “немає рабів божих” — єсть і повинні бути люди, вільні “тілом і духом”.

”Начувайтесь лиха”, — сказав старий.

”Прийдуть і в господу до вас: заберуть всі папіруси, понищать, поपालять яко писання “єретицьке”, “поганське”.

Дівча плаче, потім радиться з братом — що робити. Зважають, що треба поховати хоч найдорожчі писані речі... Ждуть вечора з турботою, чи встигнуть поховати (коротка сценка). Уночі засвічують світло у сховах, у покої вибирають писання. Ідуть, ховають в пустині, просто в пісок. Ніч кінчається, сонце ледве встає. Обоє стають на коліна, припадають до землі, молять Геліоса — берегти їх скарби. Може, настануть кращі часи. Може, колись хтось знайде ті скарби — і дознається великої мудрості: “Геліосе! рятуй наші скарби! Тобі і золотій пустині доручаємо їх!”

20. Законспектуйте статтю, вказану вчителем, перед тим уважно прочитавши подані нижче поради, як треба складати конспект.

1. Читаючи текст уперше, визначте його основні змістові частини, зверніть увагу на найважливіші з вашого погляду думки.

2. Приступаючи до конспектування, запишіть повністю назву тексту і в дужках зазначте, у якому виданні надрукований, на яких сторінках.

3. Конспектуючи, послідовно й стисло передавайте своїми словами найсуттєвіші положення тексту, коротко занотовуйте факти, що наводяться як аргументи до цих положень, а окремі висловлювання переписуйте дослівно, беріть у лапки й після них зазначайте сторінку, щоб пізніше їх можна було використати як цитати з посиланням на джерело.

4. У конспекті окремі слова записуйте скорочено, найважливіші думки підкреслюйте або якимось інакше виділяйте, скажімо, кольоровими олівцями абошо, поля залишайте широкі, щоб на них можна було потім робити додаткові записи, зауваження, ставити, якщо треба, умовні позначки.

Пам'ятайте: конспект пишеться для того, щоб потім за ним можна було якомога точніше відтворити зміст усього тексту.

§ 6. Стилiстика тексту

Виразальних засобів (слів з їхніми різноманітними граматичними формами й лексичними значеннями, можливостей поєднання їх у різні словосполучення та речення, а речень — у синтаксичні єдності) у мові є незліченна кількість. Наприклад, на відношення причинності вказують сполучники підрядності *бо, тому що, через те що, з тим що, оскільки, адже, у зв'язку з тим що, завдяки тому що, з огляду на те що, в силу того що, позаяк, понеже* та ін. І кожного разу під час мовлення, коли хочемо висловити якусь думку, нам доводиться вибирати з цього багатства саме ці, а не інші виразальні засоби, поєднувати їх саме так, а не інакше.

Письменник написав: *Віз наш увесь був дерев'яний: дід і прадід були чумаками, а чумаки не любили заліза, бо воно, казали, притягає грім (О.Довженко)*. Науковець сказав би: *З огляду на те що в залізні предмети часто вдаряє блискавка, чумаки виготовляли вози тільки з дерева, без залізних деталей*. А ось нібито судове рішення: *Понеже віл признався попелястий, що він їв сіно, сіль, овес і всякі сласті, так за такі гріхи його четвертувать (Є.Гребінка)*. А хтось у цих висловах міг би вжити й ненормативний суржиковий сполучник *так як* — і це б засвідчило про його низьку мовну культуру.

Питаннями, які мовні засоби добирати відповідно до мети й сфери спілкування, займається стилістика.

Добір тих чи інших мовних засобів залежить насамперед від сфери спілкування: одні мовні засоби використовуються в повсякденному спілкуванні з рідними й знайомими, інші — в офіційній сфері, ще інші — в науковому, художньому, церковному мовленні. Відповідно в мові виробилися й різні стилі зі своїми мовними засобами. В сучасній українській мові розрізняють шість функціональних стилів: офіційно-діловий, науковий, публіцистичний, конфесійний, художній і розмовний.

Офіційно-діловий стиль використовується в офіційних документах — державних актах і законах, наказах, протоколах, заявах. Слова в ньому виступають тільки в прямому значенні, емоційно забарвлена лексика не вживається. Йому властиві свої терміни (*ухвала, заява, конвенція, угода*), стандартизовані вислови-штампи (*згідно з наказом, заслухавши і обговоривши, взяти до відома*), усталений порядок слів (*план заходів затвердити, цим доводжу до Вашого відома, порядок денний*), певне зовнішнє оформлення документів — поділ на статті, параграфи, пункти, відповідне розміщення окремих частин тощо.

Науковий стиль обслуговує науку. Характерним для нього є широке вживання термінологічної лексики (*вільне падіння, імпульс сили, інерція, прискорення, траєкторія, електропровідність, спін* у фізиці; *дільник, доданок, рівняння, тригонометрична функція, тангенс* у математиці і т. д.). У наукових текстах використовують переважно поширені та складні речення, особливо складнопідрядні із сполучниками *якщо, щоб, тому що, бо*. Виклад логічний, аргументований, з висновками.

Публіцистичний стиль — це стиль передусім газетних і журнальних статей, публічних виступів. Публіцистичні тексти емоційно насичені і

водночас логічні. У них переважає суспільно-політична лексика (*законодавчий орган, політична реформа, стратегічний курс, національні інтереси, дискусія, суспільство, розвиток, економіка, права людини, свобода слова, опозиція*). Досить часті складні, зокрема й складнопідрядні речення.

Елементи публіцистичного стилю використовуються й у художніх творах. Так, публіцистичні відступи трапляються в романі Панаса Мирного “Хіба ревуть воли, як ясла повні?” (наприклад, початок розділу “Новий вік”), у “Соборі” О.Гончара, “Зачарованій Десні” О.Довженка. Публіцистичними є памфлети Є.Дударя.

Конфесійний стиль використовується в богослужбових книгах, церковних відправах, проповідях, молитвах. Для нього характерна архаїчна, переважно церковнослов’янська лексика піднесеного плану, застарілі форми слів (*небеса, благодать, перст, десниця, одесную, ректи, уповати, хранити, спасати, возрадувати, воздатися*). Мова, як правило, монологічна, сповнена риторичних зворотів.

Стиль художньої літератури — прози, поезії, драматургії — надзвичайно багатий на виражальні засоби. Основна його відмінність полягає в образності мови. У ньому переважають слова з конкретним значенням, емоційно забарвлені слова та вислови, широко вживаються слова в переносному значенні, порівняльні звороти, частки. Форми речень різноманітні, є багато неповних, питальних, окличних речень.

У художніх текстах, якщо цього вимагає зміст, використовуються також елементи розмовного, публіцистичного, наукового і навіть ділового стилів. Вживання в художній літературі тих чи інших мовних засобів залежить не тільки від жанру й теми твору, а й від індивідуальних уподобань письменника. Тому в стилі художньої літератури розрізняємо також індивідуальні стилі письменників.

Розмовний стиль вживається в повсякденному усному спілкуванні. У ньому поряд із загальноновживаними словами широко використовується розмовно-побутова лексика (*друзяка, добрячий, мізкувати, куняти, бебехнутися*), фразеологізми (*мати голову на в’язах, сім мішків гречаної вовни*), слова з емоційним забарвленням (*голубчик, пташечка, голівонька, дівчисько, лежебока, здоровило, морозище, казитися, попоходити, спатоньки, новісінький, поганющий, гаразд, бух, цить, ах, ой*), іноді — й діалектизми. Речення тут здебільшого прості, а якщо складні — то переважно безсполучникові чи складносурядні, часто — неповні. У них майже немає дієприслівникових і дієприкметникових зворотів. Мова невимушена, емоційна, нерідко супроводиться жестами й мімікою.

Лексико-граматичні особливості розмовного стилю письменники часто відтворюють у мові персонажів. У цьому відношенні особливо виділяються такі твори, як “Наталка Полтавка” І. Котляревського, “Баба Параска і баба Палажка” І. Нечуя-Левицького, п’єси І. Карпенка-Карого, гуморески Остапа Вишні, памфлети Є.Дударя.

Основними мовними засобами стилістики є лексичні, граматичні й фонетичні синоніми. Наприклад, з-поміж слів-синонімів *товариство*,

компанія, браття, братва перше доречно в будь-якому тексті, друге підходить для розповіді на побутову тему, *браття* більше личить для поетичного твору, фамільярне *братва* допустиме лише серед дуже близьких людей. З-поміж двох форм теперішнього часу *співає* і *співа* друга можлива лише в поезії та в побутовій розмові. Ми звичайно кажемо *вільний, новий* (з наголосом на останньому складі), а в Шевченка читаємо: *в сім'ї вольній, новій* (з наголосом на першому складі).

Щоб добре володіти й уміло користуватися стилістичними засобами мови, потрібно досконало знати в усій їхній різноманітності її граматичну будову, словниковий склад та фразеологію, звуковий лад.

21. І. Прочитайте два тексти про те саме природне явище — зорі. Перший текст науковий, другий — художній. Зіставляючи зміст, лексику, побудову речень у них, дослідіть, чим близькі і чим відрізняються ці два тексти.

І. В ясну ніч неозброєним оком можна розрізнити на небі 2—3 тисячі зір, а за допомогою найпотужніших телескопів можна сфотографувати до 2—3 мільярдів зір. Зорі, як і Сонце, випромінюють потоки електромагнітної енергії. За своїми розмірами, масою, густиною, хімічним складом, температурою та іншими характеристиками світ зір надзвичайно різноманітний. Наприклад, діаметри зір-гігантів у сотні разів перевищують діаметр Сонця, а деякі зорі-карлики мають діаметри, менші від земного. Потужність випромінювання біло-голубих зір у десять — двадцять тисяч разів перевищує потужність випромінювання Сонця, а у зір-карликів вона у стільки ж разів менша.

Світловий потік деяких типів зір то посилюється, то послаблюється; одночасно з цим змінюються їхні розміри. Так звані нові зорі інколи раптово спалахують, потік їхнього випромінювання збільшується в десятки тисяч разів, в усіх напрямках вивергаються хмари газоподібної речовини, які рухаються із швидкістю до 1000 км/сек. Після таких спалахів зорі повільно повертаються до нормального стану. (“Астрономія”).

ІІ. А там, над вашою головою, чорним шатром розстилається темно-синє небо із золотими зірочками. Скільки-то їх там? І яких тільки немає? То осторонь далеко одна від другої порозбігалися, стоять собі й лупають до вас своїм світлом, то позбиралися в гурти і виблискують неясним сяйвом, а то позливалися в довгу-предовгу вервечку й білуватим поясом перетягли усе небо. Піску, кажуть, менше на всій землі, ніж зірочок тих у якій-небудь частині неба. І то ж усі живі істоти, як і наша земля; кожна з них живе своїм життям, тягнеться до своєї подруги, от як і наша земля до сонця. І всім їм місце є в тому безмірному краї. Якою ж величезною повинна бути та обшир, що їх у собі розмістила? Чим ти виміриш ту безмірну пустиню, що зветься світом? І думкою не збагнеш тієї без кінця-краю озії!.. (Панас Мирний).

ІІ. Вийдіть увечері надвір, роздивіться на зоряне небо й опишіть своє враження від нього.

22. Прочитайте уривок з церковної проповіді митрополита Василя Липківського. Визначте в ній зачин, основну частину й кінцівку. Які особливості має конфесійний стиль?

Браття! Якою мовою повинен звертатися з молитвою до Бога кожний народ? Здавалося б, що й питання про це не повинно бути. Звичайно, лише тою мовою чоловік і може звертатися до Отця Небесного, якою розмовляє з батьком, з матір'ю, з своїми рідними, — цебто своєю рідною мовою. Особливо Богослужіння повинні обов'язково відправлятися у церкві рідною мовою, найбільш зрозумілою народу, бо ж мета Богослужіння є наука народу, відживлення його релігійного настрою, а цього можна найкраще досягти рідною мовою. Сам Христос звертався з наукою до народу його рідною арамейською мовою, а ап. Павло прямо каже, що в церкві краще п'ять слів промовити зрозумілою мовою, щоб і інших навчити, ніж десять тисяч слів чужою мовою, для народу незрозумілою (I Кор. 14.19). І як би на те, щоб раз назавжди благословити рідну мову кожного народу для церковного благовістя, Дух Святий в мент Зшестя Свого на всесвітніх благовісників — апостолів — дав їм силу славити Бога всіма мовами й говірками тих прочан, що з усього світу зійшлися на свято П'ятидесятниці в Єрусалим.

Але те, що так природно, так ясно для кожного чоловіка, цілком затьмарив і збаламутив у церкві її ієрархічний устрій. Хоч мова кожного народу є найкращий дар Божий для нього, а “від Отця світу сходять лише всяке добре даяння і всякий звершений дар” (Як. I, 17), але церковні ієрархи поділили й мови для своїх церков на священні, що ними можна до Бога звертатися і слово Боже слухати, і мови прості, що їх вживати в церкві ніяк не можна, що це буде великий гріх...

...В Українській церкві, за її вільного життя, були вже спроби перекладу св. Письма рідною мовою, можна було сподіватись, що вона і в відправах Богослужень перейде на рідну мову, але з тих часів, як її підбито під Московського патріарха, всякі спроби наблизити церковну відправу до народного розуміння категорично припинено. Московські ієрархи й до останнього часу твердять, що народна мова — це низька, базарна, — що нею лише сваритися можна, а молитися великий гріх. В наші часи слов'янська мова для нашого народу вже зовсім незрозуміла, але ієрархам до цього діла нема, — їм аби духівництво вміло правити по-слов'янському, хоч і без розуміння, а про народ байдуже. Отже, ієрархічний устрій завжди є ворожий до вживання рідної мови в церкві, і плід цієї ворожості ми вже маємо: це несвідомість народу в Христовій науці, байдужість його до всієї церкви і навіть до своєї нації, що так яскраво виявляється перед нашими очима...

23. I. Прочитайте міркування подорожнього і спробуйте схарактеризувати його освіченість, інтелігентність, а також добу, до якої він належить.

Доля пророків-віщунів, як і доля гордих волелюбців, завжди нещаслива. Чи тому, що углядіти істину можна лише після того, як людина вип'є гірку чашу людської зневаги; чи тому, що люди ніколи не вірять правдивим віщуванням, а сліпо йдуть манівцями чи путівцями лжі. І завжди

чомусь пророків вважали носителями зла і всілякої кривди. Тому можці-державці і їхні лакузи з легкою душею вбивали пророків, щоб вони своїми правдивими словами не скаламучували сумнівів щодо безгріховності владців. А простий люд залюбки жбурляв у своїх пророків камінням, бо в щирості своїй завжди вірив велemoжцям. Одвіку так ведеться. Але одвіку земля народжувала прозірливців, що своїм словом, ба, навіть смертю утверджують Істину, в якій би одежі вона не з'являлась, якому богу не молилась би. Хто зна, для чого вона, та Істина, з'являється на Світ. Але з'являється і живе незнищено. Уб'ють її люди в одному кінці — вона народиться в іншому. Згнують у ямі, спалять у вогнищі, а вона, дивись, народилась серед боліт чи в лісових хащах і знову приходить до людей. Будить їхнє сумління, бентежить дух, бунтує серце, вигострює слово, вкладає в руки меч... Щоб бути знищеною і знову народитись в іншому краї, обізватись кволим, але невмирущим словом.

Про це розмислював сам із собою, бродячи дорогами полянської землі, втомлений-перевтомлений чоловік. Ні старий, ні молодий, ні високий, ні низький, ні чорнявий, ні білявий. А так собі: чоловік як чоловік. Був зодягнений у сіру від пилюки полотняну сорочку і такі ж ногавки. В добрих постолах. За плечима перекинута полотняна торба. Тільки й дива того, що коли витягне з торби вербову сопіль та почне вигравати, здавалося, усе довкола оживало, світилося, яскріло. Як і його світлі під світлими бровами очі. І душа ніби усміхалась новим надіям. (Р.Іванченко. “Олег Віщий”).

II. Стисло перекажіть думки подорожнього. Свій переказ запишіть.

§ 7. Риторика

Риторика — наука про те, як гарно, майстерно й переконливо виголошувати промови. Риторику ще називають мистецтвом красномовства. Риторика стосується усного мовлення.

Значного розвитку риторика набула ще в античному світі. Її батьківщиною вважають Давню Грецію. Велику увагу їй приділяли Сократ, Платон, Арістотель. Найславетнішим промовцем (оратором) Давньої Греції був Демосфен (384 — 322 рр. до н.е.). Про нього розповідають, що перший його виступ у суді був невдалий: слабкий голос, погана дикція, переривчасте дихання, нервові пересмикування плечима. І тоді, як пише давньогрецький письменник Плутарх, “він облаштував собі під землею приміщення й щоденно спускався туди відпрацьовувати сценічні прийоми та зміцнювати голос, нерідко проводячи там по два, а то й три місяці підряд, наполовину поголивши голову, щоб неможливо було з'явитися на людях, навіть якщо захочеться. Шепеляву вимову він намагався виправити тим, що, набравши в рот камінців, читав уголос уривки з поетичних творів”.

Найвідомішим промовцем Давнього Риму був Цицерон (106 — 42 рр. до н.е.). Він розробив власну теорію красномовства. Ідеальним оратором Цицерон вважав людину високої культури, яка знає літературу, історію, філософію, юриспруденцію і вміє володіти аудиторією. Промовець має бути патріотом, який живе ідеалами своєї держави й народу.

Риторика була в пошані й у наших предків. Зразки риторичного мистецтва з дохристиянських часів дійшли до нас у так званій Велесовій книзі (IX ст.). Духовні провідники українських племен — волхви — закликали одноплемінників пам'ятати про діла своїх предків, шанувати богів, виконувати їхні настанови й боронити рідну землю. Найвідомішими християнськими ораторами Київської Русі були перший київський митрополит Іларіон (XI ст.) та Кирило Туровський (XII ст.). У XVII — XVIII ст. риторика викладалась у Києво-Могилянській академії. Найбільше до розвитку теорії риторики того часу спричинився Феофан Прокопович (1681 — 1736).

Мистецтво красномовства ґрунтується на культурі мислення, глибокій і різнобічній освіченості, на бездоганному знанні мови й досконалому володінні мовленням.

За метою виступи бувають інформаційні (у них повідомляються певні факти, аналізуються події, викладаються окремі, конкретні наукові досягнення), переконувальні (доводиться правильність чи хибність певних дій, поглядів), закличні (оратори спонукають слухачів до певних вчинків, дій), розважальні (вітальні слова, тости, жарти, анекдоти тощо).

До підготовки виступу ставляться такі самі вимоги, як і до складання будь-якого тексту. Матеріал для виступу промовець бере з відповідної літератури, що стосується теми, із спілкування з людьми, з власного життєвого досвіду та з власних роздумів.

Виступ починається звертанням до слухачів (*дорогі друзі, шановне товариство, пані й панове* тощо). У вступі промовець стисло пояснює мету чи причину свого виступу, готуючи таким чином ґрунт для його сприйняття. Основну частину слід будувати за чітким планом, щоб простежувався логічний зв'язок, певна послідовність у викладі думок. У завершальній частині стисло підсумовується сказане і робиться певний висновок, ставиться чітко визначене завдання, проголошується заклик до дії. Наприкінці звичайно дякують слухачам за увагу.

Текст з погляду риторики повинен характеризуватися такими основними ознаками, як правильність, точність, багатство, логічність, доречність, щирість.

Правильність мовлення означає безпохибне дотримання норм літературної мови у вимові, у доборі слів, у використанні граматичних форм, у побудові словосполучень і речень відповідно до умов спілкування. Правильна мова забезпечує адекватне розуміння тексту всіма мовцями.

Точність мовлення забезпечується знанням предмета розмови і знанням мови в усій її повноті та вмінням узгодити знання про предмет зі знанням мови. Для цього потрібно з багатого словникового запасу добирати такі мовні одиниці й форми їх, які б забезпечили досягнення мети спілкування. Вжиті в тексті слова й поєднання слів повинні повністю відповідати їхнім усталеним значенням. Тільки в такому разі слухачі правильно зрозуміють промовця.

Багатство мовних засобів передбачає використання в тексті синонімів, синонімічних висловів, порівнянь, різноманітних моделей речень, зокрема й ускладнених (з відокремленими членами, з внесеннями) та складних (складносурядних, складнопідрядних, складних безсполучникових, складних конструкцій), двоскладних і односкладних, повних і неповних. Ця якість дає змогу уникнути набридливої, нудної одноманітності. Водночас речення не повинні бути надто довгі, слід уникати також незрозумілих рідковживаних слів.

Логічність викладу досягається завдяки чіткому дотриманню причиново-наслідкових зв'язків між окремими висловлюваннями, правильному відтворенню взаємозумовленостей і взаємозалежностей між явищами, коли кожне наступне положення впливає з попереднього або доповнює його. При такому викладі всі докази, факти, образи підпорядковуються основній меті — доведенню певної думки, розкриттю певних закономірностей.

Доречність мовлення — це його відповідність ситуації, добір таких мовних засобів і такої форми спілкування, які якнайкраще відповідають змістові повідомлення й характерові стосунків між співрозмовниками, дають бажані наслідки. Доречними повинні бути не тільки слова, а й тон, інтонація мовлення: офіційна чи інтимна, урочиста чи жартівлива, схвальна чи насмішувата. Виступ повинен бути зрозумілий, доступний. І при всьому цьому слід дотримуватися норми етики, загальної високої культури.

Щирість — це глибока переконаність промовця в цілковитій своїй правоті, у справедливості того, що він стверджує, що обстоює. Якщо промовець кривить душею, його виступ не буде переконливий для інших.

Під час виступу треба дотримувати таких правил: чітко уявляти мету свого виступу і підпорядковувати їй кожний мовний засіб; розуміти внутрішній світ слухачів і враховувати його; підтримувати зворотний зв'язок з аудиторією, стежити очима за слухачами й реагувати на їхню поведінку; надавати своїй мові якомога більшої образності, використовувати конкретні свіжі приклади і тим впливати на уяву слухачів; виразно й достатньо голосно промовляти слова, щоб їх усі добре чули. Щоб пожвавити виступ, промовець може вдаватися до використання доречних афоризмів, крилатих слів, прислів'їв, приказок, дотепів.

24. Прочитайте висловлювання видатних людей про ораторське мистецтво і зробіть власні висновки про принципи риторики.

1. Промова, яка турбується про істину, повинна бути простою і нехитромудрою (Сенека). 2. Обов'язок оратора говорити правду (Платон). 3. Усякому, хто виголошує промову, треба прилаштовуватися до слухачів, якщо він не хоче слів на вітер кидати (Сократ). 4. Багато говорити і багато сказати — не те саме (Софокл). 5. Оратор повинен володіти дотепністю балагура, думками філософа, образним словом поета, пам'яттю законодавця, голосом трагіка, грою такою, як у найкращих лицедіїв (Цицерон). 6. Ясність — ось найкраща краса істинно глибокої думки (Л.Вовенарг). 7. Добре говорити

— значить добре думати вголос (Ж.Ренар). 8. Чудова думка втрачає свою цінність, якщо вона погано висловлена (Вольтер). 9. Слово, яке не доходить до іншого, мертво (Г.-Г.Гадамер). 10. Краще нічого не сказати, ніж сказати нічого (Г.Сковорода) 11. Оратори, які ніяк не можуть зупинитися, — справжні мучителі слухачів (І.Бехер).

25. Скоромовки прочитайте вголос спочатку повільно, а потім — у швидкому темпі, чітко промовляючи звуки.

1. З гори вскач, а на гору хоч плач. 2. Добра та рада, де щирая правда. 3. У щедрий вечір щедрувати, щастя людям дарувати. 4. Водовоз возить возом воду з водопроводу. 5. Гава на ганку гудзик згубила. 6. Вір своїм очам, а не чужим речам. 7. Тік потік не в той бік, текли потоки в різні боки. 8. У полі поле Поля просо, буде в Полі проса досить. 9. Ти, малий, скажи малому, хай малий малому скаже, хай малий теля прив'яже. 10. Забув Кіндрат Панкратів домкрат, а Панкрату без домкрата не піднять на тракті трактор, тому жде на тракті трактор Кіндрата з домкратом Панкрата.

26. Прочитайте уривок однієї з проповідей, уміщених у Велесовій книзі. Простежте, які мовні засоби використовує промовець, щоб вплинути на почуття й свідомість слухачів.

Це рече Птиця-Мати Слава до нас, аби ми підняли мечі свої на захист свій і її. Це б'є крилами о землю і порох підіймає до Сварги [до неба]. А це бо впала на землю і б'ється об неї, ніби страшитися за нас. І тут стрепенулась, крикнула, яко кречет, і той крик проник до серця нам. І те повинні відати, яку суру [священний напій] пили. До січі йшли і там одержали напій інший, богами скріплений; і той буде нам як Вода Жива опісля, в час Тризни великої, що є про всіх померлих за землю свою.

Це бог Сварожець дивився на нас із Сварги своєї чудової, і, дивлячись на раті наші, рахував їх на перстах своїх і не мав їх достатньо; і рахував їх на пальцях ніг своїх, і возвістив пращурам нашим, що ми — сила велика і не зможуть подолати нас вороги наші. Бо потовчемо їх і гнатимемо їх, доки не поглине їх земля, і здохнуть у Марі, і Мор їх візьме.

27. Прочитайте уривок з публіцистичної статті. Яке слово в ньому ключове? Як розкрито його зміст у тексті? Які риторичні засоби при цьому використано?

Не знаю, хто перший увів до української мови слово “перевертень”, але саме явище духовного та морального потурнацтва, по-підлабузницькому залежного думання, ганебного почуття меншовартості (“І ми не ми, і я не я”) виявив, розкрив, засудив та висміяв найгостріше (і по сьогодні) саме Шевченко.

Вслухаймося в ті його гострі й влучні присуди, придивімося до їхньої — не на один день! — точності: “А тим часом перевертні нехай підростають та допоможуть москалеві господарювати...”; “один на одного кують кайдани в серці”; “по-московськи так і ріжуть, сміються та лають батьків своїх, що малечку цвенькати не навчили по-німецьки...” (В.Дончик).

28. Перед вами уривок з промови І.Мазепи, з якою він 1708 року звернувся до українських урядників, обґрунтовуючи своє рішення стати на бік шведського короля в його війні з Московією. Цю промову повністю наведено в “Історії Русів”, творі з кінця XVIII століття. Прочитайте уривок і доведіть, що це не усний, а письмовий варіант гетьманової промови. Продумайте, як би ви побудували усний виступ. Свій виступ запишіть.

Ми стоїмо тепер, Братіє, між двома проваллями, готовими нас пожерти, коли не виберемо шляху, для себе надійного, щоб їх обминути. Воюючі між собою монархи, що наблизили театр війни до границь наших, до того розлючені один на одного, що підвладні їм народи терплять уже і ще перетерплять безодню лиха незмірну, а ми між ними є точка або ціль усього нещастя. Обидва вони, через свавільство своє і привласнення необмеженої влади, подобляться найстрашнішим деспотам, яких вся Азія і Африка навряд чи коли породжувала. І тому подоланий з них і повалений зруйнує собою державу свою і оберне її нанівець. Жереб держав тих визначила наперед доля рішитися в нашій отчизні і на очах наших, і нам, бачивши загрозу ту, що зібралася над головами нашими, як не помислити і не подумати про себе самих? Моє міркування, чуже усім пристрастям і шкідливим для душі замірам, є таке: коли Король Шведський, завше непереможний, якого вся Європа поважає і боїться, подолає Царя Російського і зруйнує царство його, то ми, з волі переможця, неминуче причислені будемо до Польщі і віддані в рабство Полякам і на волю його створіння та улюбленця, Короля Лещинського; і вже тут нема і не буде місця договорам про наші права і привілеї, та й попередні на тее договори і трактати самі собою скасуються, бо ми, природно, пораховані будемо як завойовані або зброєю підкорені, отже будемо раби неключимі, і доля наша остання буде гірша за першу, якої предки наші від Поляків зазнали з таким горем, що й сама згадка про неї жах наганяє. А як допустити Царя Російського вийти переможцем, то вже лиха година прийде до нас од самого Царя того; бо ви бачите, що хоч він походить од коліна, вибраного народом з Дворянства свого, але, прибравши собі владу необмежену, карає народ той свавільно, і не тільки свобода та добро народне, але й саме життя його підбиті єдиній волі та забаганці Царській. Бачили ви і наслідки деспотизму того, яким він винищив численні родини найбільш варварськими карами за провини, стягнені наклепом та вимушені тиранськими тортурами, що їх ніякий народ стерпіти й перетерпіти не годен. Початок спільних недуг наших зазнав я на самому собі. Вам-бо відомо, що за відмову мою в задумах його, убивчих для нашої отчизни, вибито мене по щоках, як безчесну блудницю. І хто ж тут не признає, що тиран, який образив так ганебно особу, що репрезентує націю, вважає, звичайно, членів її за худобу нетямущу і свій послід? Та й справді за таких їх уважає, коли посланого до нього депутата народного Войнаровського із скаргою на зухвальства та звірства, чинені безустанно народові од військ Московських, і з проханням потвердити договірні статті, при віданні Хмельницького уложені, яких він ще не потверджував, а повинен за тими ж договорами потвердити, він прийняв поличниками й тюрмою і вислати хотів був на шибеницю, від якої врятувався той лише втечею. Отже, застається нам,

Братіє, з видимих зол, які нас спіткали, вибрати менше, щоб нащадки наші, кинуті в рабство нашою неключимістю, наріканнями своїми та прокляттями нас не обтяжили. Я їх не маю і мати, звичайно, не можу, отже, непричетний єсьм в інтересах успадкування і нічого не шукаю, окрім благоденства тому народові, який ушанував мене Гетьманською гідністю і з нею довірив мені долю свою.

§ 8. Засоби практичної риторики

Щоб донести до слухачів свою думку, викликати розуміння й співпереживання, бажані уявлення й настрої, потрібна не тільки висока культура мислення, глибока й різнобічна освіченість, а й бездоганне знання мови й досконале володіння нею.

Серед багатьох мовних засобів практичної стилістики на особливу увагу заслуговують порівняння, метафори, протиставлення (антитеза), перебільшення (гіпербола), натяк (алюзія), риторичні запитання, дотеп.

Порівняння полягає в поясненні одного предмета чи явища через зіставлення його з іншим, чимось подібним до нього, у якому певна ознака проявляється надзвичайно відчутно, яскраво. Порівняння в речення вводяться найчастіше за допомогою сполучників *як, мов, немов, ніби, наче, неначе* тощо: *Коли до тебе прилечу, засяє все навкруг, як після теплового дощу в росі важкій зелений луг (Д.Павличко)*. Іноді таке порівняння виражається й орудним відмінком іменника: *Блискавицею шугала козацька пісня над бистрими ріками, над тихими морями і за тридев'ятьми землями (Р.Іванчук)*. Порівняння може висловлюватися й без певного оформлення — простим зіставленням споріднених явищ: *Відкіля ця динамічна постать, палючий племін очей і гартовані, як лезо кинджала, слова? З катакомб? З римської таверни, де сходяться на нараду гладіатори, чи з трибуналу інквізиції, чи з вогнищ таборитів або, може, з підпілля “Народної волі”?* (Б.Антоненко-Давидович).

Різновидом порівняння є аналогія — розгорнуте зіставлення якихось явищ за подібністю їхньої внутрішньої суті: *Книги — морська глибина: хто в них пірне аж до дна, той, хоч і труду мав досить, дивнії перли виносить (І.Франко)*.

Порівняння повинно бути доречним, зрозумілим, образним. Воно тільки тоді вдале, коли уточнює, увиразнює зміст того, про що говориться в тексті, і не суперечить йому, не випадає з його системи образів.

Метафора характеризує певне явища, приписуючи йому подібні ознаки й властивості іншого явища. Наприклад, у реченні *Пшениця ллється у степу хвилястим золотом гарячим (М.Рильський)* присудок *ллється* називає властивість води, означення *хвилястим* взяте з опису водної поверхні, обставина способу дії *золотом* водночас вказує й на жовтий, властивий достиглій пшениці колір, і на її цінність для людей. А разом усе це створює в нашій уяві образ пшеничного лану як неозорого моря достатку.

Метафора великою мірою нагадує порівняння, але вона стисліша, компактніша.

Поширеним різновидом метафори є уособлення (персоніфікація) — приписування дій, властивостей, ознак людини неживим предметам і явищам, як, наприклад, у реченні *Сонце **дрімає** в осіннім гаю* (А.Кримський).

Вплив метафори на слухача залежить від того, наскільки вона точна й свіжа. Заяложені штампи на зразок “широким фронтом”, “розгорнемо наступ”, “візьмемо на озброєння” тощо не викликають у слухачів емоцій, не справляють на них потрібного враження.

Протиставлення, щоб зосередити увагу на певних рисах, властивостях якогось предмета чи явища, заперечує, відкидає протилежні за певними ознаками риси, властивості: *Багата моя Січ була **не п’яним скопом** — могутніми синами!* (Б.Олійник). Іноді протиставлення може вказувати й на сумісність в одному явищі певних протилежних ознак: ***Хоч сахарня давно вже закинена, розсипалася і заросла травой, в порожніх будинках її раз у раз вчувався шум, немов гомін машин і робітників лишився на старому житлі*** (М.Коцюбинський).

Однією з форм протиставлення є парадокс. Парадокс містить у собі два твердження, які, співіснуючи як правдиві, водночас заперечують одне одного: *Він ненавидів, бо умів любити* (М.Рильський). Проте парадоксальний, на перший погляд, вислів нерідко містить у собі глибокий філософський смисл. На парадоксах будуються афоризми, прислів’я, гра слів. Парадокси активізують думку, змушують дошукуватися істини: *Завтра починається сьогодні. Любити все людство легше, ніж одну людину* (Нар. творчість).

Близький за будовою до парадоксу оксиморон — навмисне поєднання слів з протилежними або несумісними значеннями для вираження цілісного поняття: *великі маленькі люди, неінтелігентні інтелігенти, поспішай повільно*.

Перебільшення кількості, розмірів, інтенсивності вияву ознаки чи дії надає об’єктові зображення більшої виразності, а самому твердженню — більшої переконливості, підсилює емоційність розповіді: *Вогонь був такий, що в повітрі снаряди зустрічалися зі снарядами, міни з мінами, гранати з гранатами* (М.Стельмах). *Я, моя матінко, ріки сліз вилила — благала: сину, оженися, коханий, оженися!* (Марко Вовчок). Може бути й перебільшення в бік зменшення кількості, розмірів, інтенсивності: *Усе те [культурна робота серед народу] **крапля в морі**, та все ж, може, і ся крапля камінь точить* (Леся Українка).

На перебільшенні побудовані такі фразеологізми, як *і голці (яблуку) ніде впасти, як оселедців у бочці, за тридев’ять земель, море по коліна* тощо.

Натяк часом промовляє більше, ніж розгорнуте повідомлення. Але те, на що натякають, повинно бути добре відоме слухачам. Це може бути якась місцева подія, місцеві стосунки, чиясь відома всім вдача або сюжет чи образ із літературного твору, факт з історії. Коли, наприклад, кажуть *Піррова перемога*, що означає “перемога, здобута величезними жертвами і рівнозначна поразці”, то мають на увазі зафіксовані в історії слова епірського

царя Пірра, який після перемоги над римлянами заявив: “Ще одна така перемога, і я залишусь без війська!” У реченні *Купили тебе не за тридцять срібників, а за булаву та клейноди (З.Тулуб)* міститься натяк на відступника Юду, який за стільки продав Ісуса Христа.

Близько до натяку стоїть алегорія (інакомовлення) — спосіб розповіді, коли говорять про одне, а мають на увазі інше, і всі це добре розуміють. Наприклад, Леся Українка за основу сюжету драматичної поеми “Вавилонський полон” взяла факт з прадавньої історії євреїв, описаний у Біблії, але всі, хто читав цей твір, добре розуміли й розуміють, що насправді тут ідеться про поневолення України Росією.

Риторичне запитання не потребує відповіді: вона або зайва, або є вже в самому запитанні. Наприклад, у реченні *Хто з вас може перелічити обов’язки своєї матері? (О.Гончар)* стверджується неможливість такого переліку, а не запитується про нього. Речення *О роде суєтний, проклятий, коли ти видохнеш? Коли ми діждемося Вашингтона з новим і праведним законом? (Т.Шевченко)* передають не запитання, а палке бажання автора.

Риторичні запитання роблять виклад думок емоційнішим, загострюють увагу на найважливіших моментах виступу, промови. Після таких запитань слід робити вичікувальну паузу і потім переходити до розкриття суті порушеної в них проблеми.

Дотеп — мініатюрна оповідь, часто смішна й дошкульна, у якій яскраво розкривається комізм певного явища, ситуації, поведінки людини тощо. Дотеп тоді доречний і влучний, коли він тісно пов’язаний з темою виступу, з ситуацією, про яку розповідається. Якщо треба підкреслити чиясь нетямущість, можна розповісти такий дотеп: — *Яка різниця між дурнем і генієм? — Можливості генія не безмежні.* Коли мова піде про непорозуміння, доречно буде згадати оповідку: *У фотоательє заходить клієнт: — Зробіть мені, будь ласка, фотографії з цієї плівки. — 9 на 13? — 117, а що?* Марнославному людину добре схарактеризує діалог: — *Привіт, чим займаєшся? — В Академії наук працюю. — А точніше? — В Інституті генетики. — У якому відділі? — У відділі підготовки матеріалу для дослідів. — Ну, а конкретно? — Ловлю мошок для експериментів.*

Виступаючи перед аудиторією, слід мати перед собою тези або хоч би план виступу. Слова й речення треба вимовляти виразно, без зайвого поспіху й метушні, то підвищуючи голос у найважливіших моментах, то понижуючи його, коли увага слухачів починає слабнути. При цьому потрібно стежити за реакцією слухачів і враховувати її.

Промовець має бути лаконічним, говорити лише по суті й, коли все буде сказано, вчасно зупинитися.

29. Прочитайте уривок. Визначте, за допомогою яких мовних засобів автор своїй похвалі красномовності надав урочистого звучання.

Стріли, мечі, тарани та інші види зброї можуть мати владу над тілом, можуть підривати мури, але не можуть подолати загартованого духу. Отже, якою повинна бути та сила, котрій міг би підкоритись дух? Напевне такою

силою є красномовство... Воно легко проникає в душу і відводить її, звідки хоче; захоплює і жене, куди хоче; робить, якою хоче; викручує, обертає, зміцнює, запалює гнівом, хвилює обуренням, дотикає любов'ю, спонукає до сліз, розвеселяє, наповнює зворушенням чи страхом. (Ф.Прокопович, 1681 — 1736.)

30. Прочитайте речення й визначте, які мовні засоби увиразнення висловлювання використано в кожному з них. Прокоментуйте їхню доречність.

1. Не ридать, а здобувати, хоч синам, як не собі, кращу долю в боротьбі (І.Франко). 2. І от я іду по землі. А земля — цільна, опукла, мов яблуко, як у Сократа чоло. Та от я іду по землі, а земля — покраяна, мов карта військова у маніяка на столі (Б.Олійник). 3. Підбігаю до вікна — зирк у шибку, а там чудо! Вся Ковалівка, мов наречена, від голови до ніг загорнулася в білу весільну фату. Білі шапки на хатах, біла оздоба на деревах, білі вулиці. І все те несміливо посміхається проти ранкового червоного сонця (Ю.Збанацький). 4. В житті завжди і сили, і снаги у вірних друзів я знайду щомиті. Та добре, що існують вороги — бо як могли б ми друзів оцінити? (О.Матошек). 5. Свобода як човен. Гниє, коли стоїть на прив'язі; керований веслами, йде від берега до берега, а пущений без керма за водою — зникає. Свобода як бритва. У твердій руці голить, а в тремтячій — калічить обличчя. Свобода як мати. Ти за нею ридатимеш аж тоді, як вона покине тебе навіки (Д.Павличко). 6. Я став з якогось часу невірним Хомою, що поки не вкладу руку в рани — не можу бути цілком певним (М.Коцюбинський). 7. Скажи, чому я трепетав перед начальством на службі, вдома навшпиньках ходив... мухам дорогу давав (М.Куліш). 8. У кожного плюса є свої мінуси (О.Перлюк). 9. Казав сліпий: побачимо (Нар. творчість).

31. І. Зіставте два тексти: перший з них — виступ на суді; другий — полемічний виступ проти злісних вигадок (інсинуацій). Проаналізуйте мовні засоби й аргументи обох авторів на відстоювання своїх позицій. Як це залежить від умов і від адресатів, до яких спрямовані виступи?

І. Коли я вступив до університету, я дізнався, що 5 мільйонів українців добровільно відмовляються від рідної мови, від тієї краси та багатства, що його отримує кожна людини від народження. До цих 5 мільйонів належите також і ви, громадяни суддя, прокурор та адвокат. З приводу такого неприродного явища — чому українці на своїй землі втрачають зв'язок з рідною мовою, я написав 1973 року дві статті — “За параваном ідейності” та “Київський діалог”, яким не довелося побачити світу та яких ніхто не встиг прочитати. За них Київський обласний суд покарав мене на 8 років позбавлення волі. Виявляється, Україна — єдина країна, що входить до складу ООН, котра висилає своїх в'язнів за межі своєї території. Перебуваючи в пермських радянських таборах, я зіштовхнувся з брехнею та беззаконням. Як людина вільна, тобто така, що вважає себе вільною, де і в яких умовах вона не перебувала б, я не міг мовчати і писав про те. За це мене зараз судять. Я проти брехні й облуди, беззаконня і фальші. Я за вільну розкуту думку, я захищаю гідність людини, відстоюючи високі моральні

принципи як християнин, керуюся Божими заповідями. Мені як громадянинові і чоловікові соромно за мою країну, де жінки тільки за переконання відбuvають 25 років каторги. За всю історію існування держав не було таких ганебних фактів (В.Марченко).

II. У Москві вже кілька років виходять книжки в серії “Путі руского імперского сознания”. Зрозуміло, що особливу лютю охоплює носіїв цього “сознання”, коли заходить мова про незалежну Україну...

Не так давно у згаданій серії побачила світ книжка “Українській сепаратизм в Росії”. Автор передмови до цієї книжки М.Смолін прямо закликає: “Національно мислячі російські люди зобов’язані заради майбутнього російського народу в жодному разі не визнавати прав на існування за державою “Україна”, “українським народом” і “українською мовою”. Історія не знає ні одного, ні другого, ні третього...”

Кажуть, коли Бог хоче покарати людину, то відбирає в неї розум.

Я не буду полемізувати з М.Смоліним. Спинюсь лише на деяких його твердженнях, які засвідчують цілковиту неспроможність їхнього автора.

Так, він докоряє більшовикам, що нібито вони, “прийшовши до влади, створили всі умови для дозрівання українства”. Йому б дякувати треба лєнінській зграї за те, що саме вона придумала “Союз радянських республік”, який продовжив існування зогнилої російської “імперії зла” ще на 74 роки. Це — по-перше. А по-друге, такому україножерові, як М.Смолін, слід би п’ятки цілувати більшовикам, що, як ніхто в історії, понищили десятки мільйонів українців тільки за те, що вони були українцями.

Інакше як курйозом не можна назвати макабричну вигадку М.Смоліна, буцімто українську мову придумав М.Грушевський з допомогою поляків і австрійців. Якби це було так, то М.Грушевський дорівнювався би Богові, бо виникнення тої чи тої мови — то промисел Божий, а не людський. Он хоч як намагалися вчені люди створити якусь штучну мову, на кшталт есперанто, нічого путнього з того не вийшло. Штучною, вигаданою кимось мовою ще ніхто й ніколи в світі не створював народних пісень, не писав літературних творів, не кажучи вже про те, щоб такою мовою спілкувалися мільйони людей. Українська ж мова — одна з найбагатших слов’янських мов: це давно визнано представниками багатьох народів, у тому числі й розумними росіянами. І заперечувати це можуть або цілковиті невігласи, або злісні расисти.

Так само курям на сміх М.Смолін просторікує про те, що саме Грушевському належить “честь” поставити крапки над “і”: малоросів він перейменував на “українців”, а Малоросію — на “Україну”. А коли написані хрестоматійні рядки “Тиха украинская ночь...” — невже в часи Грушевського? Або пісня, що стала гімном, “Ще не вмерла Україна”? М.Грушевський тоді й не народився.

Свою базгранину М.Смолін закінчує словами іншого запеклого расиста-шовініста М.Стороженка: “Український туман має розсіятися, і російське сонце зійде”.

Відповім господіну Смоліну словами українського прислів'я: доки те сонце зійде, роса очі виїсть — усім оскаженим, звихнутим на імперському “сознанії” русотяпам (А.Шевченко).

II. Підготуйте виступ на тему “Безсмертя народу — в його мові”.

32. Прочитайте висловлювання вчених і письменників про значення мови для суспільства й для кожної людини. Напишіть власний твір-роздум на тему “Я — українець, а не малорос”.

I. 1. Мова — оселя буття духу. В оселі мови живе людина (М.Гайдегер). 2. Мова є відбиттям духу людського і засобом для перетворення матеріального світу на світ духовний (В. фон Гумбольдт). 3. Мова діє в усіх сферах духовного життя як творча сила (Л.Вайсгербер). 4. Слово, як і злак хлібний, виростає з тієї землі, на якій живеш і в яку ляжеш (Першодрукар І.Федоров). 5. Мова посідає одне з найвищих місць на шкалі національних цінностей (У.Вайнрайх). 6. Мова — така ж жива істота, як і народ, що її витворив, і коли він кине свою мову, то вже буде смерть його душі (Панас Мирний). 7. Тільки той народ може вважати себе здоровим, тільки той народ може впевнено дивитись у свою будущину, всі сфери діяльності якого перейняті його мовою і культурою (Д.Павличко). 8. Народ, що не усвідомлює значення рідної мови для свого вищого духовного життя і сам її покидає й відрікається, здійснює над собою самовбивство (П.Шафарик). 9. Ні мертва мова, ні мертва цивілізація ніколи не можуть схвилювати світ (Б.Шоу).

II. Я — українець, а не малорос,
Пишаюсь родом тисячокорінним...
Тарас за мене мучився й боровсь,
Щоб я зродився зерням України.
Іще по ненародженім мені
Топталися лакузи й недовірки,
І Україна корчилась в огні,
І рідна мова калиніла гірко.
Співоче поле — ось моя земля,
Доглянута пісенністю полільників,
І нині пізнають мене здаля
По жесту слова: мовить українець
(В.Кочевський).

III. Україна чи Малоросія?

Україна — це повноцінна, повносила європейська держава. Вона усвідомлює своє місце в сучасному світі. Має вольовий та гордий, працьовитий народ, що хоче мати власну нормальну державу, поважає власну історію, культуру та рідну мову.

Малоросія — це протилежність Україні. Її прикмети увиразнюються, як тільки додамо до того, чим щойно означено Україну, заперечну частку “не”. Малоросія — неповноцінна, нешаноблива до власної історії, мови та культури.

Населяють Малоросію не українці, а саме малороси. А що таке малорос? Це українець з деформованою національною психікою. Малорос скалічений духовно, і це каліцтво набрало характеру хвороби.

Питання, чим бути Україні — Україною чи Малоросією, — не нове. Сьогодні воно ще більше загострилося. І не останнє значення у розв’язанні цього питання є ставлення до української мови (За А.Погрібним).

§ 9. Культура мовлення і мовний етикет

Культура мовлення полягає в його нормативності, дохідливості й естетичності.

Культура мовлення передбачає насамперед **дотримання літературної норми**. Літературна норма — це загальноприйняті й закріплені в словниках та мовних кодексах (у правописі, підручниках, посібниках) тлумачення значень слів та правила вимови, написання й поєднання їх у речення. Наприклад, відповідно до літературної норми слід казати *український*, а не “український”, *взагалі*, а не “вопше”, *дякую вам*, а не “дякую вас” тощо. Літературна норма ґрунтується на внутрішніх законах мови і на традиції. Літературну норму людина засвоює, вивчаючи мову в школі, читаючи відповідну літературу, особливо художню, слухаючи радіо і телепередачі.

Будь-яке висловлювання повинно бути дохідливим, ясным, зрозумілим для слухачів. **Дохідливість мовлення** досягається точністю вираження думки, почуттів, волевиявлень за допомогою точно дібраних слів і конструкцій речень, правильним поділом висловлювання за допомогою більших і менших логічних пауз на смислові частини, відповідною розстановкою логічних наголосів. Нові, незвичні думки, положення, терміни потрібно аргументувати, розтлумачувати. Культура мовлення несумісна з багатослів’ям, неточністю у вживанні слів, фальшивою патетикою, образливими висловами, вульгарщиною.

Естетичність мовлення полягає в реалізації законів милозвучності мови, дотриманні оптимального темпу і звучності мовлення. Велике значення при цьому має використання лексичних і синтаксичних синонімічних засобів, що дає змогу уникнути нудної одноманітності, а також міміка, жести, поза.

Якщо з погляду граматики щось може бути сказане правильно або неправильно, то з погляду культури мови — не тільки правильно чи неправильно, а й точно чи неточно, доречно чи недоречно, виразно чи невиразно, ясно чи неясно, естетично чи неестетично.

Обов’язковою складовою частиною мовної культури є мовний етикет.

Мовний етикет — це постійні слова й вислови ввічливості, які прийнято вживати під час спілкування з людьми, та правила поведінки при цьому.

Мовний етикет українського народу вироблявся протягом багатьох століть. Він відображає доброзичливість, взаємоповагу, шанобливе ставлення один до одного в стосунках між людьми. Мовний етикет дає змогу

встановити потрібний контакт із співрозмовниками. Вживання тих чи інших мовних формул етикету, до яких належать звертання, привітання, прощання, вибачення, прохання, вдячність, знайомство, згода, відмова, співчуття тощо, залежить від конкретних ситуацій спілкування.

Звертання до співрозмовника — найчастіший знак мовного етикету. Тут слід звернути увагу на такі два моменти.

По-перше, серед українців прийнято звертатися на “ви” до старших (до батьків та інших членів сім’ї допускається також звертання на “ти”), до незнайомих та малознайомих людей, до співробітників, зокрема й нижчих за посадою, до чужих дітей старших від шістнадцяти років (до менших звертаються на “ти”). Звертання на “ти” виражає близькі чи товариські стосунки між людьми. Звертання на “ти” до старших або незнайомих людей свідчить про низький культурний рівень такого співрозмовника.

По-друге, потрібно називати того, до кого звертаємося. До товаришів та ровесників чи молодших від себе звертаємося на ім’я в кличному відмінку: *Марійко, Віталію*. До старших прийнято звертатися на ім’я й по батькові в кличному відмінку: *Маріє Михайлівно, Миколо Андрійовичу*. Можна й не називати по батькові, але тоді перед іменем слід ставити слова *пане, пані: пані Маріє, пане Миколо*. До незнайомих людей належить звертатися словами: *пані, пане, добродійко, добродію*. Ті ж слова ставляться і в офіційних звертаннях перед ім’ям і по батькові або лише перед прізвищем чи назвою посади: *пані Ольго Михайлівно, добродію Ковальчук, пане Президенте, пане полковнику*. Якщо є жінки й чоловіки, то слід спочатку звернутися до жінок, потім до чоловіків.

Крім того, у певних випадках прийнято вживати такі звертання:

а) *шановні пані й панове, шановні учасники зібрання (конференції, наради тощо), шановні колеги, шановне товариство* — на початку виступу перед аудиторією;

б) *дорогі друзі* — на початку виступу перед знайомими людьми, перед однодумцями;

в) *превелебний отче, ваша святість* — до духовної особи;

г) *шановна пані (добродійко), шановний пане (добродію), вельмишановний пане, високоповажаний пане* — в офіційних чи напівофіційних листах.

Для привітання при зустрічі на вулиці, на роботі, в офіційних і побутових умовах використовують такі слова й вислови:

а) *добрий ранок, доброго ранку, добрий день, добридень, добрий вечір, добридень, доброго здоров’я* — традиційні, найпоширеніші; скорочена відповідь “добрий” на ці привітання вважається неввічливою;

б) *здоров, здоров був, здорові були* — розмовні, між ровесниками;

в) *здрастуй, здрастуйте* — просторічні;

г) *вітаю, привіт* — невимушені;

г) *моє шанування* — жартівливе;

д) *радий (рада) вас бачити, як ся маєте* — вишукані; на ці привітання відповідають: *дякую, мені дуже приємно; дякую, добре;*

е) *скільки літ, скільки зим* — розмовне, між ровесниками, якщо давно не бачилися.

Першим вітається той, хто заходить у приміщення, молодий перший вітається зі старшою людиною, чоловік — із жінкою.

Прощання має теж різні варіанти:

а) *до побачення* — традиційне, найпоширеніше;

б) *до зустрічі, бувай здоров, бувайте здорові, бувай, бувайте* — розмовні, до ровесників;

в) *щасливо, усього найкращого, на все добре, у добрий час, хай вам щастить, щасливої дороги* — доброзичливі побажання;

г) *прощай, прощайте* — кажуть, коли розстаються надовго або й назавжди;

г) *на добраніч, доброї ночі* — кажуть, розстаючись, увечері.

Прохання виявити поблажливість, простити провину виражають такими словами й висловами:

а) *пробач, пробачте, вибач, вибачай, вибачте, вибачайте* — традиційні, найпоширеніші; вислови “пробачаюсь”, “вибачаюсь” — нелітературні;

б) *прости, протіть, прошу пробачення, прошу вибачення, прошу пробачити, прошу вибачити* — емоційні;

в) *даруйте, даруйте на слові, вибачте на слові, пробачте на цьому слові* — під час розмови за слово, за думку;

г) *перепрошую* — застаріле.

Просто прохання виражають словами: *будь ласка, будьте ласкаві, зробіть ласку, коли ваша ласка, прошу, прошу вас, уклінно прошу*.

Знайомство відбувається за допомогою таких висловів: *дозвольте познайомитися з вами, мені дуже приємно познайомитися з вами, мене звати...*

Вдячність передають словами: *дякую, дякую вам, дуже дякую, красно дякую, я вдячний (вдячна) вам, дуже вам вдячний (вдячна), спасибі*.

При згоді кажуть: *з задоволенням, з радістю, з дорогою душею, охоче*. При відмові вживають вислови: *на жаль, мені шкода, але..., пробачте, але...*

У вживанні слів мовного етикету велике значення має інтонація, з якою їх промовляють, міміка, жести, поза.

Від культури мови залежить культура порозуміння між людьми. Висока культура мови забезпечує високу культуру мислення. Культура мови — одна з найістотніших ознак загальної культури людини.

33. Прочитайте уривок з п’єси М.Старицького “За двома зайцями” і, орієнтуючись на мову персонажів, визначте культурний рівень кожного з них. Свої висновки обґрунтуйте.

Пр о н я. Рикомендую вам мого хорошого знакового.

Г о л о х в о с т и й (кланяється з пристуком). Свирид Петрович Голохвастов з собственною персоною. Позвольте до ручки? (Цілує.)

Я в д о к і я П и л и п і в н а. Дуже раді! Вас уже так хвалили дочка наша, Проня Прокоповна... Дуже раді, просимо!

Г о л о х в о с т и й. Проня Прокоповна по ангельской доброте, так і понімаєм, мерсі! (*До Прокопа Свиридовича.*) Честь імею рикомендувать себя: Свирид Петрович Голохвастов!

П р о к і п С в и р и д о в и ч. Дуже, дуже радий, що бачу розумного чоловіка; розумного чоловіка послухать — велика втіха! Дуже раді! Просимо, сідайте!

П р о н я (*томно*). От кресло: прошу, мусью!

П р о к і п С в и р и д о в и ч. Позвольте спитати: ви синок покійного Петра Голохвостого, що цилюрню держав за Канавою?

П р о н я. Ви, папонько, не знать как говорите; їхня хвамілія Голохвастов, а ви какогось хвоста вплели!

Г о л о х в о с т и й. Да, моя хвамілія натиральна — Галахвастов, а то необразованна мужва коверкасть.

П р о н я. Разумеється.

Я в д о к і я П и л и п і в н а (*до старого*). Бач, я казала, що не той! А який розумний!

П р о к і п С в и р и д о в и ч. Вибачайте, добродію, ми люди прості, що чули... Так ви, значить, не його, не цилюрника синок?

Г о л о х в о с т и й (*змішавшись*). То єсть по натуре, значить, по телу, как водиться; но по душе, по образованности, дак ми уже не та хворма...

П р о н я. Авжеж, образованный человек: хіба-разве можна його рівняти до простоти?

Я в д о к і я П и л и п і в н а. Куди вже там?!

34. Прочитайте подані речення й визначте в них вислови мовного етикету.

1. — Прощайте, дякую! — він [Соловей] до Осла озвався. — Прощай! — сказав Осел. — Навідайсь ще коли, бувай здоров, небоже! (Л.Глібов). 2. — Спасибі вам, серце, за добре слово. Хай вам Господь помагає, де тільки лицем обернетесь (М.Коцюбинський). 3. — Помагайбі вам! — поздоровляю вас з великим понеділком, — промовила Палажка. 4. — Поможі нам, Боже, довести діло до кінця, а ти, дочко, будь щаслива й здорова. 5. — Щасті вам, Боже, на все добре, на весь ваш вік, на весь ваш рід, на ваших дітей, на ваших унуків і правнуків (З тв. І.Нечуя-Левицького). 6. Тимофій неголосно промовив до людей: — То почнемо добре діло? — з Богом, Тимофію, з Богом, — відповіло йому кілька голосів (М.Стельмах). 7. — Дай, Боже, вам, панночко вечір добрий! (Г.Квітка-Основ'яненко).

35. Прочитайте уривок із п'єси І.Нечуя-Левицького "На Кожум'яках". Знайдіть і випишіть вислови мовного етикету. Поясніть, яке значення вони тут мають.

В хату входять м і щ а н к и; деякі з кошиками, деякі убрані в празничкову одягу.

М і щ а н к и. Добридень вам, Горпино Корніївно! З днем вашого янгола поздоровляємо вас! Дай вам, Боже, чого ви тільки забажаєте собі з неба! А вашій дочці пошли, Боже, гарного жениха.

Оленка й Гострохвостий осміхаються.

Г о р п и н а. Сідайте ж, щоб старости сідали в мене.

Деякі сідають.

Г о с т р о х в о с т и й (до гостей). Ой кумки мої, голубки мої, цокотушки мої! От пиріжки так пиріжки у Горпини Корніївни! Недурно вас тут повнісінька хата! Знаєте й ви, де раки зимують!

О д н а м і щ а н к а. Та й чи не жартливий же з біса оцей язикатий панич, та ще й гарний! Не зачіпайте нас, бо як причепимось усі, то мусите нам ставити могорича!

Г о с т р о х в о с т и й. А зачіпайте мене! Я дуже люблю, як молодіці мене зачіпають... але тільки молоді, чорнобріві, такі, що тільки моргни, та й... гм...

М і щ а н к и. Хи-хи-хи! Оцей панич наговорить три мішки гречаної вовни! Хи-хи-хи! Весела мати родила вас, веселий і син вдався.

Г о р п и н а (до гостей, що стоять). Але чого ж оце ви стоїте? Сідайте ж у мене, будьте ласкаві. Сідайте, кумо! Сідайте, свахо! Сідайте, кумасю! Прошу покірно, кумко!..

Т і с а м і і б у б л е й н и ц я М а р т а.

М а р т а (входить з кошиком на руці). Добридень вам, Горпино Корніївно! Ой, вибачайте мені, кумцю-голубцю! Бігала з бубликами та трохи не пробігала ваших святих іменин. Насилу згадала!

Г о с т р о х в о с т и й. А таки не пробігала, згадала.

Б у б л е й н и ц я. Авжеж! Чи то можна поминути хату моєї дорогої кумоньки. (Цілується тричі з Горпиною.) Поздоровляю вас, моє серце, з вашими іменинами. Дай вам, Боже, з неба, чого вам треба, чого тільки ви просите в Бога. Добридень вам, Оленко! (Цілується.) Добридень вам, сусідки! (Цілується з гістьми.)

36. Прочитайте подані міркування й підготуйте свій виступ на тему “Як нам досягти добробуту” або “Культура мовлення і культ праці”.

Ось уже багато років заздрісно поглядаємо в бік Західної Європи — “живуть же...” І прагнемо в себе запроваджувати “європейські стандарти”, щоб було, “як у них”. Кажемо: ось у них учні не так завантажені в школі, як у нас, вчаться без особливого напруження. Щось подібне хочемо зробити й у себе. Японський варіант, коли “трудоголіками” стають ще у школі, нас чомусь не приваблює.

Хочемо бути багатими, але не любимо навіть говорити про те, що благополучне життя можна побудувати лише завдяки масовому “трудоголізму”. Чи часто нагадуємо собі, що сьогоднішній європейський комфорт є результатом напруженої праці багатьох поколінь? У Західній Німеччині, коли треба було подолати глибоку кризу, відмовилися від

більшості святкових днів. В Україні ж свята ніхто не відмінє, навпаки, вишукуються можливості їх примножити.

Хочемо бути культурним народом і водночас полегшуємо собі навчання — від шкільних творів, вважай, відмовилися, спокійно спостерігаємо за зниженням рівня грамотності й літературної освіченості. У нас немає культу праці. І ніхто навіть не прагне виховати його. А добра філологічна освіта дається важкою працею (Г.Клочек).

Запитання для узагальнення вивченого

1. З яких трьох компонентів складається мова і яка їхня роль у мові?
2. У чому полягає ієрархічна організація будь-якого висловлювання?
3. Які основні компоненти містить текст?
4. Що таке синтаксична єдність і яка її структура?
5. Як об'єднуються речення між собою в синтаксичній єдності і в тексті?
6. Які є етапи в побудові тексту?
7. Які вимоги ставляться до структури, змісту й мовного оформлення тексту?
8. Як добір тих чи інших мовних засобів залежить від сфери спілкування?
9. Які стилі розрізняють у сучасній українській мові і які їхні характерні особливості?
10. Що таке риторика і яка її роль у суспільстві?
11. Які вимоги ставляться до публічного виступу?
12. У чому полягає культура мовлення і яка її роль у міжлюдському спілкуванні?

ЛЕКСИКА

§ 10. Загальне поняття про лексику. Словники

Усі слова, що вживаються в будь-якій мові, становлять її словниковий склад, або лексику.

Словниковий склад є мовби будівельним матеріалом, який використовується для побудови речень згідно з правилами граматики.

За допомогою слів відповідно до їхнього значення ми членуємо і, таким чином, пізнаємо навколишній світ. Багата, розвинена лексика забезпечує тонше сприйняття навколишнього світу, глибше проникнення в нього і точніше мислення як для всього суспільства, так і для кожної окремої людини, що володіє цим багатством.

Лексика сучасної української мови складалася тисячоліттями. Розвиваючись, вона збагачувалася як словами власного творення, так і словами, запозиченими з інших мов.

Основну частину лексики української мови становлять незапозичені слова. До них належать успадковані найдавніші індоєвропейські слова, спільні для багатьох індоєвропейських мов (санскриту, грецької, латинської, германських, романських, слов'янських та ін.); праслов'янські слова, спільні для всіх або більшості слов'янських мов, і власне українські слова, утворені безпосередньо тією частиною слов'янської людності, яка сформувала українську націю. Таких слів у нашій мові є приблизно 90 відсотків.

Серед слів, запозичених у різний час із різних мов, розрізняємо засвоєння і власне запозичення.

Засвоєння — це слова, що вже повністю фонетично й граматично пристосувалися до української мови. Наприклад, у запозичених колись словах *дрім*, *колір*, *папір*, як і в незапозичених, відбувається чергування голосних; колишнє французьке слово *пальто* відмінюється, як і будь-яке українське; не відчуваємо іншомовного походження в запозичених словах *левада*, *лиман*, *базар*, *кавун*.

Власне запозичення — це слова, у яких процес фонетичного й граматичного пристосування ще не завершився. Наприклад, запозичені з французької мови слова *бюро*, *журі*, *ательє*, *тротуар*; з англійської — *джентльмен*, *траулер*; з німецької — *бухгалтер*, *ландшафт* мають невластиві українській мові сполучення звуків, форми.

У цілому лексика української мови надзвичайно багата: у ній є щонайменше півмільйона слів. Вона дає змогу передавати найтонші відтінки душевних переживань і найскладніші наукові поняття, описувати будь-які явища природи і найрізноманітніші стосунки між людьми.

Сучасна освічена людина в своєму словниковому запасі — активному й пасивному — має близько 70 — 80 тисяч слів рідної мови (більш-менш точно розуміє їхнє значення).

Словниковий склад мови відображається в словниках. Словники української мови почали з'являтися ще в XVI ст. Першими такими словниками були “Лексис” Лаврентія Зизанія (1596 р.) і “Лексикон словено-російський” Памва Беринди (1627 р.).

З-поміж сучасних словників української мови найважливіші такі:

1. “Словник української мови” в 11 томах, виданий у 1970—1980 роках. У ньому докладно пояснено близько 135 тис. реєстрових слів і кожне значення проілюстровано цитатами з літератури.

2. “Словарь української мови” в 4 томах за редакцією Б.Д.Грінченка, уперше був виданий у 1907—1909 роках. Перевидавався кілька разів. У ньому стисло пояснено 68 тис. реєстрових слів, а також даються російські відповідники до них.

3. “Українсько-російський словник” у 6 томах, виданий у 1953—1963 роках. Він містить близько 122 тис. українських слів, до яких подано російські відповідники. Значення українських слів проілюстровано прикладами з художньої та іншої літератури.

4. “Російсько-український словник” у 3 томах, уперше виданий у 1970 році. Пізніше він перевидавався. У ньому вміщено українські переклади

близько 120 тис. російських слів, Причому до багатьох з них подано по кілька (а часом по 10 і більше) українських відповідників.

5. “Фразеологічний словник української мови” в 2 томах, виданий у 1993 році. У ньому пояснено й проілюстровано цитатами з художньої та іншої літератури близько 10 тис. фразеологізмів.

6. “Словник синонімів української мови” в 2 томах, виданий у 1999 році. У ньому подано близько 9200 синонімічних рядів. Значення синонімів стисло пояснюються й ілюструється прикладами переважно з художньої літератури.

7. “Великий тлумачний словник сучасної української мови”(укладач і головний редактор В.Т.Бусел), виданий 2001 року. У ньому пояснено значення 170 тис. реєстрових слів, значення окремих з них проілюстровано словосполученнями.

37. Поцікавтеся в шкільній, сільській, міській бібліотеках, які є в них словники української мови. Перегляньте кожного з них, а також домашні словники, якщо вони є, і коротко схарактеризуйте їх.

38. Уважно прочитайте статтю із “Словника української мови” в 11 томах, яка подається тут у скороченому вигляді, і проаналізуйте її будову.

ПО́ЛЕ, я, с. 1. Безліса рівнина, рівний великий простір. *Ішов я полями чистими та широкими — далі набрів діброву густу та красну* (Вовчок, VI, 1956, 229); // *перен.* Великі простори снігу, льоду і т.ін. *Широке сніжне поле;* // Ділянка землі, що використовується під посіви. *З весни Іван щодня в полі — то оре, то засіває яриною* (Мирний, I, 1949, 209); *Образно. *Письменники... на всю силу повинні орати і засівати наше мовне поле* (Рильський, III, 1956, 67); *У порівн. *Усе море скрізь чорніло, ніби пооране поле...*(Н.-Лев., II, 1956, 228).

♪ **На́шого (одно́го, сво́го і т.ін.) по́ля я́года** — людина, подібна до кого-небудь своїм світоглядом, характером, поведінкою і т.ін. — *Що стражник, що становий — одного поля ягода* (Мирний, IV, 1955, 357); **Шука́ти (лові́ти і т.ін.) ві́тра в по́лі див. ві́тер.**

2. Значна площа чи ділянка землі, спеціально відведена під що-небудь. *Верхньою хронологічною межею пам'яток культури полів поховань черняхівського типу є середина I тисячоліття* (Археол., VIII, 1953, 38); // Спеціально обладнана площадка, призначена для спортивних ігор, змагань, посадки літаків і т.ін. *Читання газети відбувалося прилюдно, на футбольному полі* (Смолич, I, 1947, 5).

3. Простір, у межах якого відбувається якась дія або який знаходиться в межах якоїсь дії. [Ярослав:] *Клянусь, що там на полі бою, Де я сьогодні ворога побив, Я дивний храм воздвигну і построю В ім'я Софії* (Коч., П'єси, 1951, 108); // *спец.* Простір, у межах якого виявляється дія якихось сил. *Навколо кожного тіла існує так зване поле сил тяжіння* (Наука., 12, 1960, 50).

р **Магнітне поле** див. **магнітний**; **Мінне поле** див. **мінний**; **Операційне поле** — ділянка тіла, на якій робиться операція. *Підготувавши операційне поле, Новиков зробив внутрішньокісткову анестезію...* (Веч. Київ, 29. XII, 1967, 3); **Шахове поле** див. **шаховий**; **Шашкове поле** див. **шашковий**.

♪ **Випадати з поля зору** див. **випадати**; **Поле зору** див. **зір**.

7. *перев. мн.* Смужка уздовж краю аркуша паперу, яка залишається чистою при писанні або друкуванні; берег. *В одному місці Колінз недбалим рухом зробив на аркуші якусь позначку вічним пером на полі сторінки* (Рибак, Час., 1960, 61).

8. *перев. мн.* Відігнуті краї капелюха, бриля тощо; криси.

9. *геол.* Родовище корисних копалин або частина такого родовища, відведена для розробки. *Групи родовищ, пов'язані загальними геологоструктурними умовами і генетичними особливостями, утворюють рудне поле, або рудний район* (Геол. ж., XIII, 3, 1953, 4).

Примітка. Скорочення і позначки мають такі значення: *с.* — середній рід; *перен.* — переносне значення; *див.* — дивіться; *спец.* — спеціальне слово; *перев.* — переважно; *мн.* — множина; *геол.* — геологія; *//* — відтінок значення; ♪ — фразеологізм; **р** — термінологічне словосполучення. У дужках подано джерело, звідки взято приклад.

39. Прочитайте речення. Зверніть увагу, скільки є слів для позначення вітру. Як утворено ці назви? Розпитайте чи дізнайтеся із словників, як по-різному називають дощ різної інтенсивності або якийсь інший предмет чи явище, й запишіть.

1. Вітри на Червоноградщині градуюються в такому порядку: спочатку йдуть вітри найменшенькі — хукавець, розвіймак, за ними грайливець, легіт, далі йдуть свіжачок, вітерець, а далі вже вітер, буйний вітер, борвій, вихор, вітрюган, ураган (І.Сенченко). 2. Хитає верби теплий вітровий (В.Сосюра). 3. Чи тобі замало, легковію, колихати в морі кораблі? (Н.Забіла). 4. Як живчик, як жилка тривожна, прокреслиться павітер (М.Бажан).

40. Запишіть усі відомі вам слова (іменники й іменникові словосполучення), за допомогою яких ми “членуємо” людське обличчя.

§ 11. Слово і його лексичне значення

У нашій свідомості існує суцільна картина світу, тобто все, що ми будь-коли бачили, чули, сприймали, зберігається в нашій пам'яті. Із цієї картини ми можемо виділити будь-який предмет чи явище, уявити його окремо й зосередити на ньому увагу, наприклад, уявити яблуко. І ось коли з цим образом яблука в нашій свідомості стійко поєднається набір звуків [йяблуко], виникає слово з певним лексичним значенням. У пам'яті утворюється стійкий образ даного набору звуків (образ слова [йяблуко]), який щоразу, коли ми його чуємо, викликає в нашій уяві образ того самого предмета (образ яблука). І навпаки, коли ми бачимо предмет, то зіставляємо його з

образом, який зберігається в нашій пам'яті, і через цей образ пригадуємо слово, пов'язане з ним.

Зв'язок між словом і реальним предметом (чи явищем) здійснюється так: вимовлене або написане **слово** — **образ слова** в нашій свідомості — узагальнений **образ предмета** в нашій свідомості — реальний **предмет**.

Лексичне значення слова — це той узагальнений образ предмета (чи явища), який воно викликає в нашій уяві. А вже за тим узагальненим образом ми впізнаємо конкретні предмети (чи явища) в реальній дійсності. Наприклад, коли ми чуємо слово *вогонь*, уявляємо язики полум'я (це лексичне значення цього слова) і починаємо шукати очима, де ж той уже не уявний, а справжній вогонь.

Слово і називає конкретні предмети (чи явища), і узагальнює водночас. Словом *книжка* ми можемо позначити й саме цю книжку (*Подай мені книжку*), і книжку взагалі (*Книжка — джерело знань*).

Проте ступінь узагальнення в різних категоріях слів неоднаковий. Наприклад, слово *троянда* може називати конкретну квітку (*Троянди — білу, кремову й червону — я зрізав, не без жалю і вагань. — М.Рильський*) і може називати будь-яку квітку цього класу (*Нимидора розцвіла, як повна троянда. — І.Нечуй-Левицький*). Тим часом слово *квітка* називає не лише троянди, а й жоржини, чорнобривці, рожі, нагідки тощо. А слово *рослина* ще більш узагальнює: воно охоплює не лише квіти, а й траву, кущі, дерева. Відповідно й у нашій уяві, коли ми чуємо ці слова, постають то більш-менш конкретні, то різною мірою узагальнені образи.

Слова і їхнє лексичне значення ми засвоюємо змалку, чуючи їх від найближчого оточення, а потім — спілкуючись з іншими людьми, читаючи книги. Щоб люди правильно розуміли одне одного, потрібно, щоб в усіх, хто живе в певному суспільстві, при тих самих словах в уяві виникали ті самі образи.

За значенням слова бувають:

а) повнозначні, які називають предмети (*людина, учитель, ведмідь, горобець, земля, будинок, стілець, дощ, вітер, думка*); їхні ознаки (*розумний, добрий, свіжий, теплий, давній*); дію і стан (*працювати, сидіти, міркувати, дбати, розвиватися, чорніти*); обставини (*швидко, глибоко, давно, пізно, праворуч, навмисне, згарячу*); коли ми чуємо ці слова навіть поза реченнями, в нашій уяві виникають певні, більш-менш конкретні образи;

б) вказівні, які не називають явищ, а лише вказують на них і стають зрозумілі тільки в контексті, в поєднанні з іншими словами: займенники (*він, той, такий, стільки*); числівники (*сім, двадцять чотири, мільйон*); вигуки (*ой, ах*);

в) службові, які вказують на різні зв'язки між явищами: прийменники (*на, з, під*), сполучники (*і, або, тому що*), частки (*навіть, ось, же*).

2. Крім того, слова поділяються:

а) за походженням — на українські й іншомовні;

б) за кількістю значень — на однозначні й багатозначні;

в) за стилістичним забарвленням — на стилістично нейтральні й стилістично забарвлені;

г) за сферою вживання — на загальнонавчання й вузьковживання;

г) за взаємними відношеннями — на антоніми, синоніми, омоніми, пароніми.

До словникового складу мови входять також фразеологізми й крилаті вислови.

41. І. Прочитайте народну казку “Чотири королі”. Поясніть, як у ній описано лексичне значення чотирьох неназваних слів.

В одного короля було чотири сини. Любив він усіх чотирьох однаково і не знав, котрому з них передати своє королівство. Зібрав король одного разу синів і каже їм:

— Діти мої! Я вже старий і хочу вибрати з-поміж вас собі наступника. Для того щоб знати, які ви на розум, кожен з вас якийсь час керуватиме королівством. Королем буде той, який покаже себе найкращим.

Прийшла черга на молодшого сина. Коли син почав правити, сонце радісно засвітило, трава зазеленіла, потоки зашуміли, дерева почали розвиватися, вишні, яблуні зацвіли, трави запахли квітами. Немало радості приніс цей син людям.

Прийшла черга на другого сина. Почали ниви зерном проростати-наливатися, діти купались у ріках, вівці й корови паслися на луках, люди косили пахучі трави, сушили сіно. На деревах достигали плоди. Полюбилося й таке правління людям.

Покликав король третього сина. Коли цей почав володарювати, дерева змінили зелений лист на золотий. Сади рясніли червонобокими яблуками й жовтими грушками, виноградом. Скріпили вози з поля, повні збіжжя...

Прийшла черга й до четвертого — найстаршого сина. Покрив він землю, щоб відпочила, білим широченним покривалом — кінця-краю йому не видно. Полетіли з горбків санчата, понісся веселий хлоп’ячий і дівчачий сміх.

Покликав король синів своїх і каже їм так:

— Мої дорогі діти! Ви показали свій великий хист! Ваше правління мені полюбилося! Тому я гадаю, що буде добре вам володарювати разом.

І відтоді правлять королівством усі сини — кожний по четвертині року.

II. Текст запишіть під диктовку (попросіть кого-небудь, щоб продиктував його вам), написане уважно звірте з надрукованим і помилки, якщо вони трапляться, виправте.

III. Дайте власний опис лексичного значення тих чотирьох неназваних слів.

42. Прочитайте вислови. З’ясуйте, які нюанси значення, які почуття передають слова, про які тут іде мова.

1. Вона раптом грайливо мені рукою на прощання, па-па, та й подріботіла тротуаром така самовпевнена, владна, цілісна. Господи, таж “па-па” кажуть близькій людині... (С.Процюк). 2. А по суспільстві розповідається *бізнес* — слово, жирне, наче нафтова пляма (П.Вольвач). 3. Пригадую, коли в Спілці письменників дискутувалася назва самого політичного об’єднання —

чи це має бути “Фронт” або “Рух”, — я обстоював *назву* “Рух”. Чому? Бо у слові “фронт” завжди вчувається конфронтація. А нам треба було найширшого залучення тих, хто тоді щиро вболівав за нашу перспективу... (П.Мовчан).

43. Визначте різницю в значенні виділених слів. Чи можна їх сплутувати, чи не зміниться від цього зміст висловлювань?

1. Треба його [народ] бачити всюди: серед села, серед поля, у його праці тяжкій, забавках веселих, у його *стосунках* між собою, в його сім’ї (Панас Мирний). 2. Племянник не дуже любив свого дядю, але мусив підтримувати тісні родинні *взаємини* (О.Іваненко). 3. Міжнародні *відносини* на Близькому Сході поволі нормалізуються (З газети). 4. Співчутливе *ставлення* до неї невідомих їй людей особливо вразило Ольгу (А.Шиян). 5. Почалась якась складна гра з новими, несподіваними учасниками, які до хімії не мають ніякого *відношення* (Ю.Шовкопляс).

44*. Прочитайте речення і спробуйте пояснити значення виділених слів — назв різних частин будівлі. За відповіддю наприкінці книжки перевірте, чи правильно ви розумієте їхнє значення.

1. Нимидора сіла на *призьбі* й заплакала, потім подумала, встала й пішла на *причілок*. 2. Церква без *бань*, продовгаста, на *фасаді* підіймається дзвіничка оригінальної архітектури. 3. На хаті заблищали *крокви* і *лати*, наче сухі ребра. 4. *Сволоки* в низеньких кімнатках неначе понависали над головами гостей (З тв. І.Нечуя-Левицького). 5. Улас розшукав книжку в бур’яні і заховав за *бантиною*. 6. Підвішена під *стелею* лампа сполохано блимає (З тв. Григорія Тютюнника). 7. З хати вже вирвані *лутки* дверей і вікон, і вона, біла, дивиться на світ проваленими страхітливими очима (О.Довженко).

* До вправ, позначених зірочкою, наприкінці книжки подано відповіді.

45. Прочитайте загадки. Проаналізуйте, як у них описано лексичне значення слів.

I. 1. Нашу стелю у червінці мати вбрала, ні одна ще їх дитина не дістала (Небо і зорі). 2. Без рук, без ніг, тільки з рогами, а ходить попід небесами (Місяць). 3. Стоїть дерево серед села, а в кожній хатці по гіллячці (Сонце і промені). 4. Довго нема мене — в’яне все, а як пройду — знов оживе (Дощ). 5. Через гору дорога, а кінців її знайти не можна; світ її видить, а піти нею не піде (Веселка).

II. Без загадок мова прісна, як борщ без солі, то я завжди присолною свою мову. Моя жінка Мартоха спершу страх як дратувалась, коли я затівав із нею таку балачку.

— Корова без ніг, без тіла скирту соломи з’їла.

— Яка корова? — не тямить.

— Сама товста, рука тепла, а рот червоний.

— Хто такий? — супить брови.

— І не кінь, і не пес, їсть дрова, як овес.

— Білим світом закликаю, Хомо, скажи, що в тебе на мислі.

— Про піч кажу тобі, Мартохо, вже паливо вигоріло, треба трохи полінячок підкласти. Завжди їсть, а ніколи сита не буває (Є.Гуцало).

46. Слова запишіть у три колонки: 1) повнозначні; 2) вказівні; 3) службові.

Обрій, усе, думати, аби, без, удень, льон, алло!, із, однак, рясний, вона, тільки, два, скоро, але, навіть, зелений, той.

Ключ. З других букв виписаних слів прочитаєте початок вислову Демосфена, який закінчується словами: “.. нікчемне й пусте”.

§ 12. Однозначні і багатозначні слова

Повнозначні слова мають одне або більше значень.

Слово, що має одне значення, називається **однозначним**.

Одне значення мають переважно назви людей за різними ознаками (українець, киянин, слюсар, лікар, директор, родич, удівець), назви тварин (олень, леопард, нутрія, дельфін, окунь, краб, стриж, горобець, комар), назви рослин (сосна, тополя, вишня, смородина, пшениця, буряк, жоржина, ромашка, чистотіл), назви конкретних предметів (споруда, шафа, стілець, долото, лопата, торба, піджак, паркан), назви місяців і днів (січень, лютий, понеділок, вівторок), більшість відносних прикметників (міський, латунний, кленовий, морський, тутешній, вчорашній, перелітний, подвійний, дев'ятиповерховий), числівники (два, три, десять) тощо.

Однозначними завжди є терміни (банкнот, вексель, інструкція, катет, аорта, меридіан, тонна, метр).

Слово, що має кілька значень, називається **багатозначним**, а здатність слова вживатись у кількох значеннях — **багатозначністю** (полісемією).

Більшість загальноновживаних слів української мови — багатозначні. Наприклад, у “Словнику української мови” зафіксовано тридцять значень дієслова *іти*: “ступати ногами”, “рухатися в якомусь напрямку” (про транспорт), “вирушати куди-небудь”, “ставати кудись на роботу”, “діяти певним чином”, “брати шлюб”, “знаходити збут” (про товари), “виділятися з чого-небудь”, “наставати” і т.д. Слово *крило* має десять значень: “літальний орган птахів”, “несуча поверхня літака”, “лопать вітряка”, “дашок над колесом автомашини”, “бокова частина будівлі”, “угруповання в політичній організації” і т.д.

Кожне таке слово набуває свого конкретного значення в сполученні з іншими словами. Наприклад, у “Слові про похід Ігорів” (ритмічний переклад) іменник *земля* вжито в кількох значеннях: 1. *Земля гуде. Ріки мутно течуть.* (Земля — суходіл). 2. *Чорна земля під копитами кістями була засіяна, а кров'ю полита...* (Земля — ґрунт). 3. *Інгвар, і Всеволод, і всі три Мстиславичі, не злого гнізда шестикрильці! Ви не правом побідників собі землі розхватили!* (Земля — земельне володіння). 4. *О Руськая земле, уже ти за горами єси!* (Земля — країна).

Слово може бути багатозначним тому, що в його назві враховується лише одна якась ознака предмета. А таку саму ознаку можуть мати й інші,

відмінні предмети. Наприклад, у слові *стіна* основне значення — “вертикальна міцна частина будівлі” (на матеріал, з якого вона виготовлена, у ньому не вказується), тому цим словом ще називають і “прямовисну бічну поверхню чого-небудь” (*стіна урвища*), і “муровану огорожу” (*стіна замку*), і переносно “щільний ряд людей” (*людська стіна*), і так само “моральну перепону між людьми” (*стіна непорозуміння*) тощо.

У багатозначному слові одне значення основне, інші — побічні. У слові *голова* основним є значення “частина тіла”, інші (“розум”, “керівник”, “передні ряди”, “основна річ” тощо) — побічні. Іноді в слові буває два й більше основних значень. Наприклад, слово *грубий* має три основні значення: 1) “товстий”; 2) “необроблений”; 3) “брутальний”.

Багатозначність дає змогу при відносно обмеженій кількості слів називати ними практично необмежену кількість предметів і явищ.

47. Поясніть, якого конкретного значення набуває слова *добрий* в різних контекстах.

1. Кавун — чоловік добрий, а зате Кавуниха дуже лиха (І.Нечуй-Левицький). 2. Лице його освітила добра усмішка, і тепло спалахнули очі (М.Коцюбинський). 3. І на виду видно, що добра душа (Г.Квітка-Основ'яненко). 4. Усе віщувало добру днину (С.Скляренко). 5. Треба слухати доброї ради (М.Коцюбинський). 6. Василь був добрим майстром (В.Кучер). 7. Жито було справді добре: колоски товсті, довгі (Панас Мирний). 8. Гуляє вітер по полях, несе дощі ласкаві й добрі (М.Рильський). 9. Знов ображений упоминається за своє добре ім'я (І.Франко). 10. Проминуло доброї півгодини (М.Коцюбинський).

48. Прочитайте гумористичні афоризми і з'ясуйте, як у них використано багатозначність окремих слів.

1. Краватка, шнурки і язик завжди розв'язуються в найбільш непідхожий момент. 2. Книжка так захопила його, що він захопив її. 3. Усі гриби їстівні, але деякі тільки раз у житті. 4. Гроші не пахнуть, тому що їх відмивають. 5. Усі люди влаштовані однаково, а влаштовуються по-різному. 6. Якщо ви не думаєте про майбутнє, його у вас не буде. 7. У джунглях законів процвітає закон джунглів. 8. Всяка влада виходить від народу. І може до нього не повернутися. 9. Влада одним б'є в голову, інших б'є по голові.

49. За словниками з'ясуйте всі можливі значення слів: а) *багатий*, *багно*, *базар*, *баран*; б) *бгати*, *безодня*, *берег*, *беручкий*; в) *бити*, *битий*. Кожне значення проілюструйте словосполученням.

§ 13. Пряме і переносне значення слова

У багатозначному слові розрізняють пряме й переносне значення.

Пряме значення слова — його основне, як правило, первинне значення. Наприклад, пряме значення слова *полотно* — “ляна, конопляна, бавовняна тканина особливого переплетення” (*На Джерисі була спідниця з*

темної пістрі та сорочка з товстого **полотна**. — І.Нечуй-Левицький). Воно пригадується першим, коли ми чуємо це слово.

Переносне значення слова — одне із значень багатозначного слова, яке виникло й закріпилося за ним внаслідок перенесення назви з одного предмета чи явища на інший предмет чи явище за подібністю. Переносне значення завжди вторинне і пов'язане з основним, прямим значенням.

Наприклад, значення слова *полотно* “картина художника” (*Величні красоти гірської природи показано на численних **полотнах**. — О.Ільченко*), “проїзна частина дороги” (*За насипаним **полотном** залізниці стримів Солом'янський шпиль. — І.Нечуй-Левицький*), “плоска тонка частина пилки, ножівки” (***Полотно** пилки завжди тримають перпендикулярно до різаної площини. — З посібника*) — переносні. Ці речі так назвали тому, що вони або виконуються на полотні (картина художника), або нагадують смугу розстеленого полотна (проїзна частина дороги, плоска частина інструмента).

Крім переносного значення, існує ще **переносне вживання слова**. Слово, вжите в переносному значенні, образно характеризує предмет, дію чи ознаку за схожістю. Переносне вживання слова за своїм змістом індивідуальне і використовується тільки в певному контексті. Наприклад, у реченні *Зимовий вечір усе ткав і ткав над селом свої **полотна**, і вони ніжно спадали з невидимих верстатів на прихоплену морозцем землю (М.Стельмах)* слово *полотно* набуло переносного значення “сніговий покрив”, хоч саме по собі воно такого значення не має — ні прямого, ні переносного.

У способах переносного вживання розрізняють метафору, метонімію і синекдоху.

Метафора — перенесення назви з одного предмета, явища на інший предмет, явище за їхньою схожістю. Наприклад, у реченні *Там **море дере синю одежу** об гострі скелі на **білі клапті** і закидає ними весь берег (М.Коцюбинський)* метафора *синя одежа моря* образно характеризує морські хвилі, а *білі клапті* — це піна від хвиль, які розбиваються об прибережні скелі.

Метафори бувають за кольором (***сріблиться** річка, **бронзовий** загар*); за формою (***мереживо** гілок, **павутина** доріг*); за розміром (***крапля** надії, **море** радості*); за місцем (***ніс** корабля*); за динамічністю (***спалах** ентузіазму*); за відчуттям дотику (***шовкова** трава, **шорсткий** голос*) тощо.

Метонімія — перенесення назви за суміжністю. При метонімії назва матеріалу може вживатися замість назви речі (***фарфор** і **фаянс** замість фарфоровий і фаянсовий посуд*); назва предмета замість його вмісту (***чайник** закипів* замість: *вода в чайнику*); назва місцевості замість людей тієї місцевості (***місто** прокидається замість люди, що живуть у місті*); назва особи замість тієї речі, яка їй належить (*читаю Ліну Костенко замість твори, які належать Ліні Костенко*) тощо.

Синекдоха — перенесення назви частини на ціле (найменування предмета за його характерною деталлю). Це, власне, різновид метонімії. Наприклад, назва частини тіла може вживатися на означення людини (***роботящі руки, носа не показувати куди***); назва одягу може заступати назву

людини з певного середовища (*сіряки і свитки підвели голови*). Однина вживається замість множини (*риба в ставку, буряк у полі*).

Значення, яке виникає внаслідок переносного вживання слова, є тимчасовим, ситуативним, воно не властиве слову. Проте якщо вживання слова в такому значенні часто повторюється, воно може стати і його постійним переносним значенням, як це трапилося з багатьма тепер багатозначними словами. Переносне вживання слів — один із найпродуктивніших способів розширення виражальних засобів мови.

50. Визначте, які з виділених слів мають пряме значення, які — переносне, а які вжиті в переносному значенні. Свої міркування обґрунтуйте.

1. Кассандра хапається за *голову* і з жахом дивиться у простір (Леся Українка). 2. *Голова* колони вже входила в браму (А.Хижняк). 3. Карпат висока *голова* віта безхмарне небо (Т.Масенко). 4. Зболіле *серце*, як болід, в ночах лишає слід (В.Стус). 5. Видно великий дзвін. Від *серця* дзвона падає віршовка (І.Микитенко). 6. Вона чула, як в грудях стукотіло *серце* швидко-швидко (І.Нечуй-Левицький). 7. Почалася система численних гірських *хребтів*. 8. Хома навіть крізь сідло чув, як туго напинається під ним гнучкий кінський *хребет*. 9. Дубовий сволок прогнувся, потемнів від часу, але ще міцно тримає всю кривлю на своєму кряжистому *хребті*. (З тв. О.Гончара).

51. І. Проаналізуйте уривок, як у ньому використано переносне вживання слів.

Тонкий промінь торкнувся зголубілого вікна, й на склі наче накіпіли шротинки золотого саява. Я спав, але цей промінь постукав у мої очі, постукав у мою душу — і тепер пробуджені очі пильно приглядаються до тієї вузької калюжки, якою стала шибка, а душа все більше сповнюється певністю, що вона теж поступово золотіє, закрітаючи жовточолим соняхом.

Сплять у кімнаті речі. Що сниться дубовій плечистій шафі? Можливо, те, як була вона колись деревом, і в її тілі й досі звучить шерех тугого листя, живе пам'ять про одуда, що дудів у її гіллі, живе пам'ять про старий ліс, де тхне мурашниками і струпішілим опалим хмизом... На етажерці стримлять стосики книг — як почувуються капітан Немо та Дерсу Узала, чи вгамувались хоч на хвилю компрачикоси, алхіміки, Пісарро, мушкетери?... Сплетений із лози стілець ледь-ледь жовтіє: ніби місячний промінь присів на ньому спочити.

Голова стала безхмарна, світла й безмежна — либонь, уміститься в ній увесь світ, про який можна лише здумати. Поволеньки зводжусь, поволеньки сідаю до вікна. Кругле днище місяця, натерте до блиску, хворо світиться в чистому небі. А небо — наче велетенська стіна провалля, поканий бік бескеття, на якому той місяць блищить великим та неживим оком. Хто це приглядається — з мороку всесвіту та з глибини ночі — до нашої землі, хто це так уважно дивиться в мою душу, наче хоче вивідати про мене те, що я забув або зовсім не знаю? (Є.Гуцало).

ІІ. Текст запишіть під диктовку (попросіть кого-небудь, щоб продиктував його вам), написане уважно звірте з надрукованим і помилки, якщо вони трапляться, виправте.

52. Прочитайте народні загадки й прислів'я про дорогу. Напишіть невеликий твір “Про що думає дорога” або “Що згадує дорога”, вживаючи слова в переносному значенні.

1. Що день і ніч не спить? 2. Йде з села до села, а з місця й кроку не робить. 3. Лежить Гася, простяглася, як устане — неба дістане. 4. Така я велика, що й кінця не маю, лежу собі тихо, нікого не чіпаю; тільки мені добрі люди і день, і ніч топчуть груди. 5. Дорога і вночі не спить. 6. Чути порожній віз по гуркоту коліс. 7. Тихо їдеш — біда дожене, швидко їдеш — на біду наскочиш. 8. Як у долину їдеш, то гальмуй, а як під гору, то пильнуй.

§ 14. Стилiстично забарвлена лексика

Уся лексика української мови із стилістичного погляду поділяється на стилістично нейтральну і стилістично забарвлену.

Стилiстично нейтральна лексика становить основу будь-якого висловлювання. Стилiстично нейтральних слів у мові переважна більшість. Це звичайні назви явищ природи (*вода, сніг, вітер, злива*), рослин і тварин (*верба, явір, пшениця, кінь, соловей*), родинних стосунків (*батько, мати, брат, сестра*), органів людського тіла (*голова, око, брова, нога*), будівель та їх частин (*будинок, дах, димар*), меблів (*стіл, стілець, шафа*), страв (*борщ, каша, молоко*), одягу й взуття (*шапка, хустка, чоботи*), знарядь і процесів праці (*сокира, лопата, копати, орати*), основних почуттів і станів людини (*радість, гнів, сон*), кольорів (*зелений, синій, жовтий*), дій і станів (*ходити, думати, сміятися, радіти*), обставин місця, часу, способу дії (*вгорі, тут, вчора, тоді, швидко*), числівники (*один, два*), займенники (*я, він, такий, стільки*), прийменники (*в, на, з, біля*), сполучники (*і, та, але, або*) тощо.

Стилiстично забарвлена лексика розподіляється певною мірою за функціональними стилями.

Відповідно розрізняють:

а) офіційно-ділову лексику, яка відрізняється точністю, конкретністю, максимальною уніфікованістю: *заява, довідка, посвідчення, протокол, ухвала, резолюція, інструкція, наказ, розпорядження, вищезазначений, розглядуваний*.

б) наукову лексику, яка характеризується насамперед розвиненою термінологією, слова тут вживаються в прямому значенні, їхня семантика точно визначена й окреслена: *іменник, прикметник, підмет, присудок, префікс, суфікс, сурядний, підрядний*;

в) лексику публіцистичного стилю, яка насичена словами на позначення суспільно-політичних явищ: *державність, суспільство, громадськість, більшість, номенклатура, популізм, імідж, авангард, політичний, лівий, правий*;

г) конфесійну лексику, у якій переважають старослов'янізми й книжні слова, що надають висловлюванню урочистості, піднесеності: *Бог, Господь, благодать, спасіння, гординя, гріх, благовістити, праведний, преподобний, непорочний, благословенний*;

г) лексику художніх творів, яка, крім того, що охоплює елементи розмовно-побутового й публіцистичного стилів, характеризується образністю, метафоричністю, переносним вживанням слів, поетизмами: *передгроззя, марево, легіт, далеч, гомін, маєво, запашний, стоголосий, безмовний, рахманний, неозорий, несказаний, химерний, моторошний, тернистий, сягати, щеміти, зітхати, спрожого, зненацька, навсібіч*;

д) розмовно-побутову лексику з виразними позитивними й негативними відтінками значень: *матінка, матуся, донечка, водичка, смакота, малесенький, близенько, спатки, хлопчисько, бурмило, хапуга, діляга, поцупити*.

За емоційно-оцінним значенням стилістично забарвлена лексика поділяється на слова піднесеного плану ("високий" стиль) і слова зниженого плану ("низький" стиль).

До слів піднесеного плану передусім належать:

а) книжна лексика: *доблесть, торжество, мисль, бентежність, благоговіння, воїн, чадо, десниця, перст, достойний, волелюбний, незборимий, вікопомний, бентежити, мислити*;

б) поетизми: *небокрай, відлуння, приваба, легіт, відлуння, можуть, борня, небокрай, розмай, блакить, дівчинонька, лебідонька, легкокрилий, золотоканий, осяйний, надхмарний, гожий, линути, зоріти*.

До слів зниженого плану належать:

а) розмовна лексика: *балакати, вештатися, гультяй, діляга, читалка, добряк, базіка, гульвіса, морока, панькатися, комизитися, приндитися, забрьоханий, підтоптаний, лупатий*;

б) фамільярна лексика — безцеремонна, розв'язна: *варнякати, вшелепатися, цмокнути, директорша, чудило*;

в) вульгаризми: *ника, морда, дурило, хамло, патякати, ляпати, жерти*.

Емоційне звучання деяких слів досягається за допомогою суфіксів:

а) пестливих: *матінка, матуся, таточко, татусь, сестриця, сеструня, дівчинонька, голубонька, зіронька, гайочок, миленький, ріднесенький*;

б) згрубілих: *носище, бабище, хлопчисько, дівчисько, чолов'яга, п'янюга, басюра, багнюка, писака, старезний, грубезний*.

Нейтральні слова набувають позитивного чи негативного емоційного забарвлення, якщо їх вжито в переносному значенні: 1. *Позирав щораз в віконце, чи не трапиться вона, його щастя, його **сонце**, його **зіронька** ясна (П.Грабовський)*. 2. *Якась **собака** винишпорила, що в листі друковане, і мене кличуть на пошту, щоб відкрити при мені листи (М.Коцюбинський)*. 3. *А соцький, він **свиня** пиката, нехай минає мою хату (М.Кропивницький)*.

Експресивна лексика може вживатися в усіх функціональних стилях літературної мови. Але найчастіше вона використовується в художніх творах і публіцистиці, а також у розмовно-побутовій сфері. Експресивна лексика надає висловлюванню більшої виразності, образності, помітніше впливає на почуття співрозмовника, читача.

53. Прочитайте уривок. Проаналізуйте, як автор у стилістично нейтральну лексику майстерно вкраплює лексику різних стилів і як це поживає розповідь.

Ворона знала кожного з нас як облупленого, бачила — хто чим дише і чого хоче. Раз батько, розсердившись за дощ, що вона накрядкала, попросив Тихона Бобиря, єдиного мисливця на всю округу, застрілити її з шомпольної рушниці. І що ви думаєте? Не встиг ще батько затулити рота, як вона знялась із своєї сокорини й перелетіла через Десну на високий дуб. І хоч Тихон категорично відмовився стріляти недозволену законом Божим птицю, вона повернулася з дуба тільки ввечері і накаркала такого дощу й грому, що погноїла все сіно.

Тут читач може сказати, що така ворона нетипова і що дощ міг погноїти сіно і без її каркання, і без дідового кашлю, на основі чисто наукового метеорологічного прогнозу. Я скажу — так, можливо. Але я й не збиравсь писати про типове. Я описую тільки таке, що було колись на Десні якраз тамечки, де в неї впадає Сейм.

До речі, раз уже мова зайшла про погоду і про мисливця, який одмовився вбивати вищеописану ворону, доведеться сказати і про самого мисливця. Тільки для повноти картини спробуємо змалювати його неповторний образ не звичайним способом, а, так би мовити, з точки зору качок, що водились у нашому озері. Зробити це доведеться не так для краси стилю, як для більшої правди, бо він же качок убивав, а не вони його.

— О! Вже кульгає... — кричало було стара качка своїм каченяткам. — Киш у ситняк! Ач, хитається, добра б йому не було...

Каченята миттю ховались хто куди, качка теж непомітно зникала під воду. На озері створювалась тиша. До берега наближався Тихін з рябим мисливським собакою (О.Довженко).

54. Перепишіть народне оповідання, добираючи з дужок слова, які б якнайкраще відповідали розмовному характерові розповіді.

Свиня восени (зайшла, забрела) в ліс. Там вона натрапила на жолуді й почала (їсти, троцїти, жерти) їх. (Налопалась, наїлась) по саме нікуди, іще б жерла, та вже (наїлась, в пельку не лізло). Вона тоді (лягла, звалилась) на бік і заснула там же під дубом. Як тільки виспалась, піднялась і звичайно знічев'я почала рилом (рити, копати, розпушувати) землю біля дуба, попідривала всі корінці. На дубі на ту пору сидів кібець; побачивши невічливість свині, сказав їй:

— (Безтолкова, нерозумна, нетямуща) ти твар, що ти (робиш, чиниш), навіщо ти псуєш корінці дуба? Він же може (погано рости, захворіти, захиріти) й засохне.

— А що мені од того, нехай сохне, я не жалію, мені потрібні жолуді, бо од них я жирію.

— (Дурна, нерозумна) ти скотина, дарма тебе свинею (величають, називають), ти (розплющ, роззуй) очі, підніми вгору (обличчя, пику) і побачиш, що жолуді на дубі ростуть. Як він засохне, то й жолудів тобі не

буде. Пам'ятай, що дуб тебе годує, а не ти його. Ти того й не (тямиш, розумієш), що без дуба ти з голоду (помреш, здохнеш).

55. Прочитайте уривок з наукової праці й перекажіть його по-своєму (в науковому, публіцистичному чи розмовному стилі). Переказ запишіть. На які слова вам довелося звертати найбільшу увагу?

Для людини дикі тварини — важливе джерело харчових продуктів і сировини для різних галузей промисловості. Крім того, вони є резервом для одомашнення, для виведення і поліпшення порід свійської худоби, об'єктом наукових досліджень.

З позиції людини кожен тварину можна вважати корисною або шкідливою. Але в природі корисні всі без винятку живі істоти. Бо кожна з них має свої властивості, певне місце в біосфері, виконує в ній свою роль. А між собою всі вони тісно пов'язані, утворюють складні угруповання, в яких, власне, тільки й можуть нормально існувати. Дослідженнями встановлено, що система живих організмів є важливою складовою частиною біогеоценозу — комплексу живих і неживих компонентів природи. Від стану цього комплексу залежить і склад повітря, і чистота води, і родючість ґрунтів, тобто якість навколишнього середовища, в якому живе людина.

Дослідивши зв'язки і взаємозв'язки в природі, вчені встановили, що природні екологічні системи — біогеоценози тим стійкіші, чим більше видів живих істот і організмів входить до їхнього складу. Вважають, що не можна зберегти один якийсь вид, не охороняючи інших, з ним пов'язаних, не охороняючи весь біогеоценоз, всю екологічну систему, до якої входить той вид (В.Д.Бондаренко).

§ 15. Вузьковживана лексика. Застарілі слова й неологізми

Загальноновживані слова відомі всім носіям літературної мови. Однак у складі лексики є й такі слова, які знають і якими користуються лише люди певної професії, певної території, певної соціальної групи. Це терміни, професіоналізми, діалектизми, жаргонізми, а також застарілі слова й неологізми.

Терміном називається слово або словосполучення, що позначає поняття з якої-небудь галузі знань — науки, техніки, економіки, суспільно-політичного життя, мистецтва тощо: *іменник, прикметник, спосіб дієслова, дільник, частка, чисельник, знаменник, гіпотенуза, катет, перпендикуляр, сольфеджіо, піано, fuga, молекула, протон, електрон*.

Термін чітко окреслений і однозначний у своїй термінологічній системі. Наприклад, у звичайному мовленні слово *корінь* має значення не тільки “підземна частина рослини” (*корінь сосни*), а й “нижня частина чого-небудь, що міститься в тілі” (*корінь зуба*), “головна причина чого-небудь” (*корінь зла*), використовується в усталених зворотах *дивитися в корінь, пускати корінь, рубати під корінь* тощо. У мовознавчій науці *корінь* — це

“головна частина слова без афіксів”, у математиці *корінь* — це “величина, що при піднесенні її до певного степеня дає дане число” і тільки.

Добре розвинута, впорядкована й унормована термінологія сприяє розвиткові науки, технічному прогресові.

Слова, що побутують тільки в мові людей певної професії, називаються **професіоналізмами**.

Наприклад, у мові хліборобів поширені слова *оранка, зяб, боронування, культивація, косовиця*; у мові металургів — *вагранка, шихта, мутьда, льотка, сляб, блюмінг, прокат*; у видавничій справі — *ширифт, курсив, петит, верстка, вичитка, коректура*.

Слова, що вживаються тільки жителями певної місцевості, називаються **діалектизмами**. Наприклад: *трепета* (осика), *бистрець* (потік), *газда* (господар), *туск* (жаль), *яр* (весна), *навидіти* (любити) — у мові українців, що живуть у Карпатах; *когут* (півень), *п'ястук* (кулак), *файний* (гарний), *таний* (дешевий) — у мові представників Івано-Франківщини; *пательня* (сковорода), *хопта* (бур'ян), *рівчак* (струмок), *пантрувати* (стежити) — у мові подолян; *живець* (джерело), *мигунка* (блискавка), *пучка* (палець), *хупавий* (гарний), *кукібний* (дбайливий) — у мові вихідців з Чернігівщини; *гомоніти* (говорити), *кип'яч* (окріп), *зобува* (взуття), *гарман* (тік), *ріпа* (картопля) — у мові людей з південно-східної частини України.

Діалектизми утруднюють спілкування між людьми з різних місцевостей. Тому їх слід уникати.

Письменники іноді використовують діалектизми в творах, найчастіше в мові персонажів, щоб краще передати місцевий колорит. Такі діалектизми пояснюються у виносках або наприкінці книжки. Іноді вони зрозумілі й з контексту. Діалектизми нерідко є джерелом збагачення літературної мови.

Жаргонізми — слова, властиві мові певного соціального середовища. Наприклад, серед частини молоді побутують слова *бакси* “долари”, *штука* “тисяча”, *черепи* “свої хлопці”, *шпора* “шпаргалка”, *кинути* “ошукати”, *засипатися* “не скласти іспиту”, *кльово* “дуже добре”. Більшість жаргонізмів — загальноновживані слова, яким надано іншого, специфічного значення.

Застарілі слова є двох видів: історизми й архаїзми.

Історизми — слова, що вийшли з активного вжитку тому, що зникли позначувані ними явища. Сюди належать назви давніх станів, посад (*кріпак, дворянин, поміщик, боярин, вїйт, жандарм, осавула, бурмістр, соцький, бунчужний, хорунжий, нарком, політрук*); назви давніх установ (*ратуша, магістрат, райком, партком*); назви колишніх професій (*лучник, списник, кожум'яка, дігтяр, чумак, камердинер, лакей*); назви застарілих знарядь праці, зброї (*соха, ступа, жорна, кайло, сагайдак, ратище, мушкет, гаківниця, фальконет, пістоль*); назви не вживаних тепер предметів одягу (*жупан, кирея, кунтуш, чумарка, кобеняк, свита, бекеша, ліврея, кацавейка, каптур, крайка, плахта, запаска, очіпок*); назви старовинних грошових одиниць та одиниць мір (*дукат, червінець, шаг, шеляг, злотий, рубель, аришин, сажень, верства, десятина, гарнець, пуд, фунт*); назви зниклих народів, племен (*гуни, печеніги, половці, ятвяги, варяги, поляни*).

Історизми не мають синонімів. Історизми використовують у художніх творах та наукових працях, у яких описуються події і факти минулих історичних епох.

Архаїзми — слова, які вийшли з активного вжитку тому, що їх з різних причин витіснили інші слова. Наприклад, замість давніх слів *чадо, уста, десниця, зигзиця, ректи* тепер ми вживаємо слова *дитина, губи, права рука, зозуля, сказати*.

Архаїзми мають синоніми: *чоло* — *лоб*, *перст* — *палець*, *отчий* — *батьківський*, *бран* — *полон*, *уповати* — *надіятися*, *отверзати* — *відкривати*, *вельми* — *дуже*, *всує* — *даремно*.

Архаїзми використовують у художній літературі й публіцистиці переважно з метою створення піднесеного, урочистого настрою або для вияву іронії, сарказму, зневаги чи створення гумористичного ефекту, вдаваного пафосу.

Неологізми — нові слова в мові: *бартер, менеджмент, рекетир, факс, телетайп, конверсія, дилер, імідж, податківець, безпощанка*. Неологізми бувають загальнонародні й індивідуально-авторські.

Загальнонародні неологізми, тільки-но з'явившись, набувають поширення серед більшості носіїв мови (*ваучер, бронедвері, чипси, бомж*). Вони, проте, із зміною суспільних умов, розвитком науки й техніки, можуть перейти в історизми, як це свого часу сталося зі словами *колгосп, радгосп, трудовдень, партгрупорг, стахановець, грамофон* тощо.

Індивідуально-авторські неологізми властиві мові окремих письменників. Вони творяться з метою надати предметам і явищам свіжі образні назви: *блискотінь, бистроплин, краплинь, дощовиця, весновій, сніговерть, сміхобризний, міднодзвонний, громоносний, невситенний, зашовковитися, акордитись, успадкоємити, знедуховніти, яблуневоцвітно, троядно*. Такі неологізми, як правило, не стають загальноновживаними, а так і залишаються в тому чи іншому творі письменника.

56. Прочитайте речення. Визначте, до якого розряду за вживанням належать виділені слова, і спробуйте пояснити їхнє значення. Чому тут вжито ці слова?

1. Полюють зайців в основному трьома способами: з *підйому*, з-під *собак-гончаків* і на *засідах*. 2. Ви стаєте на путі, де має бігти заєць, і *мажете* по ньому. 3. Та якої ж фабрики *ружжо* вам *посоветувати*? 4. *Готи* посідали горішній Крим, а *гуни* — степовий. Налітали потім на Крим (степовий) і *авари*, і турки, і *хозари*. 5. А вам, — я знаю! — вам щоб усе зразу, як на долоні: щоб і історія, й географія, й *етнографія*... Щоб і *флора*, й *фауна*... (З тв. Остапа Вишні). 6. Арфами, арфами — золотими, голосними обізвалися гаї *самодзвонними*... 7. Думами, думами — наче море кораблями, переповнилась *блакить ніжнотонними*... 8. Сестру я Вашу так любив — *дитинно, злотоцінно* (З тв. П.Тичини).

57. Прочитайте уривок. З'ясуйте, як за допомогою спеціально дібраних слів письменниця майстерно передає настрій і дух давньої доби — часів правління княгині Ольги (945—964). Які це слова? Які з них вузьковживані?

Великого не буває без суєтного. Тому велике і мізерне вереміється в одному колобігу веремен, і не збагнути простому умом, де вічне, а де минуше. Недарма на світі з'являються пророки і вчать: розорюйте свої перелоги, і Бог дощем пролле на вас правду. Вічне і велике тоді підніметься в чистоті своїй, струсить сміття мізерності, а нечестивці згинуть від безчестя свого. Тож поки що нікуди не подітися від малих, дріб'язкових клопотів. Та як без них? Без них ніби немає й життя, бо немає боріння великих прагнень з дрібними справами.

У плині своїх днів і трудів княгиня й не думала — се велике, а се мале. Все видавалося їй значним. Все потрібно було лагодити й долати, до всього прикладати своє серце.

Ось і Гліб повернувся із Преслави. Привів кількох книжних людей і будівничих-здателів. Набачився там церков і монастирів — хоче й тут вибудовувати такі ж. Ольга й сама здавна мріяла звести свою невеличку церквичку, в якій би під склепінням витала для неї тиша і мудрість. О, як потрібна для неї та порадиця — тиша і мудрість! Не вистачає сил на все, що діється навколо: над урвищем ставить нові кам'яні палати, неподалік веліла розширити майдан для Бабиного торжка — щоб більше гостей сюди приходило, поки лежить ще санна дорога, веліла мечникам княжим по селах і градках зібрати данину. Князь-муж ще на полюдді у дреговичів і смолян, доки прийде, тут усе буде по-господарськи влаштовано. Треба і про схолу поклопотатись — негоже княжичу Глібу самому навчати отроків, на те є багато писемних і книжних людей... (Р.Іванченко).

58. Знайдіть професіоналізми в поданих нижче уривках з повісті Панаса Мирного "Лихі люди" і, орієнтуючись на них, яке висловлювання належить письменнику Телепневі, бунтареві Жуку, помічникові прокурора Шестірному, майбутньому попові Попенку, рибалці. Свої міркування обґрунтуйте.

1. Може, і погуляю який там рік або два, поки вишукаю багатшу попівну та кращу парафію; а там — пострижуся. 2. Колись було закинеш раз невід — насилу витягнеш; а тепер бовтаєшся-бовтаєшся цілу ніч, змокнеш, виморишся, як собака; а що того влову? 3. І у простого народу є пісня, казка... Ти вчиш його найлегше хліба добути, а я звертаю людську увагу на страшні картини нужди та горя, буджу жаль у серці... 4. Я довго, Петре, думав над цим і додумався ось до чого: не можна просьбою — бери силою! Бийся! борися, — а бери, добувай! 5. Сідайте... розкажіть нам усе, що ви знаєте в цій справі, у якій мені довелося з вами в такому сумному місці зустрітись... Ви відмовляєтеся від щиросердечного зізнання?

59. Розпитайте своїх рідних, знайомих, які діалектні слова їм відомі. Ці слова запишіть разом з поясненнями їхнього значення, при цьому зазначте також місцевість, де їх ще вживають.

§ 16. Омоніми й пароніми

Слова, однакові за звучанням, але зовсім різні за значенням, називаються **омонімами**.

Наприклад, слова: *клуб* “громадська організація, що об’єднує людей певного кола”, *клуб* “летюча маса диму, пари кулястої форми”, *клуб* “верхня частина ноги, стегно” — це зовсім різні за значенням і походженням омоніми. Значення омонімів нічим не пов’язані між собою: *коса* “заплетене волосся”, *коса* “знаряддя для косіння” і *коса* “вузька смуга суходолу в морі, річці”; *стигнути* “достигати” і *стигнути* “холонути”.

Омонімів не слід сплутувати з багатозначними словами. Багатозначні слова, на відміну від омонімів, мають щось спільне у значенні, якийсь спільний смисловий стрижень. Наприклад, до всіх значень багатозначного слова *клубок* — “кулястий моток” (*клубок ниток*), “маса чого-небудь, що набула кулястої форми” (*клубок пари*, *клубок гадюк*), “нагромадження якихось почуттів” (*клубок болю*) — входить спільний відтінок значення: “куляста форма”. Омоніми ж (як, наприклад, *луг* “угіддя для сінокосу” і *луг* “хімічна речовина певного складу”) — це зовсім різні слова, у їхніх значеннях нема нічого спільного.

Омоніми поділяються на повні й неповні.

Повні омоніми збігаються в усіх граматичних формах: *кран* “трубка із закривкою” і *кран* “механізм для піднімання вантажів” (обидва іменники в усіх відмінках однини й множини мають однакові форми); *моторний* “швидкий” і *моторний* “пов’язаний з мотором” (обидва прикметники однаково змінюються за родами, відмінками й числами).

Неповні омоніми збігаються лише в частині граматичних форм: *баранці* “молоді барани” (має всі форми однини й множини) і *баранці* “піна на гребенях хвиль” (має тільки форми множини); *жати* “тиснути” і *жати* “зрізувати” (у них усі інші форми, крім форм минулого й майбутнього часів та умовного способу, різні).

Омоніми використовуються для створення каламбурів — жартівливої гри слів: *Не всяк високих досяга кар’єр, хто зразу рветься з місця у кар’єр* (Є.Бандуренко). Уміло використані омоніми допомагають загострити думку, надають мовленню гумористичного забарвлення.

Крім внутрішньомовних омонімів, існують і **міжмовні омоніми** — слова, що в різних мовах (особливо в близьких за походженням) звучать однаково або дуже подібно, але мають неоднакове лексичне значення, як, наприклад, українські *неділя* “сьомий день тижня”, *луна* “відбиття звуку” і російські *неделя* “тиждень”, *луна* “місяць”; українське *правий* і сербське *прави* “прямий” тощо.

Міжмовні омоніми можуть стати причиною непорозумінь і помилок при сприйманні чужомовного тексту та при перекладі.

Близькі до омонімів пароніми.

Пароніми — слова, дуже подібні за звучанням, нерідко — й за значенням, але не тотожні. Наприклад, небагатьма звуками різняться

пароніми *промінь* “смужка світла” і *плімінь* “полум’я”; *талан* “доля” і *талант* “обдарування”; *розпещений* “зіпсований надмірною увагою” і *розбещений* “морально зіпсований”; *виє* (від *вити*) і *віє* (від *віяти*) тощо. Ці слова легко сплутати, як, буває, сплутують слова *незгоди* “відсутність взаємопорозуміння” і *знегоди* “нещастя”, *уява* “здатність уявляти” і *уявлення* “розуміння, поняття”.

Пароніми, як і омоніми, в художній літературі та в побуті використовуються для створення каламбурів: — *Сумніваюсь, чи ти **козак** чи **кізяк**, — засміявся задоволений своїм жартом Варчук (М.Стельмах). Страшніш від огненних **геєн** голодна хіть зажерливих **гієн** (Б.Олійник). Прийомний син **барона** був **баран** (Л.Костенко).*

60. Прочитайте речення. Визначте, які з-посеред виділених слів омоніми, пароніми, а які — багатозначні слова. Поясніть їхнє значення.

1. Величезні кам’яні слони, а також леви і *грифи* оточують храм (В.Минко). 2. Гне майстер [скрипки] *гриф*, тонку шліфує деку, кілки *виточує* й сукає струни з *жил* (Л.Первомайський). 3. Хто може *виточити* кров мого серця, коли я ще живий (М.Коцюбинський). 4. Він надибав на кілька багатих *жил* воску (І.Франко). 5. Я *глузду* в сих твоїх словах не тямлю (Леся Українка). 6. Утік Башкиренко від своїх колись таких тихих та покірних одрадян, наслухавшись від них *глузу* та посміхів (Панас Мирний). 7. Скорий *поспіх* — людям *посміх* (Нар. творчість).

61. У поданих реченнях знайдіть омоніми і вкажіть, які з них повні, а які — неповні. Що дає нам змогу розрізнити значення цих слів?

1. Вона тут тільки і робила, що всім гадала, ворожила (І.Котляревський). 2. Ви не знаєте, що я гадаю, як сиджу я мовчазна, бліда (Леся Українка). 3. В природі є порядок і гармонія всіх речей, певні незмінні закони (І.Франко). 4. Муляренко, адвокат, грав добре на гармонії (С.Васильченко). 5. Чайки цілими зграями літали над водою, жалібно скиглячи (Леся Українка). 6. Благослови, отамане, чайки попускати та за Тендер погуляти, турка пошукати (Т.Шевченко). 7. Лінь — се одур тіла; одур — лінь ума (П.Грабовський). 8. З буксира кинули тонкий лінь (Ю.Яновський). 9. Поезії ясне світило, з тобою жить, тебе любить! Понад сто років ти світило і будеш вічно з нами жить! (П.Тичина).

62. З’ясуйте значення омонімів, ужитих в поетичних одноримках (тавтологічних римах).

1. Не всі надії встигнуть позбуватися. Тих, що не збулись, треба позбуватися. 2. Журавлиний в небі ключ відімкнув весну, мов ключ. 3. Кінь був красивий в галопі, в рисі. Була жорстокість в очах у рисі. Печаль лежала в кожній рисі. 4. Повз хату, повз тин і повз клуб чорнющого диму повз клуб. 5. Грицю вже не до коси: вплив човен з-за коси, в нім русявих дві коси. Батько сердиться: “Коси! В човна очі не коси!” (О.Різниченко).

63. З’ясуйте значення поданих паронімів. Уведіть їх у словосполучення.

1. Земний — земляний — земельний — землистий. 2. Водний — водяний — водянистий — водневий. 3. Вітровий — вітряний — вітряний. 4. Духовий — духовний — душевний. 5. Лікарський — лікарський — лікарняний — лікувальний. 6. Дружний — дружній. 7. Поверхневий — поверховий. 8. Жорсткий — жорстокий. 9. Військовий — воєнний.

§ 17. Синоніми й перифрази

Слова, різні за звучанням, але однакові або близькі за значенням, називаються **синонімами**.

Наприклад, однакові за значенням слова *обрій, горизонт, видноколо, виднокруг, крайнебо, небокрай, небосхил, овид*; близькі за значенням — *гарний, хороший, красивий, вродливий, гожий, чудовий, прекрасний*.

Синоніми бувають семантичні і стилістичні.

Семантичні синоніми відрізняються лише відтінками значення: *прагнення, потяг, жадоба, жага, мрія; промисловець, підприємець, капіталіст*.

Стилістичні синоніми відрізняються сферою вживання: *пригода* (загальновживане), *приключка* (розмовне), *притча* (розмовне застаріле), *авантюра* (застаріле).

Два або кілька синонімів утворюють **синонімічний ряд**, у якому виділяється стрижневе слово — **домінанта**. Воно є носієм основного значення, спільного для всього синонімічного ряду, стилістично нейтральне, найуживаніше і в словниках синонімів ставиться першим: *кричати, горлати, лементувати, галасувати, репетувати, верещати, волати*.

Багатозначне слово залежно від його конкретних значень може бути домінантою різних синонімічних рядів: **добрий** (про людину), *чуйний, співчутливий, доброзичливий, щирий, людяний, уважний, приязний, прихильний*; **добрий** (про спеціаліста), *кваліфікований, досвідчений, умілий, знаючий, компетентний*; **добрий** (про врожай), *багатий, високий, щедрий, рясний, великий*. Відповідно й те саме слово в різному контексті може замінюватися різними синонімами. Наприклад, до слова *примітивний*, коли йде мова про організми, синонімом виступає слово *одноклітинний*, про культуру — *первісний, нерозвинений*, про смак — *грубий, невибагливий, невитончений*, про світогляд — *обмежений*, про жарт — *дешевий*, про твір — *недосконалий, недовершений*.

До складу синонімічних рядів можуть входити й фразеологізми: *рано, на світанні, ні світ ні зоря, ще й на зорю не займалося, ще й на світ не благословлялося, ще треті півні не співали, ще й чорти навкулачки не билися; здивуватися, зчудуватися, зробити великі очі, очі витріщити, скам'яніти від дива*. Синонімічними бувають і нефразеологічні словосполучення: *сумніватися — брати під сумнів, пообіцяти — дати обіцянку, помилитися — зробити помилку, допомогти — надати допомогу, скривдити — вчинити кривду, записувати — вести записи*.

Крім постійних, є також **контекстуальні синоніми**. Наприклад, слово *тиша* як із синонімічними означеннями може так само поєднуватися не лише із постійними синонімами *безгомінна, беззвучна, безгучна, безшелесна, німа*, а й зі словами *мертва, глибока, повна, цілковита, абсолютна*. При слові *настрій* синонімічними означеннями можуть виступати як постійні синоніми *веселий, радісний*, так і контекстуальні — *весняний, світлий*.

Близькими до контекстуальних синонімів за роллю в мові є перифрази. **Перифраза** — описовий мовний зворот, ужитий для називання предмета через якусь характерну його рису: щоб у тексті не повторювати раз за разом слово *Київ* вживають перифразу *столиця України, місто Кия*; *лев* — *цар звірів*; *вугілля* — *чорне золото, тверде паливо*; *газ* — *блакитне паливо*; *засоби масової інформації* — *четверта влада*. Перифраза часто несе в собі оцінку явища, вона може мати позитивне, схвальне або негативне, іронічне значення.

Збагаченню мови лексичними синонімами сприяють такі мовні явища, як табу та евфемізми.

Табу — слово, вживання якого заборонено з різних причин: через забобони, вірування, з цензурних і етичних міркувань. У такому разі той самий предмет починають називати іншим словом, з іншим відтінком: *чорт* — *дідько, лихий, куций, люципер, нечиста сила*; *брехня* — *неправда, вигадка, плітка, дезінформація, інсинуація*; *смерть* — *кончина, летальний кінець*.

Евфемізми — слова або вислови, що вживаються замість слів з грубим чи неприємним змістом: *брехати* — *говорити неправду, вигадувати, фантазувати*; *смердіти* — *погано пахнути, відгонити*; *старий* — *похилого віку, літній*; *дурний* — *недалекий, наївний*.

Синоніми допомагають точніше висловити думку, уникнути повторення однакових або співзвучних слів.

Наприклад, у реченні Автор “Слова” *дуже майстерно зобразив образ вірної дружини Ігоря — Ярославни, яка оплакує гірку долю не тільки свого чоловіка, а й його дружини* неприємно вражає слух і нагромадження однокоренових слів зобразив образ, і сусідство двох омонімів *дружини*, яке, крім того, ще й вносить двозначність у висловлювання. І зовсім по-іншому сприймається речення Автор “Слова” *дуже майстерно змалював образ вірної дружини Ігоря — Ярославни, яка оплакує гірку долю не тільки свого чоловіка, а й його війська*, де слова зобразив і дружини замінено синонімами змалював і війська.

Користуючись синонімами, треба зважати на відтінки в їхніх значеннях. Так, в одному синонімічному ряду зі словами *військо, дружина* стоять ще *армія, рать, полчище*. Але чи доречно було б у наведеному вище реченні, замість слова *дружини*, вжити не *військо*, а будь-який із цих синонімів? Ні, бо *дружина* — це княже військо, військовий загін часів Київської Русі, а *армія* — сучасне поняття, що означає сукупність усіх збройних сил держави; *рать* — хоч і давнє слово, проте означає не просто загін, а велике з’єднання озброєних людей і ще вживається в значенні “війна”; *полчище* — має негативне, презирливе забарвлення.

Якщо в одному реченні вживають кілька синонімів підряд, то їх розташовують у порядку наростання, посилення певних якостей: *Як у дитячих літах, так і пізніше я жив в атмосфері теплих, сердечних відносин (М.Коцюбинський). Зліворуч було якесь глибоке, бездонне провалля (Г.Хоткевич).* У цих реченнях ніяк не можна поміняти місцями слова *теплих* і *сердечних*, *глибоке* і *бездонне*.

64. Прочитайте текст і зробіть висновок, як треба ставитися до синонімів..

Наші надто ретельні законодавці мови, наші літредактори, які мають спеціальні списки “заборонених” слів (не думайте, що йдеться про якісь непристойні слова) і бояться, як чорт ладану, синоніміки (кожній речі, кожному явищу, на їх думку, може відповідати тільки одно слово), бояться відтінків, шукань і дерзань, сміливого розсування мовних меж, — недобру роблять справу! Письменники, спасибі їм, не завжди слухаються цих почтивих, але недалекоглядних людей...

Мова повинна бути сучасною, так. Але це ніяк не значить, що вона повинна втратити свій національний колорит! (М.Рильський).

65. Доберіть синоніми до слів *доро́га, швидкий, треба* і запишіть їх. Хто пригадав їх більше?

66. У поданому уривку в дужках наведено синоніми до окремих слів автора. Спробуйте обґрунтувати, чому автор вжив саме ці слова із синонімічного ряду, а не інші. Чи завжди авторський варіант найкращий?

Ми сидимо під кручею (урвищем, обривом), поклавши вудочки на хиткі рогачики (рогульки, розвилки), і гомонимо (розмовляємо, балакаємо, розповідаємо, гуторимо). Сонце зайшло, і чорна (темна) вода розсмоктала (розчинила) тіні од (від) вудлищ. Попід верболозами і в осоці тчеться ніч — вона, мабуть, єдина в світі народжується (приходить у світ) нишком (потай, таємно, крадькома).

Та ось із припсілянських лук прискочив (пристрибав) вітерець (легіт), приніс насмиканого з копиць духу (запаху, чаду) злежалого сіна, розпанахав (розірвав) тишу (безгоміння) і подався шалиною (хащами), розбуркуючи (розбуджуючи) сонну птицю.

Вітер (суховій, борвій) промчав (пронісся), улігся, і надріччя (узбережжя, побережжя, берег) взялося сивиною, підіймався (вставав) туман (імла, мряка).

— Е, це вже сьогодні діла (заняття) не буде. — обізвався (сказав, заговорив, промовив) хтось за кущами.

— То вже раз (якщо) туман, то риби не жди (не чекай)... (Григір Тютюнник).

67. Зіставте той самий уривок зі “Слова о полку Ігоревім” у різних переспівах. Зверніть увагу на те, як по-різному можна висловити ту саму думку. Випишіть синоніми й синонімічні вислови, які використали перекладачі для передачі тих самих понять.

1. Тут пир dokonчали хоробрі русичі: сватів попоїли і самі полягли за землю Руськую. Никне трава жалощами, а дерево з тугою к землі приклонилось (Дослівний переклад Л.Махновця). 2. Допирували хоробрі русичі той пир, сватів упоїли, а самі простяглися за землю Руськую. Хилилась і слалась, плачучи, трава; високі гнулися дерева... Додолу гнулися, журились! (Т.Шевченко). 3. Не стало чим хоробрим русинам той бенкет кінчати, приходилось, сватів напоївши, за Руську землю головами накладати! Ой від того великого жалю в'яли трави у чистому полі, хилилося з туги високее дерево додолу (Панас Мирний). 4. Тут Русь учту закінчила: всіх сватів перепоїла, — і лягла в лиху годину тут за Руськую країну. А від жалю полягає долом тирса степовая, і дерева хилять віти, жалем-тугою побиті (М.Чернявський). 5. Закінчили своє погуляння русичі, сватів своїх добре напоїли, самі полягли за землю Руську. Никне трава жалощами, древо з туги к землі клониться (М.Рильський).

68. Прочитайте текст. Зверніть увагу на виділені слова: вони або повторюються, або однозвучні. Щоб уникнути цього, замініть деякі з них синонімами. Перевірте, чи не виникли при цьому нові немилозвучні повтори, чи правильно висловлено думку.

Сходить сонце. На міський вал *виходить* жінка, *одягнена* в білий *одяг*. Це Ярославна — *дружина* князя Ігоря. Вона *пильно* вдивляється в далечінь, чи на *пильній дорозі* не з'явиться її *дорогий* ладо зі своєю *дружиною*. Але порожньо на *дорозі*, не повертається князь Ігор з походу.

§ 18. Антоніми

Слова, протилежні за значенням, називаються **антонімами**.

Антоніми виступають парами і завжди належать до однієї якоїсь частини мови: *день* — *ніч* (іменники), *денний* — *нічний* (прикметники), *розвиднятися* — *смеркати* (дієслова), *удень* — *уночі* (прислівники).

Багатозначне слово може мати не один, а кілька різних антонімів. Це залежить від того, у сполученні з якими словами воно виступає: *старий кінь* — *молодий кінь*; *старий будинок* — *новий будинок*; *стара олія* — *свіжа олія*.

За походженням антоніми бувають:

1) різнокореневі: *великий* — *малий*, *легкий* — *важкий*, *спека* — *мороз*, *мужність* — *боягузтво*, *любити* — *ненавидіти*;

2) однокореневі: *надія* — *безнадія*, *спокій* — *неспокій*, *орієнтація* — *дезорієнтація*, *логічний* — *алогічний*, *раціональний* — *ірраціональний*; особливо багато їх серед дієслів: *відчинити* — *зачинити*, *увійти* — *вийти*, *навантажити* — *розвантажити*, *недосолити* — *пересолити*.

Слова з **не-** тільки тоді антонімічні, коли ця частка творить нове слово з новим значенням: *правда* — *неправда* (брехня), *друг* — *недруг* (ворог), *воля* — *неволя* (рабство). Антоніми з **не-** виражають меншу міру протиставлення, ніж різнокореневі антоніми: *багатий* — *небагатий* (убогий), *легко* — *нелегко* (важко), *правда* — *неправда* (брехня). Але такі похідні слова з **не-**, як *гарячий* — *негарячий*, *швидко* — *нешвидко*, не є антонімічними, вони

передають не протилежні значення, а значення з різним ступенем вияву якості.

Антоніми бувають загальновживані (постійні) і контекстуальні. Загальновживані антоніми мають протилежне значення й поза контекстом (*сум — радість*); контекстуальні ж набувають протилежного значення лише в контексті внаслідок переносного вживання слова. Наприклад, у вислові М.Рильського *Не бійтесь заглядати у словник: це тишнний яр, а не сумне провалля* завдяки контекстові сприймаються як антоніми пари слів *тишнний — сумний, яр — провалля*.

Антоніми використовуються в прислів'ях, приказках, дотепях: *Порожня бочка гучить, а повна — мовчить. Чужого доброго не гудь, а свого поганого не хвали*. Антоніми входять до складу багатьох фразеологізмів: *ні живий ні мертвий, ні холодно ні жарко, ні туди ні сюди, ні в сих ні в тих, і сміх і гріх, рано чи пізно, наліво і направо, пройти крізь вогонь і воду, змінити гнів на милість; ні богові свічка, ні чортові кочерга*.

69. У поданих реченнях визначте постійні й контекстуальні антоніми.

1. Близько день! В новій славі сонце просіяє, згине ніч! (Леся Українка). 2. В дні ясні й суворі, і в труднощах, і в радості, і в горі я все своє життя — щасливий був (І.Муратов). 3. Спочивають добрі люди, що кого втомило: кого — щастя, кого — сльози, всіх нічка покрила (Т.Шевченко). 4. Я чую тривогу; скажи, що сталося? Я ні жива, ні мертва! (І.Карпенко-Карий). 5. Не жартуй наді мною, будь ласка. І, говорячи, не мовчи (В.Симоненко). 6. Хлопці трохи помовчали, але перегодя знов почали балакати спершу тихо, а далі все голосніше, а потім зовсім голосно. 7. Їм здавалось, що вони не жили, а тільки животіли на чужині, тиняючись в наймах по усяких місцях (З тв. І.Нечуя-Левицького).

70. До кожного конкретного значення прикметників *тихий, чистий*, поданих у словосполученнях, доберіть антоніми із слів, що в дужках.

I. Тихий голос, тихе читання, тихий вечір, тиха вулиця, тиха погода, тихе море, тихе життя, тиха хода. (Вітряний, голосний, гучний, розбурханий, сильний, шумливий, швидкий, неспокійний).

II. Чисті руки, чисте небо, чиста вода, чистий голос, чистий аркуш паперу, чистий спирт. (Хмарний, хрипкий, списаний, розведений, брудний, каламутний).

71*. Вставте пропущені в прислів'ях антоніми.

1. З самого початку думай, який буде ... 2. Краще смерть на полі, ніж ... в неволі. 3. Краще гірка правда, ніж солодка ... 4. Шануй старих — ... тебе пошанують. 5. Білі ручки ... роботи не люблять. 6. Де багато слів, там ... діла. 7. Язиком густо, а на ділі ... 8. Гірко зароблене ... їсться. 9. Добре довго пам'ятається, а ... ще довше. 10. Сказати легко, та зробити ...

72..I. Випишіть окремо постійні й контекстуальні антоніми.

Націоналізм — це філософія виживання і буття нації, тоді як шовінізм — це філософія поневолення і гноблення інших націй. В основі націоналізму — національна ідея, в основі шовінізму — великодержавно-імперський інтерес. Націоналізм починається з любові до свого, шовінізм — із ненависті до чужого. Мета націоналізму — свобода своєї нації, мета шовінізму — поневолення іншої. Націоналізм трактує інтернаціоналізм як міжнаціональні взаємини на засадах рівності націй, шовінізм перетворює інтернаціоналізм у засіб денационалізації народів і підпорядкування їх імперській чи великодержавній ідеї. Для націоналістів національні ознаки інших, їхні святині, символи, традиції тощо — об'єкт поваги і пошанування: для шовініста — це те, що необхідно негайно знищити, викоринити і замінити своїм. Націоналізм облагороджує членів своєї нації, шовінізм веде свій народ до морального звиродніння. Націоналізм народжує подвижників, мучеників і героїв; шовінізм — убивць, грабіжників, яничарів, холоуїв. Опора націоналізму — найбільш свідомі, чесні і порядні люди; опора шовінізму — людська підлота. Націоналіст завжди бореться, щоб відстояти своє; шовініст — щоб загарбати чуже (В.Іванишин).

II. Текст запишіть під диктовку (попросіть кого-небудь, щоб продиктував його вам), написане уважно звірте з надрукованим і помилки, якщо вони трапляться, виправте.

73. I. У будь-якій доповіді, лекції, статті виділяються основні положення та аргументи й міркування, які обґрунтовують і уточнюють ці положення. Коротко сформульовані основні положення певного тексту (без додаткових аргументів та міркувань) називаються тезами. Тези, як правило, передують створенню тексту; ними, як підсумок, може й завершуватися текст. Прочитайте тезисний виклад основних думок, яким завершується праця видатного українського педагога Г.Вашенка “Виховний ідеал”, і за цим зразком складіть тези §1 “Рідна мова” з цього підручника.

Молодь мусить чітко усвідомлювати, в чому благо Батьківщини.

Благом для неї є:

1. Державна незалежність, можливість для українського народу вільно творити своє політичне, соціальне, господарське і релігійне життя.

2. Об'єднання всіх українців, незалежно від їх територіального походження, церковної належності, соціального стану і т.ін., в одну спільноту, що пройнята єдиним творчим прагненням і високим патріотизмом.

3. Справедливий державний устрій, який би підтримував лад у суспільстві, в той же час забезпечував особисті права і волю кожного громадянина і сприяв розвитку й прояву його здібностей, спрямованих у бік громадянського добра.

4. Справедливий соціальний устрій, при якому зникала б і неможлива була б боротьба між окремими групами суспільства.

5. Високий рівень народного господарства й справедлива організація його, що забезпечувало б матеріальний добробут всіх громадян, було позбавлено елементів експлуатації.

6. Розквіт духовної культури українського народу: науки, мистецтва, освіти. Піднесення її на такий рівень, щоб Україна стала передовою країною у світі.

7. Високий релігійно-моральний рівень українського народу, реалізація в житті вчення Христа.

8. Високий рівень здоров'я українського народу, зведення до мінімуму всяких посеред нього хвороб і виродження.

II. Які антоніми можна дібрати до ключових слів у вище наведених положеннях?

§ 19. Фразеологізми. Крилаті слова

Стійке сполучення двох і більше слів, яке існує в мові як готова словесна формула і відзначається певною образністю, називається **фразеологізмом**. Фразеологізмам, як правило, властиве певне емоційно-експресивне забарвлення.

Фразеологізми своїм лексичним значенням рівнозначні окремим словам або словосполученням: *бути на сьомому небі* — почуватися щасливим; *брати за душу* — розчулювати; *робити з мухи вола* — перебільшувати; *мокрим рядом накрити* — лаяти; *права рука* — найближчий помічник; *мороз іде поза спиною* — страшно, як сніг на голову — зненацька.

За тим, як їхнє значення залежить від значення слів, з яких вони складаються, фразеологізми бувають:

а) такі, значення яких не впливає із значення окремих слів: *правити теревені* — базікати; *розбити глек* — розійтися, посваритися; *за царя Гороха* — дуже давно; *бути на сьомому небі* — бути щасливим;

б) такі, про значення яких можна догадуватися із значення окремих слів: *тримати язик за зубами* — мовчати; *выводити на чисту воду* — викривати; *п'ятами накивати* — втекти; *мало каші з'їв* — недосвідчений; *хоч греблю гати* — багато.

За тим, що вони позначають — предмет, ознаку, дію, обставину чи почуття, емоції — і якими членами речення виступають, фразеологізми бувають:

а) іменникові — називають предмет чи явище: *наріжний камінь, сім чудес світу, лебедина пісня, біла ворона, синя панчоха, ласий шматок, кайнова печать, содом і гоморра, казка про білого бичка*; у реченні, як і іменники, виступають підметами, додатками, іменними частинами складених присудків тощо: *Люди, зрадивши, що минула лиха година, слалися спати* (Панас Мирний). *Смертний час свій я на полі битви стріну* (Н.Рибак);

б) прикметникові — називають ознаки: *не в тім'я битий, кров з молоком, не остання спиця в колесі, не з похливого десятка, білими нитками шитий, одним миром мазані, купи не держиться, собака на сні, під мухою, хоч викрути*; у реченні звичайно виступають означеннями або іменними частинами складених присудків: *А там — козак не в тім'я битий: щось та прирозуміє!* (М.Пригара). *Чого ти чванишся? Старці, злидні, животи з голоду присохли до спини, а воно приндиться* (М.Коцюбинський);

в) дієслівні — називають дію або стан: *мотати на вус, бити себе в груди, дерти носа, дибки ставати, ускочити в халепу, сидіти на двох стільцях, товкти воду в ступі, доливати оливи до вогню*; у реченні звичайно виступають у ролі присудків: *От коли б тільки мені до тебе добратися, я б тобі **показав, де раки зимують*** (Панас Мирний); або в ролі обставин (у формі дієприслівника): *У хаті слухали, **роззявивши роти**, намагаючись не пропустити жодного слова* (Я.Качура);

г) прислівникові — характеризують дію, стан чи ознаку: *з відкритим серцем, як на долоні, не чуючи землі під ногами, на живу нитку, кров холоде в жилах, ні в зуб ногою, хоч плач*; у реченні вони виступають у ролі різних обставин: ***З важким серцем** ішов Максим Беркут посеред невеличкої ватаги тухольських молодців на сповнення громадської волі* (І.Франко). *Докія прокидається **до перших півнів*** (М.Стельмах);

г) вигуківі — вказують на почуття, емоції: *от тобі й на, от тобі й раз, туди до лиха, тим-то й ба, ні пуху ні пера, хай йому грець, цур тобі, не доведи Господи, і треба ж*; у тексті вони використовуються нарівні із звичайними вигуками: *Я вже вас так буду шанувати, як нікого в світі, **побий мене грім!*** (М.Стельмах). *Ой, як приємно вернути з трудної, утомливої дороги та в теплу домівку... **Хай їй абищо*** (П.Дорошко).

Такі фразеологізми в реченні сприймається як один член речення. Наприклад, у реченні: *Мельхиседек сердито глянув на свою жінку; вона догадалась, що вже наговорила **сім мішків гречаної вовни, й прикусила язика*** (І.Нечуй-Левицький) — фразеологізм *сім мішків гречаної вовни* виступає в ролі додатка (дурниць), а фразеологізм *прикусила язика* — у ролі присудка (замовкла).

У фразеологізмах найбільшою мірою виявляється національна специфіка мови, вони становлять найбільш образну частину її лексики. Фразеологізми з мови на мову, як правило, дослівно не перекладаються.

Близько до фразеологізмів стоять крилаті слова.

Крилаті слова — це влучні вислови видатних осіб, цитати з літературних та інших творів, назви літературних, історичних і міфологічних персонажів та реалій, які набули узагальненого значення і часто повторюються в мовленні.

Крилаті слова можуть мати форму закінчених речень: *Усе тече, усе змінюється. Пізнай самого себе. Від великого до смішного один крок. Всякому городу нрав і права. У всякого своя доля і свій шлях широкий*. Але найчастіше вони виступають у вигляді сталих словосполучень: *ахіллесова п'ята, прокрустове ложе, танталові муки, перейти Рубікон, Гетсиманський сад, наріжний камінь, терновий вінок, блудний син, Хома невірний, річ у собі, шагренева шкіра, мертві душі, пропаща сила, апостол правди і науки, славних прадідів великих правнуки погані, кайдани порвіте, досвітні вогні, конотопська відьма*. Такі крилаті вислови з часом набувають усіх ознак фразеологізмів.

До крилатих відносять також окремі слова з узагальнено-метафоричним значенням. Це бувають назви населених пунктів, місцевостей,

географічних об'єктів, пов'язаних з чимось знаменним, пам'ятним: *Олімп, Парнас, Едем, Голгофа, Мекка, Ельдорадо, Ватерлоо, Жовті Води, Холодний Яр, Крути*. Сюди належать також імена історичних осіб, міфологічних та літературних персонажів, з якими пов'язуються певні поняття, уявлення, символи: *Прометей, Геркулес, Герострат, Гамлет, Дон-Кіхот, Робінзон, Крез, Наполеон, Рокфелер, Квіслінг, Держиморда, Плюшкін, Кирпа-Гнучкошиєнков, Калитка*.

Крилаті слова суттєво збагачують виражальні засоби мови. Вони відзначаються великою образністю й асоціаціями, оскільки за кожним таким висловом постає не просто образ, а розгорнута певна ситуація, випадок, подія, описані в літературі.

74. З-поміж наведених словосполучень випишіть тільки фразеологізми. Поясніть їхнє значення.

В один голос, застуджений голос, голос волаючого в пустелі, голос серця, гучний голос, на повний голос, подавати свій голос, сильний голос, тверезий голос, у свинячий голос, пташині голоси, не своїм голосом, співати з чужого голосу.

75. Прочитайте речення, випишіть з них фразеологізми, поясніть їхнє значення й зазначте, які з них іменникові, прикметникові і т.д.

1. Брати жили, як то кажуть, душа в душу (М.Рильський). 2. Мені поперед усього треба людей розумних, енергійних, смілих, кованих на всі чотири ноги (І.Франко). 3. Та й чоловік мій як з клоччя батіг, сказати правду. 4. Схопився я, озираюсь по хаті. А надворі вже почало на світ благословлятися. 5. Всі говорили, галасували на всю хату, не знали, де сісти, де стати (з тв. І.Нечуя-Левицького). 6. Андрій з якимсь чорнявим парубчаком товаришує. Прямо не розлий вода стали. 7. — Діду, а чого на місяці такі чорні плями? — і собі дивиться хлопець на чумацьке сонце (з тв. М.Стельмаха).

76. Визначте, які значення має фразеологізм *до речі* в різних реченнях. Як називається слово, що має багато значень?

1. Був собі одважний лицар, нам його згадать до речі, він робив походи довгі, — від порога та до печі (Леся Українка). 2. А чого ж, це ідея, юні помічники були б нам якраз до речі (О.Гончар). 3. Маруся зрозуміла, що сказала щось не до речі (Г.Хоткевич). 4. Воно трохи і не до речі, просить мов той старець (Т.Шевченко). 5. До речі, про берези ще дещо пригадав я (М.Рильський).

77. Виділені слова замініть фразеологізмами (правильність заміни можна перевірити за "Енеїдою" І. Котляревського. Порівняйте обидва варіанти речень.

1. Прокляті вітри роздулися, а море з лиха аж реве, *заплакали* троянці, Енея *корчить*. 2. Еней од страху *розгубився*, *збожеволів* сердега і зараз *втратив самовладання*, скакав, вертівся і качавсь. 3. І *кинувся* чимдуж із лісу *тікати*, що аж земля під ним *дрижала*, *біг дуже швидко*. 4. Турн, *нічого* в

бою *не домігшись*, зубами зі *злості* скреготав. 5. Пан Турн тут *потрапив у біду*! 6. Турна розбишаки, вам *більше не жити*! 7. Пристиджені його вельможі на йолопів були похожі, ніхто *не обізвався*.

Слова для заміни: 1. З серця. 2. В умі помішавсь. 3. З плигу збився. 4. На слизьку попав. 5. За живіт бере. 6. Облизня піймавши. 7. Дав драла. 8. Слізьми облилися. 9. З уст пари не пустив. 10. Рясту не топтати. 11. Так, що сам себе не чув. 12. Сам не свій зробився.

78. Пригадайте, яким українським письменникам належать наведені крилаті слова.

1. Всякому городу нрав і права. 2. І неситий не виоре на дні моря поле. 3. Коні не винні. 4. Караюсь, мучуся... але не каюсь! 5. Досвітні вогні. 6. Вогонь в одежі слова. 7. Слово, чому ти не твердая криця. 8. Пропаща сила. 9. Борітеся — поборете.

79. І. Прочитайте оповідання С.Васильченка “Сирітське сонце”. Визначте основну думку тексту, образи, настрій і мету. Покажіть, як розповідь розкриває назву оповідання, виражену фразеологізмом.

Поніс я колись сокиру до нашої сусідки, що осталась того року з малими дітьми вдовою, — кригу треба було їй коло криниці обрубати. Увіходжу в хату — сидить на лавці якась жінка, а сусідки немає, у льох пішла по картоплю. Сів і я на лавці, дожидаюсь.

В хаті холодно: вікна понамерзали, стіни змокрили, з рота йде пара. Двоє менших дітей — Катруся й Гриць — сидять в одних сорочечках на полу. Од холоду аж посиніли, мох на них устав, а зуби аж бринять. Понапинали сорочки на колінця, позгиналися, боязко в щось граються. Прислухаюсь: одно заплющить очі, підійме головку, а друге питається:

— А тепер що ти бачиш?

— Бачу квітки, а по квітках літають метелики, рожеві, сині, золотенькі.

— Тепер — я! Тепер — я! — перебиває першого друге. Далі також заплющує очі і підводить головку вгору.

— А я бачу літо, ростуть яблучка рясно-рясно, та такі червоні, та солодкі-солодкі...

— Тепер тобі тепло? — питається більшеньке.

— Те-епленько... — одказує друге, а само аж цокотить зубами.

А та жінка, що сиділа на лавці, зітхнула, повернулась до мене та й каже:

— Ой леле! Правду ото кажуть: сироті сонечко мріється, а воно й справді гріється...

ІІ. Проаналізуйте, як автор створив образ холоду. Як показано, що діти маленькі?

ІІІ. Перекажіть стисло текст двічі: перший раз свій переказ адресуйте меншим від себе братикові чи сестричці або іншим дітям, другий — мамі, татові чи кому-небудь із старших людей. Перекази запишіть. Чи однакові вони будуть?

§ 20. Фразеологічні вирази

У мові є звороти, які в певних мовленнєвих ситуаціях повторюються без змін як усталена словесна формула — так звані фразеологічні вирази. Від фразеологізмів вони відрізняються тим, що їхні компоненти зберігають своє пряме лексичне значення і їм не властиве емоційно-експресивне забарвлення. Розрізняють три види таких стійких словосполучень: кліше, штампи і складені найменування.

1. Кліше — звичний зворот, регулярно повторюваний у певних умовах і контекстах для тотожного позначення адекватних ситуацій, стосунків між людьми тощо.

Наприклад, існують кліше мовного етикету: *добрий ранок, доброго здоров'я, радий Вас бачити, до побачення, на добраніч, будьте здорові, на все добре, будь ласка, якщо Ваша ласка, ласкаво просимо, щиро дякую, глибоко вдячний, з повагою, шановний пане, вельмишановний добродію, з роси й води, бажаю щастя й добра Вам.*

Для позначення різних явищ суспільно-політичного життя вживають усталені звороти на зразок: *правляча верхівка, посадова особа, засоби масової інформації, сфера обслуговування, правоохоронні органи, організована злочинність, криміногенна ситуація, виборчий блок, передвиборча агітація, результати виборів, всенародне обговорення, пленарне засідання, маніпулювання громадською думкою, комплексні заходи, стан довкілля.*

В офіційно-діловому спілкуванні використовують, наприклад, такі кліше: *згідно з розпорядженням, відповідно до чинного законодавства, порядок денний, поставити питання на розгляд, довести до відома, взяти до уваги, вжити заходів, надати допомогу, за місцем основної роботи, у зв'язку з виходом на пенсію, укласти договір, матеріальна відповідальність.*

2. Штампи — це стерті від частого невмотивованого вживання вирази, які втратили свою інформативність. Штампи найчастіше трапляються в діловому мовленні, в газетних статтях: *дати пунівку в життя, біле золото (про бавовну), чорне золото (про вугілля), люди в білих халатах (про лікарів), мати велике значення, відігравати важливу роль, являти значний інтерес, приділяти значну увагу, необхідно відзначити.*

Штампи виникають і тоді, коли звороти офіційно-ділового мовлення вживають у побутовій розмові, у художніх, публіцистичних творах, наукових працях: *у зв'язку з відсутністю коштів, при наявності відповідних умов, у даний час, поставити на лінійку готовності, проведена певна робота.*

Це може бути й нагромадження зайвих слів: *проведення роботи по впорядкуванню території (замість: впорядкування території), робота по впровадженню нових методів, роботи по ремонту, працюють над здійсненням завдання поліпшення роботи транспорту, питання забезпечення виконання плану, питання проведення боротьби із злочинністю.*

Штампи затуманюють зміст висловлювання, роблять мову важкою для сприйняття, нечіткою. Штмпів слід уникати.

3. Складені найменування відрізняються від фразеологізмів тим, що, як і кліше, вони позбавлені емоційно-експресивного забарвлення, їхні

компоненти, як правило, зберігають своє лексичне значення, проте вони сукупно позначають одне поняття чи називають одне явище і мають сталий склад: *ядерна реакція, атомна вага, електромагнітне поле; продуктивні сили, фонд заробітної плати, додана вартість; аналітична геометрія, інтегральне числення, диференціальні рівняння, теорія ймовірностей; центральна нервова система, синдром набутого імунodefіциту, запалення легень; називний відмінок, умовний спосіб, дієприкметниковий зворот; районна державна адміністрація, державний секретар, капітан першого рангу, надзвичайний і повноважний посол; Чорне море, Донецький кряж, Волинська область.*

Трапляються складені найменування, мотивація значень яких тою чи іншою мірою втрачена: *адамове яблуко* (борлак), *петрів батіг* (цикорій), *антонів вогонь* (гангрена), *грудна жаба* (стенокардія), *куряча сліпота* (хвороба очей), *собача кропива звичайна, волоський горіх*. Тим вони наближаються до фразеологізмів.

80. Прочитайте текст, знайдіть у ньому кліше і штампи.

I. Відповідальна людина, що працює в одній керівній установі, приходить щодня на роботу, як їй і належить, о дев'ятій годині вранці.

Людина ця виконує відповідальну роботу, розробляє й вирішує справи, над якими слід подумати, слід про ці справи прочитати чимало матеріалів, продивитися книжки, прикинути, порівняти, зважити, а потім уже вирішити...

Ну, от, значить, рівно о дев'ятій годині ранку людина сіла за стіл...

Раптом:

— Др-р-р-р! — телефон.

Відповівши на перший дзвоник, людина розгортає справи, читає.

— Др-р-р-р!

— Я вас слухаю!

Після п'ятнадцятого “др-р-р!” людина, беручи телефонну трубку, вже говорить не “я вас слухаю”, а “ну?!”, потім, схаменувшись, поправляється: “Пробачте, не “ну?!”, а я вас слухаю!”

Після сімдесяти п'ятого “др-р-р!” людина довго-довго дивиться на телефон, потім, ніби щось пригадавши, бере телефонну трубку і каже:

— Ви мене слухаєте? (Остап Вишня).

II. Івана Максимовича Гичку медом не годуй — дай нараду...

На кожній нараді провідне слово брав Іван Максимович.

— Василю Петровичу! — гукав до економіста. — Де ви працюєте — у нас в авангардному господарстві чи в якомусь відстаючому? Скільки я вам казав і попереджав: по надою молока ніколи стрілки вниз не ведіть! Малюйте тільки вгору і вгору... Хай ваша рука не тремтить. Хай витягує показники на верхню шкалу... Хіба вам не ясно?

Однієї нічки темненької, після довготривалої наради, Іван Максимович лишився сам. Мав скласти пропозиції до завтрашньої наради.

Читав і поправляв: а) Слухали: совка голову підняла. Ухвалили — вжити заходів. б) Слухали: несучки здали темпи. Постановили — виявити і доповісти, який фактор гальмує несучість...

Іван Максимович не встиг закінчити свій улюблений вислів — налягти на опорос, як двері раптом розчинилися і довгоносики валом повалили до столу (О.Ковінька).

81. І. Уважно прочитайте текст. Складіть його план.

“Я була тоді у товаристві блискучих кавалерів, ми сиділи при столику і пили вино, — згадує Олена Теліга бенкет, влаштований в еміграції комітетом російських монархістів. — Не відомо хто і не відомо з якого приводу почав говорити про нашу мову зо всіма відомими “залізяку на пузяку”, “собачій язик”... “Мордописня”... Всі з того реготалися... А я враз почула в собі гострий протест. У мене дуже швидко наростало обурення. Я сама не знала чому. І я не витримала цього напруження, миттю встала, вдарила кулаком по столу і обурено крикнула: “Ви хами! Та собача мова — моя мова! Мова мого батька і моєї матері! І я вас більше не хочу знати!..” З того часу я почала, як Ілля Муромець, що тридцять три роки не говорив, говорити лише українською мовою”.

Олена народилася у місті Іллінську під Москвою, зростала в Москві й Петрограді. Іноді влітку приїздила до бабусі на Харківщину, проте української мови не знала. Гувернантка навчала дівчинку французької та англійської мов. Батьки, за походженням українці, розмовляли російською. Та коли з лютневими подіями 1917 року відкрилися можливості до творення вільної України, батько Олени Іван Шовгенів (який на той час мав хорошу посаду в Росії, ранг штатського радника, був відзначений орденами св. Станіслава II і III ступенів) переїхав з родиною до Києва — вирішив служити Україні. Олені було тоді дванадцять років, вона навчалася у третьому класі приватної Київської жіночої гімназії, де вперше почала вчити українську мову.

1920 року Іван Шовгенів, який брав активну участь у побудові Української держави, відступив на захід з армією УНР. За кілька років і Олена з матір'ю та двома братами перейшли до Польщі, а потім до чеського міста Подєбради. Там за сприяння чеського уряду та президента Томаша Масарика українська діаспора отримала добрі умови для розвитку. Івана Шовгеніва обрали ректором Української господарчої академії, а Олена, долаючи мовні й світоглядні труднощі, завершувала середню освіту. Про цей період вона писала згодом Уласові Самчукові: “Мені п'ятнадцять років, я ж народжена у царстві імператора всіх росів, вихована на мові Пушкіна і враз, перейшовши кордон, опинилася не лише в Польщі, що здавалася мені романом Сенкевича, не лише “в Європі”, але й у абстрактному царстві Петлюри, що говорило “на мові” і було за “самостійну”... Уявіть собі великодержавного, петербурзького, імперіального шовініста, який з перших дитячих років звик дивитися на весь простір на схід, захід і південь від Петербурга як на свою кишенькову власність. І якого не обходять ні ті живі

людські істоти, що той простір заповнюють, ні ті життєві інтереси, що в тому просторі існують”. Олена Шовгеніва була товариською, хоча й “з характером”, мала багато друзів. Як згадує Наталя Левицька-Холодна, “вона завжди була оточена студентами, які постановили навчити її української мови. Найзавзятіше взявся за це кубанець, бандурист Михайло Теліга.”

Майбутній чоловік Олени також мав свій шлях до українства. Почувши гру бандуриста, він, студент військово-фельдшерської школи у Катеринодарі (нині Краснодар) теж захотів навчитися грати. Товариш познайомив його з Миколою Богуславським, який грав на цьому суто українському інструменті, знав історію козаччини та мав велику бібліотеку. З першої ж зустрічі Богуславський заворожив Михайла: “Почав він розповідати про те, що, мовляв, ми, козаки, нащадки того лицарства, яке віками боронило український народ, звелись нінащо, навіть говорити не вміємо по-своєму... Потім він узяв якусь велику книгу й почав читати з першої сторінки... Слова Аркасові глибоко запали мені в душу, і вже в тій хвилині я відчув, що сила тих слів якось перевертає увесь мій психічний уклад. Я став розуміти тоді, чому він гнівається на козацтво. Мені стало соромно за самого себе...”

І Олена, і Михайло свічу самоусвідомлення не ховали “під посудину”, вона сяяла яскраво і для всіх. Відчувши відродження у собі, прагли також відродження довкола себе. У час німецької окупації Олена Теліга як член ОУН перебувала у Києві, брала участь у діяльності Української національної ради, працювала у Спілці письменників, видавала журнал “Литаври”. Прагнула повного звільнення України — і від “совітів”, і від німців. 9 лютого 1942 року гестапівці влаштували засідку у приміщенні київської Спілки письменників. Арештованих (серед них Михайла і Олену Теліг) відвезли до гестапо, а 21 лютого розстріляли у Бабиному Яру (загалом, у тому страхітливому яру німці знищили 621 оунівця). Це, мабуть, не випадково, що саме на день пам’яті цих українських патріотів припадає Всесвітній день рідної мови (Я.Музиченко).

II. Підготуйте усний виступ за всіма правилами риторики на тему “Мова мого народу — моя мова”. Для цього використайте матеріал цієї вправи, прочитайте ще раз §1 підручника, а також поцікавтеся, як свого часу до рідної мови навернулися інші українські письменники (зокрема Б.Грінченко, О.Олесь, В.Сосюра). Складіть тези виступу.

82. Прочитайте, запам’ятайте і при нагоді використовуйте усталені вислови подяки. Уміти дякувати — риса вихованої людини.

Дякую Вам! Дозвольте подякувати Вам! Спасибі! Я вам дуже дякую! Щиро Вам дякую! Я Вам безмежно вдячний за допомогу! Од щирого серця складаю Вам дяку за це! Прийміть мою подяку! Моя сердечна подяка Вам! Моя Вам глибока вдячність! Не знаю, як Вам і дякувати! Я завжди із вдячністю згадуватиму Ваш вчинок (те, що Ви зробили для мене)! Ви зробили мені велику послугу! Я у великому боргу перед Вами! — Прошу! Нема за що! Богів дякуйте! Чим міг, допоміг. Людина людину повинна підтримати. На здоров’я! Чим багаті, тим і раді!

Запитання для узагальнення вивченого

1. Який склад лексики української мови за походженням?
2. Що таке лексичне значення слова і як здійснюється зв'язок між словом і реальним предметом чи явищем?
3. На які групи слів за значенням поділяється лексика?
4. Як співвідносяться між собою значення в багатозначних словах?
5. Яка різниця між переносним значенням слова і переносним вживанням слова?
6. Які є способи переносного вживання слів?
7. Які є групи стилістично забарвлених слів?
8. Які групи слів належать до вузьковживаної лексики?
9. Чим відрізняються історизми від архаїзмів?
10. Чим подібні і чим різняться омоніми та пароніми?
11. Як будуються синонімічні ряди?
12. Що таке табу й евфемізми?
13. Які відмінності між синонімами й антонімами?
14. На які групи поділяються фразеологізми за складом і за значенням?
15. Чим подібні і чим відрізняються фразеологізми і крилаті слова?
16. Яка різниця між словесними кліше, штампами і складеними найменуваннями?

ФОНЕТИКА, ОРФОЕПІЯ, ПРАВОПИС

Загальні питання фонетики й правопису

§ 21. Звуки і фонеми

Звукова оболонка мови — набір звуків, наголосів та інтонацій — становить її фонетику.

Мова існує тільки в звуковій оболонці. Навіть щоб сприйняти написаний чи надрукований текст, його треба спочатку озвучити вголос або подумки.

Звуків у мові є безліч. У цьому легко переконатися, по-різному вимовивши, наприклад, слово *так* — ствердно, запитально, здивовано, розгублено, невдоволено, протяжно, швидко, хрипко, голосно, тихо, пискляво, басом тощо. Кожного разу звуки, з яких воно складається, звучатимуть по-різному. Але, незважаючи на це, ми в ньому завжди виділятимемо ті самі три типові звуки [т], [а], [к].

Річ у тім, що звуки мови в процесі спілкування, тобто в мовленнєвому потоці, ми впізнаємо не за їхнім суцільним звучанням, а за певними характерними ознаками, з яких складаються той чи інший звук під час його вимовляння.

Коли вимовляємо голосний, утворюється чистий тон (без шумів) і при цьому напружується й не піднімається або піднімається трохи чи вище передня або задня частина язика. Голосний може бути наголошений або ненаголошений. Це характерні ознаки голосних.

Коли вимовляємо приголосний, до чистого тону додається трохи чи більше шуму або виникає тільки шум. Перепона, що створює шум, може бути на губах, на зубах, на піднебінні чи в задній частині ротової порожнини. Струмінь повітря або прориває перепону вибухом (**б, п, д, г**), або проходить крізь щілину (**з, с, ж, ш**), або спочатку прориває перепону, а далі йде через щілину (**дз, ц, дж, ч**). Іноді піднімається до піднебіння ще середня частина язика (під час вимовляння м'яких звуків). Це характерні ознаки приголосних.

Саме завдяки цим ознакам ми й розпізнаємо ті чи інші звуки, нехтуючи при цьому всіма іншими особливостями вимови. Розпізнані таким чином типові звуки, позбавлені вимовних особливостей, і прийнято називати фонемами.

Фонemi — найменші неподільні частини мовлення, які служать для творення, упізнавання й розрізнення морфем, слів та речень. В українській мові є 38 фонем: 6 — голосних і 32 — приголосні. Кожна фонема української мови складається з чотирьох ознак, які виступають нероздільно, комплексно. Усього є 20 ознак, з яких комбінуються фонemi української мови.

Голосні фонemi розрізняються за 8 ознаками:

- 1) за наявністю чистого тону (1 ознака);
- 2) за рядом — передня чи задня частина язика напружується й піднімається (2 ознаки);
- 3) за піднесенням у ряду — високо, середньо піднімається язик чи опускається низько (3 ознаки);
- 4) за наголосом — звук наголошений чи ненаголошений (2 ознаки).

Приголосні фонemi розрізняються за 12 ознаками:

- 1) за участю тону й шуму — звук сонорний, у якому тон переважає над шумом; дзвінкий, у якому шум переважає над тоном, чи глухий, який складається тільки із шуму (3 ознаки);
- 2) за місцем перепони під час вимовляння звука — на губах, на зубах, на піднебінні чи в задній частині ротової порожнини (4 ознаки);
- 3) за способом подолання перепони — звук зімкнутий, при вимовлянні якого повітря проривається крізь перепону; щілинний, при вимовлянні якого повітря проходить крізь щілину, залишену на місці перепони, чи аффрикат, вимова якого починається як у зімкнутого, а закінчується як у щілинного (3 ознаки);
- 4) за палатальністю — звук твердий чи м'який (2 ознаки).

Наприклад, сприймаючи вимовлене слово *коса* [ко́са], мовнослуховий аналізатор головного мозку послідовно виділяє такі ознаки звуків (по чотири): *глухий задньоротовий проривний твердий (к)* + *голосний заднього ряду середнього піднесення ненаголошений (о)* + *глухий зубний щілинний твердий (с)* + *голосний заднього ряду низького піднесення наголошений (а́)* — і таким чином розпізнає окремі фонemi, а відтак й усе слово. Але якби в третій фонемі аналізатор зафіксував не глухість, а дзвінкість, ми почули б слово *коза*. А якщо б наголос був сприйнятий не в другій, а в першій голосній фонемі, ми сприйняли б слово *ко́са* (жіночий рід прикметника *косий*).

Фонemi за своїми ознаками групуються в певні системи.

Система голосних фонем має такий вигляд (ряд означає, яка частина язика напружується — передня чи задня; піднесення означає, наскільки високо вона піднімається):

Піднесення	Ряд		
	Передній	Середній	задній
високе	і	—	у
середнє	и	—	о
низьке	е	—	а

Система приголосних фонем має такий вигляд (з. — зімкнені; щ. — щілинні; з.-щ. — зімкнено-щілинні):

За участю тону й шуму	За місцем і способом творення											
	зубні		зубні тверді			зубні м'які			піднебінні		задньоротові	
	з.	щ.	з.	з-щ.	щ.	з.	з-щ.	щ.	з-щ.	щ.	з.	щ.
сонорні	м	в	н	—	л	н'	—	л'	р р'	й	—	—
дзвінкі	б	—	д	д̌з	з	д'	д̌з'	з'	дж	ж	г	г
глухі	п	ф	т	ц	с	т'	ц'	с'	ч	ш	к	х

д̌з, д̌ж

Позиції фонем бувають сильні й слабкі. У сильній позиції всі ознаки фонем чуються виразно, у слабкій — фонема втрачає якусь ознаку або й зовсім не чується. Наприклад, у слові *зелень* наголошена перша фонема [е] перебуває в сильній позиції і чується виразно, ненаголошена друга фонема [е] — у слабкій, і тому її можна сплутати з фонемою [и]. У слові *щасливий* (утвореному від іменника *щастя*) у слабкій позиції виявився звук [т] і тому зовсім зник.

Фонemi під впливом інших фонем можуть змінювати окремі свої ознаки. Наприклад, у слові *щастя* [шчас'т'а] звук [с] під впливом наступного м'якого звука [т'] втратив свою твердість і теж став м'яким. У слові *бік* фонема [б] під впливом наступного звука [і] трохи пом'якшилася, залишаючись, проте, твердою за своєю ознакою.

83. Визначте, які групи приголосних увійшли в наведені вислови.

1. Ми винили рій. 2. Буде гоже гедзю у джазі. 3. Усе це кафе “Птах і чаша”. 4. Мавпа Буф. 5. Де ти з'їси ці лини (*крім звуку [й]*). 6. Ще їжджу (*крім звуку [й]*). 7. Хуга гука.

84. Зіставте подані парами слова й визначте, якими ознаками приголосних фонем різняться вони між собою. З'ясуйте їхнє значення.

Казка — каска, везти — вести, мимохідь — мимохить, гуля — куля, гава — кава, дичка — тичка, воджу — вожу, каджу — кажу, ґрати — грати, двір — звір, торочка — сорочка, крам — кран, каса — каша, реве — реле, рис — рись, лук — люк.

85. Прочитайте вислів Т.Шевченка з двох слів, звуки яких тут передано через їхні ознаки.

Голосний заднього ряду високого піднесення ненаголошений + глухий задньоротовий зімкнений твердий + сонорний піднебінний зімкнено-щілинний твердий + голосний заднього ряду низького піднесення ненаголошений + сонорний піднебінний щілинний м'який + голосний переднього ряду високого піднесення наголошений + сонорний зубний зімкнений твердий + голосний заднього ряду високого піднесення ненаголошений; сонорний зубний щілинний м'який + голосний заднього ряду високого піднесення ненаголошений + дзвінкий губний зімкнений твердий (пом'якшений) + голосний переднього ряду високого піднесення наголошений + глухий зубний зімкнений м'який.

86. Визначте, якими ознаками відрізняються фонemi, що чергуються: **г — з — ж** (нога — нозі — ніжка; пруг — на прuzі — пружний); **к — ц — ч** (рука — руці — рученька; бік — на боці — бічний); **х — с — ш** (вухо — у вусі — вушенько; дух — у дусі — душно)

Вправа 87. І. З афоризмів випишіть окремо слова, у яких є голосні лише заднього ряду, і окремо слова, у яких є голосні лише переднього ряду (слова, що повторюються, не треба виписувати). Голосні якого ряду частіше використовуються?

1. Намагайся знати все про щось і щось про все. (*Генрі Пітер Брум.*) 2. Знання бувають двоякого роду: або ми щось знаємо, або знаємо, де знайти відомості про нього. (*Семюел Джонсон.*) 3. Ти ніколи не будеш знати достатньо, якщо не будеш знати більше, ніж достатньо. (*Вільям Блейк.*) 4. Наука — це організоване знання. (*Герберт Спенсер.*) 5. Нема нічого нового під сонцем, але є дещо старе, чого ми не знаємо. (*Лоренс Пітер.*) 6. Сотворити світ легше, ніж збагнути його. (*Анатоль Франс.*) 7. Я знаю, що я нічого не знаю. (*Сократ.*)

ІІ. Напишіть короткий твір-роздум на тему “Що таке знання?”

88*. За поданим текстом визначте процентне співвідношення (з точністю до однієї десятої) фонem: 1) голосних, сонорних, дзвінких і глухих; 2) приголосних губних, зубних, піднебінних і задньоротових.

Світ який — мереживо казкове!
Світ який — ні краю ні кінця!
Зорі й трави, мрево світанкове,
Магія коханого лица.
Світе мій гучний, мільйоноокий,
Пристрасний, збурунений, німий,
Ніжний, і ласкавий, і жорстокий,
Дай мені свій простір і неспокій,
Сонцем душу жадібну налий!
Дай мені у думку динаміту,
Дай мені любові, дай добра,
Гуркочи у долю мою, світе,
Хвилями прадавнього Дніпра.

§ 22. Букви. Правопис

1. Букви — це лише знаки, якими позначають звуки мови (фонеми) на письмі. При цьому прагнуть, з одного боку, наблизити написання слів до їхньої вимови, а з другого — не втратити їхнього етимологічного зв'язку з іншими їхніми формами та спорідненими словами. Тому вимова фонем і написання їх не завжди збігаються. Існує чотири принципи позначення звуків на письмі: фонетичний, морфологічний, історичний і розрізнявальний.

Фонетичний принцип полягає в точній передачі звучання слів: пишемо, як чуємо. За цим принципом ми пишемо більшість слів: *багато, птаство, товариство, чеський, паризький, міський, чесний, тижневий, сказати, друг, дружба, бій, бойовий* і под.

Морфологічний принцип вимагає однакового написання тієї самої морфеми в усіх випадках, незалежно від її звучання. За цим принципом пишемо: *легко*, бо *легенько* (вимовляємо [л'эхко]), *туристський*, бо *турист* (вимовляємо [турис'кий]), *просьба*, бо *просити* (вимовляємо [пр'оз'ба]), *стеляться*, бо *стелять* (вимовляємо [ст'ел'ац':а]), *безжурний*, бо є лише префікс *без-* (вимовляємо [бе^нжжурний]) і под.

За історичним принципом (його ще називають традиційним) зберігаються давні написання, які не відповідають сучасному звучанню слів. В українській мові за цим принципом вживаються букви **я, ю, є, ї, щ, ь, дж, дз**: *ящик* (вимовляємо [й'ашчик]), *люк* (вимовляємо [л'ук]), *єзуїт* (вимовляємо [йезуй'іт]), *джміль* (вимовляємо [джм'іл']).

Розрізнявальний принцип застосовується для розрізнення на письмі однакових за звучанням, але різних за значенням слів (омонімів). В українській мові це виявляється в написанні слів з малої і великої букв: *надія* і *Надія* (ім'я), *кривий ріг* і *Кривий Ріг* (місто), *чумацький шлях* і *Чумацький Шлях* (скупчення зірок); у розрізненні прислівників і однозвучних поєднань прийменників з різними частинами мови: *згори* і *з гори*, *назустріч* і *на зустріч*, *по-новому* і *по новому (мосту)* і под.

2. Усі голосні фонеми під наголосом, на початку слова і в його абсолютному кінці в літературній вимові чуються виразно (тобто перебувають у сильній позиції), їх ми позначаємо за фонетичним принципом (пишемо, як чуємо): *епоха, ефект, серце, жити, дзенькнути, затихнути, таємне, написане, навсидячки*.

В літературній вимові завжди чітко звучать голосні фонеми [а], [у], [і], і тому проблем щодо позначення їх на письмі не виникає. Позначаються вони відповідно буквами **а, у, і**, а після м'яких приголосних та [й] ще буквами **я, ю, ї**: *хата, будова, лікарня, під'їхав, дякую*.

Неясно чуються лише ненаголошені фонеми [е] та [и], які в середині слова звучать майже однаково, і тому позначати їх треба за морфологічним принципом — їхнє написання перевіряємо наголосом: *вершина* [ве^нршіна], бо *верх*; *живе* [же^нве], бо *жити*; *зима* [зи^ема], бо *зимонька*; *неси* [ни^есі], бо

несений; таємниця [тайе^нмни́ця], бо таємний. Фонему [е] позначаємо буквою **е**, а після м'яких приголосних та [й] ще буквою **є**; фонему [и] позначаємо буквою **и**.

Ненаголошена фонема [о] перед складом з наголошеною [у] своїм звучанням, особливо в швидкій вимові, наближається до [у]. Для перевірки добираємо таке слово, у якому на сумнівний звук падає наголос або наступна фонема [у] не наголошена: *голубка* [го^улۇ́бка], бо *голуб*; *зозуля* [зо^узу́ля], бо *зозулень*; *кожух* [ко^ужу́х], бо *кожушок*; *мотузка* [мо^уту́зка], бо *мотузок*. Фонему [о] завжди позначаємо буквою **о**.

3. Для приголосних фонем сильною є позиція перед голосними й сонорними, де виразно чуються всі їхні розрізнявальні ознаки. Тут вони пишуться за фонетичним принципом: *боротися*, *легенький*, *безмежний*, *злива*, *слива*, *двір*, *твір*, *Гліб*, *хліб*, *брати*, *прати*.

Приголосні сонорні [м], [в], [н], [н'], [л], [л'], [р], [р'], [й], а також губні [п], [б], [ф] в усіх позиціях звучать чітко. Названі тут тверді фонemi незалежно від їхньої позиції однозначно позначаємо відповідними їм буквами **м, в, н, л, р, п, б, ф**: *завтра*, *обпливти*, *галка*, *лампа*, *президент*, *фтор*. М'якість і пом'якшення цих фонем (як і будь-яких інших приголосних) позначаємо ще буквами **ь, я, ю, є, ї**: *нянька*, *люди*, *рясніти*, *пізнє*, *свято*. Сонорний [й] позначаємо п'ятьма буквами — **й, я, ю, є, ї**: *край*, *крайовий*, *краянин*, *краєвид*, *країна*, *розкраювати*.

Всі інші приголосні, тобто зубні, піднебінні та задньоротові дзвінки й глухі [д], [т], [д́з], [ц], [з], [с], [ж], [ш], [д́ж], [ч], [г], [к], [г], [х], по-різному поєднуючись між собою, можуть набувати інших ознак. Наприклад, вимовляємо [л'уд́зкий] — пишемо за морфологічним принципом *людський*; [солда́цкий] — *солдатський*; [ро́жжувати] — *розжувати*; [про́зба] — *просьба*; [кни́зці] — *книжці*; [снис'с'а] — *снишся*; [вели́день] — *Великдень*; [во́хко] — *вогко*; [ші́зде^нс'ат] — *шістдесят* і под.

Апостроф в українському письмі вживається для позначення вимови **я, ю, є, ї** після твердих приголосних як двох звуків: *м'яч* [мйач], *комп'ютер* [компй́утер], *з'єднаний* [зйє́днаний], *об'їзд* [обй́їзд], *бур'ян* [бурй́ан], *миш'як* [мишй́ак], *Х'юстон* [хй́устон].

89. Розгляньте приклади й сформулюйте правила про звукове значення: 1) букв **ш, ї**; 2) букв **я, ю, є**; 3) буквосполучень **дж, дз**; 4) букви **ь**.

1. Щит [шчит], кушч [кушч], їжа [йіжа], руїна [руйіна], з'їзд [зйїзд], Танганьїка [танган'йіка]. 2. Ляк [л'ак], нюх [н'ух], третє [трет'є]; яр [йар], юний [йуний], Єва [йева], маяк [майак], маю [майу], має [майє], м'яч [мйач], в'юн [вйун], в'є [вйє], пасьянс [пас'йанс], Нью-Йорк [н'йуйорк], ательє [ател'йє]. 3. Джерело [д́жерело], сиджу [сид́жу], дзвін [дзв'ін], кукурудза [кукуруд́за]; піджива [п'ід-жива], відзнака [в'ід-знака]. 4. День [ден'], донька [дон'ка], льох [л'ох], каньйон [кан'йон], альянс [ал'йанс].

90. Прочитайте текст уголос. Випишіть усі слова, у яких є суттєва розбіжність: 1) між вимовою і позначенням голосних фонем; 2) між вимовою і позначенням приголосних фонем. Чи багато є таких слів? Поясніть, у чому полягають ці розбіжності.

Слово — наша сутність; воно нас формує, воно — зав'язь, основа будь-якої кристалізації. Слово формує світ. І в цьому значенні воно одвічне, як одвічний світ. Світ рослинний, світ тваринний, світ духів, світ людини, світ — всесвіт. І знадобилися колосальні зусилля, щоб перекласти цей світ у слово. Так, світ треба було позначити. І назвати дерево деревом, птаха — птахом, і об'єднати їх небом.

Це лише здається, ніби ми впливаємо на слово, спотворюючи його сутність. Слово мстиве — воно неодмінно за це покарає. І якщо переклад світу у слово неадекватний, нам необхідні уточнення — не синоніми, які народжуються від надміру почуттів: захвату, розчулення, обурення, — а саме уточнення. Світ індивідуальний неповторний, багатоликий, і слово прагне відобразити його мінливість. При цьому у слові не збільшується кількість елементів, які його складають. Його параметри незмінні: не додається ні голосних, ні приголосних, — точно так само, як земля, як світ не збільшує своїх параметрів. Сучасна астрономія свідчить про розширення галактик. І слово, подібно до всесвіту, розсовується, розширюється у намаганні вмістити в себе увесь зміст світу. Енергія слова вже не концентрується так, як це було за часів перших перекладів світу понять. Енергія ця не випаровується, не щезає, вона перерозподіляється, розчленовуючись і рухаючись із однієї точки в безліч інших.

Слово перетворює світ, і світ перетворює слово. Спотворене слово спотворює світ. Вада, мовний гандж раніше чи пізніше відіб'ється на суспільній свідомості. Тому світ повинен бути позначений — перекладений — *точно.* (П.Мовчан.)

91. Зробіть висновок про те, чим відрізняються між собою звуки, фонеми і букви.

92. Прочитайте слова вголос. Випишіть їх у дві колонки: 1) повністю записані за фонетичним принципом; 2) з частинами, записаними за морфологічним принципом.

Останній, ближчий, світський, товариство, заводський, флотський, звичка, зненацька, тижневий, аферистчин (від *аферистка*), Парасчин, (у) звістці, шістнадцять, скатерка, оцупок, студентський, (у) книжці, розсада, зморишся, чеський, туристський, звучний, справдяться, боротьба, острозький, переїзний, просьба, аякже, вдасться, усний, звісно, якби, піщаний, птаство, (у) хустці.

Ключ. З других букв виписаних слів прочитаєте вислів Вольтера.

93. У поданих словах букви **и** та **е** пишуться за морфологічним принципом. Слова запишіть у дві колонки: 1) зі вставленою буквою **и**; 2) зі вставленою буквою **е**.

Бл..скавичний, ущ..мити, нов..ліст, туб..к, зд..вування, обн..сти, зв..селілий, с..нтезований, зн..кати, запл..вити, пов..рнути, зн..силений, вст..гати, стр..жневий, пап..ровий, удал..чінь, звел..чання, пож..витися,

сувер..нітет, зм..ртілий, др..жаки, характ..р, неприм..ренний, кл..пати, гн..луватий, нах..льцем, мар..во.

Ключ. З других букв виписаних слів прочитаєте вислів Б.Паскаля.

§ 23. Орфоепія

У процесі говоріння діють дві тенденції: мовець, з одного боку, прагне полегшити собі вимовляння звуків, а з другого — намагається чіткіше донести їх (тобто всі їхні ознаки) до слухача, щоб той правильно зрозумів його. Отже, звукова організація мовлення — це певною мірою компроміс між названими двома тенденціями. З цього випливає ще одна важлива ознака мовлення — його милозвучність.

В українській мові протягом багатьох століть виробилася чітка вимова звуків та звукосполучень, яка забезпечує максимальне взаємопорозуміння між людьми і водночас добре пристосована до роботи органів мовлення. У ній переважає тон (голос): до складу слів входить приблизно 40 відсотків голосних і стільки ж сонорних та дзвінких, глухі тут становлять лише п'яту частину всіх звуків, при чому дзвінкі в ній, як правило, не оглушуються, а глухі перед дзвінкими звучать дзвінко. Не випадково українську мову вважають однією з наймилозвучніших мов світу.

Система правил літературної вимови звуків у різних фонетичних позиціях та звукосполученнях, а також наголошування слів та інтонування речень називається орфоепією. Дотримання правил орфоепії полегшує мовне спілкування людей і забезпечує милозвучність мовлення.

Трапляються два типи вимовних помилок: під впливом діалектів і під впливом писемної форми слів.

І. Під впливом діалектів бувають такі порушення орфоепічних норм:

1) вимова ненаголошеного голосного [о] як [а] або [у]: [даро́га] або [дуро́га] замість [доро́га], [малако́] або [мулуко́] замість [молоко́];

2) змішування [и] та [і]: [к'іслий] замість [кислий], [х'ітрий] замість [хитрий], [г'ірло] замість [гирло], [шис'т'] замість [ш'іс'т'] ;

3) оглушення дзвінких приголосних і сонорного [в] у кінці слова та перед глухими: [хл'іп] замість [хл'іб], [сат] замість [сад], [моро́с] замість [моро́з], [сте́шка] замість [сте́жка], [мохти] замість [могти], [кроф] замість [кроў], [ла́фка] замість [лаўка];

4) вимова щілинного [ж] на місці зімкнено-щілинного [дж]: [ра́жу] замість [ра́джу], [провожа́ти] замість [проводжа́ти].

5) дуже м'яка вимова м'яких зубних [с'], [ц'], [з'], [дз'] з наближенням до шиплячих: [с'ш'о́мий], [пра́ц'ч'а], [з'ж'а́бра], [дз'дж'о́б];

6) м'яка вимова шиплячого [ч]: [ч'ай], [ч'у́ти], [шч'у́ка], [шч'ока́]; шиплячі пом'якшуються лише перед [і] та перед закінченнями іменників середнього й III відміни жіночого роду: [но́ч'і], [н'і́ч':у], [жо́ўч'у], [лома́ч':а];

7) поява призвуків [ц'] та [дз'] у м'яких зубних [т'] і [д']: [т'ц'а́гті], [т'ц'і́ло], [д'дз'а́куйу]; несильний призвук [ц'] є нормативним лише в звукосполученні [с'т']: [с'т'ц'і́на], [ко́рис'т'ц'];

8) вимова запозиченого звука [ф] як звукосполучення [хв] : [хв'абрика] замість [фа́брика]; і навпаки: [ф'іст] замість [хв'іст];

9) неправильне наголошування деяких слів та форм на зразок: [випа́док] замість [ви́падок], [буде́], замість [бу́де], [йде́мо] замість [йде́мо] і под.

II. Під впливом написання бувають такі порушення орфоепічних норм:

1) побуквене прочитання дієслівних кінцівок **-шся, -ться**: [снішс'а], [сн'іт'с'а], [сн'ат'с'а] замість [сн'іс':а], [сн'іц':а], [сн'ац':а];

2) роздільне прочитання буквосполучень **дж, дз**, що позначають один звук: [насад-жу́йу], [нагород-жува́ти] замість [наса́джуйу], [нагоро́джувати]; роздільно прочитуються ці буквосполучення лише тоді, коли д належить до префікса, а **ж, з** — до кореня: [п'ід^{дж}-живи́ти], [над^{дз}-звичайни́й];

3) вимова підряд двох звуків [тс]: [бра́цтво] замість [бра́цтво], [солда́тс'кий] замість [солда́ц'кий] тощо.

Ці та інші вимовні помилки утруднюють адекватне сприймання мови й часто роблять її не зовсім милозвучною.

94. Прочитайте вголос подані парами слова, правильно промовляючи звуки.

1. Полити — палити. Мостити — мастити. Просувати — прасувати. Золити — залити. Компанія — кампанія. 2. Копати — купати. Коток — куток. Вкосити — вкусити. Зобастий — зубастий. Порох — порух. 3. Грим — грім. Бик — бік. Кинь — кінь. Загин — загін. Мовчить — мовчіть. Мий — мій. Виє — віє. 4. Гадка — гатка. Казка — каска. Гриб — грип. Паз — пас. Мимохідь — мимохіть. 5. Воджу — вожу. Ладжу — лажу. Каджу — кажу. Саджу — сажа. Загороджу — загорожу. 6. Грав — граф. Рив — риф. Шавка — шафка. Фастів — хвастав. Фірма — хвіртка. Форпост — хворост. 7. Вчаться — праця. Вчиться — криниця. Щуляться — вулиця. Дивіться — діленьця. Вчишся — піднісся. Боїшся — узлісся.

95. Виразно прочитайте уривок, правильно вимовляючи всі звуки.

— А ти знаєш, — сказав Володька, — у Бондаренчихи налилися вже ранні яблука, а стара попхалася на базар. Їй-право!

— Та ну!

— Правду тобі кажу.

— Ні, не хочу, — відповів Рубін. — У мене, брат, стільки всячини за плечима, що не знаю, як мене й терпить Каленик Романович. По за́в'язку! Рад, а не можу. Кажеш, поспіли?

— На весь провулок пахтять. Ось ходім.

— Понюхати? Ну що ж, понюхати можна. Ходім.

Рубін відклав книжку і пішов за при́ятеlem не на вулицю, а кудись через перелази і дірки в огорожах. Вийшли вони в глухий завулок. Завулок біг круто вниз, весь заріс кущами білої акації.

Стежка йшла по самому дну ярочка, бо цей провулок був разом з тим і сточищем, куди весною і в грози збігали потоки води. Садиби й сади по схилах не спускалися низько, а обережно спинялися своїми огорожами по самій бровці ярочка.

Хлопці, як вийшли в завулок, так і загубилися в заростях акації, гігантських будяків і дикої лози. Зовні ці зарості здавалися непролазними джунглями, насправді ж при землі вони були попробовані десятками доріжок, рухатися по яких здебільшого доводилося рачки...

Сад Бондаренчихи від моря акацієвих джунглів відділяла лише сяка-така огорожа з дроту, заліза та дощечок з дерев'яної тари... Все тут було скопане, прополене, вигладжене, висмикане, полите, підв'язане. Стежечки Бондаренчиха посипала білим піском, в тіні під грушею білили вискреблені до воскового кольору лавочки і стіл.

Над усією красою світило сонце, пролітав вітрець, гойдаючи гілки вишень, яблунь і груш.

Краєвид зачарував Рубіна. Та ось вітрець обернувся і війнув не в садок, а з саду. І зразу ніздрі Рубіна затрепетали. Ні з чим не зрівняний аромат першого яблука пролинув над світом. Рубін втяг повітря і зацікавився. За огорожею, за десять метрів від неї, підносилися вгору яблуня, обважена плодами, що нагинали гілки до землі.

Стовбур, вибілений до саява розпеченого заліза, світився проти сонця, він був низький, і перша гілка відходила од нього за півтора метра від ґрунту. Щоб вона не відчахнулася під вагою фруктів, Бондаренчиха підперла її дубовою розсохою. Три молоді пружні гілки і на них десяток яблук опускалися до самої землі. Не треба було навіть рук підіймати! Стань рядом, зривай і клади за пазуху (І.Сенченко.)

96. Прочитайте вірш уголос. Зверніть зокрема увагу на правильне прочитання буквосполучень **–ться** і **–шся**.

Днів щасливих ніколи не вдасться забути.
Рук не вдасться забути, що мене обнімають.
Губ не вдасться забути, що любов мою п'ють,
Що любов мою п'ють
І ніяк не спивають.

Бо як серце моє відпочинку не зна,
Як воно ані вдень, ні вночі не змовкає,
Так в любові моїй не дістанешся дна,
Не дістанешся дна,
Не добачишся краю.

В теплий вирій летять восени журавлі,
В теплий вирій летять, а весною вертають.
Та любов зостається на рідній землі,
Та любов зостається
І нас зігріває!

(Є.Гуцало.)

97. Прочитайте вголос скоромовки, ні разу не збившись.

1. Через грядку гріб тхір ямку. 2. Сидить Прокіп — кипить окріп, пішов Прокіп — кипить окріп. Як при Прокопові кипів окріп, так і без Прокопа кипить окріп. 3. Їхали крамарі, стали на горі та й забалакалися про Прокопа, про Прокопиху і про маленькі Прокопенята. 4. Наш полковник полковникував, поки виполковникувався. 5. Перепел підпадьомкає, перепілка перепідпадьомкає, а маленькі перепеленята перепідпідпадьомкають.

Запитання для узагальнення вивченого

1. Що таке фонетика і яка її роль у мові?
2. Як ми розпізнаємо фонemi в мовленнєвому потоці?
3. Схарактеризуйте систему голосних фонем української мови.
4. Назвіть групи приголосних фонем за участю тону й шуму та за місцем перепони під час творення їх.
5. За якими чотирма принципами позначають звуки на письмі?
6. Які позиції фонем сильні, а які слабкі? Відповідь обґрунтувати прикладами.
7. Що таке орфоепія?
8. Які порушення орфоепічних норм української літературної мови ви спостерігаєте в своєму оточенні?

Вимова і правопис приголосних

§ 24. Вимова і правопис сонорних, дзвінких та глухих приголосних

1. **Сонорні приголосні** в будь-якій позиції завжди вимовляються чітко. Сонорний приголосний **в** ніколи не уподібнюється до глухого **ф**, у кінці слова й перед приголосними він у вимові, навпаки, наближається до голосного **у**. Наприклад, вимовляємо [стаў], [кроў], [рукаў], [лаўка], [тоўстий], а не “стаф”, “кроф”, “рукаф”, “лафка”, “тофстий”.

2. **Дзвінкі приголосні** ніколи не втрачають своєї дзвінкості, тобто не оглушуються. Наприклад, у кінці слова вимовляємо [дуб], [мед], [корж], а не “дуп”, “мет”, “корш”; перед наступним глухим — [дубки], [стежка], [могти], а не “дупки”, “стешка”, “мохти”.

Виняток становить звук **г** у словах *легко, вогко, нігті, кігті, дьогтю, дігтяр*, де він перед наступним глухим вимовляється як **х**: [лехко], [вохко] і т.д. Написання букви **г** у цих словах перевіряємо за допомогою таких форм: *легенько, волога, ніготь, кіготь, дьоготь*.

Звук **з** у префіксах **з-, роз-, без-** перед наступним глухим іноді може вимовлятися як **с**: *зсунути* — [ссунути], *розкусити* — [роскусити], *безпека* — [беспека]; а в двох словах взагалі не чується: *розсада* [росада], *розсіл* [рос'іл].

Проте в префіксах **роз-, без-** завжди пишеться буква **з** незалежно від вимови: *розклад, розсунути, розжитися, безсилля, безхмарний, безшумний*.

Префікс **з-** незалежно від вимови позначається переважно буквою **з**: *зсипати, зцідити, зчинити, зшити*. Лише перед **к, ф, п, т, х** (“кафе *Птах*”)

він і на письмі переходить у **с**:- *скласти, сфотографувати, спитати, стиснути, схвалити*.

У словах *натхнути, натхнений, натхненний, натхнення* відповідно до вимови пишеться буква **т** (хоч *надихнути, надихати*).

3. **Глухі приголосні** перед наступним дзвінким уподібнюються до парних дзвінких. Це відбувається в таких десяти незапозичених словах: *боротьба* [бород'ба], *молотьба* [молад'ба], *просьба* [проз'ба], *лічба* [л'іджа], *Великдень* [велигден'], *повсякденний* [повс'агденний], *якби* [йагби], *аякже* [айагже], *отже* [одже], *осьде* [оз'де]; а також в іншомовних словах *вокзал, экзамен, рюкзак, анекдот, футбол, айсберг* тощо.

Перед сонорними глухі приголосні не змінюються: *крига* [крига], *присмерк* [присмерк], *п'ятниця* [пйатниц'а].

Коли приголосний звук чується невиразно і виникає сумнів, яку букву писати, треба так змінити слово або дібрати до нього таке споріднене, щоб після сумнівного приголосного стояв голосний або сонорний. Наприклад, пишемо *молотьба, бризкати, отже*, бо *молотити, бризнути, отож*.

Якщо написання слова не можна перевірити таким чином (наприклад, *мерехтіти, призьба*), то слід звернутися до орфографічного словника.

98. Прочитайте прислів'я, виразно вимовляючи дзвінкі приголосні в кінці слова та перед глухими.

1. Узаявся за *гуж*, не кажи, що не *дуж*. 2. У товаристві *лад* — усяк тому *рад*. 3. Вірний *друг* — то найбільший *скарб*. 4. Житній *хліб* пшеничному калачеві *дід*. 5. Сказати легко, та зробити *важко*. 6. Краще гірка правда, ніж *солодка* брехня. 7. Добра цнота *дорожча* від срібла та злота. 8. Правду в *приказках* шукай. 9. До миски треба й *ложки*.

99. I. Прочитайте вголос, дотримуючись правил орфоепії.

Вище. Далі від людських буднів і людських свят.

А он засиніли ще дальші гори, легким блакитним серпанком повиті. З-за пасма витикається пасмо, з-за одного ланцюга — новий ланцюг.

Ох, але як уже важко йти! Стежка вже пропала. Що далі, то все більше каміння і каміння більше, вищі сосни, дикіші хазі. Ведмежі житла, лисячі нори, вовчі притулиська.

Ось уже уламки скал у зріст людський. У безладді накидані. Сліди давньої боротьби велетнів. Коли то все валилося, — яка то картина мусила бути!

...З кожної свободної щілини гониться невпинною силою дерево. Вигинається і ломиться, бореться за найменший шматочок землі, сіткою корінчиків обплутує камінь, жадібно ловить кожну піщинку. Якби хотів, — чув би крик тої боротьби. Зміями в'ються жмути засохлого коріння живих колись дерев, перетираються в порошок і гноять землю для майбутніх, щасливіших поколінь (Г.Хоткевич).

II. Приготуйтеся до докладного усного переказу: поділіть текст на смислові частини, складіть план, вивчіть напам'ять окремі частини.

100. Випишіть у дві колонки слова з вставленими буквами, що позначають: 1) дзвінкі приголосні; 2) глухі приголосні.

Вхі(д, т)чини, во(г, х)ко, стов(б, п), про(з, с)ьба, сте(ж, ш)ка, Вели(г, к)день, обгор(д, т)ка, кі(г, х)ті, стере(г, х)ти, тихохі(д, т), мабу(д, т)ь, удво(г, х), (з, с)ідити, ле(г, х)ко, лі(дж, ч)ба, змо(г, х)ти, на(д, т)хмарний, ая(г, к)же, сту(б, п)ка, бли(з, с)ький, ло(ж, ш)ка, ри(з, с)ка.

Ключ. З других букв повинен скластися вислів Й.В.Гете.

101. Випишіть у дві колонки слова зі вставленими в префікси: 1) буквою з; 2) буквою с.

Ро..тяг, бе..коштовно, ..кін, ро..сіл, не..кінченне, ..хрон, бе..сумнівно, не..промога, ..сув, ..кат, не..тихаюче, ..шивка.

Ключ. З останніх букв повинен скластися початок прислів'я: "... щоб тільки кашкет носити".

102. Текст запишіть під диктовку. Записане уважно звірте з надрукованим. Помилки, якщо вони трапляться, виправте і з'ясуйте їх.

Рідна мова й рідна історія — це ті головні компоненти, без яких повноцінне існування нації — неможливе. Ось чому тоталітарна система, глибоко антинародна своєю суттю, докладала стільки зусиль, щоб відібрати в нас мову, позбавити народ наш історичної пам'яті, бо лише той, хто безпам'ятний, хто без'язикий, хто втратив свою національну духовність і гідність, буде беззахисний перед імперською диктатурою.

Упродовж десятиріч Україні відводилась роль своєрідного полігону, де безборонно чинився й навіть заохочувався державний розбій, спрямований на те, щоб знищити нас як націю, доценту розруйнувати багатовікову українську культуру, віру, народні звичаї, послідовно викорінюючи зі свідомості людей найменші ознаки їхнього національного буття. Сили зла посягали на саму душу людини, намагаючись на свій лад zdeформувати й спустошити її...

Сьогодні Україна відроджується (О.Гончар).

§ 25. М'які і тверді приголосні. М'який знак і апостроф

1. М'якими в будь-якій позиції можуть бути лише зубні приголосні **д, т, з, дз, с, ц, л, н** ("де ти з'їси ці лини"): *молодь, п'ять, скрізь, вісь, тедзь, швець, сіль, день, дядько, близько, юнацький, кузня* [куз'н'а], *сніг* [с'н'іг].

Приголосний **р** м'яким може бути тільки перед голосними: *ряд* [р'ад], *дрюк* [др'ук], *річка* [р'ічка], *Забр'юха* [забр'оха]. У кінці слова й перед приголосними він завжди твердий: *цар, бур* (від *буря*) , *бур'ян* [бур'ян], *гіркий, чотирма* (хоч *чотир'юх*), *ларки* (хоч *лар'юк*).

Звук **й** завжди м'який (при його вимові середня частина спинки язика піднімається до твердого піднебіння): *ясний* [йасний], *райдуга*. Тому після нього ніколи не буває звука **н**, а може бути тільки **і**: *краї* [крайі], *Надіїн* [над'ійін].

Інші приголосні бувають лише твердими або пом'якшеними.

Губні **м, в, п, б, ф** (“мавпа Буф”), шиплячі **ш, ч, ж, дж** (“ще їджу”), задньоротові **г, ґ, к, х** у кінці слова і перед наступним приголосним завжди тверді: *голуб, степ, ніч, навстіж, облич* (від *обличчя*), *сім'я* [с'ім'я], *верф'*ю [верф'йу], *ріжте, поставте* (хоч *забудьте, киньте*), *Лук'ян* [лукийан], *Х'юстон, Рейк'явік*.

Пом'якшеними ці приголосні бувають лише перед голосними — найчастіше перед **і**: *місто* [м'істо], *світ* [с'в'іт], *пір'я* [п'ірійа], *вечір* [веч'ір], *гілка* [г'ілка], *шкіра* [шк'іра]; рідше — перед **а, у**: *свято* [с'в'ато] і [с'в'йато], *мавпячий* [маўп'ачий] і [маўп'йачий], *бюро* [б'уро] і [б'йуро], *кювет* [к'увет] і [к'йувет], *збіжжя* [зб'іж':а] і [зб'іж:а], *ніччю* [н'іч':у] і [н'іч:у].

Приголосні перед **е**, як правило, звучать твердо: *земля* — *землею*, *день* — *днем*. М'якими перед **е** (на письмі **є**) вони бувають лише в числівнику *третє*, у прикметниках на зразок *синє, давнє, осіннє* та після подовжених м'яких, як у словах *життєвий, значеннєвий*.

Приголосні перед **и** завжди тверді, а перед **і** — м'які або пом'якшені: *дим* — *дім*, *сила* — *сіла*, *лис* — *ліс*, *бик* — *бік*, *кит* — *кіт*, *читка* — *чітко*.

2. М'якість приголосних, як уже зазначалося, позначається зокрема і м'яким знаком (**ь**).

М'який знак ставиться тільки після зубних **д, т, з, с, ц, л, н**, якщо вони вимовляються м'яко: *мідь, мазь, колись, ранець, тінь, низько, просьба, козацький, бадьорий, тіньовий*.

Після **р** м'який знак може ставитися лише перед **о**: *ларьок* (хоч *ларки*), *трьох, забрьоханий*. Виняток становить написання псевдоніма *Горький* (у вимові [горкий]).

Але перед м'якими, пом'якшеними й шиплячими м'який знак не ставиться: *кузня, радість, світло, цвях, уманський, Уманицина* (хоч *Умань*), *промінчик* (хоч *промінь*), *безбатченко* (хоч *батько*).

Як виняток, м'який знак перед м'якими, пом'якшеними й шиплячими пишеться:

1) для позначення м'якого **л'**: *їдальня, сільський, пальці, більший, кольчуга*;

2) у непрямих відмінках іменників і в присвійних прикметниках, якщо м'який знак є в початковій формі: *скринька* — *в скриньці, нянька* — *няньці, кицька* — *кицьці, Зінька* — *Зіньчин, Ориська* — *Орисьчин* (але: *хатинка* — *в хатинці, казка* — *в казці, Маланка* — *Маланчин*);

3) у дієсловах на **-ться**, а також в інших дієслівних формах, якщо м'який знак є у формі без **-ся**: *вчиться, будується, будуються, кинься* (і *кинсьь*), *почисться, підносься* (але: *піднісся, трясся*, бо *підніс, тряс*); а також: *візьми* — *візьміть*.

4) у словах *тьмяний, різьбяр, няньчити, бриньчати*.

3. Апостроф пишеться перед **я, ю, є, ї**. Апостроф показує, що наступні букви **я, ю, є, ї** позначають два звуки **йа, йу, йе, йї** після твердого приголосного.

У незапозичених словах апостроф ставиться:

1) після губних **м, в, п б, ф** тільки тоді, коли вони стоять на початку кореня, після голосного або після **р**: **в'юн, п'явка, б'є, м'ята, В'ячеслав, зв'язок** (бо **в'язати**), **розм'якнути** (бо **м'який**), **здоров'я, сім'я, дерев'яний, полум'яний, солов'ї, солов'єм, арф'яр, черв'як, сурм'яний** (але: **свято, різдвяний, духмяний, рутвяний, тьмяний, мавпячий, морквяний** — не на початку кореня, не після голосного і не після **р**);

2) після **р**, якщо далі чується звук **й**: **бур'ян** [бур'ян], **довір'я, пір'інка, по подвір'ю** (але: **буря** [бур'а], **повітря, гарячий, рядно**).

3) після префіксів та частин слова, що закінчуються на будь-який приголосний: **з'ясувати, об'єднаний, під'їхати, роз'юшений без'язикий, між'ярусний, пів'яблука, напів'ява, дит'ясла, Мін'юст** (Міністерство юстиції), **пан'європейський**.

103 І. Прочитайте текст. Випишіть слова, написані відповідно до наведених вище правил вживання м'якого знака та апострофа. Поясніть їхній правопис.

На хатах лелеки. Чому ця гарна благородна птиця тулиться до людського житла? І про це мені розповів свого часу Михайло Сергійович...

Давно-давно ходив оцією землею сивий лагідний дідусь — праслов'янський бог Сварог. І попросили його люди, щоб він позбавив їх від усякого повзучого гаддя та осоружних жаб. Погодився добрий Сварог, зібрав у велетенський міх гадюк, жаб, гусінь, стоніжок та іншу повзучу нечисть і поніс геть. А назустріч іде якийсь чолов'яга — цибатий і жилавий. Шия довга, як у гусака. Побачив його Сварог і каже: віднеси цей міх до Славути та й викинь у воду. Тільки одне прошу: не розв'язуй мішка.

Низько вклонився своєму богові довгань, узяв ношу та й поніс. Несе та й несе. А потім його почала гризти цікавість: а що ж воно там, у мішку? І як же воно так: несу — і не подивитись? Ні. Зупинився чолов'яга і розв'язав дратву. І тієї ж миті з мішка вислизнуло гаддя, повистрибували жаби та й розповзлися по землі.

А Сварог, що спочивав на хмаринці, бачив усе це, кахикнув невдоволено та й каже:

— Ага... Не послухався? Ну що ж, чоловіче, будеш ти весь вік, будеш завжди збирати те, що випустив...

І перетворився чолов'яга на цибату птицю, яку назвали чорногузом... І почала та птиця живитися жабами та гаддям (С.Плачинда).

ІІ. Підготуйтеся до усного переказу тексту: поділіть текст на смислові частини, складіть план розповіді, запам'ятайте окремі висловлювання.

104. Слова запишіть у дві колонки: 1) у які вставили м'який знак; 2) у які не треба вставляти м'якого знака.

Зненац..ка, цар..ок, уйгурс..кий, дз..вякати, знад..ність, (в) авос..ці, цар..ки, (на) стеблин..ці, (у) мис..ці, винос..ся (наказовий спосіб), ущіл..нення, ус..мішка, камін..чик, Тан..чин, (у) жмен..ці, путивл..ський, уман..ський, розріс..ся, вгомониш..ся, їдал..ня, брин..чати, (в) колис..ці, освіт..ній, велетен..ський, різ..бяр, осмілят..ся, стан..сь (наказовий спосіб), (багато) облич.., безбат..ченко, т..мяний.

Ключ. З других букв повинен скластися вислів Галілео Галілея.

105. Слова запишіть у дві колонки: 1) зі вставленим апострофом; 2) без апострофа.

Св..ятковий, різдв..яний, острів..янин, духм..яний, сурм..яний, медв..яний, зм..який, присв..ята, слов..яни, тьм..яний, дзв..якнути, цв..ях, пір..я, рутв..яний, знічев..я, ін..єкція, моркв..яний, мавп..ячий, з..ясувати, різьб..яр, ім..я.

Ключ. З других букв першої колонки повинно скластися слово, яким закінчується вислів Іммануїла Канта: "Закон, що живе в нас, називається..."

§ 26. Подовження приголосних і подвоєння букв

Подовження приголосних і відповідно подвоєння букв в основах слів відбувається з різних причин.

1. Приголосні подовжуються **внаслідок збігу однакових звуків** на межі частин слова (одна частина слова закінчується, а друга починається на той самий приголосний):

а) префікс + твірна основа (основа, від якої твориться слово): *наддніпрянський, беззбройний, роззиратися, оббігти, ввечері, ззаду, ввозз'єднаний*;

б) твірна основа з кінцевим **н** + суфікс **н**: *законний, осінній, щоденний, вершинний, законність, щоденник, віконниця*; але: *буквений* (букв+е+ний), *казармений* (казарм+е+ний), *пореформений, юний, юність, скляний, олов'яний, дерев'яний, качиний* (такого збігу двох **н** тут нема);

в) дієслівна форма з кінцевим **с** + частка **ся**: *піднісся, пасся, трясся, розрісся*;

г) у складних словах: *трьохсоттисячний, піввікна, юннат* (юний натураліст), *страйкком* (страйковий комітет), *військкомат* (військовий комісаріат).

2. Збіги приголосних сталися також **внаслідок різних змін звуків**.

У словах типу *козаччина, Донецчина, Німеччина*, що походять від слів *козацький, донецький, німецький* (у яких є суфікс **-цьк-**), подовжується приголосний **ч**. Подовжуються приголосні також у словах *ссати, бовваніти, лляний* (або *льняний*), *овва; останній, старанний, притаманний, захланний* і похідних.

3. Подовжується приголосний **н** у **наголошених суфіксах -енн-, -анн-** прикметників і прислівників, що означають велику міру якості: *нескінчénний, непримирénний, недоторкánний, нездолáнний, нескáзánний, страшénний, здоровénний, числénний, нескінчénно, нескáзáнно, страшénно*.

Подовжується приголосний **н** і в наголошених суфіксах прикметників-старослов'янізмів: *св'ящénний, благословénний, блажénний, огнénний, мерзénний*, а також: *божéственний*.

Але ніколи не подовжується приголосний **н** у суфіксах дієприкметників: *недотóрканий, нескáзаний, нескінчений, вихований, намальований, приречений, зібраний, захоплений, даний, написаний*. Не

подовжується приголосний **н**, зокрема, й у прикметниках *юний, шалений, скажений, жаданий, нежданий*.

В іменниках на **-ість**, утворених від прикметників, написання **-нн-** або **-н-** зберігається: *нескінче́нність, непримире́нність, нездола́нність, мерзе́нність; старанні́сть*, але: *прирече́ність, виховані́сть, зібрані́сть, захопле́ність, юні́сть*.

4. Подовжуються **м'які зубні та пом'якшені шиплячі**, якщо вони стоять між двома голосними:

а) в іменниках середнього роду (крім тих, що означають назви малих істот): *життя* [жит'т'а], *знання, знаряддя, колосся, мотуззя, гілля, збіжжя* [зб'іж'ж'а], *клоччя, піддашшя* (але: *теля, кошеня*);

б) в орудному відмінку однини іменників жіночого роду перед закінченням **-ю**: *сіллю, міццю, міддю, тінню, вісню, ніччю, подорожжю, тушшю* (але: *радістю, жовчю*);

в) у словах *Ілля, суддя, рілля, породілля, стаття, баддя, зрання, спросоння, навмання, попідтинню, попідвіконню*.

Якщо м'який приголосний стоїть не між двома голосними, то подовження не відбувається: *бажань* (хоч *бажання*), *облич* (хоч *обличчя*), *подільський* (хоч *Поділля*), *щастя* (хоч *життя*), *Поволжя* (хоч *Запоріжжя*), *Керчю* (хоч *річчю*), *нехвороцю* [нехворошч'у] (хоч *піччю*).

Виняток становить дієслово *лю, лєш* і т.д., в якому звук **л'** подовжився на початку слова (не між двома голосними).

В іменниках *стаття, баддя, породілля* нема подовження в родовому відмінку множини: *статей, бадей, породілей*, хоч в усіх інших відмінках подовження зберігається: *статті, статтею...*, *бадді, баддею...*, *породіллі, породіллею...*

106. І. Прочитайте уривок. Випишіть слова з подвоєними буквами й поясніть причину подвоєння їх. Поясніть написання виділених слів.

Дніпро, ця *святи́нна* ріка українського народу, так поетично *оспівана* Гоголем і Тарасом Шевченком, ріка, з якою для нас пов'язана епохальна подія *вітчизняної* історії — *хре́щення* Русі, — ця ріка в наші дні почетвертована, пошматована, поділена на так звані “штучні моря” і, втративши динаміку течії, щоліта гниє на величезних площах ядучими синьо-зеленими *водоростями*. В аспекті екологічному Україна сьогодні якоюсь мірою може правити людству за образ недалекого майбутнього, постає *моделлю* самої планети, що швидко виснажується, де Червоні книги уже не вміщують усіх видів, колись *незлі́ченних*, флори і фауни, що нині гинуть так бездумно, з такою *пожадливі́стю* винищувані людиною (О.Гончар).

ІІ. Поміркуйте про долю своєї річки або Дніпра і свої міркування запишіть.

107*. Перепишіть, де треба, подвоюючи букву **н**.

1. Багато слів написа(н)о пером. Несказа(н)е лишилось нескза́(н)им. 2. Світ незбагне́(н)ий здалеку і зблизька. 3. Я хочу в степ. Я хочу в непоміче(н)ість. 4. Щасливиця, я маю трохи неба і дві сосни в тума(н)ому

вікні. 5. Моя любове! Я перед тобою, бери мене в свої блаже(н)і сні. 6. О, як натхне(н)о вміє він не грати! 7. А я іду. Іду, як завороже(н)а, над прірвою в блакитному саду. 8. Що сьогодні? Який веселий фрагмент із моєї шале(н)ої долі? 9. Поети, не катуйте читача! То непросте(н)о — гріх багатослів'я (З тв. Л.Костенко). 10. Нема речей непізна(н)их, є лише досі не піз(н)ані (М.Рильський).

108. Випишіть слова у дві колонки: 1) без подвоєння букв; 2) з подвоєнням букв.

I. Ю(н)ий, дерев'я(н)ий, зв'яза(н)ий, (с)авець, глиби(н)ий, розрі(с)я, піща(н)ий, (в)ечері, удава(н)ий, гайдама(ч)ина, твари(н)ий, удови(н)ий, пі(в)відра, о(д)ати, вівся(н)ий, олов'я(н)ий, одного(н)ий, рядня(н)ий, зйомоч(н)ий, Вінни(ч)ина, (л)яний, змії(н)ий, голуби(н)ий, зако(н)ий.

II. Тума(н)ість, бджоли(н)ий, букве(н)ий, здорове(н)ий, росли(н)ицтво, умотивова(н)ість, скаже(н)ий, обмі(н)ий, притама(н)ий, вихова(н)ість, рва(н)ий, видума(н)ий, віко(н)иця, свяще(н)ий, ознайомле(н)ий, очище(н)я, широче(н)ий, орли(н)ий, післяреформе(н)ий, знаме(н)ий, людя(н)ий, стурбова(н)ісь, числє(н)ий, тьмя(н)о.

Ключ. З других букв повинні скластися: 1) вислів М.Коцюбинського; 2) закінчення вислову Л.Толстого *“Думай добре, і...”*

109. Випишіть слова у дві колонки: 1) без подвоєння букв; 2) з подвоєнням букв. Слова, позначені зірочкою, вжито в орудному відмінку однини.

Змужні(н)я, снас(т)ю*, радіс(т)ю*, осер(д)я, зати(ш)я, (л)ється, свіжіс(т)ю*, жи(т)євий, входже(н)я, навма(н)я, віс(т)ю*, старіс(т)ю*, білче(н)я, приві(л)я, попідти(н)ю, зненавис(т)ю*, перехрес(т)я, здоби(ч)ю*, підні(ж)я, сміливіс(т)ю*, зап'яс(т)я, свідче(н)я.

Ключ. З других букв повинен скластися вислів В.Гюго.

110. I. Текст запишіть під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим, помилки, якщо вони трапляться, виправте їх і з'ясуйте.

Ми так мало віддаємо себе природі, мало задумуємось над всесиллям її, що кожне наше спілкування з нею, зустрічі з людьми, які постійно її відчують, здаються святом.

Одного літа я мандрував Волинським Поліссям, ходив і їздив його стежками, й дорогами, і бездоріжжям, ловив рибу в петлявих, зарослих очеретами і лепехою річках, пробував воду в криницях і джерелах і, звісно, слухав, слухав...

Його не можна не слухати, наше Полісся. Це — немов казка, чута в дитинстві, яка завжди з тобою, яку проносиш крізь усе життя. У шепоті листя, шумі гаїв, у жебонінні струмочка й співі пташок, — у всьому вчувається тут незбагненна легенда віків (М.Олійник).

II. Запишіть своє враження від місцевості, у якій ви живете чи побували.

§ 27. Зміни приголосних

Приголосні в певних позиціях (найчастіше для того, щоб уникнути важкого для вимови збігу звуків) можуть змінюватися. В українській мові

спостерігаються такі зміни приголосних: чергування, злиття, уподібнення і випадіння.

1. **Чергування звуків** відбувається при творенні слова або його відмінюванні.

Найпоширенішими в українській мові є такі чергування приголосних (перенесення місця перепони під час творення їх):

а) **г — з — ж**: *нога — нозі — ніжка, бігти — біжу, казати — кажу*;

б) **к — ц — ч**: *рука — руці — ручка, пекти — печу, криниця — криничний*;

в) **х — с — ш**: *вухо — у вусі — вушко, колихати — колишу, носити — ношу*;

г) **г — дз — дж**: *герлига — герлидзі — герлидженька, Грига — Гридзі — Гриджин*.

Проте замість закономірного **ч** вимовляємо й пишемо **ш** у словах *рушник, рушниця, дворушник* (від *рука*), *мірошник* (від *мірка*), *торішний* (від *торік*), *соняшник* (від *сонце*), *сердешний* “бідолашний” (від *серце*, але: *сердечний* “серцевий”, “щирий”). В інших подібних випадках незалежно від вимови пишеться буква **ч**: *молочний, пишеничний, сонячний, ячний, яєчня*.

У дієслівних основах, крім того, чергуються ще такі приголосні:

а) **д — дж**: *ходити — ходжу, походжати* (винятки: *завадити — заважати, привидітися — увижатися*);

б) **зд — ждж**: *їздити — їжджу, переїжджати*;

в) **зк — жч**: *брязкати — бряжчати*;

г) **т — ч**: *платити — плачу, розплачуватися*;

г) **ст — щ**: *пустити — пущу, випущений*;

д) **ск — щ**: *тріскати — тріщати*.

В інших частинах мови чергується **д — ж** (а не **д — дж**, як у дієсловах): *огородити — огорожа, уродити — урожай, переходити — перехожий, погода — погожий, правда — справжній*.

2. При додаванні суфіксів **-ськ-**, **-ств-** зливаються в один звук такі приголосні (і це позначається на письмі):

а) **г, з, ж + с = з**: *Буг + ський = бузький, Кавказ + ський = кавказький, Париж + ський = паризький; убог + ство = убозтво, боягуз + ство = боягузтво*;

б) **к, ц, ч + с = ц**: *козак + ський = козацький, Кролевець + ський = кролевецький, Гадяч + ський = гадяцький; калік + ство = каліцтво, молодець + ство = молодецтво*;

в) **х, с, ш + с = с**: *чех + ський = чеський, Одес + ський = одеський, Сиваш + ський = сиваський; птах + ство = птаство, товариш + ство = товариство*.

Винятки становлять деякі прикметники, утворені від іншомовних власних назв: *баскський, меккський, тюркський, казахський, ла-маниський, кандалакшський*.

Якщо в кінці твірної основи є **к** після приголосного, то при творенні прикметника на **-ський** цей звук випадає: *Лисянка* — *лисянський*, *Знам'янка* — *знам'янський*, *Камчатка* — *камчатський*.

Перед суфіксом **-ськ(ий)** м'який знак не ставиться: *кінь* — *кінський*, *Прип'ять* — *прип'ятський*, *Бершадь* — *бершадський*. Але після **л** м'який знак пишеться завжди: *генерал* — *генеральський*, *Хорол* — *хорольський*.

В інших випадках на письмі суфікси **-ськ-**, **-ств-**, як і кінцеві приголосні твірних основ, залишаються без змін.

Якщо твірна основа закінчується на **т** або **д**, то у вимові відбуваються зміни, які, проте, на письмі не позначаються, а саме:

а) на стику твірної основи і суфікса чується **ц** або **дз**: *братський* [брац'кий], *солдатський* [солдац'кий], *людський* [л'удз'кий], *багатство* [багацтво], *людство* [л'удзтво];

б) кінцевий твірної основи **т** не вимовляється (але пишеться): *президентський* [президенс'кий], *студентський* [студенс'кий], *туристський* [турис'кий].

3. Уподібнення приголосних відбувається тоді, коли стикаються свистячі **с, ц, з, дз** і шиплячі **ш, ч, ж, дж** між собою або із зубними **д, т**.

Свистячі перед шиплячими переходять у парні шиплячі: **з** — **ж**, **ц** — **ч**, **с** — **ш**. Це відбивається й на письмі: *брязк* — *бряжчати*, *в'їзд* — *в'їжджений*, *пісок* — *піщинка* [п'ішчинка], *пуск* — *пущений*, *Київський* — *Київщина*, *Васько* — *Ващенко*, *козацький* — *козаччина*.

Виняток на письмі становлять:

а) присвійні прикметники, у яких перед шиплячими незалежно від вимови пишеться та сама буква, що й у твірній основі: *Параска* — *Парасчин* [парашчин] (але прізвище: *Парашук*), *Ониська* — *Онисьчин* (але прізвище: *Онищенко*), *Мотузка* — *Мотузчин*, *кицька* — *кицьчин*;

б) префікси **роз-**, **без-**, **з-**, у яких пишеться буква **з**: *розжитися* [рожжитис'а], *розшукати*, *розчин*, *безжурний*, *безшумний*, *зчовгати*;

в) дієприслівники: *принісиши*, *привізиши*.

І навпаки, шиплячі перед свистячими переходять у парні свистячі, але на письмі це не позначається: *книжка* — у *книжці* [книз'ц'і], *дошка* — на *дошці* [дос'ц'і], *річка* — на *річці* [р'іц'ц'і], *зв'яж* — *зв'яжся* [зв'яз'с'а], *робиш* — *робишся* [робис'с'а].

Зубні **т, д** перед свистячими й шиплячими у вимові зазнають змін (змінюються **т** відповідно на **ц, ч**; **д** відповідно на **дз, дж**), але на письмі це не позначається: *тітка* — *тітці* [т'іц'ц'і], *тітчин* [т'іччин], *літати* — *льотчик* [л'оччик], *робить* — *робиться* [robiц'ц'а], *короткий* — *коротший* [корочший], *сусідка* — *сусідці* [сус'ідз'ц'і] — *сусідчин* [сус'іджчин], *погодитися* — *погодься* [погодз'с'а], *солодкий* — *солодиший* [солоджший].

4. Спрощення (випадіння) у вимові й на письмі відбувається в групах зубних приголосних **стн, стл**, які змінюються на **сн, сл**. Вимовляємо й пишемо: *радість* — *радісний*, *перстень* — *персня*, *захист* — *захисник*, *щастя* — *щасливий*, *жалість* — *жалісливий*, *стелити* — *слати* (замість "стлати"), *мастити* — *масло*, *росте* — *рослина*.

Але **т** зберігається у вимові й на письмі:

а) у словах *кістлявий* (не “кіслявий”), *пестливий*, *хвастливий*, *хвастнути*, *зап'ястний*, *хворостняк*;

б) у прикметниках, утворених за допомогою суфікса **-н-** від іншомовних слів на **-ст**: *контрастний* (можлива вимова й без **т**: [контрасний]), *баластний*, *компостний*, *форпостний*.

У числівниках *шістнадцять*, *шістдесят* [ш'іздес'ат], *шістсот*, *п'ятдесят* буква **т** пишеться, але не вимовляється.

Групи приголосних **скн**, **зн**, **шк** спрощуються на **сн**, **зн**, **шк**. Отже, вимовляємо і пишемо: *тиск* — *тиснути*, *писк* — *писнути* (і *пискнути*), *плюск* — *плюснути*, *бризки* — *бризнути*, *брязк* — *брязнути*, *горищок* — *горишки*, *дощок* — *дошки*, *зморищок* — *зморишки*, *витріщити* — *витрішки*.

Цьому правилу не підлягають, проте, слова *випускний*, *пропускний*, *рискнути*, *вискнути* (від *виск*}, *тоскно*, *скнара*, *скніти*, *брезкнути* і споріднені, у яких звук **к** між приголосними завжди вимовляється чітко.

Спрощення у вимові й на письмі відбувається також в окремих словах та формах слів: а) *тижня*, *тижневий* — від *тиждень* (**ждн** спрощується на **жн**); б) *проїзний*, *виїзний*, *заїзний*, *під'їзний*, *наїзник* і под. — від *їздити* (**здн** спрощується на **зн**); в) *серце* — при формі *сердець* (**рдц** спростилося на **рц**); г) *скатерка* — від *скатертъ* (**ртік** спростилося на **рк**); г) *ченця*, *ченцеві*, *ченцем*, *ченці* і под. — відмінкові форми від *чернець* (**рнци** спрощується на **нци**); д) *міський* — від *місто*.

Не вимовляється, але пишеться буква **т**:

а) у групах приголосних **стськ**, **нтськ**, **нтств** (у прикметниках та іменниках, утворених від іншомовних слів на **-ст**, **-нт** за допомогою суфіксів **-ськ-** та **-ств-**): *турист* — *туристський* [турис'кий], *модерніст* — *модерністський*, *студент* — *студентський* [студен'с'кий], *гігант* — *гігантський*, *студент* — *студентство* [студенство], *агент* — *агентство*;

б) у групах приголосних **стц**, **стч**: *невістка* — *невістці* [нев'іс'ці] — *невістчин* [нев'ішчин], *гімнастка* — *гімнастці*, *артистка* — *артистці*, *хустка* — у *хустці*, *пустака* — у *пустці*.

111. І. Прочитайте вголос, правильно вимовляючи слова, у яких відбулося уподібнення приголосних.

А я тікав усе далі й далі...

По стежці, яка блищала росю, я рушив до лісу... Над яром, вище Попівської гори, недалеко від обгорілої Прісьчиної хати, стояло кілька товстих старих верб. Кора на них вилущилася, і верби зробилися аж лисі. У деяких такі дупла, що хоч залазь туди — сховаєшся, мов у хатці...

Довго ходив поміж вербами, шукаючи найтовщу. Нарешті знайшов таку, як треба: з великим дуплом і, на щастя, на дні — сіно (М.Шаповал).

ІІ. Використовуючи поданий уривок, спробуйте скласти власну розповідь: від кого і куди тікав неназваний герой, що з ним сталося далі.

112. Прочитайте текст. Знайдіть у ньому і випишіть усі слова, у яких відбулося: 1) чергування приголосних; 2) злиття приголосних; 3) уподібнення приголосних; 4) спрощення в групах приголосних.

Голодного 1932 року я жив у Ленінграді. Мені тоді саме виповнилося двадцять два. Так сталося, що я утік з України на Московщину...

У грудні 1932 року я вирішив повернутися в Україну, до Харкова, тодішньої її столиці. У Ленінграді й Москві, через яку я їхав, було повно хліба й різної їжі, тому про великий голод в Україні я й не підозрівав.

При наближенні до Харкова в мене прискорено билось серце. Це ж я наближався до моєї сонячної України, де ще недавно текло медом і молоком. Коли поїзд в'їхав у станцію, я швидко вискочив з вагона на перон і завважив на ньому кількох гепоушників. Вони пильно приглядалися до приїжджих людей, кількох виснажених і опухлих схопили й потягли в міліційну кімнату.

Я зі страхом упхався з юрбою у станцію. У ній охопив мене ще більший страх. Повно людей. Ці люди клубочилися, як якісь казкові черви в мокрій, темній і гнилій ямі. Одні сиділи або покотом лежали на всій станційній підлозі. Над ними проходили інші, переступаючи через них і часом наступаючи ненароком ногами. Чулися крики, зойки, стогін. Лементували чоловіки, жінки і діти.

Просовуючись поміж ними, я побачив, що багато хто ледве ворухнеться, а декотрі мертві. Більшість бідолах мала тільки шкіру й кістки. Обличчя зморщені й оброслі ніби мохом, а замість очей глибокі западини.

Коли я зі страхом дивився на них, до приміщення вокзалу вдерлося з десяток гепоушників у чорних дублених півкожушках. Вони з хижою жорстокістю кинулися до мертвих та напівмертвих, хапали їх за ноги й волокли на станційну площу. Там піднімали за руки й ноги і з розгойдом укидали в закриті вантажні автомобілі.

Бачачи, що сталося в Україні, я, щоб пересвідчитися, спитав у спухлого від голоду селянина, що це таке.

— Умирають від голоду, — відповів він. — У мене вдома всі вимерли, тепер ось умираю я.

— А куди повезли тих нещасних?

— У степ. До ями. Там буде їхня могила.

Я вийняв з валізи шматок білого хліба, що купив у Москві, й сунув співрозмовникові за пазуху.

— Тікайте звідси, — сказав я. — тікайте в своє село. Там урятуєтесь.

— У моє село? — перепитав він. — У ньому вже половина людей вимерла, а решта — здебільшого побожеволіли. Їдять своїх жінок і дітей (О.Гай-Головко).

113. Від поданих іменників утворіть відносні прикметники за допомогою суфікса -**ськ(ий)** і запишіть їх у три колонки: 1) ті, у яких внаслідок злиття двох приголосних виникло звукосполучення -**зьк(ий)**; 2) ті, у яких виникло звукосполучення -**цьк(ий)**; 3) ті, у яких звукосполучення -**ськ(ий)** стоїть безпосередньо після голосного. Прикметників, у яких -**ськ(ий)** стоїть після приголосного, не записуйте.

Стужиця, Здвиж, Звенигород, печеніг, Бахмач, Свеса, Калущ, Карпати, Смига, Омельник, Скалат, Агадес, Волноваха, Запоріжжя, Клуз, Овруч, П'ятихатки, Аvas, Сиваш, Токмак, Вороніж, Устилуг, Камчатка, Атюша, Ялпуг, Гнилиця, Підбуж, Світязь, Вільнюс, дивак.

Ключ. З других букв записаних слів повинен скластися вислів В.Шекспіра.

114. Вставте, де треба, пропущені букви **д, т**. Слова запишіть у дві колонки: 1) ті, у які не вставляли букв; 2) ті, у які вставили букви.

Звіс..но, скатер..ка, асистен..ський, влас..ний, хвас..ливий, кореспонден..ський, аген..ство, радіс..ний, зліс..ний, заїз..ний, контраc..ний, учас..ник, їж..жу, дириген..ський, щас..ливий, ус..ний, страс..ний, щотижж..невий, студен..ський, студен..ство, очис..ний, якіс..ний, буревіс..ник, п'я..десят.

Ключ. З других букв повинно скластися закінчення вислову В.Сухомлинського "Дорожить людина тим, у що вона..."

Запитання для узагальнення вивченого

1. Які приголосні можуть бути м'якими в будь-якій позиції?
2. Як позначається м'якість приголосних у середині слова перед приголосними?
3. Коли після губних перед **я, ю, є, ї** апостроф не ставиться?
4. Як переноситься місцем перепона на шляху видихуваного повітря під час чергування приголосних?
5. Які зміни приголосних відбуваються під час додавання суфіксів -**ськ-, -ств-** ?
6. Як взаємодіють свистячі й шиплячі між собою в мовленнєвому потоці і як це позначається на письмі?
7. У яких групах і чому відбувається випадіння приголосних? Коли це випадіння на письмі не відбивається?
8. Які є чотири основні причини подовження приголосних?
9. Яка істотна різниця у вимові сонорних, дзвінких і глухих?

Вимова і правопис голосних

§ 28. Вимова й правопис голосних *е* та *и*

Голосні **е** та **и** під наголосом, а також на початку і в абсолютному кінці слова вимовляються виразно: *те́плий, ти́хий, енергі́я, етике́т, поле́, по́ли, хитрува́те, хитрува́ти*. Тому труднощів у розрізненні їх на письмі не виникає. Сплутуються ненаголошені **е** та **и** в середині слова. Написання їх перевіряємо в різних випадках по-різному.

1. Добираємо форму слова чи споріднене слово, у яких цей звук наголошений і, отже, чується виразно: *зелений*, бо *зелень*; *далеч*, бо *далекий*; *широкий*, бо *шириший*; *читати*, бо *читаний*.

Щоправда, у кількох словах така перевірка неможлива, бо в них **е** та **и** чергуються, а саме: *беру — збирати, завмерти — завмирати, дерти — здирати, перу — обпирати, простерти — простирати, сперти — спирати, терти — стирати, жерти — пожирати* (чергуються **ер** — **ира**), а також: *стелити — застилати, клену (клян) — проклинаю*.

2. Перевіряємо, чи неясний звук випадає. Якщо випадає, то це **е**: *справедливий, бо правда; квітець, бо квітня*. Якщо не випадає, то це може бути й **и**, й **є**: *вулик — вулика; вчитель — вчителя*.

Разом з тим треба мати на увазі, що в кількох дієсловах випадає ненаголошений **и**, а саме: *згинати — зігну, відтинати — відігну, напинати — напну, починати — почну, розминати — розімну, засинати — засну, вмикати — увімкну, проривати — прорву, зажинати — жну*.

3. Перевіряємо, чи неясний звук чергується з **і**. Якщо чергується, то це **є**: *променистий — промінь, сутеніти — сутінки, женитися — жінка*.

Проте в кількох словах чергуються **и** — **і**, а саме: *дитина — діти, сидіти — сісти, липучий — ліпити, висячий — повісити*.

4. У групах **-ере-**, **-еле-** звичайно пишемо **є**: *берег, джерело, переписувати, ожеледь, пелехатий* (але *келих і келех*).

У відкритих складах **-ри-**, **-ли-** звичайно пишемо **и**: *бриніти* (хоч *бренькати*, але *бриньчати*), *гриміти, дрижати, кривавий, криниця, кришити, стривати, тривати, тривога, триножити, блищати, глитати*.

5. Пишемо префікс **пре-**, якщо його можна замінити словом *дуже*: *предобрий* (дуже добрий), *премудрий* (дуже мудрий), а також у старослов'янізмах *презирство, престол, преподобний*. В інших випадках пишемо префікс **при-**: *пригода, прикраса, причетний, привітати*.

6. У дієприкметниках та віддієслівних іменниках завжди виступає суфікс **-ен-**: *збентежений, окреслений, значення, вирішення*.

У суфіксі іменників **-ив(о)** завжди пишемо **и**: *морозиво, мереживо, куриво*. Виняток: *марєво*.

115. Прочитайте прислів'я. Випишіть ті слова, яких стосуються правила правопису **е** та **и**.

1. Не живи позиченим розумом. 2. Не все говорене — творене. 3. Добрими намірами пекло встелене. 4. Ласкаве слово — що весняний день. 5. Від меча рана загоїться, а від лихого слова — ніколи. 6. З добрим дружись, а лихих стережись. 7. Скромність прикрашає людину. 8. Любов, як перстень, не має кінця.

116. Вставте пропущені букви **и** або **є**. Слова запишіть у дві колонки: 1) зі вставленою буквою **и**; 2) зі вставленою буквою **є**.

Оз..мина, вст..гати, уд..в'ятьох, с..реда, мороз..во, зб..рати, зчищ..ний, попр..їжджати, тютюнн..к, зв..кати, потр..вожити, жн..ва, понош..ний, оголош..ння, вар..во, жовт..нь, св..круха, мар..во, пр..зирство, звел..чання, ож..вити, неприм..ренний, втомл..ний, тан..ць.

Ключ. З других букв має скластися закінчення вислову англійського поета Роберта Броунінга: “Коли людина бореться сама...”

117. І. Запишіть під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим, помилки, якщо вони трапляться, виправте і з'ясуйте їх.

Я дивився на воду. Озеро мінливе й неспокійне, як мінливе й неспокійне над ним небо. Озеро жило небом. Його сонцем і його хмарами. Небо синє — синіло спокійне плесо. Плавало зелене латаття, цвіли білі й жовті лілеї. І не ворушилися густі очерети. Небо ставало вишневе — вишневіло зелене латаття, а стебла стояли у воді, як червоні промені. У легенькому рум'янці розпускалися білі й жовті лілеї, самі рум'яніли.

Закувала зозуля.

Голос її діткнувся до озера, і озеро відгукнулося: ку-ку...

Із самісінької глибини вигулькнула луна. На плесі пішли кола. І зблиснули хвилі, як золота луска. Сходило сонце.

Було і гарно, і добре.

Кувала зозуля, а я дивився на озеро. З нього світило сонце. Зі східного берега відбивалися високі й низькі будинки, телеграфні стовпи, димарі й вигиниста, заточена, мов голка, гостра, як вістря нашої цивілізації, телевежа. І все було коло сонця (Б.Харчук).

II. Вийдіть уранці чи перед заходом сонця до річки, озера або ставка й поспостерігайте за водою та навколишньою природою. Свої враження опишіть, звертаючи увагу зокрема на барви, звуки, рух, власні відчуття.

§ 29. Написання *і* та *и* в незапозичених словах

1. В основах незапозичених слів пишемо букву *і*:

а) там, де *і* чергується з *о* або *е*: *кінь* — *коня*, *гірник* — *гора*, *чільний* — *чоло*, *прірва* — *прорвати*, *прізвище* — *прозивати*, *очікувати* — *чекати*, *шість* — *шести*, *щілина* — *ущелина*, *жінка* — *женитися*, *ремінь* — *ременя*;

б) у суфіксах *-інь*, *-іш(ий)*, *-ісіньк(ий)*: *теплінь*, *широчінь*, *височінь*, *глибінь*, *стрункіший*, *сухіший*, *гарячіший*, *свіжісінький*;

в) відповідно до вимови після м'яких або пом'якшених приголосних: *літо*, *тісний*, *сіно*, *ніжний*, *білий*, *піна*, *річка*, *щітка*;

г) завжди на початку слова: *ім'я*, *іній*, *інколи*, *інший*, *іржа* (хоч у вимові може звучати *и*: [ин'ій], [инколи], [инший], [иржа]).

2. В основах незапозичених слів пишемо букву *и* відповідно до вимови після твердих приголосних: *риба*, *вибір*, *кислий*, *стрижень*, *ширина*, *приріст*, *сировина*, *пишатися*.

3. Розрізняємо суфікси:

а) *-інн(я)* з буквою *і*, який вживається у віддієслівних іменниках: *служіння*, *збайдужіння*, *зубожіння*, *сушіння*, *кришіння*, *волочіння*, *везіння*;

б) *-инн(я)* з буквою *и*, який вживається тільки в збірних іменниках: *бурячиння*, *маковиння*, *шумовиння*, *баговиння*, *ластовиння*, *павутиння*.

4. В абсолютному кінці слова:

а) після *г*, *к*, *х* звичайно пишемо букву *и*: *дороги*, *шляхи*, *руки*, *тільки*, *скільки*, *навкруги*, *трохи*, *залюбки*, *наваки*, *завдяки*, *по-батьківськи*; але

пишемо **і** в словах, що відповідають на питання які? (у прикметниках та займенниках): *довгі, дорогі, високі, далекі, сухі, тихі, такі, всякі*;

б) після шиплячих звичайно пишемо букву **і**: *межі, ключі, гроші, ласощі, дріжджі, двічі, тричі, уночі, гарячі*; але пишемо **и**: 1) в дієслівних формах (у наказовому способі та в дієприслівниках): *кажи, бережи, мовчи, пиши, положи; відповідаючи, розмірковуючи, виконавши, згадавши*; 2) у прислівниках типу *по-вовчи, по-ведмежи*; 3) у прийменнику *межи* (*межи очі*) та сполучнику й частці *чи*.

118. Прочитайте вголос і поясніть різницю в значенні поданих парами слів.

Загін — загин, гірка — гирка, чітко — читка, хіба — хиба, кінь — кинь, біліти — білити, мовчіть — мовчить, дорогі — дороги, співаючі — співаючи, чужій — чужий.

119. Вставте пропущені букви **и** або **і**. Слова запишіть у дві колонки: 1) зі вставленою буквою **и**; 2) зі вставленою буквою **і**.

Спок..й, пог..дний, ож..вати, ш..шка, стр..вожений, одв..чний, ж..ночий, стр..жень, няньч..ти, збайдуж..ння, глуш..на, гнучк..сть, перех..д, однор..дний, дуж..на, ноч..вля, узгол..в'я, одгр..міти, усяч..на, льодов..к, найструнк..ший, глибоч..нь, к..готь, ск..нути, узг..р'я, далеч..нь, ненав..сть.

Ключ. З других букв повинно скластися перше речення з вислову давньоримського письменника Катона Старшого: “... Якщо використовувати його для діла, воно стирається; якщо не використовувати — іржа з'їдає”.

120. Допишіть у кінці слів букви **и** або **і**. Слова запишіть у дві колонки: 1) зі вставленою буквою **и**; 2) зі вставленою буквою **і**.

Збитк.., жених.., ознак.., книш.., веселош.., смуг.., онуч.., калюж.., по-сусідськ.., трич.., світляк.., корж.., удач.., кинувш..

Ключ. З других букв повинно скластися закінчення вислову В.Сосюри : “Народ...”

121. І. Запишіть під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим, помилки, якщо вони трапляться, виправте і з'ясуйте їх.

У небі товклися хмари. Ось із ущелини пробилось сонце, і дід спалахнув у хурделиці світла та променів. Він стояв, спершись на костур, і дивився просто перед собою — над полукипками, над чорною латкою конюшини, за далеку рису схолоднілого обрію. “Що він бачить?” — подумав Іван, і собі глядячи туди, куди й дід, але нічого не помітив: ген ніби мряка бреде від ожередів, а там ген подолки мокрі поопускалися долу, дощ виріс над байраком, так і періщить до села... Дихнуло цілющою свіжістю, аж залоскотало в горлі од неї, і легені повеселіли тривожною легкістю... Ущелина вгорі стулилася, сховавши сонце, і дід потемнів, та все зорив перед себе, зосереджений і пильний.

Затоки, затоки, як п'яний гультіпака, простугонів грім, а далі швидко побіг — і втік. Далі вже ближче обізвався і міцно ступав кованими чобітьми, не зрушуючи з одного місця, а потім стрімголов чкурнув, квапливо спотикаючись, і вмерло... Ще з вихилясом продріботіло, дрібно так

ступаючи, і теж згасло. Блискавка сяйнула, ще раз, ще...Тиша гула, сповнювалась очікуванням (Є.Гуцало).

II. Приготуйтеся до усного переказу з власним доповненням: складіть план переказу, вивчіть напам'ять окремі частини, пригадайте, що ви спостерігали і як почувалися під час грози.

Запитання для узагальнення вивченого

1. Чому найчастіше сплутуються голосні **е** та **и**?
2. За якими трьома основними критеріями перевіряємо написання ненаголошеного **е**?
3. Яка різниця в значенні префіксів **пре-** і **при-**?
4. Як у сумнівних випадках розрізняємо написання **і** та **и** в незапозичених словах?
5. Після яких приголосних в абсолютному кінці слова переважає буква **і**, а після яких — **и**?

Правопис іншомовних слів

§ 30. Основні ознаки запозичених слів

Слова іншомовного походження часто відрізняються від незапозичених своєю формою. Вони на відміну від споконвічне українських слів, як правило:

а) можуть починатися на **а**, **е** та **і** : *адреса, актив, алея, ангел, електрика, етап, імпорт, інженер, іронія*; питомих українських слів, які б починалися на **а**, **е**, є лише кілька (*але, або, авжеж, еге*), трохи більше є слів з початковим **і** (*іти, іржа, імла, іниий, іноді, інколи, іще* тощо);

б) в основах мають збіги голосних: *ідеал, океан, поет, радіо, вуаль*; у питомих українських словах збіги голосних можуть бути лише на межі префікса і кореня: *виорати, заохотити, переукласти*;

в) мають звук **ф**: *фабрика, фініш, фарфор, графік*;

г) на письмі безпосередньо після губних та задньоротових мають букви **я**, **ю**: *бязь, бюро, мюрид, гяур, кюре*;

г) не знають чергування **о**, **е** у відкритому з **і** в закритому складі: *атом* — *атома*, *пост* — *поста*, *мішень* — *мішені*, *граніт* — *граніту*, *пік* — *піка* (пор. незапозичені слова: *дім* — *дому*, *піст* — *посту*, *гуркіт* — *гуркоту*, *промінь* — *променя*, *бік* — *боку*);

д) не мають випадних **о**, **е**: *артишок* — *артишоку*, *бюлетень* — *бюлетеня* (пор. незапозичені слова: *куток* — *кутка*, *день* — *дня*);

е) можуть не відмінюватися: *кенгуру, шосе, плато, таксі*;

є) виступають з невластивими для української мови префіксами **анти-**, **де-**, **ди-**, **ін-**, **інтер-**, **кон-**, **ре-**, **транс-**; суфіксами **-изм** (**-ізм**), **-ист** (**-іст**), **-ант**, **-ент**, **-ор**, **-р**, **-ер**, **-ир**, **-ум**, **-ація** тощо: *антитеза, депресія, дистанція, інстанція, контекст, реконструкція, демонстрант, студент, контролер, рекетир, мінімум, кооперація*.

Характерною ознакою слів іншомовного походження є також те, що вони не мають споріднених слів в українській мові. Тому в них рідко виділяються префікси й суфікси, слова сприймаються переважно як непохідні: *перпендикуляр, паралелепіпед, симетрія, гімнастика, чемпіон, маркетинг*.

Причому ті чи інші фонетичні й морфологічні особливості іншомовних слів залежать від того, з якої мови їх запозичено. Одні ознаки мають слова, запозичені зі слов'янських мов, інші — із тюркських, ще інші — з різних індоєвропейських мов.

Слова іншомовного походження найчастіше вживаються в літературі з питань науки, техніки й мистецтва. Вони тут виступають у ролі термінів — слів, що виражають чітко окреслені поняття. Наприклад: *префікс, суфікс, фонетика* — мовознавчі терміни; *епітет, метафора, сюжет, персонаж* — літературознавчі терміни; *гіпотенуза, бісектриса, медіана, периметр* — математичні терміни.

122. Випишіть лише слова іншомовного походження.

Профанація, авжеж, імунітет, прорив, зонд, іноді, неофіт, авеню, йога, погуба, синдром, авеню, острів, моноліт, туркіт, офіціант, воротар, голкіпер, орден, ситуація, оберт, ефект, бензин, летовище, емпіризм.

Ключ. З перших букв виписаних слів повинен скластися вислів Цицерона.

123. Прочитайте текст. Випишіть з нього всі загальні іншомовні слова і з'ясуйте їхнє значення. Перекажіть стисло текст і переказ запишіть.

Отже, гуманітарна аура нації. Чи не правда, якесь приємне для слуху поєднання слів? Справді, кожна нація повинна мати свою гуманітарну ауру. Тобто потужно емануючий комплекс наук, що охоплюють всі сфери суспільного життя, включно з освітою, літературою, мистецтвом — в їхній інтегральній причетності до світової культури і, звичайно ж, у своєму неповторному національному варіанті.

... Коли ми чуємо: Іспанія, іспанці — які це у нас викликає асоціації? Ну, звичайно ж. Лопе де Вега, Кальдерон, Сервантес, Гойя, музей Прадо, Федеріко Гарсія Лорка.

Або німці. Нація філософів і композиторів, хіба не так? Хто дав світові Бетховена, Гете, Шиллера, Гегеля, Канта, Ніцше?

Над Скандинавським півостровом, як північне сяйво, стоїть заворожуюча аура музики Гріга, Сібеліуса, дивовижних казок Андерсена. На іншому континенті маленька Колумбія підсвічена магічною аурую Маркеса. Чи ж треба казати, що Англія — це Шекспір, Байрон, Шеллі? Що Франція — це Вольтер, Бальзак, Руссо, Аполлінер? Що Італія — це нація Данте і Петрарки, Рафаеля і Мікеланджело?

А чому б у таких діоптріях не подивитись на Україну? Якщо десь у світі чують — Україна, українці, які це асоціації викликає там? Хіба це не правомірне запитання? Ми вже держава. То чи не час замислитись, хто ми в очах світу і яку маємо ауру, а якщо не маємо, то чому? (Л.Костенко).

§ 31. Вживання м'якого знака й апострофа та подвоєння букв в іншомовних словах

1. У словах іншомовного походження м'яким знаком позначається м'якість зубних **д, т, з, с, ц, л, н** також перед **й, я, ю, є, ї** та в інших випадках відповідно до літературної вимови: *каньйон, мільйон, кондотьєр, барельєф, портьєра, пасьянс, досьє, ескадрилья, Нью-Йорк, Лавуазьє, Касьянов, Дьяконов, Третьяков, Полозьєв, асфальт, бюлетень* (але: *мадяр, нюанс, дюна, люкс, Цюрих, Аляска*).

В українських власних назвах м'який знак перед **я** не вживається: *Наталя, Тетяна, Уляна, Омелян, Касян, Севастян, Касяненко, Дяченко, Третьак*.

2. У словах іншомовного походження апостроф ставиться після губних **м, в, п, б, ф**, шиплячих **ш, ч, ж, дж**, задньоротових **г, ґ, к, х** та **р**, якщо далі чується **й**: *П'ємонт* [пйемонт], *Б'юкенен, Рів'єра, В'яземський, Рум'янцев, об'єкт, інтерв'ю, комп'ютер, миш'як, Руж'є, Ш'єр, Г'ята, Лонг'ір, Джок'якарта, Х'юстон, Монтеस्क'є, Лук'ян* (і похідні *Лук'яненко, Лук'янівка* тощо), *бар'єр, Фур'є*, а також після префікса в словах *ад'ютант, ін'єкція, кон'юнктура, кон'юнктивіт*.

Не пишемо апострофа в тих іншомовних словах, де букви **я, ю, є** позначають м'якість або пом'якшення попереднього приголосного: *бюро* [б'уро], *бюлетень, бязь, мюрид, мюзик-хол, пюпітр, фюзеляж, рюкзак, Вюртемберг, Вязьма, Кяхта, Гюго, Кюрі, Пешков, Рюкю* та ін. (хоч у вимові в таких словах може чутися звук **й**: [б'уро] і [бйуро], [б'аз'] і [бйаз']).

3. У словах іншомовного походження приголосні у вимові, як правило, не подовжуються: [голан'д'ійа], [мароко], [тона], але на письмі букви можуть подвоюватися відповідно до написання цих слів в інших мовах.

Подвоєння букв послідовно зберігається тільки у власних назвах та похідних від них словах: *Голландія, голландський, Марокко, марокканець, Дарданелли, дарданелльський, Міссісіпі, Апенніни, Філіппіни, Вінніпег, Канберра; Будда, буддизм, Шиллер, Діккенс, Уатт, Торрічеллі, Кассандра, Одиссей*.

У загальних назвах іншомовного походження букви звичайно не подвоюються: *клас, група, каса, сума, лібрето, інтермецо, бароко, шосе, тунель, колосальний*.

Подвоєння букв зберігається лише в таких загальних назвах: *тонна, манна, ванна, мадонна, бонна, панно, брутто, нетто, мотто, вілла, мулла* та в рідковживаних *аннали, пенні, білль, булла, дурра, мірра* (усього 17 слів). У таких іншомовних словах, як *контрреволюція, ірраціональний, сюрреалізм, імміграція, інновація, апперцепція*, збіг приголосних стався на межі префікса і кореня.

В українізованих запозичених іменах букви звичайно не подвоюються: *Авакум, Інокентій, Іполит, Калістрат, Кирило, Пилип, Сава, Саватій; Агнеса, Агрипина, Інеса, Каміла, Мар'яна, Сара*.

Подвоюються букви:

1) у чоловічих іменах: *Аполлінарій, Аполлон, Вассіан, Віссаріон, Геннадій, Еммануїл, Палладій*;

2) у жіночих іменах: *Алла, Аполлінарія, Аполлонія, Белла, Васса, Віолетта, Ганна, Жанна, Елла, Емма, Іванна, Ізабелла, Інна, Маріанна, Нонна, Римма, Стелла, Сусанна*.

124. І. Прочитайте текст. Випишіть з нього всі іншомовні слова й поясніть в них правопис м'якого знака, апострофа та подвоєних букв.

Одначе — пора! Заболотний рішуче підводиться, сенк'ю вам, дівчатка, ми справді вам вдячні, а тепер їдемо, щоб знову продовжити шалений свій гін. Б'юїк наш стоїть уже налаadowаний для подальшої їзди: пального наливо в бак належну кількість галонів, гума перевірена...

Вже збираємось сісти до машини, як раптомо чуємо веселе:

— Хелло!

Це від кав'ярні долинає погук дівчачий, червоні шапочки гуртиком визирають із дверей, котрась із юних кельнерок тріпоче рукою...

Заболотний вирулює на полотно, розвиває швидкість. Рух, бистрина, і знову десь там вслухаються трави узбіччі, як ріка дороги шумить і шумить...

З кожною милею наближаємось до мети, до тієї невідомої Мадонни. Час від часу намагаємось уявити собі: яка вона? Як у Рубльова? Чи як на полотнах старих італійських майстрів?

— Розкажи нам з Лідою, як ви врятували Мадонну, — раптомо звертається до мене Заболотний. — Тобі ж довелося бути в тім батальйоні, що здійснював операцію... Як там це відбувалось насправді?

Розказати? Виповісти? То була наче інша дійсність. Весна нечуваного сонця, і сади зацвіли там, як уперше вжитті, і величезне місто, розбомблене з повітря, лежало в суцільних руїнах. Потім була та виняткова нічна операція. Тунель у каменоломнях, вузькоколіяка з іржавими вагонетками, стара, закинута штольня, в якій щось маєш знайти. Ми не знали, що там заховано, ніхто не знав таємниць цієї замурованої штольні, до якої ми вступили темної ночі, озброївшись заздалегідь ліхтариками... Може, чекає нас тут склад якоїсь нам не відомої, загадкової зброї, можливо, все тут заміновано і ось-ось гримне вибух від найменшого необережного доторку? І так, в крайній напрузі нервів, аж доки у скупому світлі чийогось ліхтарика тьмаво зблиснуло золото музейної ліпленої рами... Рукавом гімнастерки сержант протирає вкрите пилукою давнє полотно, і перед нами, ніби ми спимо, ніби з ілюзії, виникла... Ні, люди, таке випадає раз у житті! Ніколи не забути до невпізнання змінені враз серйозні солдатські обличчя, що їх мовби торкнулось неземне світло... Тієї ночі — вже в розташуванні батальйону — стояли мовчазно ми на варті довкруг полотна, довкруг саява, що тихо линуло до нас звідти, де босонога висока жінка легкою ходою йде з немовлям по хмарах... (О.Гончар).

II. Складіть власну розповідь про події, описані в цьому тексті. У своїй розповіді використайте діалоги, зокрема й між солдатами в штольні. Героям розповіді можете дати свої імена.

125. Перепишіть, вставляючи, де треба, м'який знак або апостроф. Слова запишіть у три колонки: 1) зі вставленим м'яким знаком; 2) зі вставленим апострофом; 3) без апострофа і м'якого знака.

Профіл., б..юлетень, біл..ярд, мад..яр, ідал..го, бар..єр, антресол., прес-пап..є, дос..є, н..юанс, агал..матоліт (*дрібнозерниста гірська порода*), інтерв..ю, порт..єра, прод..юсер, ад..ютант, ескадрил..я, ф..юзеляж, ал..бом, миш..як, лос..йон, квадрил..йон, б..юро, комп..ютер, пас..янс.

Ключ. З других букв першої колонки повинні скластися два слова з вислову В.Крищенка: “Хто ми в світі без ... ?” Слів у другій і третій колонках має бути порівно.

§ 32. Написання *и* та *і* в іншомовних словах

1. В основах загальних іншомовних назв після дев'яти букв **д, т, з, с, ц, ч, ш, ж, р** (“*де ти з'їси цю чашу жиру*”) перед наступним приголосним, крім **й**, пишеться **и**: *директор, стиль, коридор, система, синус, азимут, цирк, шифер, режим*.

Крім того, пишеться **и** відповідно до вимови після букв, які не входять до “дев'ятки”:

а) у деяких давно засвоєних словах: *бинт, вимпел, графин, єпископ, єхидна, імбир, кипарис, лимон, литаври, миля, митрополит, митра, мирт, спирт, химера*; а також перед **й**: *християнство, дякон*;

б) у словах, запозичених із східних мов: *башикир, гиря, калмик, кизил, кинджал, киргиз, кисет, кишлак, кишимиш*.

В інших випадках в основах загальних назв іншомовного походження пишеться **і**:

а) на початку слова: *ідея, ізолюваний, імпонувати, інтелект, інтерес, ірраціональний*;

б) після букв, що не входять до “дев'ятки”: *адміністратор, бісквіт, нігілізм, ліміт, вітамін, кіно, гігієна, гідравліка, хірург*;

в) перед голосними та **й**: *радіо, радіація, ажіотаж, тріумф, асоціація, стаціонар, стронцій, професійний, станція*;

г) в абсолютному кінці невідмінюваних слів: *колібрі, таксі, жалюзі, хаджі, попури, жури, конфеті*.

2. В основах власних назв та похідних від них словах після шиплячих та **ц** перед наступним приголосним, крім **й**, пишеться **и**: *Вашингтон, Жискар, Шиллер, Чикаго, Чингісхан, Цицерон, Чилі, чилійський, Жиронда, Джибуті, Лейпциг*.

3. Крім того, тільки в географічних назвах пишеться **и**:

а) після **р, д, т**: *Мадрид, Великобританія, Рига, Рим, Крит, Скандинавія, Кордильєри, Аргентина, Ватикан, Тибет, тибетський, Тирасполь*;

б) у кінцевих сполученнях **-ида, -ика**: *Антарктида, Колхида, Флорида, Мексика, Корсика, Америка*;

в) як виняток, у назвах: *Єгипет, Єрусалим, Вифлеєм, Вавилон, Сирія, Сицилія, Сиракузи, Бразилія, Пакистан, Китай, Киргизія, Узбекистан*.

В інших випадках в основах власних назв пишеться **і**:

а) в іменах та прізвищах не після шиплячих та **ц**: *Діккенс, Дідро, Тімур, Ріхтер, Фрідріх, Сісмонді, Хіросіге, Зільберт*;

б) у географічних назвах не після шиплячих, **ц** та **р, д, т**: *Сідней, Свaziленд, Гімалаї, Хібіни, Вільнюс, Міссісіпі*;

в) перед голосними та **й**: *Жіу, Ріо-де-Жанейро, Чіатура, Шіашкотан, Цутіура, Діоміда, Тіарет, Греція, Голландія, Трієст*;

г) в абсолютному кінці невідмінюваних назв: *Капрі, Конакрі, Сочі, Віші, Поті, Гельсінкі, Асахі, Леонардо да Вінчі, Анрі*.

126. Вставте в загальних іншомовних назвах пропущені букви **и** або **і**. Слова запишіть у дві колонки: 1) зі вставленою буквою **и**; 2) зі вставленою буквою **і**.

Імаж..зм, нарц..с, зеф..р, ет..кет, бат..ст, ех..нокок, окс..ген, мар..онетка, неод..м, ларинг..т, експер..мент, баз..ліка, еп..граф, уайт-спір..т, юстиц..я, лемуз..н, об'єкт..в.

Ключ. З перших букв повинно скластися закінчення вислову М.Сома: “Земля ніколи небом не була, але ж ...”

127. Вставте у власних особових іншомовних назвах пропущені букви **и** або **і**. Слова запишіть у дві колонки: 1) зі вставленою буквою **и**; 2) зі вставленою буквою **і**.

Гойт..соло, Пучч..ні, Б..зе, С..нх, П..фагор, Ц..ркель, Д..нкар, Тіц..ан, Ч..мароза, Ж..гмонді, Дікш..тар, Кваз..модо, Мур..льйо, Д..дро, Дж..нс, Гр..г, Ар..стотель, Ш..нкель, М..страль, Абаш..дзе, Б..дструп, Кунік..да.

Ключ. З виділених букв повинно скластися закінчення вислову Ралфа Емерсона: “Здатність бачити чудесне в звичайному — ...”

128. Вставте у власних географічних іншомовних назвах пропущені букви **и** або **і**. Слова запишіть у дві колонки: 1) зі вставленою буквою **и**; 2) зі вставленою буквою **і**.

Янг..базар, Ваш..нгтон, С..рія, Яр..лгач, Зар..а, В..нбург, Уок..ган, Кукуш..лі, Ель-Дж..з, Г..бралтар, Акх..сар, Зугд..ді, Лейпц..г, Нючоп..нг, Ель-Кеб..рі, Очамч..ра, Баш.. .

Ключ. З перших букв повинен скластися вислів Сократа, який закінчується складом “...ним”.

129. Запишіть текст під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим, звертаючи особливу увагу на слова іншомовного походження. Помилки, якщо вони трапляться, виправте і з'ясуйте їх.

Америку Колумб відкрив, шукаючи Індію. Доля аборигенів відома.

Ми ж Україну відкриваємо в Україні, і це нікому не загрожує ні втратою територій, ні втратою духовних цінностей...

Українці — це нація, що її віками витісняли з життя шляхом фізичного знищення, духовної експропріації, генетичних мутацій, цілеспрямованого

перемішування народів та її території, внаслідок чого відбулася амнезія історичної пам'яті і якісні втрати самого національного генотипу.

Образ її спотворювався віками, їй приписувалася мало не генетична тупість, не відмовлялося в мужності, але інкримінувався то націоналізм, то антисемітизм. Велике диво, що ця нація на сьогодні ще є, вона давно вже могла б знівелюватися й зникнути.

Фактично це раритетна нація, самотня на власній землі у своєму великому соціумі, а ще самотніша в універсумі людства. Фантом Європи, що лише під кінець століття почав набувати для світу реальних рис. Вона чекає своїх філософів, істориків, соціологів, генетиків, письменників, митців. Неврастеніків просять не турбуватися (Л.Костенко).

§ 33. Написання *и* та *і*, *е* та *є* в російських власних назвах

1. Російська буква **и** в основах власних назв після приголосних передається звичайно через **і**: *Гагарін, Мічурін, Нікітін, Ніколаєв. Пушкін, Бородіно, Челябінськ.*

Проте **и** пишеться:

а) після шиплячих і **ц**: *Гаршин. Пуштин, Рогожин, Чичиков; Жигалово, Тушино, Цимлянськ, Чита;*

б) у префіксі **при-** та суфіксах **-ик-, -иц-, -ич-, -ищ-**: *Привалов, Приютово, Родники, Тупик, Станюкович, Засулич, Бронниці, Радищев, Митищі* (рос. *Мытищи*);

в) там, де в спорідненому українському слові виступає **и**: *Писарев* (бо *писар*), *Титов* (бо *Тит*), *Тихомиров* (бо *тихий* і *мир*), *Кисловодськ* (бо *кислий*), *Липецьк* (бо *липа*).

З відхиленням від цих правил пишуться назви: *Калінін, Владивосток, Владимир, П'ятигорськ, Семипалатинськ, Сибір, Симбірськ.*

2. Російська буква **е** в основах власних назв після приголосних (якщо вона позначає один звук **е** і м'якість попереднього приголосного) передається звичайно через **є**: *Веселовський, Денежкін, Державін, Кузнецов, Лермонтов, Некрасов, Озеров; Пенза, Нева, Онега.*

Проте пишеться **є**:

а) у суфіксах **-єв-, -єєв-**, якщо вони стоять не після шиплячих, **р** або **ц**: *Голубєв, Рилєєв, Фадєєв, Матвєєв*, але після шиплячих, **р** і **ц**: *Подьячев, Плещєєв, Лазарєв, Андрєєв, Румянцев, Муромцев;*

б) там, де в спорідненому українському слові завжди виступає **і**: *Бєлінський* (бо *білий*), *Лєсков* (бо *ліс*), *Рєпін* (бо *ріпа*), *Орєхово* (бо *горіх*); але: *Лебедєв* (бо *лебідь* — *лебеда*), *Каменськ* (бо *камінь* — *каменя*).

130. Запишіть власні назви російського походження в дві колонки: 1) зі вставленою буквою **і**; 2) зі вставленою буквою **и**.

Гн..лорибов, Мечн..ков, Ахшар..мов, Ощ..пкін, Старост..н, П..сарєв, Коров..н, Азг..ров, Зворик..но, Кр..лов, Ч..рков, Чичер..н, Омел..ч, Яз..ков,

Кірш..н, Скряб..н, Княж..нський, Яблочк..н, Яш..н, Ж..гарево, Суббот..н, Стан..славський, Тимох..н, См..рнов, Синиц..н.

Ключ. З других букв повинен скластися початок вислову Франсуа де Ларошфуко: "... той врешті-решт перестає бути щирим із самим собою".

131. Запишіть власні назви російського походження в дві колонки: 1) зі вставленою буквою **е**; 2) зі вставленою буквою **є**.

Сн..гірьов, Бес..дін, Єпіш..в, См..ляков, Кіпр..нський, Адаш..в, Якуш..в, Кузн..цов, Коп..йкін, Ажа..в, Хл..бников, Сп..ктров, Син..льников, Ст..панов, Лимар..в, Рил..єв, Анн..нков, Св..чников, Посп..лов, Радищ..в, Арт..мов, Нас..дкін, Сл..пухов, Пол..вой, Удінц..в, Нед..лкін.

Ключ. З других букв повинен скластися початок вислову Ж.-Ж. Руссо: "... іноді вдається обманути його".

Запитання для узагальнення вивченого

1. Які основні ознаки запозичених слів?
2. Чим подібне і чим відмінне вживання м'якого знака та апострофа в запозичених і незапозичених словах?
3. Чи в багатьох запозичених словах букви подвоюються?
4. Які є відмінності у вживанні букв **і** та **и** в запозичених загальних, власних географічних та власних особових назвах? Як можна пристосувати правило про дев'ять букв ("де ти з'їси цю чашу жиру") до власних географічних та особових назв?
5. Чим подібне і чим відмінне вживання букв **і** та **и** у власних назвах російських і запозичених з інших мов?
6. У яких випадках під час передачі російських букв **и** та **е** треба орієнтуватися на українську мову?
7. Чи від тих самих попередніх букв залежить написання **и** та написання **е** в російських власних назвах?

Милозвучність мови

§ 34. Основні засоби милозвучності української мови

Звуки в мовленнєвому потоці організовуються так, щоб їх легко було вимовляти, щоб вони були розбірливі для слухача і щоб гармоніювали між собою. Усе це надає мовленню мелодійності, приємного звучання, тобто милозвучності.

Цій вимозі підпорядковані всі українські слова, і далеко не завжди їй відповідають слова іншомовного походження. У цьому легко переконатися, вимовляючи поряд питомі українські й запозичені слова: *спонукання* й *інстинкт* (з латинської), *крапка* і *пункт* (з німецької), *повітря* і *аероіонізатор* (з грецької), *загін* і *ар'єргард* (з французької).

Можна виділити три основні засоби милозвучності, які використовує українська мова.

1. Важливу роль у тому, що українська мова звучить мелодійно, відіграють вільний рухомий основний наголос і побічні наголоси в слові. Вони ритмізують усне мовлення, надають йому співучості.

Фраза, як правило, будується так, щоб не стикалися між собою наголошені склади. Якщо ж такий збіг неминуче стається, то або один із наголосів зникає, або між наголошеними складами робиться пауза.

Простежимо, наприклад, як в уривку з оповідання Григора Тютюнника “У Кравчини обідають”, мова якого близька до розмовної, чергуються наголошені й ненаголошені склади:

Після обіду Юхим одразу ж добрішає і стає ще лагіднішим і балакучішим, ніж завжди.

— *Про що ж тобі на завтра врок задали? — воркоче до сина чи дочки і гладить чуб або кіски.*

— *Про перпетуум-мобіле, тату.*

— *А що ж то воно таке?*

— *Вічний двигун, тату.*

— *Гм, — каже Юхим і надовго замислюється. — Та й що ж, є такий двигун?*

— *Немає, тату.*

— *Правильно, немає, — радіє Кравчина. — Нічого вічного немає.*

— *А ви, тату? — озивається Колько.*

Юхим регочеться й каже:

— *А я, синоцю, вічний. Я — як той перпет-мобіле! І ти підростеш — будеш вічним двигуном. Хто робить — той і двигун.*

В уривку наголошені склади розділені одним або двома ненаголошеними складами. Там, де є більше, ніж два, ненаголошених складів, як наприклад, у поєднанні слів *лагіднішим і балакучішим*, посилюються побічні наголоси. Збіг наголошених складів стався тут лише в поєднаннях слів *чуб або кіску* (але в сполучнику *або* наголос у мовленні зникає); *двигун, тату; що ж, є; ви, тату; підростеш — будеш* (але ці наголошені склади відділяються один від одного паузами).

2. Легкості у вимові українській мові надає уникання збігу однотипних за місцем і способом творення приголосних в одному слові або на стику слів. Наприклад, відомі рядки з Шевченкового вірша *Садок вишневий коло хати, хрущі над вишнями гудуть...* милозвучні насамперед тому, що приголосні звуки, які йдуть у них один за одним, творяться в різних місцях і по-різному. Приголосні за місцем творення тут розташовані так: зубний **с** + зубний **д** (але на відміну від попереднього дзвінкий і зімкнений) + задньоротовий **к** + губний **в** + піднебінний **ш** + губний **в** + піднебінний **й** + задньоротовий **к** + зубний **л** + задньоротовий **х** + зубний **т** і т.д.

За цим законом милозвучності:

а) випадає середній приголосний із трьох зубних **стн, стл, здн**: *якісний, щасливий, проїзний*;

б) зливаються приголосні **г, з, ж; к, ц, ч; х, с, ш** із приголосним **с**: *криворізький, кавказький, кременчуцький, ткацтво, товариство*;

в) розподібноються приголосні: *рушник* (з “ручник”), *хто* (з “кто”) — (у звукосполученнях **чн**, **кт** обидва звуки мають елементи зімкнення, тим часом звуки **ш** і **х**, якими було замінено **ч** і **к**, — щілинні);

г) уподібноються між собою однотипні за способом творення приголосні: *їжджу* (з “їджу”), *піщаний* (з “пісчаний”), *козаччина* (з “козацьчина”), *роздоріжжя* (з [роздор'їж'я]).

Будуючи речення, треба стежити, щоб на межі слів не виникали немилозвучні збіги звуків: *ці цінні пропозиції* — *ці корисні пропозиції*, *велика кабіна* — *простора кабіна*, *водій дійсно спізнився* — *водій справді спізнився*, *був вітер* — *було вітряно*, *був сильний вітер*.

Не слід допускати римування слів у прозі: *питання про святкування* — *питання про відзначення*; *князь Ярослав збудував* — *Ярослав Мудрий збудував*; *любов людини до батьківщини* — *любов людини до рідної землі*.

3. Важливим засобом милозвучності є також уникання збігів голосних (насамперед) та збігів приголосних. Цим досягається плавність у вимові слів, словосполучень і речень.

Для цього використовуються:

а) вставні та приставні голосні: *вікно* — *вікон*, *весна* — *весен*, *піді мною*, *підібрати*, *іржа*, *імла*; префікси з кінцевим приголосним часто перед двома або більше кореневими приголосними дістають у кінці голосний **і**: *зіграти*, *розірвати*, *відіслати*, *надібрати*, *обігнати*, *підійти*.

б) фонетичні варіанти слів: прийменник *з*, *із* і *зі* (*з дому*, *із святом*, *зі школи*); частки *би*, *же* (після приголосних: *зробив би*, *прийдіть же*), *б*, *ж* (після голосних: *зробила б*, *прийди ж*); варіанти прислівників з кінцевим голосним **і** без нього (*пізніше довідався* — *пізніш усвідомив*, *знову сказав* — *знов обізвався*); варіанти частки **-ся** і **-сь** (*дивлюся на небо* — *дивлюсь у вікно*, *сталося у Києві* — *сталось в Україні*), варіанти префікса **від-** і **од-** (*скажу відразу* — *сказав одразу*) тощо;

в) чергування **у—в**, **і—й**: *був у мене* — *була в мене*, *він іде* — *вона йде*.

4. Крім, так би мовити, природних, є й художні засоби милозвучності мови. Сюди належать, зокрема, асонанси, алітерації, анафори, епіфори.

Асонанс — повторення підряд чи близько однакових голосних звуків: *Які вогні в височині! Свій зір туди зведи. Вони зрідні тобі й мені...* (М.Вороний).

Алітерація — повторення підряд чи близько однакових приголосних звуків: *На річці скрегоче крига, сірий весняний присмерк ввесь у тривозі* (М.Коцюбинський). *Я слухаю нечутні голоси серед німої музики мозаїк* (Л.Костенко).

Анафора — повторення на початку речень або його частин однакових сполучень звуків, слів або поєднань слів: *В вирі вирію вирла вирлаті вирують* — *просто вирла вирують високих вирлатих зірок* (Є.Гуцало). *Сміялось небо, сміялася земля, сміялося сонечко ясне, а ставочок між зеленими горами, між зеленими вербами та садами неначе реготавсь* (І.Нечуй-Левицький).

Епіфора — повторення в кінці речень або його частин однакових сполучень звуків, слів або поєднань слів: *Виють собаки, **віщують** недолю, і небачені птахи літають уночі над селом і **віщують** недолю. І реве худоба вночі і **віщує** недолю* (О.Довженко).

Іноді ці художні засоби мовної виразності можуть використовуватися в сукупності, не розмежовано: *І загадки свічад, і мури, і вікно. І ще ні **зрад**, ні **втрат**, і **радоців** без ліку. **Давно** і **дивно**. **Дивно**, як **давно**. **Ще** тільки вчора, а **уже** піввіку* (Л.Костенко).

132. Прочитайте, не поспішаючи, вголос вірш. Простежте, як у ньому за допомогою звукових повторів, повторів окремих слів передано сумовитий осінній настрій і разом з тим замилювання неповторною красою природи.

Осінній день, осінній день, осінній!

О синій день, о синій день, о синій!

Осанна осені, о сум! Осанна.

Невже це осінь, осінь, о! — та сама.

Останні айстри горілиць зайшлися болем.

Ген килим, витканий із птиць, летить над полем.

Багдадський злодій літо вкрав, багдадський злодій.

І плаче коник серед трав — нема мелодій.

(Л.Костенко.)

132. Прочитайте речення, вкажіть у них художні засоби милозвучності.

1. На восьме літо у неділю, неначе ляля в льолі білій, святее сонечко зійшло (Т.Шевченко). 2. Тихше, тихше, не диши, щоб не чули комиші... (О.Олесь). 3. Куйовдить вітер срібний струм осик... (Є.Маланюк). 4. Над **ожинами**, понад **жоржинами журавлина жура** моя (А.Мойсієнко). 5. Худерляє хуга хуртовинна, засипає очі вщерть (І.Драч).

134. I. Прочитайте текст уголос. Визначте, які засоби милозвучності використав автор.

На небі сонце — серед нив я. Більше нікого. Йду. Гладжу рукою соболину шерсть ячменів, шовк колосистої хвилі. Вітер набива мені вуха шматками згуків, покошланим шумом. Такий він гарячий, такий нетерплячий, що аж киплять від нього срібноволосі вівса. Йду далі — киплять. Тихо пливе блакитними річками льон. Так тихо, спокійно в зелених берегах, що хочеться сісти на човен й поплисти. А там ячмін'я хилиться й тче... тче з тонких вусів зелений серпанок. Йду далі. Все тче. Хвилює серпанок. Стежки зміяються глибоко в житі, їх око не бачить, сама ловить нога. Волошки дивляться в небо. Вони хотіли бути як небо і стали як небо.

II. Приготуйтеся до докладного усного переказу уривка: поділіть текст на смислові частини, складіть план, завчіть напам'ять окремі слова та вислови.

135. Визначте, яких змін зазнала твірна основа під час творення дієслів за допомогою суфікса **-ну-**. Спробуйте пояснити причину цих змін.

Холод — холонуту, вертати — вернути, поглядати — поглянути, прив'ядати — в'янути, кидати — кинути, пригортати — пригорнути, глитати — поглинути, розвиток — розвинути, зустрічати — зустрінути.

136.. Запам'ятайте ввічливі формули прохання і при нагоді користуйтеся ними.

Пробачте, що турбую Вас. Маю до Вас прохання. Чи можу я попросити Вас? Ласкаво прошу. Можливо, Ви мені допоможете. Зробіть мені таку ласку. Я хочу попросити у Вас допомоги, поради. Будьте ласкаві, пособте мені, якщо це не завдасть Вам великого клопоту. Я буду Вам дуже вдячний за допомогу, за сприяння, за раду. — З охотою! З радістю! Із задоволенням! Я радий би Вам допомогти, але, на превеликий жаль ... Прикро мені, але... Мені незручно, але обставини склалися так, що не можу...

§ 35. Чергування у — в, і — й як засіб милозвучності мови

В українській мові в деяких словах може відбуватися чергування початкових голосних у, і із приголосними сонорними в, й: *убік — вбік, уміти — вміти, упевнений — впевнений, упертий — впертий*, применник у — в; *іти — йти, імовірний — ймовірний*, сполучник і — й.

Але чергування у — в, і — й не відбувається:

а) у словах іншомовного походження: *університет, уран, утопія, Уругвай, указ, ударник, Урал, втулка, взвод, іспит, ідилія, ірис, Італія*;

б) у деяких незапозичених словах, переважно книжного походження: *увага, угода, установа, уява, вступ, вправа, враження, вказівка, інакше, іноді*.

За допомогою чергування у — в, і — й мова усуває насамперед збіг голосних, потім — приголосних. Пауза сприймається як приголосний.

Розглянемо це на прикладах — прислів'ях.

1. *Краще синиця в жмені, ніж журавель у небі*. Щоб уникнути збігу голосних звуків, після слова *синиця* вжито форму применника в, а не у (хоч унаслідок цього й виник збіг трьох приголосних **вжм**, але ми передусім уникаємо збігу голосних); а щоб не допустити збігу приголосних, між словами *журавель* і *небі* вжито варіант применника у, а не в.

2. *У гурті й смерть не страшна*. Вжито применник у, бо він стоїть між паузою (на початку речення) і приголосним; інакше виникне немилословний збіг приголосних. І навпаки, щоб у середині речення не було збігу двох голосних, вжито не і, а й.

3. *В один чобіт дві ноги не взуєш*. Якщо на початку цього речення вжити применник у, то виникне збіг голосних. Тому тут можна вжити лише в. У слові *взуєш* вжито в, щоб так само уникнути збігу голосних.

4. *Восени і горобець багатий*. У цьому реченні після слова *восени* відповідно до змісту робиться пауза, а пауза сприймається як приголосний, тому далі вжито голосний і, а не приголосний й.

Нерідко, змінюючи форму якогось слова, доводиться міняти й голосний у, і на приголосний в, й чи навпаки: *глянув угору — глянула вгору*,

наш учитель — наші вчителі, ліс і поле — ліси й поля, дощ іде — дощ не йде.

Вживання форм сполучника **і** або **й** залежить також від змісту висловлювання. Наприклад, у виразах *війна і мир, земля і небо* вжито **і**, бо названі тут поняття протиставляються (після слів *війна, земля* робиться пауза), а в реченні *Батьки й діти зібрались у школі* протиставлення нема (після слова *батьки* пауза не робиться); тому, щоб уникнути збігу двох голосних, тут використано **й**.

Перед словами, на початку яких є звуки **в, ф** — самі чи у звукосполученнях (**св, зв, тв, дв, хв, гв, кв, сф** і под.), незалежно від характеру кінцевого звука попереднього слова, щоб уникнути збігу **вв, вф**, пишеться переважно **у**: *були у вас, події у світі, говориться у зверненні, тріщина у фундаменті, досягнення у сфері економіки*. Якщо ж попереднє слово кінчається на **в**, то перед наступним голосним вживаємо прийменник **в**, а не **у**: *був в Умані, острів в океані* (прийменник зливається з наступним, а не попереднім словом).

Перед **й, я, ю, є, ї** незалежно від характеру кінцевого звука попереднього слова, щоб уникнути збігу **йй**, вживається сполучник **і**: *Петро і Йосип, сосни і ялини, злагода і єдність, ішли і їхали*.

На початку речення перед приголосними рекомендується вживати **у** та **і**: *У Києві... У 1991 році... У наш час... Ідється про... І знову...; але перед голосними: В Україні... В інституті...*

Іноді прийменник **у** набирає форм *ув, уві*: *ув імлі, уві сні*.

Відхилення від цих правил допускається тільки в поезії та в ритмізованій прозі.

137. Виправте, де треба, порушення милозвучності і словосполучення запишіть у дві колонки: 1) ті, у яких виправлень нема; 2) ті, у які внесено виправлення.

Дякував всім, книжки й зошити, сказали би нам, знали же про це, день у день, під мною, зміг увійти, раніш і тепер, учора і сьогодні, довелось взяти, згадав відразу, з'єднались усі, угадав би, зі мною, погодились прийти, пригодилося усім, знову обізвався, ошатно вбраний, довго йшли, дерева і кущі, в'їхав у село, прийшов з школи, нога у ногу, умій же сказати, збираюся їти, сидять вдвох, думає вголос, скажу відверто, дивлюсь і думаю, в твоєму розпорядженні, дивлюсь в вікно.

Ключ. З других букв словосполучень повинен скластися вислів О.Герцена.

138. І. Прочитайте вголос уривок. Випишіть з нього всі групи слів, у яких використано засоби милозвучності.

Пізніше, ніж завжди прилетіли лелеки. Богдан виглядав їх уже цілий тиждень, по кілька разів на день питав у діда: “І коли вони вже прилетять?”, не догадуючись, що й старенькому теж не терпиться побачити їх. Обидва наївно вірили, що для того, хто побачить першого лелеку в польоті, весь рік буде щасливий. Ізранку пильно видивлялись у небо, а лелек усе не було. Та одного дня Богдан дочекався. Було це після обіду. Повернувшись зі школи,

він узявся допомагати дідові закопувати нові стовпи для плоту (старі взимку повалила вітряниця). Стали прибивати штакетини, і саме в той час Богдан глянув на сонце, аби визначити, скільки часу йому залишилося для уроків, і не повірив своїм очам — із півдня до їхнього обійстя летів лелека.

— Діду! — радісно вигукнув він. — Лелека!

Дід відклав молоток, випростався, пильно придивляючись до білого ширококрилого птаха, що опускався все нижче і, зробивши півколо над обійстям, легко опустився на гніздо, відразу ж дрібно заклацав дзьобом. Оглянув гніздо, ще поклацав і, переконавшись, що домівка ціла, знову проплив у повітрі поза городом і сів на грядці недалеко від діда та Богдана (О.Лупій).

II. Розпитайте у своїх близьких про повір'я, пов'язані з птахами, й запишіть їх. Засоби милозвучності, використані вами, підкресліть.

139. Текст запишіть під диктовку, записане уважно звірте з надрукованим, помилки, якщо вони трапляться, виправте і з'ясуйте їх.

Вогонь — про це ніхто й не здогадується — є близьким твоїм другом, з котрим уже давненько товаришуєш, піклуєшся, думаєш про нього, як про живого.

В чому живе вогонь? Як народжується, з якої причини гасне? Звідки береться вогонь у блискавиці? Як з'являється іскра з каменю, коли вдарити шматок об шматок? І як викрешує іскри підкова кінського копита?

Чому вогонь до пори, до часу дримає в соломі, дереві, торфі, вугіллі, сухому листі, яка саме таємниця спричиняється до того, що паливо спалахує, — і тоді вогонь виходить на волю, нуртує, живе якимось особливим життям, котре годі зрозуміти? Зрештою, чому він гарячий? Чому обпікає тіло?

Вогонь безстрашний, але боїться води. Куди зникає вогонь, коли в печі перестає горіти, коли згасає розкладене коло річки багаття? Адже не пропадає безслідно, бо не може він згодом з'явитися з нічого. Отже, просто зникає кудись.

Але куди? І чи здатен вогонь раптом зникнути по всьому білому світі? І що діяли б люди, якби несподівано вогонь пропав повсюдно?

Дивишся на язики полум'я, що лижуть чорні челюсті печі, і відчуваєш, що сам вогонь — це і є жива загадка і розгадка власної таємниці, тільки тобі ніяк не вдається проникнути в неї (Є.Гуцало).

Запитання для узагальнення вивченого

1. Які є три основні засоби для досягнення милозвучності мовлення?
2. Чого треба уникати насамперед — збігу голосних чи збігу приголосних?
3. Які є художні засоби милозвучності мови?
4. Для чого в українській мові існує чергування початкових звуків **у—в, і—й**? Чи в усіх словах таке чергування можливе?
5. У яких випадках після попереднього голосного вживаємо все-таки **у** та **і**, а не **в** та **й**?

БУДОВА СЛОВА І СЛОВОТВІР

§ 36. Значущі частини слова

У словах розрізняємо основу й закінчення. Основа в свою чергу може розкладатися на корінь, префікс і суфікс. Основа, корінь, префікс, суфікс, закінчення — значущі частини слова (морфеми).

1. Закінчення — це змінна частина слова, яка, утворюючи різні форми його, вказує на зв'язок між словами в реченні.

Щоб правильно визначити закінчення, треба зіставити різні форми того самого слова. Наприклад, визначаючи закінчення в слові *радісного*, зіставляємо цю форму з іншими формами того самого слова, тобто змінюємо його за відмінками, родами, числами: *радісному, радісний, радісна, радісних*. Змінилася тільки частина **-ого**. Отже, це закінчення.

Звуки, що змінюються внаслідок чергування, до закінчення не належать: *друг, друг-а, друз-і, друж-е; ок-о, в оц-і, оч-ей; дорог-а, дороз-і, доріг; сидж-у, сид-иш*.

Визначаючи закінчення, як і будь-які значущі частини слова, треба орієнтуватися не на написання слова, а на вимову, тобто на його звуковий склад. Наприклад, у слові *сім'я* закінчення **а**, а не **я**. Встановлюємо це, усно відмінюючи слово: [с'імй-а], [с'імй-і], [с'імй-у], [с'імй-ейу]. Так само: [надій-а], [надій-і], [надій-у]; [земл'-а], [земл'-у].

Якщо в змінюваному слові в якійсь його формі нема закінчення, кажемо, що це слово має нульове закінчення: *молодь, край, зошит, книжок, сімей, земель, пісень*.

Незмінні слова і незмінні форми слів не мають закінчень: *бюро, кіно, журі, кенгуру; скоро, поволі, змалку, восени; перемігши, стоячи, відпочивати*.

Основа — це частина слова без закінчення: *сонц-е, сонечк-о, сонячн-ий, прац'-а, працюй-емо, працювит-ий, мрій-а, мрій-уть, мрійн-ий, замріян-ий*.

2. Слова, що мають спільну звукову частину і близькі за значенням, називаються спорідненими (або однокореневими): *народ, народжений, народний, народність, родина, рід (роду), рідний, рідня*.

Спільна частина споріднених слів називається коренем.

Наприклад, слова *ліс, лісок, перелісок, лісник, лісовий, проліски* зв'язані між собою значенням (усі вони певним чином стосуються лісу) і мають спільну звукову частину **-ліс-**. Саме ця частина і є коренем у всіх наведених тут словах.

Голосні і приголосні звуки кореня можуть чергуватися, внаслідок чого корінь видозмінюється: *бр-ати, бер-у, ви-бир-аю, ви-бор-и, з-бір; ход-ити, ходж-у, ход'-ать, хід; їздити, виїжджати*.

3. Частина слова, яка стоїть перед коренем і надає слову нового значення або відтінку, називається префіксом.

Слова мають переважно по одному префіксу: *пере-мога, під-мога, ви-мога, з-магання, на-магання, по-магати*. Іноді в слові буває два або більше префіксів: *до-по-мога, з-не-може-кий, на-по-готові, на-в-пере-йми*.

4. Частина слова, яка стоїть між коренем і закінченням, називається суфіксом.

Суфікси бувають словотворчі і формотворчі.

Словотворчі суфікси надають слову нового значення або відтінку: *роб-от-а, роб-іт-ник, роб-оч-ий, зароб-іток, перероб-к-а, вироб-нич-ий; руч-еньк-а, руч-ечк-а, руч-ищ-е*.

До словотворчих суфіксів, а не до закінчень відносимо і застигли колишні закінчення в прислівниках: *радісн-о, згор-и, зверх-у, дочист-а, вноч-і, час-ом, зрешит-ою, по-нов-ому*.

Формотворчі суфікси творять або допомагають творити різні форми того самого слова: *зроби-ти* (неозначена форма дієслова), *зроби-в, зроби-л-а* (минулий час), *зробив-ши* (дієприслівник), *коліща — коліщ-ат-и, плем'я — плем-ен-і* (непрямі відмінки іменників IV відміни).

Суфікси іноді можуть невіддільно зливатися з коренем: *козак + ств(о) = козацтво; товариш + ськ(ий) = товариський*.

5. За будовою слова і форми слів бувають:

а) прості — в основі є лише один корінь: *повітря, сільський*;

б) складні — в основі є два, зрідка — три корені: *вітро-дви-гун, сільсько-господарський, п'ятисот-метр-овий*;

в) складені — складаються з двох і більше окремих слів: *буду читати, двадцять один, віч-на-віч*.

140. Придивіться уважно, як треба визначати будову слова. Після цього самостійно розберіть подані слова (у кожному слові спочатку знаходьте закінчення й корінь, а потім префікси й суфікси) і свій аналіз звірте з аналізом, поданим у підручнику.

Слово і його транскрипція	Основа			закінчення
	префікси	корінь	суфікси	
<i>боєць</i> [бойец']	—	бой	ец'	—
<i>побойще</i> [побойішче]	по	бой	ішч	е
<i>бійниця</i> [б'ійниц'а]	—	б'ій	ниц'	а
<i>прибій</i> [приб'ій]	при	б'ій	—	—
<i>вибоїна</i> [вибойіна]	ви	бой	ін	а
<i>б'ють</i> [бйут']	—	бй	—	ут'
<i>б'ючи</i> [бйучи]	—	бй	учи	

141*. Визначте будову поданих слів за наведеним вище зразком.

1. Слово, вислів, словник, прислів'я, безслівний, дослівно. 2. Протока, потічок, течія, текучий, стічний, витікають. 3. Сидять, сидячи, сяду, посиджу, сидло, сидіння, пересідаємо.

§ 35. Стилiстичнi засоби словотвору

Префікси й суфікси звичайно слугують для творення слів з новим значенням: *сад, садити, садовий, садівник, садіння, пересаджувати*. Разом з тим суфікси, рідше префікси можуть використовуватись і для надання слову певного стилістично-емоційного оцінного забарвлення пестливості або згрублості.

1. Для позначення позитивного ставлення до предмета і, як правило, здрібнілості використовуються суфікси із звуками **к, ц, ч**:

а) для іменників чоловічого роду **-ок, -ик, -ець, -очок, -ечок, -ичок**: *лісок, синок, пальчик, дощик, вітрець, горбочок, вершечок, котичок*;

б) для іменників жіночого роду **-к(а), -ц(я), -иц(я), -очк(а), -ечк(а), -ичк(а)**: *хмарка, ягідка, бабуця, удовиця, водиця, бджілочка, голівочка, хатиночка, річечка, донечка, сестричка*;

в) для іменників середнього роду **-к(о), -ц(е), -ечк(о)**: *вушко, личко, курчатко, винце, деревце, віконечко, словечко*; і чоловічого роду: *дядечко, батечко*.

Особливого відтінку пестливості іменникам надають:

а) суфікси **-оньк(о), -оньк(а), -еньк(о), -еньк(а)**: *соколонько, дівчинонька, брівонька, личенько, рученька, ніченька*;

б) суфікси **-усь, -ус(я), -унь, -унь(о), -ун(я)**: *дідусь, бабуся, матуся, братунь, братуньо, дідуньо, мамуня*.

Для надання відтінку пестливості в прикметниках використовуються суфікси **-еньк(ий), -есеньк(ий), -ісіньк(ий), -юсіньк(ий)**: *гарненький, більшенький, малесенький, чистесенький, білісінький, тонюсінький*.

У дитячій мові дієслова можуть діставати суфікси пестливості **-к-, -оньк-, -очк-**: *спатки, спатоньки, спаточки, їстоньки, питоньки*.

Пестливі імена творяться, як правило:

а) скороченням імені: *Аля* (від *Аліса, Аліна, Алевтина, Алла, Альбіна*), *Леся* (від *Лариса, Олександра, Олена*), *Вітя* (від *Віталій, Віктор*), *Льоня* (від *Левко, Леонід, Леонтій, Олексій*);

б) за допомогою суфіксів: *Надюня, Надюся, Надюша, Надієчка, Надюсенька*; зокрема й суфікса **-к-**: *Степанко, Іванко, Сашко, Марійка, Надійка, Оксанка*.

2. Для позначення негативного ставлення до предмета і, як правило, збільшеності найчастіше використовуються суфікси **-ищ(е), -иськ(о)**: *вітрище, морозище, бабище, хлопчисько, дідисько, вітрисько*; рідше з цією метою вживаються суфікси **-ак(а), -ук(а), -уг(а), ур(а)**: *злодіяка, розбишака, зміюка, злюка, катюга, хапуга, босяцюра*.

Прикметникам відтінку згрублості надають суфікси **-езн(ий), -елезн(ий), -ущий**: *старезний, грубезний, товстелезний, злющий, поганющий*.

3. В іменниках на позначення неповноти вияву якоїсь властивості вживаються префікси **па-, про-**: *паросток, пагорбок, паморозь, провесна, прозелень*. На позначення великої давності в іменниках і прикметниках вказує префікс **пра-**: *праліс, пращур, прадавній, правічний*.

142. Від поданих іменників та прикметників утворіть якомога більше слів з пестливим відтінком.

1. Сестра, брат, мама, тато, тітка, дядько. 2. Рідний, дорогий, гарний, теплий, сивий.

143. Прочитайте текст. Знайдіть пестливі слова і поясніть, з якою метою їх вжито.

Коли це на луці де взялась дівчина... квітки рве...

Ось баба Пріська:

— Та й пий же, матінко, — підвелась і гука: — Дівчино, винеси відерця нам!

Дівчина так швиденько травою-травою до хати, вхопила — несе. Баба й каже:

— От спасибі, доню, дай же я витягну.

А вона:

— Я сама, я сама... я за людьми так скучила.

Взяла ключ, тягне. І така — боса, в керсетині в латаній, в платочку в старенькому, а гарненька така — брівки чорненькі, оченята карі, худенька...

Витягла й підносить, і так покірливо:

— Здорові пийте.

— Спасибі, доню, дай, Боже, здоров'ячка тобі! — дякує баба, а далі: — Як же тебе звуть, доню?

— Марина.

— Хай же тобі, Маринко, Господь пошле чоловічка доброго.

А баба Омельчиха:

— То ще поки пошле, а то ось і є він, — та й моргнула на Василя, — ось ми, каже, за хлопця за цього й візьмем її.

Дівчина почервоніла-почервоніла та й очі в землю.

А Василь:

— У неї, мабуть, є й без мене... А є ж... хлопець?

Дівчина нічого. Потім так тихенько:

— Не-ма... — та спідлоба зирк-зирк на Василя (А.Тесленко).

Вправа 144. Прочитайте відповідь мовознавця на запитання журналіста. Як ви сприймаєте наведені тут слова? Зробіть висновок, як слід підходити до творення нових слів.

— Неоковирним для мене є слово *лідирувати*. Що думаєте з цього приводу?

— В українській мові є лише поодинокі слова такого типу утворення, і наше “вухо” сприймає їх як чужі. Слово *лідирувати* можна замінити синонімічними висловами *вести перед, бути попереду, бути лідером* тощо. А можна й так міркувати: твірним словом є іменник *лідер*. В українській мові доволі продуктивною є модель, за якою від іменників, що є назвами осіб, з допомогою активного суфікса -ува- (-юва-) творяться дієслова: *гончарувати, газдувати, лихварювати, мірошникувати, наймитувати, писарювати,*

директорувати, учителювати, товаришувати. То чому не можна сказати *лідерувати* і *лідерує*, якщо він лідер?

Ще одним покручем такого типу є для мене слово *репетирувати*, яке наші словники подають як відповідник до російського *репетировать*. Але тішить те, що від акторів, принаймні тих, яких знаю, я не чула *репетируємо* чи *йду репетирувати*, а природні *проводимо репетицію, йду на репетицію*.

Іще одне слово такого характеру творення — *курувати*. В українському тексті воно таки “ріже” вухо: *Перший віце-прем’єр, який раніше курував промисловість в українському уряді, тепер заявив, що дуже завантажений (З газети).* С.Карава́нський до рос. *курувать* радить вживати укр. *опікуватися, наглядати*. І це добра рада (За О.Сербенською).

§ 38. Написання складних слів і графічних скорочень

Складні слова можуть писатися разом і через дефіс.

1. Якщо складне слово утворене від підрядного словосполучення (у якому одне слово залежить від іншого), то воно пишеться разом.

Наприклад, словосполучення *варить сталь* — підрядне, бо в ньому одне слово (*варить*) головне — від нього ставимо питання (що?), а друге (*сталь*) залежне — воно відповідає на поставлене питання. Тому складне слово, утворене від такого словосполучення, пишеться разом: *сталевар*. Так само: *возить (як?) парю — паровоз; буде (що?) машини — машинобудівний; зичить (що?) добро — доброзичливий; любить (що?) волю — волелюбний; зелений (як довго?) вічно — вічнозелений; бетон (який?) із залізом — залізобетон; степ (який?) з домішками лісу — лісостеп; перекоти (куди?) полем — перекотиполе; Крим (який) північний — Північнокримський (канал).*

2. Якщо складне слово утворене від сурядного словосполучення (у якому всі слова рівноправні), то воно пишеться через дефіс.

Наприклад, словосполучення *і синій і жовтий* — сурядне, бо в ньому не можна поставити питання від одного слова до іншого. Тому складне слово, утворене від такого словосполучення, пишеться через дефіс: *синьо-жовтий*. Так само: *і світлий і зелений — світло-зелений; і блідий і рожевий — блідо-рожевий; і сніжний і білий — сніжно-білий; і кислий і солодкий — кисло-солодкий; і всесвітній і історичний — всесвітньо-історичний; і північний і східний — північно-східний; і батько і мати — батько-мати; і людина і день — людино-день.*

Проте разом пишуться *жовтогарячий, червоногарячий, глухонімий, зловорожий, хитромудрий* (у них складові частини нерівноправні).

3. Частина **пів-** звичайно пишеться разом: *піввідра, піввікна, півлимона, піваришина, півогірка, півострова* (*Вода залила півострова*), *пів’яблука, пів’їдальні*. Але з власними назвами пишеться через дефіс: *пів-України, пів-Європи, пів-Києва*. Окремо слово *пів* пишеться лиш у висловах, що позначають час: *о пів на десяту*

4. Через дефіс пишуться складні слова, утворені повторенням тих самих, синонімічних або антонімічних слів: *ходив-ходив* (означає “довго ходив”), *білий-білий* (означає “дуже білий”), *маленький-малесенький*, *злий-презлий*, *тишком-нишком*, *рано-вранці*, *без кінця-краю*, *більш-менш*, *видимо-невидимо*.

5. Через дефіс пишуться складні слова іншомовного походження, як-от: *віце-президент*, *екс-чемпіон*, *унтер-офіцер*, *генерал-лейтенант*, *прем’єр-міністр*, *соціал-демократ*, *вакуум-апарат*, *міні-фабрика*.

6. Складноскорочені слова, утворені з початкових букв або звуків, пишуться великими буквами незалежно від того, якими буквами і як пишеться повна назва (крапка між ними не ставиться): *ГЕС* (гідроелектростанція), *НАНУ* (Національна академія наук України), *ЗАТ* (закрите акціонерне товариство).

Складноскорочені слова, утворені іншими способами, пишуться малими буквами: *райдержадміністрація*, *міськвиконком*. Тільки власні назви пишуться з великої букви: *Донбас*, *Дніпрогес*; а також: *Кабмін*, *Мін’юст*.

7. Якщо слово на письмі скорочується, у кінці його ставиться крапка: *гр.* (громадянин), *напр.* (наприклад), *р.* (рік), *млн.* (мільйон), *грн.* (гривень). Проте при скорочених назвах мір крапка не ставиться: *5 кг, 10 см, 2 год 5 хв 7 сек.*

145. Складні слова запишіть у дві колонки: 1) ті, що пишуться разом; 2) ті, що пишуться через дефіс.

Оздоровчо/спортивний, здивовано/розгублений, туго/плавкий, всюди/хід, машинно/тракторний, в’єтнамсько/китайський, легко/займистий, стиснено/розмірений, тьмяно/сірий, осінньо/зимовий, сніго/затримання, м’ясо/молочний, верхо/віття, світло/жовтий, темно/синій, овоче/сховище, блідо/рожевий, пів/обличчя, одно/серійний, видно/невидимо, очисно/відновлювальний, жовто/гарячий, сніжно/білий, смагляво/лиций, кисло/солодкий, зменшено/пестливий, червоно/гарячий.

Ключ. З других букв повинен скластися вислів давньоримського історика Тацита.

146. Прочитайте речення. З’ясуйте, у яких словах частина **пів-** виконує словотвірну функцію, а в яких має значення “половина”. Пригадайте правила написання частини **пів-** разом, через дефіс і окремо.

1. На півночі зараз морози і віхоли (І.Нехода). 2. І мати не знала, де Мар’яна до півночі і з ким розмовляє? (Т.Шевченко). 3. Я півночі проплакала після тієї сперечки (Леся Українка). 4. І кожна квітка і стеблина до тебе тягнуться в півсні (В.Сосюра). 5. Надія запнула голову великою сірою хусткою, затуливши нею півобличчя (П.Автономов). 6. Вони [хмари] вже закрили півнеба. 7. Було ще рано, пів до восьмої. 8. Більше півмісяця не мати звістки з дому — важко (З тв. М.Коцюбинського). 9. Півмісяць високо плаває в чистому небі (Панас Мирний). 10. Від Лохвиці до самої Молдови пів-України — то козацькі вдови (Л.Костенко). 11. Мічурін запрошує кожного з присутніх з’їсти пів’яблука і півабрикоса нових сортів (О.Довженко).

147. Текст запишіть під диктовку (попросіть когось, щоб вам продиктував), написане уважно звірте з надрукованим, помилки, якщо вони трапляться, виправте і з'ясуйте їх.

Людина, яка втрачає своє національне обличчя, перетворюється внаслідок мовно-культурного та ідейно-політичного зросійщення на віронопідданого “хохла”, готового відмовитися від свого волелюбного духу, від традиції й мови, звичаїв, обрядів, ментальності. Загроза розчинення української людини в світі абсолютизму, феодальних порядків, іншого типу суспільної свідомості, що формувалася російським самодержавством на всіх теренах імперії й виразно засвідчувалася в лицемірстві, корисливості, розпусті, хабарництві й облудності чиновництва та новочасного панства, спонукала Івана Котляревського замислитися над станом фундаментальних основ українського національного буття. Соціально-політична ситуація, нові суспільно-державні порядки в державі поглиблювали прірву між звичайною людиною і державою, самодержавний образ якої міфологізувався, набував зловісної символічності і недосяжності. Людина маліла, дрібніла, знічувалася під загрозою закріпачення, неможливості домогтися справедливості, невміння в силу незнання дії правових механізмів цієї абсолютистсько-бюрократичної системи обстоювати свою правоту, безпорадності перед свавіллям чиновництва, яке розкошувало на вимушеному самоприниженні українця...

Що може протиставити поневолена, духовно пригнічена Україна цій деспотичній силі, яка окупувала не лише українські землі, а й національні православні святині, душу народу, переманюючи його інтелектуальну еліту, духовенство, козацьку верхівку? Як уберегти народ від внутрішньої руйнації — в характері українця поселяється покора, холопство, догідливість, підлабузництво, а поволі притлумлюється бунтарство, поривання до волі й самопожертви, ненависть до рабства. Слава предків, героїчні діяння синів України забуваються...

Зруйнована Троя, яку полишає Еней в надії відшукати-відвоювати ідеальне для справедливого життя нове місто, щось на зразок нового Рима, символізує поруйновану Україну, її величний у минулому град Київ (М.Жулинський).

Запитання для узагальнення вивченого

1.3 яких значущих частин складаються слова? Яка роль цих частин у мові?

2. Що треба брати до уваги, визначаючи будову слова, — його написання чи звуковий склад? Чому?

3. За допомогою яких засобів можна надати висловлюванню відтінку пестливості?

4. Яка є залежність між характером словосполучення і написанням складного слова, утвореного від того словосполучення?

5. Яка різниця між складноскороченими словами і графічними скороченнями? Як вони пишуться?

ЗМІНЮВАНІ ЧАСТИНИ МОВИ

Іменник

§ 39. Рід і відміни іменників

1. Рід іменників визначається, як правило, за їхніми закінченнями. Так, іменники з нульовим закінченням належать переважно до чоловічого роду (*степ, ступінь, біль, дріб, ярмарок, нежить, шампунь, ворон, Сибір*), із закінченням **-а** — до жіночого (*нива, ковила, цукерка, президія, тополя, ворона, Караганда*), із закінченнями **-о, -е** і збірні назви та назви малих істот і речей із закінченням **-а** — до середнього роду (*поле, коло, вороння, воронення, курча, горня, Внуково*).

Проте від цієї закономірності є ряд відхилень. Наприклад, іменники *собака, лелека, дядько, батько, Дніпро* всупереч закінченням відносимо до чоловічого роду (а не жіночого чи середнього). Ряд іменників з нульовим закінченням належать до жіночого роду (III відміна): *путь, ваніль, філігрань, розкіш, Керч*. Іноді спостерігаються вагання у визначенні роду. Так, слова *гандж, дрож, купіль, фальш, харч* сприймаються як іменники і чоловічого, і жіночого роду. Щоправда, іноді ця родова варіативність оформляється за допомогою закінчень: *зал і зала, клавіш і клавіша, мотузок і мотузка, пантофель і пантофля, браслет і браслетка, безлад і безладдя, свердел і свер́дло, по́куть (жіночий рід) і по́куття*.

У складних іменниках з двома компонентами рід визначається, як правило, за першим словом: *Міжнародна виставка-ярмарок пройшла успішно*. Але якщо перше слово невідмінюване, то рід визначається за другим словом: *Відкрито новий кафе-бар*.

2. Рід невідмінюваних іншомовних іменників залежить, як правило, від їхнього значення.

Назви осіб чоловічої статі належать до чоловічого роду (*мсьє, рефері, імпресаріо, тореро*), жіночої статі — до жіночого роду (*міс, леді, мадам, фрау*). Назви тварин відносимо до чоловічого роду: *жвавий поні, повільний гризлі, голосистий какаду*. Назви неістот належать до середнього роду: *шосе, кіно, таксі, меню, рагу*.

Але частина іменників має рід відповідно до роду узагальнювального слова. Сприймаються як іменники чоловічого роду назви *сулугуні (сир), шимі (танець), сироко, майстро, грего* (назви вітрів). До жіночого роду зараховують назви *цеце (муха), івасі (риба), салямі (ковбаса), кольрабі (капуста), авеню (вулиця)*. За узагальнювальним (родовим) словом визначається й рід іншомовних незмінюваних власних назв: *екзотична Гаїті (країна), гористий Гаїті (острів), красиве Сочі (місто), каламутна Сочі (річка), знаменитий Прадо (музей), відома “Вашигтон пост” (газета)*.

Рід невідмінюваних аббревіатур відповідає родові стрижневого слова: *Неподалік відкрито нову АЗС (автозаправну станцію). Ще одне ЗАТ збанкрутувало (закрите акціонерне товариство)*.

3. Деякі загальні назви осіб за професією, посадою, званням тощо можуть виступати то як іменники чоловічого роду, то як — жіночого залежно від статі особи: *наш завуч і наша завуч, бухгалтер сказав і бухгалтер сказала, тренер поспішав і тренер поспішала*. Але в офіційно-діловому мовленні, якщо не називається при цьому особове ім'я, ці назви незалежно від статі сприймаються лише як іменники чоловічого роду. Якщо ж ім'я названо, тоді рід визначається за особовим ім'ям: *Засідання проводила завуч Т.М.Яворська*.

Від деяких назв професій та посад чоловічого роду творяться за допомогою суфіксів назви жіночого роду: *учитель — учителька, лікар — лікарка, касир — касирка, продавець — продавщиця*. Проте в офіційно-діловому мовленні професії та посади жінок позначаються лише іменниками чоловічого роду: *Надати відпустку вчителю О.М.Довгій*.

Назви жіночого роду із суфіксом **-их(а)**, **-ш(а)**, а також деякі із суфіксом **-к(а)** сприймаються як стилістично знижені, просторічні: *повариха, сторожиха, бухгалтерша, директорша, директорка, математичка, завучка*.

4. Іменники, крім невідмінюваних (*шосе*), тих, що відмінюються, як прикметники (*вартувий*), і тих, що мають лише множину (*двері*), поділяються на чотири відміни. Відміни іменників розрізняються за родами й закінченнями.

До I відміни належать іменники жіночого й чоловічого роду, які в називному відмінку однини мають закінчення **-а**: *весна, пісня, лелека*.

До III відміни належать іменники жіночого роду, які в називному відмінку однини не мають закінчення **-а**: *тінь, ніч, мати*.

До IV відміни належать іменники середнього роду, які при відмінюванні приймають суфікси **-ат-**, **-ен-**: *лоша — лоша^{ти}, теля — теля^{ти}, ім'я — імені*.

До II відміни належать іменники чоловічого роду, які в називному відмінку однини не мають закінчення **-а** (*син, батько*), і середнього — які при відмінюванні не приймають суфіксів **-ат-**, **-ен-** (*село, поле, знання*).

148. Означення, що в дужках, узгодьте в роді з іменниками. Словосполучення запишіть у три колонки за родами: 1) чоловічий рід; 2) жіночий рід; 3) середній рід.

(Знебарвлений) сутінь, (пахучий) ваніль, (гнітючий) нежить, (запашний) шампунь, (знайомий) Баку, (ошатний) вуаль, (теплий) кашне, (крайній) ступінь, (довгий) путь, (могутній) Дніпро, (огорожений) авеню, (змістовний) інтерв'ю, (здоровенний) собака, (розсипаний) каніфоль, (тупий) біль, (запізнілий) рандеву.

Ключ. З других букв прикметників повинен скластися кінець вислову М.Сосюри: *“Без мови рідної, юначе, й...”*

149 Іменники запишіть у чотири колонки за відмінами: 1) I відміна; 2) II відміна; 3) III відміна; 4) IV відміна.

Клятва, земля, мати, здатність, знання, день, ося, свято, рік, ожина, удар, пам'ять, тиша, дитинча, стеля, снасть, галузь, плем'я, тьма, огріх, маля.

Ключ. З других букв повинно скластися закінчення вислову Олега Ольжича: *“В людині, затам...”*.

150. Виберіть іменники й зробіть морфологічний розбір їх за поданою нижче схемою.

1. Початкова форма: а) має закінчення; б) нульове закінчення; в) незмінюваний.
2. Назва: а) загальна; б) власна.
3. Група за значенням: а) назва істоти: 1) назва особи; 2) назва тварини; б) назва неістоти: 1) назва чітко окресленого предмета чи поняття; 2) назва нечітко окресленого предмета чи поняття.
4. Рід: а) чоловічий; б) жіночий; в) середній; г) не визначається (іменник вживається тільки в множині).
5. Відміна: а) перша (жіночого і чоловічого роду із закінченням **-а**); б) друга (чоловічого роду без закінчення **-а**, середнього роду, у якому не з'являється суфікс **-ат-** або **-ен-**); в) третя (жіночого роду без закінчення **-а**); г) четверта (середнього роду, у якому з'являється суфікс **-ат-** або **-ен-**); г) не визначається (незмінюваний, має форму прикметника або вживається тільки в множині).
6. Група (тільки іменники I та II відмін): а) тверда (з основою на твердий нешиплячий); б) мішана (з основою на твердий шиплячий та деякі на **-яр**); в) м'яка (з основою на будь-який м'який та деякі на **-ар, -ир**).
7. Відмінки: а) називний (хто? що?); б) родовий (кого? чого?); в) давальний (кому? чому?); г) знахідний (кого? що?); г) орудний (ким? чим?); д) місцевий (на кому? на чому?); е) кличний (хто? що?, вживається тільки в звертаннях).
8. Число: а) однаина; б) множина.
9. Яким членом чи частиною якого члена речення виступає?

1. Марную день на пошуки незримої німої суті в сутінках понять. 2. Руки на клавіші слова кладу. 3. Горизонт піднімає багряним ключем день — як нотну сторінку вічності. 4. Слова, як сонце, сходили в мені. Несказане лишилось несказаним. 5. Пливе над світом осінь, як медуза, і мокре листя падає на брук (З тв. Л.Костенко).

151*. Перепишіть, дописуючи пропущені букви.

1. Вона справила собі син... галіфе й червоні чоботи (В.Сосюра). 2. Могутнього потоку не вміща.. шосе, і багато верхівців скакало обабіч шляху (О.Гончар). 3. Те, що вчора було прогресом, завтра стане іхтіозавром. Життя — це божевільн.. ралі (Л.Костенко). 4. За шинквасом сиді.. в надвечірні години мадам Фелісьє (Ю.Смолич). 5. В готелі порт'є сказа.. мені, що в вітальні на мене жде якась дама (М.Трублаїні). 6. На руці в нього груб.. перстень-печатка (М.Коцюбинський). 7. Супутник на орбіту було виведено потужн.. ракетою-носієм. 8. Кіото відом.. як давня столиця Японії. 9. Створен.. 1929 року, ООН послідовно боро..ся за національне визволення України.

152*. Відредагуйте речення відповідно до вимог літературної норми.

1. Ми вдячні нашій класній керівниці Ніні Іванівні за уважне ставлення до нас. 2. Заяву треба писати на ім'я директриси. 3. Нараду проводив заступник директора О. П.Лісова. 4. Лікарка Н.В.Моторна — у відпустці. 5. Сторожиху Н.В. Шевчук за бездоганне виконання своїх обов'язків відзначити премією. 6. Довідка видана Д.Т.Павленко про те, що

вона дійсно працює бібліотекаркою ... 7. Програму вечора погодьте із заступницею директора Іриною Терентіївною.

§ 40. Відмінкові закінчення іменників II відміни

Найбільше особливостей у відмінюванні мають іменники II відміни, передусім чоловічого роду

1. Для закінчень родового відмінка однини іменників II відміни чоловічого роду властива така закономірність.

Назви чітко окреслених предметів і понять (назви істот, конкретні назви, чітко визначені терміни тощо), а також назви населених пунктів мають закінчення **-а**: *учня, студента, орла, лоба, дуба, стола, портфеля, кілограма, атома, синуса, Житомира*.

Назви річок під наголосом мають закінчення **-а** (*Дніпра́, Збруча́, Ірпеня́*, а також *Тетерева́*), не під наголосом — **-у** (*Бу́гу, Се́йму, Дуна́ю*).

Назви нечітко окреслених предметів і понять (зокрема й географічні назви), як правило, мають закінчення **-у**: *інституту, футболу, рису, болю, вітру, гуманізму, Криму, Синевиру*.

Іноді за допомогою цих закінчень розрізняємо значення іменника: *каменя́* (окремий камінь) і *каменю́* (матеріал), *листопада́* (місяць) і *листопаду́* (опадання листя), *Алжира́* (місто) і *Алжиру́* (країна).

2. У давальному відмінку однини іменники II відміни чоловічого роду назви істот мають переважно закінчення **-ові, -еві** (*батькові́, водієві́, коневі́, орлові́*), назви неістот — закінчення **-у** (*дню́, лісу́, столу́*). Але й ці іменники можуть мати закінчення **-ові, -еві**: *днєві́, лісові́, столові́*.

Іноді, щоб уникнути двозначності (*допомога заводу́* — і чия?, і кому?), вживають лише закінчення **-ові, -еві**: *допомога заводові́*. Якщо підряд стоїть кілька іменників чоловічого роду в давальному відмінку, то ці закінчення вживають впереміш: *Анатолієві́ Миколайовичу́ Кіндратенкові́*.

3. У місцевому відмінку однини іменники II відміни чоловічого роду назви істот теж мають переважно закінчення **-ові, -еві** (*при батькові́, водієві́, на коневі́, орлові́*), назви неістот — закінчення **-і** (*при дні́, у лісі́, на столі́*) або після **к**, під наголосом та з прийменником *по* — закінчення **-у** (*у будинку́, у вулиці́, у степу́, у соку́, на боку́ і на боці́, у гаю́ і у гаї́, по лісу́ і по лісі́, по столу́ і по столі́*).

4. У кличному відмінку однини більшість іменників II відміни чоловічого роду твердої групи, а також іменники на **-яр** мають закінчення **-е**: *брате́, друже́, козаче́, сержанте́, командире́, Петре́, Степане́, пісняре́, школяре́*; але як виняток мають закінчення **-у**: *тату́, сину́, діду́, дядьку́*, а також іншомовні імена з основою на **г, к, х**: *Людвігу́, Жаку́, Фрідріху́*.

Іменники м'якої й мішаної груп, а також іменники з кінцевим **к** мають, як правило, закінчення **-у**: *Василю́, Андрію́, лікарю́, товаришу́, Петровичу́, батьку́, братику́, соловейку́*; але як виняток мають закінчення **-е**: *хлопче́, молодче́*.

5. У родовому відмінку множини іменники чоловічого роду мають закінчення **-ів**: *днів, гаїв, батьків, татів* (не “тат”), *солдатів* (не “солдат”), *грамів* (не “грам”). Нульове закінчення мають лише ті іменники, що в множині втрачають суфікс **-ин-** (*киянин* — *киян*, *татарин* — *татар*) та іменники *циган, чобіт, чоловік* (у значенні “осіб”).

Іменники середнього роду в цьому відмінку мають звичайно нульове закінчення: *вікон, озер, боліт, слів, знань, бажань, облич*. Закінчення **-ів** вживається в небагатьох іменниках: *полів* (і рідко *піль*), *морів, іклів, життів, відкриттів, почуттів, платтів, сприйняття, укриттів, подвір'їв, повір'їв, верхів'їв, міжгір'їв, сузір'їв, прислів'їв, вим'їв, тім'їв*.

153. I. Текст прочитайте, визначте відміну та відмінки іменників. Поясніть вживання закінчень **-а** та **-у** в родовому відмінку однини іменників II відміни.

Ніч була гаряча, жнив'яна. Духота стояла сливе як удень. Свіжість півночі не встигла здмухнути вогню з гарячого лица степу. Павло пішов по алеї, і йому здавалось, ніби гілля в гушавині пригнічує його зверху до землі. Він перебіг садок, перескочив через тин і вийшов через вигін у степ. Од заходу потягло тихесеньким, свіжішим вітерцем. Він пішов у степ назустріч тій прохолоді. Зорі пишно сяяли в чистому небі, миготіли й бризкали світом в сухому прозорому повітрі. Метеори раз у раз спадали з неба на степ, то ніби хто кропив небо огняною водою, то ніби огняний палець велетня розпорював все небо од верху до самого низу. Зорі так ясно сяяли, що весь степ, навіть не освічений місяцем, мрів од краю до краю. Садок і церква, верби й вітряки мали якийсь фантастичний вигляд палаців, зубчастих стін. Чорнобиль, бузина коло тину здавались цілим лісом; а нарізно стоячі будяки серед степу здавались гіллястими дубами. Павло пішов у степ, і степ почав перед його очима наче оживати під впливом недавньої науки в школі, недавньої розмови й гарячих дум (І.Нечуй-Левицький).

II. Підготуйтеся до усного вибіркового переказу тексту — опису погідної літньої ночі: складіть план, вивчіть напам'ять найважливіші вислови.

154. Іменники поставте в родовому відмінку однини й запишіть у дві колонки: 1) із закінченням **-а**; 2) із закінченням **-у**.

Мудрець, щєбінь, оркестр, вогонь, індик, щупак, рогіз, атом, Новоград, серпень, опір, сюрприз, таксист, лад, оскал, вугор, Остер, схід, нуклон, ялівець, вуглець, амулет, Дон, штурвал, укол, шум, інтерес, екран.

Ключ. З перших букв прочитаєте початок вислову Олександра Олеся: “... *останні людські пориви в нас заглушить*”.

155*. Перепишіть, розкриваючи дужки.

1. В сухій (сопілка) (сонях) зітхає вітер. 2. До мене грім у хату залетів. Веселий грім з веселими (очі), з веселими (крила) поза (плечі) і з синюватим мерехтінням (брóви). 3. Дніпро мимо (круча — *в однині*) і лине — і наче не лине... 4. Весна зіткала вчора гобелен у (луг) — з (тра́ви), із (квіти), з (верболози). 5. Візантійською (синь) (волошки) дзвеніли житá. 6. Липневі (дош) — наче джунглі. 7. По блакитному (небо), що впало в (калюжа) осінні,

знову діти біжать, наче листя, що вітер мете!.. 8. Мій (вересень), оружний світлий (князь), береш оце багатство — й не журись. Слов'янською клинописною (в'язь) на (пергамент) в тому розпишись. 9. (Яблуко) на голому гіллі світяться спокійно серед (сад) в сумовитій надвечірній млі в сумовиту пору (листопад) (З тв. Є.Гуцала).

156. Іменники II відміни чоловічого поставте в кличному відмінку однини й запишіть у дві колонки: 1) із закінченням **-е**; 2) із закінченням **-у (-ю)**.

Іванович, Михайлик, Адам, Остапович, сусід, Омелян, Дорохтей, Оксентій, Майк, Ікар, Валентин.

Ключ. З других букв повинен скластися початок вислову Л.Костенко: "...в'юн**и**тися не вміє".

§ 41. Особові назви

Особова назва (ім'я, по батькові і прізвище) — невід'ємна ознака кожної людини. Повага до людини виражається насамперед у правильному вживанні її особової назви.

1. Розрізняємо офіційні й побутові (пестливі) власні назви людей.

У документах, списках, реєстрах, адресах, у пресі вживають офіційні особові назви. Імена, імена по батькові й прізвища в такому разі записують відповідно до норм українського правопису. Як неохайні, а то й зневажливі сприймаються, наприклад, записи "Олейнік Саша" чи "Колеснік Маша".

По-перше, ім'я слід ставити перед прізвищем; якщо ж ужито ім'я та ім'я по батькові, то в офіційних списках, документах їх ставлять після прізвища, у пресі — перед прізвищем. По-друге, ці імена повинні бути правильно записані. Отже, наведені вище власні назви потрібно подавати так: у пресі, коли йдеться про дітей, — *Сашко Олійник, Марійка Колесник*; коли йдеться про дорослих, — *Олександр Олійник, Марія Колесник*, або *Олександр Степанович Олійник, Марія Іванівна Колесник*, або *О.С.Олійник, М.І.Колесник* (ініціали ставляться перед прізвищем); в офіційних записах: *Олійник Олександр Степанович, Колесник Марія Іванівна*.

У звертаннях до старших людей прийнято вживати офіційні імена в поєднанні з іменем по батькові або зі словами *пане, пані, добродію, добродійко*, наприклад: *Олександр Степановичу, Маріє Іванівно; пане Олександр, пані Маріє*. У звертаннях до ровесників вживають також пестливі форми імен: *Толю, Сашко, Марійко, Лесю*.

2. Імена по батькові творяться:

а) чоловічі — за допомогою суфікса **-ович**: *Степанович, Юрійович, Васильович*; проте від шести імен — за допомогою суфікса **-ич**: *Лукич* (і *Лукович*), *Савич* (і *Савович*), *Кузьмич* (і *Кузьмович*), *Хомич* (і *Хомович*), *Ілліч* (і *Ількович*), *Якович*;

б) жіночі — за допомогою суфікса **-івн(а)**: *Юрійівна* (Юрій+івна), *Василівна, Луківна, Іллівна, Яківна*.

Від імен *Микола* і *Григорій* імена по батькові мають такі форми: *Миколайович*, *Миколаївна* (рідше: *Миколович*, *Миколівна*); *Григорович*, *Григорівна*.

3. Українські прізвища пишуться відповідно до загальних правил правопису українських слів.

Зокрема буква **и** пишеться:

а) в корені, якщо вона є в корені, від якого утворено прізвище: *Писаренко* (бо *писати*), *Кислюк* (бо *кислий*), *Мироненко* (бо *Мирон*), *Килимник* (бо *килим*), *Базилевич* (бо *Василь*);

б) у префіксі **при-**: *Присяжнюк*, *Прилипка*, *Приймак*, *Примаченко*;

в) у суфіксах **-ич**, **-ик**, **-ишин**, **-ило**, **-ина**, **-иця**, **-инський**: *Гримич*, *Улянич*, *Лісниченко*, *Олійник*, *Гаврилишин*, *Закусило*, *Щербина*, *Копаниця*, *Жулинський*.

В інших випадках пишеться буква **і**: *Різниченко* (бо *різати*), *Білокін* (бо *білий кін*), *Підлісний* (бо *під лісом*).

Так само за загальними правилами пишеться апостроф (*Дерев'янка*, *Стеф'юк*, *Карп'юк*, *Мар'яненко*, *Під'яроків*; але: *Довб'яга*, *Ужв'юк*) і м'який знак (*Степанець*, *Гуць*, *Старицький*, *Добровольський*, *Данильченко*, *Тальянчук*; але: *Гринчук*, *Панченко*, *Дяченко* (бо *дяк*), *Касяненко* (бо *Касян*), *Бондар*, *Голуб*).

4. Українські імена, імена по батькові та прізвища відмінюються як іменники відповідної відміни і групи:

Н. Олег Лукич Бондар	Любов Луківна Гуца
Р. Олега Лукича Бондаря	Любові Луківни Гуці
Д. Олегові (-у) Лукичу Бондарю (-еві)	Любові Луківні Гуці
З. Олега Лукича Бондаря	Любов Луківну Гуцу
О. Олегом Лукичем Бондарем	Любов'ю Луківною
Гущемо	
М. при Олегові Петровичу Бондарю (-еві)	при Любові Луківні Гуці
Кл. Олегу (і Олеже) Петровичу Бондарю	Любове Луківно Гуце

Не відмінюються лише жіночі прізвища на **-о** та на приголосний: *Ліна Костенко*, *Ліни Костенко*, *Ліні Костенко...*; *Мар'яна Драч*, *Мар'яни Драч*, *Мар'яні Драч...* Жіночі прізвища на **-ів** та **-ин** можуть відмінюватися й не відмінюватися: *Ганна Ковалева*, *Ганни Ковалевої*, *Ганні Ковалевій ...* і *Ганна Ковалів*, *Ганни Ковалів*, *Ганні Ковалів ...*; *Ольга Ковалишина*, *Ольги Ковалишиної*, *Ользі Ковалишиній...* і *Ольга Ковалишин*, *Ольги Ковалишин*, *Ользі Ковалишин...*

Чоловічі прізвища, які походять від назв національності, відмінюються як відповідні іменники: *Волошин* — *Волошином*, *Сербин* — *Сербином*, *Литвин* — *Литвином*. Жіночі прізвища цього типу не відмінюються: *Олена Волошин*, *Олени Волошин*, *Олені Волошин...*

157. Прочитайте уривок з оповідання Марка Вовчка “Козачка”. Проаналізуйте вживання особових назв у ньому.

Уранці йде Олеся дружок збирати...

От і повінчались; ходять по селу та на весілля запрошують. А тут проти них саме їдуть люди, — з ярмарку вертаються. І Петро Шостозуб, і Андрій Гонта, і Михайло Дідич, і ще скільки людей. Петро з сивою паровицею рушає попереду. Се був дід дуже старий, білий, а проте чуйний, високий і прямий, як явор; очі йому блискучі, як зорі; іде собі покволом та й питає стрічного чоловіка:

— А що се за весілля в нас скоїлось?

— А се, — каже той, — покійного Хмари дочка повінчалась із Іваном Золотаренком.

— Із Золотаренком? Та який же то Золотаренко?

— Кріпак, пане Петре, от, сухомлинського пана підданий.

Засмутився старий Шостозуб, дуже засмутився, і не сказав нічого, а другі так і покрикнули з жалю та з досади...

— А чому ж на весіллі не погуляти! — озвався Опанас Бобрик, узявшись у боки. — Жаль, та не вернеться! Хоч погуляймо!..

— Не звичайно жартувати, пане Опанасе, — гукнули всі разом, — коли таке діється! Ти свою сиву голову пошануй, коли не шануєш козацтва!

158*. Перепишіть речення, ставлячи особові назви в потрібному відмінку і вставляючи пропущені букви **и** та **і**.

1. Гримлять овації в колонному залі Київської філармонії. Нині це — рідний дім (Діана Петр..ненко). 2. У першому відділенні — романси (Сергій Рахманінов). 3. А далі — українські народні пісні в обробці (Леопольд Яценко). 4. Діапазон вокальної майстерності (Діана Гнатівна) надзвичайно широкий. 5. Співає ж хто: Л..тв..ненко-Вольгемут, Козловський, Гр..шко і Паторж..нський. А які декорації до цієї опери створив Петр..цький! 6. Діну взяли родичі, щоб (Поліна Дем'янівна) легше було прогодувати меншу дочку Лар..су. 7. (Сергій Павлов..ч), з вами хоче познайомитися одна людина (З тв. С.Плачинди).

159. Напишіть розповідь, у якій би було названо всіх учителів вашого класу і їхні імена, імена по батькові та прізвища стояли в різних відмінках.

Запитання для узагальнення вивченого

1. Чи завжди закінчення вказує на рід іменника?
2. Як визначається рід невідмінюваних іменників?
3. Як позначаються посади жінок в офіційно-діловому й побутовому мовленні?
4. Від чого залежить вживання закінчень **-а** та **-у** в родовому відмінку однини в іменниках II відміни чоловічого роду?
5. Які є закономірності у творенні форм кличного відмінка іменників II відміни чоловічого роду?
6. У якому порядку слід записувати імена (ініціали) і прізвища?

7. Як творяться імена по батькові? Чи є винятки у творенні імен по батькові?

Прикметник

§ 42. Значення прикметників

1. У мові прикметники вживаються з іменниками і узгоджуються з ними в роді, числі й відмінку: *широкий степ, широка дорога, широке поле, у широкому степу, на широкій дорозі, широкі поля*.

В однині прикметники можуть набувати форму чоловічого, жіночого або середнього роду. У множині рід у них не розрізняється. Прикметники мають шість відмінків: кличного, на відміну від іменників, у них немає.

Прикметники увиразнюють мову, уточнюючи поняття, названі іменниками. Наприклад, речення *У білому вбранні на білій постелі на фоні світлої стіни сидить молода щаслива мати, тримаючи немовля* (О.Довженко) без прикметників було б невиразне, малозрозуміле, позбавлене змісту.

Водночас треба пам'ятати, що надмірне нагромадження прикметників, навпаки, затемнює зміст висловлювання. Зайвих прикметників слід уникати.

У реченні прикметники виступають у ролі означення (*Чистий свіжий сніг сріблом сяє під блакитним наметом неба*. — М.Коцюбинський) або рідше — в ролі іменної частини складеного присудка (*Вода чиста-чиста та ніби аж срібна*. — С.Васильченко). Іноді прикметники набувають значення іменників: *Майбутнє* [тобто *майбутня доля*] *України залежить від нас* (З газети).

2. За значенням прикметники бувають якісні, відносні та присвійні.

Якісні прикметники називають ознаки предмета, які можуть проявлятися більшою або меншою мірою, і відповідають на питання який?: *веселий, веселіший, найвеселіший, дуже веселий; здоровий, дуже здоровий; легкий, важчий, теплий, гарячий, вузький, солодкий, зелений, червоний*.

За своєю роллю якісні прикметники поділяються на дві групи:

а) описові — називають ознаки, властиві предметам: *білий, холодний, гіркий, високий, новий*;

б) оцінні — називають ознаки, приписувані предметам: *приємний, гарний, дорогий, важливий, корисний*.

Відносні прикметники називають ознаки предмета за його відношенням до інших предметів, до дій чи обставин і відповідають на питання який? Порівняйте: *повітря в горах* — *гірське повітря*, *степ без краю* — *безкрайний степ*, *малюнок аквареллю* — *акварельний малюнок*, *посуд із глини* — *глиняний посуд*, *птах, що перелітає* — *перелітний птах*, *борщ, зварений учора* — *учораешній борщ*.

У тексті відносні прикметники взаємозамінні з іншими частинами мови. Наприклад, можна сказати: *бронзові вироби* і *вироби з бронзи*, *нічне небо* і *небо вночі*. Але іноді для правильного висловлення думки можливий

лише відносний прикметник: **Бронзовим** віком називають наступну за **мідним** віком епоху (З підручника).

Присвійні прикметники вказують на належність предмета людині, рідше тварині і відповідають на питання чий?: *Шевченкові твори, Франкова проза, Лесина думка, студентів квиток, орлині крила, ведмежий барліг.*

Присвійні прикметники теж взаємозамінні зокрема з іменниками: *батькова порада і порада батька.* Але українська мова в таких випадках надає перевагу присвійним прикметникам: *Сотників кінь* [а не *кінь сотника*] *летів у напрямі Батурина* (Б.Лепкий).

Іноді ті самі прикметники залежно від контексту можуть виступати в різних значеннях: *заячий хвіст* (чий?) — присвійний; *заяча шапка* (з якого матеріалу? з чого?) — відносний; *заяча душа* (яка?) — якісний; *бронзова ваза* (з чого?) — відносний; *бронзовий загар* (який?) — якісний.

160. І. Прочитайте текст і проаналізуйте роль прикметників у ньому (не сплутуйте прикметників з дієприкметниками!). Чи можна якісь прикметники пропустити? Чи доречно замінити їх іншими частинами мови?

На всій території України від IV тисячоліття до I тисячоліття перед Різдом Христовим існувала культура, яка дістала назву трипільської. Трипільці мешкали великими селами на берегах річок.

Їхні хати були прямокутної форми. Стіни дерев'яні, обмашені з обох боків глиною. Де бракувало лісу, житла будували з глиняних вальків, або так званого саману, на Одещині — з вапняку. Стіни нерідко бували розписані. Підлогу робили з дерев'яних колод, складених помостом, обмазаних глиною, іноді обпаленою. Вони мали всередині грубу, лави. Їхній план нагадує пізніші українські хати.

Населення трипільської культури було хліборобське. Збереглося багато кам'яних серпів з дерев'яними держакми. Були сохи, до яких впрягали волів. Сіяли пшеницю, жито, просо, ячмінь...

У трипільських знахідках зустрічаються кам'яні знаряддя високої техніки: добре обглажені, відшліфовані, просвердлені сокири, долота, ножі, серпи.

Головною прикметою трипільської культури було гончарство. У знахідках цієї культури багато різноманітного посуду, який вражає багатством форм, орнаменту. Тут зустрічаються величезні глеки і малесенькі глечики-іграшки. Трапляються подвійні глечики, такі, у яких українські селяни колись носили в поле обід.

В Україні трипільська культура збереглась у пережитках і залишила по собі виразні сліди. До недавнього часу жінки в селах розмальовували хати, комини, печі тощо. У килимарстві, гончарстві, дереворізьбі, вишивках, писанках дуже багато рослинних орнаментів, які виразно нагадують орнаменти на виробах часів трипільської культури. Український народ зберіг свою етнічну спорідненість із старожитньою людністю Праукраїни (За Н.Полонською-Василенко).

II. Підготуйте виступ на тему: "Наші далекі прародичі — трипільці".

161. І. Прочитайте уривок і визначте, які зорові, слухові, нюхові, дотикові й смакові відчуття викликає у вашій уяві цей опис. Яка роль у цьому прикметників?

Сірий, припорошений весняною пилюкою степ збігає на південь і стигне там голубим маревом; суворою лінією стоять на ньому сторожові могили, насипані, може, татарвою, а може, волелюбним козацтвом, що шаблею та мушкетом боронило оці степи від ворожих навал; весною могили оборюють, і ціле літо зеленіють вони густою пахучою травою; росте на них подорожник, біленькі невісточки, чіпкий спориш, розкішний, з гіркуватим чадним смородом полин, колючий, з могутнім стовбуром і мохнатою червоною квіткою будяк, скромні, лагідні незабудки, нерозлучні брат-і-сестра — і весняними вечорами, коли відсиріє від степової вологи земля, голублять душу і серце людини свіжі і ніжні степові запахи і тихо шепочуть трави, облиті сяйвом місяця, що, мов червона діжа, викочується з-за мовчазних могил і фарбує степ в густо-малиновий темнуватий колір. І хто зна, хто може підслухати, хто розгадає таємну мову природи, хто скаже, про що шепочуть зелені трави мовчазним чорним могилам? Може, вони повідають про те, як на них зупинялися постоем козаки, варили саламату, а кобза дзвеніла у тихе надвечір'я і то рокотала, як грім, то промовляла тихим жалем, і під той сум, під ту жалобу схиляв порубану, в шрамах, голену, з буйним оселедцем голову старий козак та згадував вірне товариство, що полягло десь під Кафою або Трапезундом. (Григорій Тютюнник)

ІІ. Приготуйтеся до докладного усного переказу уривка: складіть план тексту, запам'ятайте окремі вислови, речення.

162. Перепишіть уривок, вставляючи замість трьох крапок пропущені прикметники, подані в довідці. Що прикметники додали текстові?

... пухом вкрилось ... гілля, й гілочки полагіднішали й подобрішали, немов тихенько радіють, немов по-своєму всміхаються. Кожна верба — немов ... хмара пуху, що її тримає вкупі якась ... сила, ось-ось він розлетиться, вже й почав падати по пушинці-другій. І не хочеться вірити, що мине кілька днів, і цей ... пух перетвориться на листя, воно потемнішає, здаватиметься не таке ..., і вже верби не ввижатимуться хмарами, що посідали на землю, а просто — ... деревами, та й годі (Є. Гуцало)

Довідка. Ясним зеленим, вербове, зелена, дивовижна, вербовий, легке, весняними.

163. Виберіть прикметники й зробіть морфологічний розбір їх за поданою нижче схемою.

1. Розряд за значенням: а) якісний, б) відносний, в) присвійний.
2. Ступінь порівняння (якщо це якісний прикметник): а) вищий; б) найвищий.
3. Група відмінювання: а) тверда; б) м'яка.
4. Рід прикметника: а) чоловічий; б) жіночий; в) середній; г) рід не визначається (у множині).
5. Відмінок прикметника: а) називний; б) родовий; в) давальний; г) знахідний; г) орудний; д) місцевий.
6. Число прикметника: а) одна; б) множина.
7. Яким членом речення виступає?

1. Що вибереш: чи образ бездоганний, а чи прообраз для всіх один? Міцніша — віра і дзвінкіший — чин за словоблудіє і за тимпани. 2. Наш табір між чагарниками, і синя — лінія лісів. 3. Все бурливіші крила негоди, і тривожніший все я, ждучи: вік героїв величний надходить, і щоночі на небі мечі. 4. Ім'ям невблаганним свободи здолали ми й кинули ниць понурі карпатські проходи, асфальти далеких столиць. 5. Не повітря — найтонші звуки, не долина — блакитний дим. І весни пустотливі руки у волоссі моїм (Олег Ольжич).

§ 43. Ступені порівняння якісних прикметників.

Є дві форми ступенів порівняння прикметників: проста й складена.

1. Проста форма вищого ступеня порівняння прикметників твориться за допомогою суфіксів **-іш-** або **-ш-**.

При творенні вищого ступеня за допомогою суфікса **-іш-** основа прикметника залишається без зміни: *стрункий* — *стрункіишій*, *слизький* — *слизькіишій*, *тугий* — *тугіишій*.

При творенні вищого ступеня за допомогою суфікса **-ш-** основа прикметника може зазнавати певних змін, а саме:

а) суфікси **-к-**, **-ок-**, **-ек-** випадають: *солодкий* — *солодиший*, *глибокий* — *глибиший*, *широкий* — *шириший*, *далекий* — *далиший*;

б) кінцеві приголосні основи **г, з, ж** разом із суфіксом **-ш-** змінюються на **-жч-** (**г, з, ж + ш = жч**) — таких прикметників є сім: *тяжкий* — *тяжчий*, *важкий* — *важчий*, *близький* — *ближчий*, *низький* — *нижчий*. *вузький* — *вужчий*, *дужий* — *дужчий*, *дорогий* — *дорожчий*; винятки: *легкий* — *легиший*, *довгий* — *довиший*;

в) кінцевий приголосний основи **с** разом із суфіксом **-ш-** змінюється на **-щ-** (**с + ш = щч**) — таких прикметників є три: *високий* — *вищий*, *товстий* — *товщий* (і *товстіиший*), *красивий* — *кращий*.

В інших випадках основа прикметника (принаймні на письмі) залишається без зміни: *багатий* — *багатиший*, *молодий* — *молодиший*. У вимові звукосполучення **тш, дш** звучать як [чш], [дж]: [багачший], [молоджший].

Вищий ступінь кількох прикметників утворюється від інших основ, а саме: *добрий*, *хороший* — *ліпший*, *кращий*; *гарний* — *кращий*; *поганий* — *гірший*; *великий* — *більший*; *малий* — *менший*.

Проста форма найвищого ступеня прикметників утворюється від простої форми вищого ступеня додаванням префіксів **най-**, **щонай-**, **якнай-**: *стрункіиший* — *найстрункіиший*, *швидиший* — *найшвидиший*, *нижчий* — *найнижчий*, *кращий* — *щонайкращий*, *гірший* — *якнайгірший*.

2. Складена форма вищого і найвищого ступенів порівняння прикметників в українській мові вживається рідко — переважно в науковому й офіційному стилях. Вона утворюється за допомогою слів *більш*, *менш*, *найбільш*, *найменш*, які ставляться перед звичайною формою прикметника: *розвинений* — *більш розвинений* (але не “більш розвиненіший”), *найбільш*

розвинений (але не “самий розвинений”); світлочутливий — менш світлочутливий, найменш світлочутливий.

3. Різну міру якості можна передавати не тільки за допомогою ступенів порівняння, а й за допомогою різних суфіксів, префіксів та відповідних слів.

Велика міра якості може передаватися за допомогою:

а) префіксів **пре-, пра-, все-, над-, за-**: *премудрий, прадавній, всесильний, надчутливий, завузький*;

б) суфіксів **-ущ-, -уч-, -езн-, -анн-, -енн-**: *багатющий, холоднючий, величезний, незрівнянний, незбагненний, нескінченний*;

в) оцінних слів *дуже, вкрай, особливо, надзвичайно, занадто*: *дуже вигідний, вкрай потрібний, особливо корисний, надзвичайно популярний, занадто впертий*.

Зменшена міра якості може бути передана за допомогою:

а) суфіксів **-уват-, -ав-**: *теплуватий, темнуватий, білявий, золотавий*;

б) оцінних слів *трохи, ледь, не дуже*: *трохи вогкий, ледь теплий, не дуже свіжий*.

4. Прикметники у формі вищого й найвищого ступенів порівняння, як і в звичайній формі, змінюються за родами, відмінками й числами: *дорожчий, дорожча, дорожче, дорожчі; дорожчого, дорожчому* і т.д.

Коли порівнюються два предмети, при прикметникові у формі вищого ступеня обов’язково вживаються прийменники *від, за, проти, порівняно з* та сполучники *ніж, як*: *Що стрункіше від тополі? (П.Тичина). Тиша була страшнішою за бурю (Ю.Яновський). Немає мудріших, ніж народ, учителів (М.Рильський).*

164. I. Прочитайте речення, знайдіть у них прикметники, вжиті у вищому й найвищому ступенях порівняння і поясніть їхній правопис та вживання.

1. Після бур ми ще дужчими стали (В.Сосюра). 2. Яка була річка! Найпрекрасніша з усіх плинучих річок. 3. А що є на світі радіснішого й приємнішого, ніж добра робота? 4. З жальним подивом вдивляється мандрівник в найдорожчі місця серед рідних руїн і нічого вже не впізнає навколо. 5. Річка й озера були глибші, риба більша й смачніша, а що вже грибів і ягід у лісі — не переносити, та й ліси були густіші, трави — вуж не пролізе (З тв. О.Довженка). 6. Гарячіше сонце в нашому дитинстві, ласкавіше, голубіше, ближче небо, золотіші зорі, різноманітніший, цікавіший, багатший увесь широкий світ (С.Васильченко). 7. Вечоріло вже, ще нижчим стало осіннє небо над Перекопом (О.Гончар). 8. Дихаю найдорожчим у світі чистим степовим повітрям (О.Донченко).

II. Речення запишіть під диктовку, написане уважно звірте з надрукованим, помилки, якщо вони трапляться, виправте й з’ясуйте їх.

165*. Усуньте помилки у вживанні вищого й найвищого ступенів порівняння прикметників.

1. Після Різдва дні стають усе більш довші. 2. З усіх моїх цьогорічних мандрівок самою цікавою була подорож у Карпати. 3. Це був мій найбільш гарний відпочинок. 4. Найприємніше для мене заняття — робота в саду. 5.

Троянда — сама красива квітка серед усіх квіток. 6. Який засіб проти шкідників саду найбільш ефективний? 7. Дніпро більше Дністра. 8. Сестра старша мене на три роки. 9. Мій самий улюблений вид спорту — художня гімнастика.

166. Поясніть значення й правопис слів *ближчати* і *блищати*, *нижчати* і *нищити*.

167. Прочитайте, запам'ятайте і при нагоді використовуйте поздоровлення й побажання з різних приводів.

Прийміть мої якнайтепліші вітання зі святом! Зичу вам усяких гараздів, успіхів, добра і щастя! Прийміть мої якнайщиріші побажання щастя й добра! Щиросердечно віншую зі святом! Від щирого серця вітаю Вас! Посилаю Вам щонайсердечніші мої побажання міцного здоров'я, усяких удач і радості! Щастя Вам, Боже, на добре діло! Хай Вам Бог посилає якнайкращого здоров'я і творчих успіхів! Пошли, Боже, добро у Вашу хату! Хай добро не оминає Вашої оселі! Хай у Вашому житті квітує радість, щастя плине рікою і ніколи не буде смутку! Дай Вам, Боже, з роси і води! З роси і води Вам! Будь здорова, як вода, а щаслива, як зоря! Будь здорова, як риба, гожа, як вода, працююча, як бджола, багата, як земля! Хай збудуться всі твої мрії! Хай тобі щастить у всякому доброму ділі!

§ 44. Творення відносних прикметників

Відносні прийменники творяться переважно від іменників — загальних і власних назв — та дієслів.

1. Від загальних назв відносні прикметники творяться найчастіше за допомогою суфіксів:

а) **-ов(ий)** з варіантом **-ев(ий)**: *лісовий, степовий, річковий, зимовий, службовий, бронзовий, життєвий, овочевий, кінцевий*;

б) **-н(ий)**: *народний, мідний, професійний, шкільний, хатний, дорожній*; якщо твірна основа закінчується на **н**, то виникає подвоєння букв **-нн-**: *туманний, віконний, монотонний, осінній*; якщо твірна основа закінчується збігом приголосних, то між ними може з'являтися вставний **о** або **е**: *церковний, молитовний, пісенний, земельний, торговельний*;

в) **-ян(ий)**, після шиплячих **-ан(ий)**, у яких **н** не подвоюється: *дерев'яний, солом'яний, морквяний, рядняний, дощаний, піщаний, кожушаний*;

г) **-ськ (ий)**, який, зливаючись з кінцевими основи **г, з, ж**, перетворюється на **-зьк(ий)**, а зливаючись із **к, ц, ч**, перетворюється на **-цьк(ий)**: *людський, студентський, морський, варязький, козацький*;

г) від іншомовних слів — **-ичн(ий)** з варіантом **-ічн(ий)**: *історичний, категоричний, атлетичний, біологічний, ритмічний*.

2. Від власних географічних назв відносні прикметники творяться за допомогою суфікса **-ськ(ий)**, який, зливаючись з кінцевим приголосним основи, має ще варіанти **-зьк(ий)**, **-цьк(ий)**: *прип'ятський, черкаський, бузький, запорізький, гадяцький, кагарлицький*. Причому голосні **о, е** перед

цим голосним чергуються з **і**: *Золотоноша* — *золотоніський*, *Гуляйполе* — *гуляйпільський*, *Лозова* — *лозівський*, *Мукачеве* — *мукачівський*; але в іншомовних назвах ці голосні зберігаються: *Ростов* — *ростовський*, *Габрово* — *габровський*, *Сараєво* — *сараєвський*. Суфікси **-к-**, рідше **-ц-**, як правило, випадають: *Боярка* — *боярський*, *Романівка* — *романівський*, *Капустинці* — *капустинський*, *Васютинці* — *васютинський*.

Іноді між твірною основою і суфіксом **-ськ(ий)** вставляється ще суфікс:

а) якщо назва має форму множини, — **-ів-**: *Чабани* — *Чабанівський*, *Москаленки* — *москаленківський*, *Зубані* — *зубанівський*, *Іваничі* — *Іваничівський*, *Турбаї* — *турбайвський*; а також в окремих випадках: *Маячка* — *маячківський*, *Толока* — *толоківський*, *Рудка* — *рудківський*, *Хрещате* — *хрещатівський*, *Високе* — *високівський*, *Златоуст* — *златоустівський*; але: *Кобеляки* — *кобеляцький*, *Маневичі* — *маневицький*, *Озютичі* — *Озютицький*;

б) якщо назва має закінчення **-а (-я)**, — **-ян-**, після шиплячих **-ан-**: *Десна* — *деснянський*, *Келеберда* — *келебердянський*, *Теребовля* — *теребовлянський*, *Ружа* — *ружанський*, *Будища* — *будищанський*, *Заріччя* — *зарічанський*; а також: *над Дніпром* — *наддніпрянський*;

в) якщо назва має закінчення **-е**, — **-ен-**: *Красне* — *красненський*, *Рівне* — *рівненський*, *Ставище* — *ставищенський*, *Нижнє* — *нижненський*; а також: *Керч* — *керченський*;

г) якщо назва іншомовна з кінцевим голосним, — переважно **-ин-**: *Ялта* — *ялтинський*, *Аляска* — *аялскинський*, *Баку* — *бакинський*, *Сочі* — *сочинський*; але: *Чукотка* — *чукотський*, *Балта* — *балтський*, *Тбілісі* — *тбіліський*.

3. Від дієслів відносні прикметники творяться переважно:

а) додаванням до основи інфінітива (частина неозначеної форми без суфікса **-ти**) суфікса **-льн(ий)**: *копіюва(ти)* — *копіювальний*, *орошува(ти)* — *орошувальний*, *проща(тися)* — *прощальний*, *точи(ти)* — *точильний*, *живи(ти)* — *живильний*;

б) за допомогою суфікса **-н(ий)**: *навивати* — *навивний*, *орати* — *орний*, *запобігати* — *запобіжний*, *перелітати* — *перелітний*, *переломити* — *переломний*, *пити* — *питний*;

в) зрідка за допомогою суфікса **-ч(ий)**: *творити* — *творчий*, *дарувати* — *дарчий*, *вірити* — *вірчий*.

168*.. Від поданих іменників утворіть відносні прикметники й запишіть у три колонки: 1) із суфіксом **-ян-**; 2) із суфіксом **-ов-** (**-ев-**); 3) із суфіксом **-н-**.

Неділя, алича, цитрус, морква, олово, емаль, атом, доба, рік, озеро, ужиток, овес, дорога, увага, шагреня, аметист.

Ключ. З перших букв повинен скластися вислів В.Сосюри.

169.. Від поданих географічних назв утворіть відносні прикметники й запишіть їх у три колонки: 1) ті, у яких звукосполучення **-ськ-** стоїть безпосередньо після голосного (прикметників, у яких **-ськ-** стоїть після приголосного, не записуйте); 2) ті, у яких

внаслідок злиття двох приголосних виникло звукосполучення **-цьк-**; 3) ті, у яких виникло звукосполучення **-зьк-**.

Ялпуг, Ідриця, Озгоруш, Лохвиця, Іртиш, Волноваха, Брест, Лютіж, Збруч, Обідус, Здвиг, Рига, Кременчук, Онега, Токмак, Сиваш, Кітеж.

Ключ. З других букв повинен скластися початок вислову О.Підсухи: "... — і забудь".

170*.. Від поданих географічних назв утворіть відносні прикметники й запишіть їх у чотири колонки — утворені за допомогою: 1) лише суфікса **-ськ-**; 2) суфікса **-івськ-**; 3) суфікса **-янськ-** (**-анськ-**); 4) суфікса **-енськ-**.

Ятрань, Яблучне, Трипілья, Іваничі, Скипча, Думне, Нехайки, Лисича, Ставище, Шевченкове, Зборів, Близнюки, Нижнє, Сміла, Хитці, Фастів.

Ключ. З других букв повинно скластися закінчення вислову В.Симоненка: *"Мало великим себе уявити, ..."*

171. І. Прочитайте уривок, знайдіть у ньому відносні прикметники і з'ясуйте, як вони утворилися.

Серед безлюдних просторів, морозом окутих, засипаних мертвим снігом-піском, білим та холодним, по хуторах і селах світилися привітні небуденні вогні.

Рік од року, довгі віки, серед самої глухої ночі-зими, коли, здається, і сміх, і пісню, і всі радощі людські закус, замурує в крижану дулевину, погасить у людських кублах останні вогні й оповіє їх у довічну темряву, — по всіх неосяжних просторах степів поміж сонними борами, по всіх закутках, де тільки притаїлись людські житла, всі разом, немов по захованих дратах, світилися вони, радісні живі.

Боязко заблимали вогні десь і на дні глибокої степової балки, самотної на далекому степу.

Десяток убогих хаток визирали із заметів, мов нори степових звірів, а поміж ними лунав веселий гомін: веселою, ясною марою вертиться по хуторі різнокольорова зізда, лящать бадьорі пісні про райські сади, про золоті розкоші.

Здається, повійнуло на завмерлий хутір з вікової давнини казковим сном, чарівним і теплим.

А кругом балки в грізне військо вирядилися тіні всякого страхіття й примар з відьмами й мерцями, з усіма витворами темної ночі; заворушилися, стурбовані світлом і радістю, озброїли свої сили проти радісного свята.

І зашумів люто вітер із степу, — із свистом, із диким гуком метнулася на хутір разом із ним темна сторожа, подула холодом, війнула снігом, накинула темне рядно. Стало порожньо й сумно.

Тільки сила ворожа гасає, лютує в темряві...

... Колядники увіходили в свій хутір тісним гуртком. Упівголоса велася цікава розмова. Забігали одно перед другим наперед, товпились коло того, хто розказував. І в цікавих блискучих очах ще одсвічували в усіх таємниці різдвяної ночі (С.Васильченко).

ІІ. Приготуйтеся до докладного усного переказу уривка: поділіть текст на смислові частини, складіть план, вивчіть напам'ять ключові речення.

172. З'ясуйте, як у вашій місцевості творять відносні прикметники від власних географічних назв. Які закономірності при цьому спостерігаються? Свої висновки й приклади до них запишіть.

§ 45. Творення і вживання присвійних прикметників

Присвійні прикметники творяться майже виключно від назв осіб, рідко — від назв тварин. Вживання суфіксів тут зумовлюється відміною іменника, від якого творимо присвійний прикметник.

1. Від іменників I відміни присвійні прикметники творяться за допомогою суфікса **-ин-**, причому кінцеві твірної основи **г, к, х** чергуються із **ж, ч, ш**: *Тетяна — Тетянин, Тетянка — Тетянчин, Таня — Танин, Микола — Миколин, Коля — Колин, Ольга — Ольжин, дочка — доччин, свекруха — свекрушин*.

Суфікс **-ін-** вживається тільки в прикметнику *Іллін* та після звуку **й**: *Надія — Надійн, Дар'я — Дар'їн*.

Від іменника III відміни *мати* присвійний прикметник — *материн*, застаріле *матерній*.

2. Від іменників II відміни присвійні прикметники творяться за допомогою суфікса **-ів (-ов-.-ев-)**.

Вживання **-ов-** та **-ев-** залежить від групи іменника:

а) від іменників твердої групи присвійні прикметники творяться за допомогою суфікса **-ів, -ов-**: *Тарас — Тарасів* (не “Тарасовий”), *Тарасова; батько — батьків, батькова; командир — командирів, командирова;*

б) від іменників м'якої та мішаної груп присвійні прикметники творяться за допомогою суфікса **-ів, -ев-**: *коваль — ковалів* (не “ковалевий”), *ковалева; Сергій — Сергійв, Сергієва; лікар — лікарів, лікарєва; Кайдаш — Кайдашів, Кайдашева; школяр — школярів, школярева*.

3. Від назв тварин присвійні прикметники творяться по-різному: *птах — пташиний, соловей — солов'їний, горобець — горобиний, гороб'ячий; лисиця — лисячий, заєць — заячий. вовк — вовчий, ведмідь -- ведмежий*.

4. Присвійні прикметники повністю (незалежно від вимови) зберігають особливості написання іменників, від яких вони утворені (позначається лише чергування приголосних у кінці основи): *Пріська — Прісьчин, кицька — кицьчин, Вутанька — Вутаньчин, Маланка — Маланчин, Параска — Парасчин* [парашчин], *невістка — невістчин* [нев'ішчин].

5. Присвійні прикметники вживаються:

а) на позначення належності предмета особі: *Петрів зошит, Маріїна сумка, материне слово*; рідко — тварині: *соловейків спів, ластівчине гніздо*;

б) у термінологічних словосполученнях (пишуться з малої букви): *базедова хвороба, антонів вогонь, торрічеллієва пустота, архімедова спіраль*;

в) у крилатих висловах (пишуться з малої букви): *ахіллесова п'ята, дамоклів меч, сізіфова праця, дем'янова юшка, крокодилові сльози*.

Деякі присвійні прикметники перейшли в іменники і вживаються тепер:

а) як назви населених пунктів: *Київ* (місто Кия), *Львів*, *Васильків*, *Сватове*, *Пирятин*, *Малин*, *Гречине*;

б) як прізвища: *Ковалів*, *Щоголів*, *Іванишин*, *Ковалишин*.

173. Прочитайте речення, виписані з повісті І.Нечуя-Левицького “Кайдашева сім’я”. Опишіть особливості творення й правопису присвійних прикметників, використовуючи для прикладів присвійні прикметники з наведених речень..

1. Коло повітки на току два Кайдашеві сини, молоді парубки, поправляли поди під стіжки: жнива кінчались, і наставала возовиця. Старшого Кайдашевого сина звали Карпом, меншого — Лавріном. 2. То бери Мотрю, Довбишеву старшу дочку. 3. Лаврінові слова запали Карпові в душу. 4. Карпо йшов помаленьку, скося поглядаючи на Довбишів двір. 5. Діло ніби горіло в Мотриних руках. 6. “Чия ж вона дочка?” — “Балашева. Її звуть Мелашкою”. — “Чи ти ж знаєш, що за люди, ті Балаші? Чи ти ж знаєш Мелацині норови?” 7. Лаврін обтер своїм рукавом гарячого Мелациного лоба... Свекрушин докір полетів проз її вуха й не зачепив душі. 8. І знов в Кайдашевій хаті почалася колотнеча. 9. В хаті всі слухали Палажчину розмову. 10. Саме того вечора Лаврінів кабанчик просунув рилом тин та побіг у Мотрину картоплю. 11. Це, мабуть, рябий Парасчин кнур?

174. Від поданих імен утворіть присвійні прикметники в називному відмінку множини (чий?) і запишіть у три колонки: 1) з суфіксом **-ин-**; 2) із суфіксом **-ов-**; 3) із суфіксом **-ев-** (**-єв-**). Прикметників із суфіксом **-ін-** (**-їн-**) не виписуйте.

Роман, Каміла, Назарій, Єремія, Раїса, Іван, Данило, Еміль, Матяш, Ася, Назар, Остромир, Андрій, Григир, Остап, Юзя, Єрмолай.

Ключ. З перших букв повинно скластися закінчення вислову Лесі Українки: “*Лежачим ...*”

175. Утворіть присвійні прикметники від імен ваших рідних, знайомих і запишіть їх у називному відмінку чоловічого й жіночого родів.

Запитання для узагальнення вивченого

1. Яка роль прикметників у мові?
2. Які є розряди прикметників за значенням і які їхні особливості?
3. Які зміни відбуваються при творенні вищого ступеня порівняння прикметників за допомогою суфікса **-ш-**?
4. Які є способи позначення різної міри якості?
5. За допомогою яких суфіксів творяться відносні прикметники?
6. Які є особливості у творенні відносних прикметників від власних географічних назв?
7. Як залежить творення присвійних прикметників від відміни й групи іменника?

Числівник

§ 46. Розряди і відмінювання числівників

Числівники за значенням поділяються на кількісні, які відповідають на питання скільки? (*один, дві треті, п'ятеро, кілька*), й порядкові, які відповідають на питання котрий? (*перший, другий*).

1. Кількісні поділяються на:

- а) власне кількісні: *один, два, три, сто, двісті, мільйон*;
- б) дробові: *одна друга, три десяті, п'ять десятих*;
- в) збірні: *двоє, обидва, обоє, троє, п'ятеро, десятеро, тридцять* (далі збірні числівники не творяться);
- г) неозначено-кількісні: *багато, кілька, кільканадцять, кількадесят, кількасот*.

Кількісні числівники відмінюються за шістьма різними зразками.

Перший тип становить числівник *один*, який змінюється за родами, числами й відмінками, як займенник *той*.

Відмінки	Однина		Множина
	чоловічий рід	жіночий рід	
Н.	<i>один</i>	<i>одна</i>	<i>одні</i>
Р.	<i>одного</i>	<i>однієї, одної</i>	<i>одних</i>
Д.	<i>одному</i>	<i>одній</i>	<i>одним</i>
З.	як у Н. або Р.	<i>одну</i>	як у Н. або Р.
О.	<i>одним</i>	<i>однією, одною</i>	<i>одними</i>
М.	<i>(на) одному, однім</i>	<i>(на) одній</i>	<i>(на) одних</i>

Примітка. У середньому роді в називному й знахідному відмінках цей числівник має дві форми: *одне* і *одно*.

Другий тип становлять числівники *два, три, чотири, кілька, багато* та всі збірні. У збірних числівниках у непрямих відмінках суфікс **-еро** відпадає.

Відмінки	<i>Два, двоє</i>	<i>Три, троє</i>	<i>Чотири, четверо</i>	Збірний
Н.	<i>два, дві, двоє</i>	<i>три, троє</i>	<i>чотири, четверо</i>	<i>п'ятеро</i>
Р.	<i>двох</i>	<i>трьох</i>	<i>чотирьох</i>	<i>п'ятьох</i>
Д.	<i>двом</i>	<i>трьом</i>	<i>чотирьом</i>	<i>п'ятьом</i>
З.	як у Н. або Р.	як у Н. або Р.	як у Н. або Р.	як у Н. або Р.
О.	<i>двома</i>	<i>трьома</i>	<i>чотирма</i>	<i>п'ятьома</i>
М.	<i>двох</i>	<i>трьох</i>	<i>чотирьох</i>	<i>п'ятьох</i>

Усі числівники цього типу в родовому й місцевому відмінках мають закінчення **-ох**, у давальному — **-ом**, в орудному — **-ома**. Лише числівники *чотири (четверо)* і *багато* в орудному відмінку мають закінчення **-ма**: *чотирма, багатьма* (і *багатьома*).

Третій тип становлять числівники *п'ять, шість... двадцять, тридцять, п'ятдесят, шістдесят, сімдесят, вісімдесят, кільканадцять, кількадесят*. У складних числівниках цього типу відмінюється тільки друга частина.

Н.	<i>п'ять</i>	<i>шість</i>	<i>сім</i>	<i>вісім</i>	<i>п'ятдесят</i>
Р.	<i>п'яти</i>	<i>шести</i>	<i>семи</i>	<i>восьми</i>	<i>п'ятдесяти</i>
Д.	<i>п'яти</i>	<i>шести</i>	<i>семи</i>	<i>восьми</i>	<i>п'ятдесяти</i>
З.	<i>п'ять</i>	<i>шість</i>	<i>сім</i>	<i>вісім</i>	<i>п'ятдесят</i>
О.	<i>п'ятьма</i>	<i>шістьма</i>	<i>сьома</i>	<i>вісьма</i>	<i>п'ятдесятьма</i>
М.	<i>п'яти</i>	<i>шести</i>	<i>семи</i>	<i>восьми</i>	<i>п'ятдесяти</i>

Усі числівники цього типу в родовому, давальному й місцевому відмінках мають закінчення **-и**, а в орудному — **-ма**.

В основах числівників *шість*, *сім* і *вісім* при відмінюванні відбувається чергування голосних.

Допускається змішування відмінкових форм власне кількісних і збірних числівників: *за сьома замками* і *за сімома замками*, *у п'яти кімнатах* і *в п'ятьох кімнатах*. Але таке змішування недопустиме у відмінкових формах дробових числівників (*п'яти десятих*, а не “п'ятьох десятих”), назв сотень (*п'ятисот*, а не “п'ятьохсот”) тощо.

Четвертий тип становлять три числівники: *сорок*, *дев'яносто*, *сто*. В усіх відмінках, крім називного й знахідного, вони мають закінчення **-а**: *близько сорока днів*, *з дев'яноста робітниками*, *у ста будинках*.

П'ятий тип становлять назви сотень: *двісті* — *дев'ятсот*, *кількасот*. У цих числівниках змінюються обидві частини: перша, як власне кількісний числівник другого або третього типу, а друга — як іменник *місто* в множині. Пишуться вони разом.

Н.	<i>три міста</i>	<i>триста</i>	<i>п'ять міст</i>	<i>п'ятсот</i>
Р.	<i>трьох міст</i>	<i>трьохсот</i>	<i>п'яти міст</i>	<i>п'ятисот</i>
Д.	<i>трьом містам</i>	<i>трьомстам</i>	<i>п'яти містам</i>	<i>п'ятистам</i>
З.	<i>три міста</i>	<i>триста</i>	<i>п'ять міст</i>	<i>п'ятсот</i>
О.	<i>трьома містами</i>	<i>трьомастами</i>	<i>п'ятьма містами</i>	<i>п'ятьмастами</i>
М.	<i>(у) трьох містах</i>	<i>трьохстах</i>	<i>(у) п'яти містах</i>	<i>п'ятистах</i>

Шостий тип становлять числівники *нуль*, *тисяча*, *мільйон*, *мільярд*, що відмінюються за відмінками й числами, як іменники відповідної відміни і групи, до яких ці числівники подібні.

2. Порядкові числівники змінюються за родами, числами й відмінками, як прикметники. Числівник *третій* змінюється, як прикметники м'якої групи, решта — як прикметники твердої групи.

3. У дробових числівниках перша частина відмінюється, як кількісний числівник відповідного типу, друга — як порядковий.

Н.	<i>одна третя</i>	<i>дві п'яті (п'ятих)</i>	<i>сім десятих</i>
Р.	<i>однієї третьої</i>	<i>двох п'ятих</i>	<i>семи десятих</i>
Д.	<i>одній третій</i>	<i>двом п'ятим</i>	<i>семи десятим</i>

З.	<i>одну третю</i>	<i>дві п'яті</i>	<i>сім десятих</i>
О.	<i>Однією третьою</i>	<i>двома п'ятими</i>	<i>сьома десятими</i>
М.	<i>(в) одній третій</i>	<i>(у) двох п'ятих</i>	<i>(у) семи десятих</i>

176. Провідмініайте самостійно числівники 256 і 777, а потім уважно звірте свій запис із поданим нижче відмінюванням цих числівників. Особливу увагу зверніть на орудний відмінок.

Н. <i>двісті п'ятдесят шість</i>	<i>сімсот сімдесят сім</i>
Р. <i>двохсот п'ятдесяти шести</i>	<i>семисот сімдесяти семи</i>
Д. <i>двомастами п'ятдесяти шести</i>	<i>семистам сімдесяти семи</i>
З. <i>двісті п'ятдесят шість</i>	<i>сімсот сімдесят сім</i>
О. <i>двомастами п'ятдесятьма</i>	<i>сьомастами сімдесятьма</i>
	<i>шістьма</i> <i>сьома</i>
М. <i>(на) двохстах п'ятдесяти шести</i>	<i>семистах сімдесяти семи</i>

177. Провідмініайте самостійно дробові числівники *одна третя*, *сім десятих* і *вісім сотих*, а потім уважно звірте свій запис із поданим нижче відмінюванням цих числівників. Особливу увагу зверніть на орудний відмінок.

Н. <i>одна третя</i>	<i>сім десятих</i>	<i>вісім сотих</i>
Р. <i>однієї третьої</i>	<i>семи десятих</i>	<i>восьми сотих</i>
Д. <i>одній третій</i>	<i>семи десятим</i>	<i>восьми сотим</i>
З. <i>одну третю</i>	<i>сім десятих</i>	<i>вісім сотих</i>
О. <i>однією третьою</i>	<i>сьома десятими</i>	<i>вісьма сотими</i>
М. <i>(на) одній третій</i>	<i>семи десятих</i>	<i>восьми сотих</i>

178*. Перепишіть, числівники (і скорочення *млн.* і *тис.* теж) поставте в потрібному відмінку й запишіть словами.

Уся поверхня Землі становить 510 млн. квадратних кілометрів, причому на 361,1 млн. квадратних кілометрів її розіллявся Світовий океан. Суша займає тільки 29 відсотків поверхні Землі, що дорівнює 148,9 млн. квадратних кілометрів.

Сушу поділяють на шість частин світу: Європу, Азію, Америку, Африку, Австралію й Антарктиду. Найбільша серед них Азія з її 43448 тис. квадратних кілометрів. Трохи менша від неї Америка, площа якої близько 42,6 млн. квадратних кілометрів. Щоправда, вона складається з двох материків — Північної Америки, площа якої дорівнює 24,3 млн. квадратних кілометрів, та Південної Америки з її 18,28 млн. квадратних кілометрів. Після Америки йде Африка, площа якої не більша 30,3 млн. квадратних кілометрів. Антарктида разом із шельфовими льодовиками розкинулася на 14,1 млн. квадратних кілометрів. Європа за площею з її 10498 тис. квадратних кілометрів посідає п'яте місце. Найменша — Австралія, площа якої вимірюється 7631,5 тис. квадратних кілометрів.

§ 47. Поєднання числівників з іменниками

1. Після числівника *один* навіть тоді, коли він входить до складених числівників, іменник ставиться в однині: *Гора Говерла має висоту дві тисячі шістдесят один метр*.

2. Після числівників *два* і більше іменник стоїть у множині: *два дні, три тижні, чотири місяці, п'ять років, десять століть*. Причому при числівниках *два, три, чотири* (навіть тоді, коли вони входять до складених числівників) іменник має форму називного відмінка (*три брати, чотири будинки, дев'яносто чотири відсотки*), а при числівниках *п'ять* і більше — форму родового відмінка (*п'ять братів, шістдесят будинків, дев'яносто дев'ять відсотків*).

У сполученнях із числівниками *два, три, чотири* іменник нерідко дістає такий самий наголос, як у родовому відмінку однини: *матері* (множина) — *дві матері, сині* — *три сини, села* — *чотири села*. Часом особливий наголос іменники мають і в сполученні з числівниками *п'ять* та більше: *книжок* (родовий відмінок множини) — *п'ять кніжок, сторінок* — *шість сторінок, голів* — *десять голів*.

Якщо іменник стоїть перед числівником і вказує на приблизність, то й перед *два, три, чотири* він ставиться в родовому відмінку множини: *днів два, тижнів три, місяців чотири*.

Прикметники після числівників *два, три, чотири* ставляться переважно в називному відмінку множини (як і іменник): *два рідні брати, три цікаві книжки*. Проте при іменниках середнього роду прикметник у цій позиції частіше вживається у формі родового відмінка множини: *два нових (нові) відра, три гірських (гірські) озера*.

У непрямих відмінках іменник і числівник стоять у тому самому відмінку: *трьох братів, трьом братам, з трьома братами; шістдесяти будинків, шістдесяти будинкам, шістдесятьма будинками, у шістдесяти будинках*.

Після числівників *тисяча, мільйон, мільярд* іменник стоїть незмінно в родовому відмінку множини: *тисяча років, тисячі років, тисячею років; мільйон гривень, мільйона гривень, мільйону гривень, мільйоном гривень*.

3. Після дробових числівників іменник стоїть незмінно в родовому відмінку однини: *півтора місяця, півтора року; дві десяти процента, двох десятих процента, двом десятим процента, двома десятими процента*. Рідко іменник може мати форму родового відмінка множини: *дві п'яті виробів, одна десята запасів нафти*.

Якщо є вислів з *половиною, з чвертю*, то іменник набуває форми, якої вимагає власне кількісний числівник: *два з половиною тижні, чотири з половиною місяці, п'ять з чвертю років*.

4. Збірні числівники поєднуються:

а) з іменниками чоловічого роду, що означають назви осіб, тварин та птахів: *двоє киян, троє школярів, четверо коней, п'ятеро орлів*;

б) з іменниками середнього роду: *двоє вікон, троє відер* (а також: *два вікна, три відра*), *двоє лоша́т, четверо теля́т, п'ятеро хлоп'я́т*;

в) з іменниками, що мають лише множину: *двоє воріт, троє окулярів, четверо ножниць* (а також: *три пари окулярів, чотири пари ножниць*).

Після збірних числівників (крім *обидва*) іменник стоїть у родовому відмінку множини: *двоє селян, троє татар, троє голубів, четверо дверей*. У непрямих відмінках іменник і числівник стоять у тому самому відмінку: *двох селян, двом селянам, з двома селянами*.

5. У датах назви місяців вживаються тільки в родовому відмінку: *перше* (число місяця) *лютого, першому* (числу місяця) *лютого, з першим* (числом місяця) *лютого, з двадцять четвертим серпня, з першим вересня*.

179. Розкриваючи дужки, запишіть у дві колонки словосполучення: 1) у яких іменники мають закінчення **-и (-і)**; 2) у яких іменники мають закінчення **-а (-я)**.

Три (нарцис), чотири (астронавт), півтора (парсек), п'ять десятих (раз), два (йорж), половина (ананас), два (відро), три з половиною (стіл), чотири (тюбик), два (англієць), півтора (день), три (раз), три п'ятих (ампер), чотири (шматки), два (апельсин).

Ключ. З перших букв іменників повинно скластися закінчення вислову Лесі Українки: *“Над всіх старших...”*

180. Провідмінійте самостійно словосполучення *перше вересня* і *третьє лютого*, а потім уважно звірте свій запис із поданим нижче відмінюванням цих словосполучень.

Н. <i>перше вересня</i>	<i>третьє лютого</i>
Р. <i>першого вересня</i>	<i>третього лютого</i>
Д. <i>першому вересня</i>	<i>третьому лютого</i>
З. <i>перше вересня</i>	<i>третьє лютого</i>
О. <i>першим вересня</i>	<i>третьім лютого</i>
М.(у) <i>першому вересня</i>	<i>третьому лютого</i>

181*. І. Перепишіть текст, розкриваючи дужки.

Скільки загинуло українців від голодомору 1932—1933 (рік), ніхто не знає. Є різні здогади. Ще 1935 року кореспондент газети “Нью-Йорк американ” писав, ніби М.Скрипник сказав йому, що кількість жертв голодомору в Україні й на Кубані перевищила 8 (мільйон).

Дослідники, підраховуючи кількість загиблих, зіставляють дані переписів 1926 і 1939 років по Україні. Але при цьому випускається з уваги той потік, що йшов з Росії. Тільки в 1933 році 56 (відсоток) начальників політвідділів МТС і радгоспів та 30 (відсоток) їхніх заступників були прислані з Росії. Уже того ж трагічного 1933 року щойно створений Всесоюзний переселенський комітет при РНК СРСР устиг перевезти з Росії в українські села понад 22 (тисяча) (сім'я), тобто близько 120 (тисяча) (особа). І, нарешті, в Україну, як в Ельдорадо, ринули сотні тисяч, якщо не мільйони (шукач) вигідних посад. А кількість таких посад, особливо в органах ДПУ, невпинно зростала.

Правильне уявлення про цілеспрямованість голодомору і його наслідки може дати зіставлення змін у кількості населення в цілому по СРСР за його національною ознакою. З 1926 по 1939 рік росіян в СРСР збільшилося майже

на 22 (мільйон), тобто на 28 (відсоток), білорусів — більш як на 0,5 (мільйон), тобто на 11 (відсоток), а українців зменшилося на 3 (мільйон), тобто на 10 (відсоток): було 31,2 (мільйон), стало 28,1 (мільйон). Якщо врахувати, що в попередні більш-менш благополучні роки кількість українців щороку зростала приблизно на 0,6 (мільйон), то за 12 (рік) ми не дораховуємося понад 10 (мільйон) українців: у 1939 році нас мало би бути вже щонайменше 38,4 (мільйон), а не 28,1 (мільйон). А якщо зіставити приріст українців з приростом росіян, то матимемо ще більшу недостачу — 11,8 (мільйон) (І.Ющук).

II. Що вам відомо про голодомор 1932—1933 років в Україні? Підготуйте розповідь про це.

§ 48. Творення складних числівників і відчислівникових слів.

1. У складних числівниках у кінці першої частини м'який знак не пишеться: *п'ятдесят, шістдесят, сімдесят, п'ятсот, шістсот, дев'ятсот*, а також: *п'ятнадцять, шістнадцять*.

2. Порядкові числівники на **-сотий, -тисячний, -мільйонний, -мільярдний** пишуться одним словом, і перша частина в них стоїть у родовому відмінку (крім *сто* і *дев'яносто*): *двохсотий, двохтисячний, трьохтисячний, двадцятип'ятитисячний, трьохсотп'ятдесятимільйонний* (але: *стотисячний*).

У порядкових числівниках, утворених від назв десятків, перша частина не змінюється: *п'ятдесятий, шістдесятий, сімдесятий, вісімдесятий*.

3. На початку складних слів (прикметників, іменників) перші чотири числівники мають форми **одно-, дво-, три-, чотири-**: *двоповерховий* (не “двохповерховий”), *двоярусний* (не “двох'ярусний”), *чотирикутник*. Форми **двох-, трьох-, чотирьох-** вживаються лише перед частинами, що починаються з голосного: *двохелементний, трьохактний, чотирьохосьовий*.

Числівники *п'ять* і більше (крім *сто* і *дев'яносто*) на початку складних слів мають форму родового відмінка: *п'ятиденний, п'ятдесятирічний, п'ятисоткілограмовий* (але: *стодоларовий*). Це стосується і числівників *два, три, чотири*, якщо вони є частиною складеного числівника: *двадцять два роки — двадцятидвохрічний* (але: *дворічний*), *тридцять три дні — тридцятидвохденний* (але: *триденний*).

Числівник *тисяча* в складних словах має форму **тисячо-**: *тисячоліття, тисячокілометровий*.

4. Якщо перша частина відчислівникового слова записується цифрами, то кінцева частина приєднується безпосередньо до цифр через дефіс: *49-мільйонний, 14-поверховий, 95-відсотковий, 256-квартирний, 125-річчя* (читається: *сорокадев'ятимільйонний, чотирнадцятиповерховий, дев'яностоп'ятивідсотковий, двохсотп'ятдесятишестиквартирний, стодвадцятип'ятиріччя*).

Букви дописуються до цифр тільки на позначення порядкових числівників: *7-й, 9-ї, 10-ю, 11-го, 12-му, 70-х, 1990-ї* (наприклад: *7-й клас, о 9-*

й годині, на 14-му поверсі, початок 70-х років тощо). До римських цифр букви не дописуються: I квартал, у II кварталі, починаючи з III кварталу.

182*. Від поданих словосполучень утворіть складні прикметники й запишіть словами.

3 години, 48 годин, 5 дні, 25 днів, 50 днів, 40 днів, 16 років, 60 років, 300 років, 500 років, 90 літ, 150 літ, 4 кімнати, 3 поверхи, 33 поверхи, 3 яруси, 4 яруси, 70 метрів, 175 метрів, 1000 тонн.

183*. Перепишіть текст, цифри і скорочення записуючи повними словами. Складні числівники підкресліть.

Площа України дорівнює 603,7 тис. км². Її територія простягається із заходу на схід на 1316 км, з півночі на південь — на 893 км. На півдні Україна омивається Чорним морем, площа якого досягає 422 тис. км², глибина — до 2210 м, та Азовським морем, що має площу в 40 тис. км² та глибину від 8 до 15 м.

Переважна частина території нашої держави (95 %) має рівнинний характер, пересічна висота якої дорівнює 175 м над рівнем моря, а найвища — 515 м (гора Берда на Хотинській височині). На гірські області — Українські Карпати з найвищою вершиною горою Говерлою, що досягає 2061 м, і Кримські гори — припадає близько 5 % території.

В Україні з її 73 тис. водотоків налічується 131 річка завдовжки понад 100 км кожна та близько 20 тис. озер і лиманів, з яких 7 тис. площею понад 0,1 км². Річковий стік (без Дунаю) за рік характеризується 83,5 км³ води, з них 47,3 км³ води припадає на місцевий стік.

Запитання для узагальнення вивченого

1. На які групи поділяються кількісні числівники?
2. Коли вживаються і як відмінюються збірні числівники?
3. Яка основна різниця у відмінюванні назв десятків і назв сотень?
4. У якій формі ставиться іменник при числівниках *два* і більше?
5. Які є особливості в наголошуванні іменників у числівникових словосполученнях?
6. У яких числівниках і коли пишеться м'який знак?
7. Якої форми набуває числівник у складних словах?

Займенник

§ 49. Розряди займенників і особливості вживання їх

Займенник не має свого власного лексичного значення. Він не називає предметів, ознак та кількості, а лише вказує на них.

Наприклад, у реченні *Як вона кинулась до нього, як привітала!* (Панас Мирний) є тільки вказівка на якихось осіб, але їх не названо. Значення займенників стає зрозумілим тільки тоді, коли ми сприймаємо їх у контексті.

У даному разі йдеться про героїв роману Панаса Мирного “Хіба речуть воли, як ясла повні?” — Галю й Чіпку.

Займенники в мові вживаються часто для того, щоб уникнути повторення тих самих слів. При цьому форму займенника треба узгоджувати з родом і числом іменника, замість якого цей займенник ужито. Наприклад: 1. *Століттями українське **селянство** боролось проти поневолювачів. **Воно** повставало, **його** прагнення волі було незнищеним.* 2. *Століттями українські **селяни** боролися проти поневолювачів. **Вони** повставали, **їхнє** прагнення волі було незнищеним.* Після іменника *селянство*, який стоїть в однині і має середній рід, вжито й відповідно займенники *воно*, *його*, а після іменника *селяни*, який стоїть у множині, — *вони*, *їхнє*.

Правильно вжиті займенники, крім того, допомагають пов'язати речення між собою в тексті.

За значенням займенники поділяються на дев'ять розрядів.

1. До **особових** належать займенники *я*, *ми* (перша особа), *ти*, *ви* (друга особа), *він*, *вона*, *воно*, *вони* (третя особа). У реченні вони виступають найчастіше в ролі підметів і додатків: *Галя далі бачила, ширше сягала своїм розумом: **він** [розум] у **неї** [у Галі] кохався при достатках, у розкоші (Панас Мирний).*

Займенник *ви* вживається також при ввічливому звертанні до однієї особи. Він може писатися з великої і з малої букви: *Я **вас** люблю, о як я **Вас** люблю! Але про це не треба говорити (Л.Костенко).*

2. **Зворотний** займенник **себе**, виступаючи додатком, завжди вказує на ту особу, яка виконує дію: *Збентежений Безбородько скося зиркнув на **себе**, потім поглянув на Марка (М. Стельмах).*

3. **Присвійні** займенники вказують на належність предмета першій особі: *мій*, *наш*; другій особі: *твій*, *ваш*, третій особі множини: *їхній*; особі, яка виконує дію: *свій*. У реченні вони найчастіше виступають у ролі означень: *Не вмирає душа **наша**, не вмирає воля (Т.Шевченко).*

На належність предмета третій особі однини вказують особові займенники в родовому відмінку: *його*, *її*. Іноді в цій ролі вживають особовий займенник *їх* (родовий відмінок множини займенника *вони*) — проте тут слід надавати перевагу присвійному займенникові *їхній* хоч би й для того, щоб уникнути небажаної омонімії: *Своїм гнівливим шелестом вони [старі дуби] проганяють мене: німі **їхні** погрози нарастають, вловлюю **їх** у всьому (Є.Гуцало).*

4. До **вказівних** займенників належать *цей*, *той*, застарілий *сей* (вказують на предмет), *такий* (вказує на ознаку), *стільки* (вказує на кількість). У реченні вони виступають переважно в ролі означень, а також у ролі підметів, додатків, іменних частин присудка: *В **таку** пору під горою, біля **того** гаю, що чорніє над водою, щось біле блукає (Т.Шевченко).*

5. **Означальні** займенники: *весь*, *всякий*, *кожний*, *інший*, *сам*, *самий*.

Слід розрізняти значення двох останніх займенників. Основний зміст займенника *сам*, *самá*, *самé*, *самі́* (з наголосом на другому складі) — виділення самотійної ролі певного предмета: *Він **сам** додумався до цього.*

Займенник *самий* (з постійним наголосом на першому складі) вказує на тотожність предметів, ознак (*він самий, той самий, такий самий*), на просторову або часову межу (*до самого моря, з самого ранку*). У сполученні з дієсловом, з прислівником, взагалі з обставиною він набуває прислівникового значення: *саме приїхали, саме там, саме тоді, саме перед обідом, саме через те; там само, тоді само*.

6. **Питальні** займенники — ті, що їх ставимо як запитання до іменних частин мови: *хто? що?* (запитання до іменника), *який? чий?* (запитання до прикметника), *котрий? скільки?* (запитання до числівника).

7. **Відносні** займенники-ті самі, що й питальні, але вживаються в складнопідрядних реченнях у ролі сполучних слів для приєднання підрядних речень до головних: 1. *Тугар Вовк полум'ям спалахнув на таку мову, якої він ще не чув від роду*. 2. *А віддалік, серед тих, що стріляли, стояла Мирослава* (З тв. І. Франка). Водночас вони виступають членами речення: у наведених прикладах: *якої* є додатком, *що* — підметом. З відносним займенником *що* не слід сплутувати сполучник *що*, який членом речення не виступає: *Синиця славу розпустила, що хоче море запалить* (Л.Глібов).

8. **Неозначені** займенники утворюються від питальних додаванням часток **аби-, де-, -сь** (пишуться разом) та **хтозна-, казна-, будь-, -небудь** (пишуться через дефіс): *дехто, щось, аби який, казна-скільки, хтозна-що, хтозна-чий, будь-який, що-небудь, чий-небудь*.

9. **Заперечні** займенники утворюються від питальних додаванням частки **ні-** (пишеться разам): *ніхто, ніщо, ніякий, нічий, ніскільки*, а також *жодний*.

У неозначених і заперечних займенниках, якщо в них між часткою і займенником стоїть прийменник, усі частини пишуться окремо. Порівняйте: *в декого — де в кого: абиким — аби з ким; до будь-кого — будь до кого: про ніщо — ні про що; нікого — ні від кого*.

184. І.Прочитайте текст, знайдіть займенники, визначте розряд кожного і його роль у конкретному висловлюванні.

Старі дуби мовчать, не відкривають своїх таємниць, про них можна здогадуватися лише по тому, як дуби супляться, як твердо й рішуче темніє їхнє листя.

З якоїсь миті мені починає здаватися, що в лісі, крім мене, є ще хтось. Озираюсь, бо тут навколо далеко видно, проте ніде нікого. Пробую зосередитись, пробую забути, але не в силі, бо навіть шкірою відчуваю чийось присутність. Це відчуття заважає мені, воно вторглося в мій спокій, вдерлося, як хитрий, обачний завойовник, і вже підпорядкувало мене собі повністю... Ген там, либонь, коло озерцяти щось майнуло... Побачивши коня я зразу ж позбуваюся дразливого відчуття, що за мною хтось підглядає...

Але тепер починає мені здаватися, що дуби втратили свій недавній спокій, в шелесті їхнього листя звучить тривога. Чого б їм непокоїтись? Ага, зрозумів: я заважаю їм, бо чужий тут. Я вторгся сюди, порушив ту рівновагу,

яка панувала в природі, порушив таїну їхнього потаємного мислення (Є.Гуцало).

II. Продумайте виступ на тему “Не порушуймо рівноваги в природі”: складіть план виступу, запишіть основні думки.

185. Перепишіть, замінюючи іменники, де треба, займенниками. Прочитайте вголос перероблений текст: чи добре він звучить?

Що ж то зрадувався народ, як злапали відьму Явдоху Зубиху! Усі кричать, гомонять, біжать до Явдохи, проти Явдохи; усяк хоче стусана або запотиличника Явдосі дати... та й є за що! Нехай не краде з неба хмар, не ховає дощу у себе на миснику... Ось як усі біжать круг Явдохи та за Явдохою, а Явдоху аж на руках несуть, боячись, щоб не вирвалася та не втекла; а Явдоха й байдуже!.. А наш Ригорович перед веде та аж біжить з радощів, що таки напав на відьму і що Ригорович відьму тепер скрутить і вимучить з відьми, щоб віддала дощі назад, що покрала... (За Г.Квіткою-Основ'яненком).

186*. Перепишіть, розкриваючи дужки.

1. Діду, серце, голубчику, заграй яку(небудь). 2. Я щось маю розпитати, (де)що розказати. 3. Сирота Ярема, сирота убогий: ні сестри, ні брата, (ні)кого нема!.. (З тв. Т.Шевченка). 4. На вітряній горі... росло якесь (аби)що і (чортзна)що, щось колюче й кострубате, щось посудомлене й нетривке (П.Загребельний). 5. (Будь)кого за таке [Віталій] обірвав би, примусив би замовкнути! 6. Лукія ладна була (хтозна)що зробити зараз тому дівчиськові, що так зловживає почуттями її сина... (З тв. О.Гончара).

187*. Перепишіть прислів'я, ставлячи займенники, що в дужках, у потрібній формі.

1. За (ваш) шепотом і (наш) крику не чути. 2. На (чий) возі їдеш, тому й пісню співай. 3. Кожен кулик до (свій) болота звик. 4. І пес на (свій) смітті пан. 5. Як з (такий) піснею, то краще без (вона). 6. Казала кума — дам пшона, а у (вона сама) нема. 7. Хто сміється з чужої біди, діждеться й (своя котрась) середі. 8. Кожна робота легка, коли охоче (вона) робиш. 9. У (він) все горить у руках.

Запитання для узагальнення вивченого

1. Які є дев'ять розрядів займенників?
2. У чому особливість вживання займенника *ви*?
3. Чи до всіх особових займенників є відповідні присвійні займенники?
4. Що спільне мають питальні, відносні, неозначені і заперечні займенники?
5. Які особливості правопису неозначених і заперечних займенників?

Дієслово

§ 50. Загальне поняття про дієслово та його форми

Дієслово — одна з найскладніших частин мови.

1. У систему дієслова входить п'ять основних форм (дієслівних утворень): неозначена, способів, дієприкметник, безособова форма на **-но, -то** і дієприслівник.

Форма дієслова	На яке питання відповідає	Як змінюється	Яким членом речення виступає
1. Неозначена (<i>сказати</i>)	що робити? що зробити?	незмінна форма	будь-яким
2. Способів (<i>скажу, сказав, скажи, сказав би</i>)	що роблю?, що робив?, що буду робити?, що роби? що робив би і т.д.	за способами, часами, особами або родами, числами	присудком
3. Дієприкметник (<i>сказаний</i>)	який?	за відмінками, родами й числами	означенням, іменною частиною, присудка
4. Форма на -но, -то (<i>сказано</i>)	що зроблено?	незмінна форма	присудком
5. Дієприслівник (<i>кажучи, сказавши</i>)	що роблячи?, що зробивши?	незмінна форма	обставиною

Усі дієслівні форми мають доконаний або недоконаний вид, є перехідними чи неперехідними. У них розрізняємо, крім того, дві основи: основу інфінітива і основу теперішнього часу.

2. Одні дієслова означають дію, обмежену в часі початком або кінцем, а інші — не обмежену ні початком, ні кінцем. На цій основі розрізняють два види дієслова: доконаний і недоконаний.

Дієслова **доконаного виду** вказують на початок, кінець або одноразовість дії і відповідають на питання що зробити?

Наприклад: *заговорити, вилетів, заспівавши* — вказують на початок дії; *прилетіти, напишемо, скошено, посидівши* — на кінець дії; *стукнути, гукнете, допоможуть, ударивши* — на одноразовість дії. Це дієслова доконаного виду.

Дієслова **недоконаного виду** не вказують ні на початок, ні на кінець дії або ж означають повторювану дію і відповідають на питання що робити?

Наприклад: *говорити, летів, пишемо, розглядуваний, співаючий, сидючи* — не вказують ні на початок, ні на кінець дії; *стукати, гукаєте, відвідуючи* — вказують на повторюваність дії.

Форми одного виду творяться від форм іншого виду за допомогою різних засобів:

а) додаванням і відкиданням префіксів: *світити* — *засвітити*, *дружити* — *подружити*, *вабити* — *привабити*;

б) додаванням і відкиданням суфіксів: *повторювати* — *повторити*, *грюкати* — *грюкнути*, *допомагати* — *допомогти*, *зачіпати* — *зачепити*, *кінчати* — *кінчити*;

в) зміною наголосу (поодинокі випадки): *розкида́ти* — *розки́дати*, *склика́ти* — *скли́кати*;

г) від інших коренів (поодинокі випадки): *брати* — *взяти*, *ловити* — *впіймати*.

3. Дієслова можуть означати дію, яка переходить або не переходить на інший предмет. Залежно від цього вони поділяються на перехідні і неперехідні.

Після **перехідних дієслів** стоїть додаток, виражений іменником або займенником у знахідному відмінку без прийменника: *зустрічати* (кого? що?) *друзів*; *прокладаємо* (кого? що?) *шлях*; *любить* (кого? що?) *Вітчизну*; *читаючи* (кого? що?) *книжку*; *знаю* (кого? що?) *його*.

Якщо дієслово не може мати при собі такого додатка, то воно **неперехідне**: *іти*, *працювати*, *дякувати*, *синіти*, *смеркати*.

До неперехідних належать усі дієслова з часткою **-ся**: *вчитися*, *зустрічатися*, *турбуватися*, *сміятися*.

Деякі дієслова, залежно від контексту, бувають то перехідними, то неперехідними. Наприклад, у словосполученнях *малює картину*, *вишиває рушник*, *співає пісню*, *пише диктант* усі дієслова перехідні (бо мають при собі додатки в знахідному відмінку без прийменника), а в реченні *Петрусь уже гарно малює й пише, а Марійка не гірше від нього співає та вишиває* ті самі дієслова неперехідні (бо не мають і не потребують додатків, виражених знахідним відмінком без прийменника).

4. Усі дієслівні форми творяться від двох основ: а) основи інфінітива; б) основи теперішнього часу.

Основу інфінітива визначають, відкидаючи від неозначеної форми дієслова формотворчий суфікс **-ти, -сти**: *прочита-ти*, *говори-ти*, *бра-ти*, *взя-ти*, *жи-ти*, *чу-ти*, *цві-сти*.

Від основи інфінітива творяться форми минулого часу (*прочита-в*, *цві-в*), умовний спосіб (*прочита-в би*, *цві-в би*), активні дієприкметники доконаного виду (*позелені-лий*), частково пасивні дієприкметники (*прочита-ний*), форми на **-но, -то** (*прочита-но*) і дієприслівники доконаного виду (*прочита-вши*).

Основу теперішнього часу визначають, відкидаючи від 3-ї особи однини (або множини) особові закінчення **-е, -ить** (або **-уть, -ать**): *читай-е* (*читай-уть*), *чуй-е*, *говор-ить* (*говор'-ать*), *жив-е*, *цвіт-е*, *люб-ить* (*любл'-ать*).

Від основи теперішнього часу творяться форми наказового способу (*читай*, *жив-и*), активні дієприкметники недоконаного виду (*читай-учий*), дієприслівники недоконаного виду (*читай-учи*).

188. І. Прочитайте текст. Виберіть усі дієслівні форми й зробіть морфологічний розбір їх за поданою нижче схемою.

1. Форма дієслова: а) неозначена; б) способова; в) дієприкметник; г) форма на **-но, -то**; г) дієприслівник.

2. Вид дієслова: а) доконаний (що зробити?); б) недоконаний (що робити?).

3. Перехідність дієслова: а) перехідне (вимагає прямого додатка — кого? що?); б) неперехідне.

Історія України зачаровує кожного своїми подіями й напівказковими героями, народ на диво самобутній, земля прекрасна. І все це досі ніким не представлено перед очі освіченого світу, тоді як Україна давно мала своїх і композиторів, і живописців, і поетів. Чим вони захоплювалися, забувши своє рідне, не знаю; мені здається: хай би моя батьківщина була найубогіша, найнікчемніша на землі, то й тоді б вона мені здавалася кращою за Швейцарію й усю Італію. Ті, хто бачив хоч раз нашу країну, кажуть, що хотіли б жити й померти на її чудових полях. Що ж казати нам, її дітям, — нам потрібно любити її й гордитися своєю найпрекраснішою матір'ю. Я, як член її великої сім'ї, служу їй якщо не на відчутну користь, то принаймні на славу імені України (Т.Шевченко).

II. Текст запишіть під диктовку (можна когось попросити, щоб продиктував), написане уважно звірте з надрукованим, помилки, якщо вони трапляться, виправте й з'ясуйте.

III. Підготуйте виступ на тему “Україна — найпрекрасніша країна в світі”: складіть план, запишіть основні думки.

189. Від дієслів недоконаного виду *іти, думати, зачаровувати* утворіть якомога більше дієслів доконаного виду.

190. Дієслова запишіть у дві колонки: 1) з основою інфінітива на **и, і** після будь-якого приголосного та на **а** лише після шиплячого; 2) усі інші. Перевірте, до якої дієвідміни належать дієслова першої і другої колонок.

Спостерігати, стугоніти, творити, перти, орати, доводити, бриньчати, видержати, стиснути, вибороти, стулити, мигтіти, тямити, спіткати, пливти, їздити, пищати, скімлити, думати, оговтатися, мовчати, затихнути, зм'якшити.

Ключ. З других букв повинні скластися два словосполучення, пропущені в прислів'ї: “Одне — ..., а друге — ...”

191. Запишіть у дві колонки форми дієслова: 1) утворені від основи інфінітива; 2) утворені від основи теперішнього часу.

Потьмянілий, обдуманий, ріжучий, оновлюючи, вирішили, оприлюднивши, сиплючи, ласувала б, тьмяніючий, електрифікуймо, ізольований.

Ключ. З перших букв повинно скластися закінчення прислів'я: “Велике дерево ...”

192*. Перепишіть уривок, добираючи з дужок потрібні дієслова. Перевірте себе за відповіддю наприкінці книжки.

По той бік шляху, десь далеко в степу, за садками (тремтить, мерехтить) червона заграва: то (припаде, присяде, притулиться) до самої землі — і тоді на кутку стає поночі й глухо, то знову (підноситься, зринає, шугає) вгору аж до Волосожару, (розмальовуючи, фарбуючи, шпаруючи) окола і молоденькі осокорчики червоною крейдою — видно, трактористи стару соломку (палять, спалюють).

(Іду, бреду, чалапаю) садом на край кутка, до провалля, і вже здалеку (помічаю, бачу, зауважую) маленьку білу постать на обніжку. То — Соня.

Жде... Мені здається, що я (ширшаю, стаю ширшим) в плечах, (стаю твердішим, твердішаю) в ході і ось-ось (підскочу, підлечу, підстрибну). А от голосу — не стає...

— Соню, — (бурмочу, белькочу, мимрю) шепеляво й противно, — це ти?

— Ні, це не я, — (відгукується, озивається, проказує) вона і потихеньку (підсміюється, сміється, хихоче). — Це — мара.

Потім міцно (бере, хапає) мене під руку, трошки (навалюється, злягає) на неї теплими пружкими грудьми.

— Ходім, я тобі сніг покажу, — (шепоче, туркоче) на вухо. — Там, у проваллі (Григір Тютюнник).

§ 51. Способові форми дієслова. Дієвідміни

Способові форми дієслова найбільш розгалужені.

1. Дієслова мають три способи: дійсний, умовний і наказовий.

У **дійсному способі** дієслова змінюються за часами, яких є чотири: давноминулий (*був подумав*), минулий (*думав, подумав*), теперішній (*думаю*) і майбутній, який має три форми: просту (*подумаю*), складну (*думатиму*), і складену (*буду думати*).

У давноминулому й минулому часах дієслова змінюються за родами й числами (за особами не змінюються): *думав, думала, думало, думали*.

У теперішньому й майбутньому часах дієслова змінюються за особами й числами (крім безособових, які мають лише форму третьої особи однини): (*я*) *думаю*, (*ти*) *думаєш*, (*він, вона, воно*) *думає*, (*ми*) *думаємо*, (*ви*) *думаєте*, (*вони*) *думають*.

В **умовному способі** дієслова, як і в минулому часі, змінюються за родами й числами: *думав би, думала б, думало б, думали б*. Особа і час у цьому способі не визначаються.

У **наказовому способі** дієслова, як і в теперішньому часі, змінюються за особами й числами; причому спеціальні форми вони мають лише для трьох осіб: другої однини (*думай*), першої і другої множини (*думаймо, думайте*). На час дієслово в цій формі не вказує.

2. У теперішньому й простому майбутньому часах дієслова розрізняються за **дієвідмінами**, яких є дві.

Різницю між дієвідмінами легко помітити, зіставивши відмінювання дієслів обох дієвідмін.

Число	Особа	<i>гуркотати</i> (I дієвідміна)	<i>гуркотіти</i> (II дієвідміна)
Однина	1-а	<i>гуркочу</i>	<i>гуркочу</i>
	2-а	<i>гуркочеш</i>	<i>гуркотииш</i>
	3-я	<i>гуркоче</i>	<i>гуркотить</i>
Множина	1-а	<i>гуркочемо</i>	<i>гуркотимо</i>
	2-а	<i>гуркочете</i>	<i>гуркотите</i>
	3-я	<i>гуркочуть</i>	<i>гуркотять</i>

До першої дієвідміни належать дієслова, які в закінченнях усіх осіб (крім першої особи однини і третьої особи множини) мають голосний **е**, на письмі ще також **є** (*пишеш, думаєш; пише, думає; пишемо, думаємо; пишете, думаєте*), а в третій особі множини — закінчення **-уть**, на письмі ще також **-ють** (*пишуть, думають*).

До другої дієвідміни належать дієслова, які в закінченнях усіх осіб (крім першої особи однини і третьої особи множини) мають голосний **и**, на письмі ще також **ї** (*біжиш, стоїш; біжить, стоїть; біжимо, стоїмо; біжите, стоїте*), а в третій особі множини — закінчення **-ать**, на письмі ще також **-ять** (*біжать, стоять*).

У першій особі однини дієвідміни не розрізняються.

У дієсловах I дієвідміни чергування приголосних відбувається в усіх особах, у дієсловах II дієвідміни — тільки в першій особі однини.

3. Якщо є сумнів, яке закінчення ставити, дієвідміну дієслова визначаємо за його неозначеною формою.

Якщо основа інфінітива закінчується суфіксами **-і-**, **-и-** або після шиплячого **-а-** і цей суфікс у першій особі однини випадає, то дієслово належить до II дієвідміни, тобто в особових закінченнях пишемо букву **и** (**ї**), а в третій особі множини — закінчення **-ать** (**-ять**).

Наприклад, дієслова *летіти* — *лечу, гоїти - гою, ходити* — *ходжу, мовчати* — *мовчу* (у них є відповідні суфікси і вони випадають) належать до II дієвідміни.

І навпаки, якщо нема відповідних суфіксів або вони є, але не випадають, то дієслово належить до I дієвідміни, тобто в особових закінченнях пишемо букву **е** (**є**), а в третій особі множини — закінчення **-уть** (**-ють**).

Наприклад, дієслова *нести, полоти, шугнути, писати* (нема відповідних суфіксів), *радіти* — *радію, бажати* — *бажаю* (такі суфікси є, але не випадають) належать до I дієвідміни.

У дієсловах *бити, шити, мити, лити, пити, вити, рити, жати, почати* і под. звуки **и** та **а** не є суфіксами (це частина кореня), тому вони належать до I дієвідміни.

Із цих правил є винятки:

а) дієслова *хотіти, сопіти, ревіти, іржати* (хоч у них є відповідні суфікси і вони випадають) належать до I дієвідміни;

б) дієслова *бігти, боятися, стояти, спати* (хоч у них нема відповідних суфіксів) належать до II дієвідміни.

4. До жодної з цих дієвідмін не належать дієслова *дати, їсти* і *розповісти* (*відповісти, доповісти*). Це так звана архаїчна дієвідміна. Вони змінюються так:

Число	Особа	<i>дати</i>	<i>їсти</i>	<i>розповісти</i>
Однина	1-а	<i>дам</i>	<i>їм</i>	<i>розповім</i>
	2-а	<i>даси</i>	<i>їси</i>	<i>розповіси</i>
	3-я	<i>дасть</i>	<i>їсть</i>	<i>розповість</i>
Множина	1-а	<i>дамо</i>	<i>їмо</i>	<i>розповімо</i>

	2-а	<i>дасте</i>	<i>їсте</i>	<i>розповісте</i>
	3-я	<i>дадуть</i>	<i>їдять</i>	—

193. І. Прочитайте речення. Виберіть усі способів форми дієслова й зробіть морфологічний розбір їх за поданою нижче схемою.

- Спосіб дієслова: а) дійсний; б) умовний; в) наказовий.
- Час (тільки для дійсного способу): а) теперішній; б) минулий; в) давноминулий; г) майбутній простий; г) майбутній складний; д) майбутній складений.
- Рід (тільки для однини минулого часу й умовного способу): а) чоловічий; б) жіночий; в) середній.
- Особа (тільки для теперішнього і майбутнього часів та для наказового способу): а) перша; б) друга; в) третя.
- Число: а) однина; б) множина.
- Дієвідміна: а) перша; б) друга; в) архаїчна.

1. Похмурий день зачався в тумані. Над бродом ржуть, полохаючись коні. Мій меч бринить, та чую, що на грані мене не зрадять крицеві долоні. 2. Котились води, дихала земля. На сірий намул падало проміння. 3. Зжалься, Божа Мати! 4. На сходах дому зупинись на мить. 5. На листя ти задивишся біде, на черепашку равлика прозору, і в цю хвилину дівчина пройде з школярським ранцем сходами нагору. І ти вже знаєш: проминуть роки, а ти ховатимеш, немов коштовність, води бурштин і убрання кратки — однаково прекрасну невимовність. 6. Крізь мряку, що чола вкрила, крізь гори легкі паперу дух радісні пружить крила, випростує горді пера. 7. Захочеш — і будеш. В людині, зятя, лежить невідгадана сила (З тв. Олега Ольжича).

194. Визначте дієвідміну поданих дієслів за неозначеною формою й запишіть у дві колонки: а) дієслова І дієвідміни; б) дієслова II дієвідміни.

Свистіти, деренчати, скреготати, полоти, оживляти, блискотіти, белькотати, тиркотіти, знепритомніти, зберегти, бурмотати, свистати, скреготіти, бажати, мигтіти, з'єднати, змінити.

Ключ. З других букв повинен скластися початок вислову П.Загребельного: "... бодай раз за життя".

195. Провідмінійте самостійно дієслова *краяти* і *кроїти*, *свистати* і *свистіти* і написане уважно звірте з надрукованим нижче. Якщо трапляться помилки, з'ясуйте їх.

Число	Особа	<i>краяти</i>	<i>кроїти</i>	<i>свистати</i>	<i>свистіти</i>
Однина	1-а	<i>краю</i>	<i>крою</i>	<i>свищу</i>	<i>свищу</i>
	2-а	<i>краєш</i>	<i>кроїш</i>	<i>свищеєш</i>	<i>свистиєш</i>
	3-я	<i>крає</i>	<i>кроїть</i>	<i>свище</i>	<i>свистить</i>
Множина	1-а	<i>краємо</i>	<i>кроїмо</i>	<i>свищеємо</i>	<i>свистимо</i>
	2-а	<i>краєте</i>	<i>кроїте</i>	<i>свищеете</i>	<i>свистите</i>
	3-я	<i>крають</i>	<i>кроять</i>	<i>свищуть</i>	<i>свистять</i>

196. Дієслова поставте в другій особі однини наказового способу й запишіть у три колонки: а) із закінченням **-и**; б) з кінцевим твердим приголосним; в) з кінцевим м'яким приголосним. Простежте, щоб дієслово одного виду не було підмінене дієсловом іншого виду.

Озеленити, орати, їхати, доводити, знищити, перемножити, обморозити, довести, зберегти, їсти, сидіти, уштовхнути, вдарити, тратити, озолотити, вибачити, класти, заощадити, возити.

Ключ. З других букв повинно скластися закінчення вислову Д.Білоуса: “Переконатися пора: ...”

197. Поясніть, чому письменник вжив поруч дієслова різних дієвідмін, а в загадці вжито підряд дієслова тієї самої дієвідміни.

1. Вода *клекоче*, *булькотить* та все несе Лавріна далі на гостре каміння (І.Нечуй-Левицький). 2. *Стукотить*, *гуркотить*, як сто коней біжить (Грім).

198. Прочитайте, запам’ятайте і доречно використовуйте усталені вислови вибачення. Уміти просити вибачення — риса вихованої людини.

Вибачте! Вибач! Вибачайте ласкаво! Пробачте, будь ласка! Прошу вибачити! Прийміть мої вибачення! Приношу Вам свої вибачення! Я не можу не вибачитися перед Вами! Я хочу попросити у Вас пробачення! Даруйте мені, прошу! Даруйте за клопіт! Прости! Простіть! Я дуже жалкую, що так сталося! Мені прикро, що так трапилося! Мені дуже шкода! Перепрошую! Якщо можеш, вибач мені! Не гнівайся на мене! — Та що Ви! Забудьте про це! Хай Бог простить!

§ 52. Переносне вживання способів і часів дієслова

Способи (дійсний, умовний і наказовий) та часи (теперішній, минулий і майбутній) звичайно вживаються в своєму прямому значенні. Проте іноді, для більшого увиразнення мови, один спосіб або час може вживатися замість іншого.

1. Найчастіше, щоб наблизити розповідь до читача, теперішній час або простий майбутній час вживають у значенні минулого.

Наприклад: *Тихі, ніжні зорі спадали з неба — білі, непрозорі — і клалися в намети... Біло, чисто попід наметами. Ясне намисто з кришталю грає і ряхтить усюди... Я спала. Дихали так вільно груди (Леся Українка).* У цій розповіді про колишні події два дієслова *грає* і *ряхтить* стоять у теперішньому часі, але мають значення минулого часу: *грало, ряхтіло*.

Теперішній час часто вживається в описах історичних подій (історичний час): *Нарешті 25 січня Центральна Рада **приймає** історичний IV Універсал. Він **починається** дуже поетично і врочисто...* (Р.Іванченко).

2. Зрідка, щоб підкреслити неминучість якоїсь дії, минулий час вживають у значенні теперішнього або майбутнього.

Наприклад, Лісовик у “Лісовій пісні” Лесі Українки, застерігаючи Мавку від підступності людських стежок, каже: *Обминай їх, доню: раз тільки ступиш, і **пропала** воля!* Дієслово *пропала* тут вжито в значенні *пропаде*.

3. Досить часто, щоб надати наказові чи прохання певного відтінку, в значенні наказового способу вживають:

а) дійсний спосіб: *От, Лукашу, **поможеш** тут в’язати молодичці (Леся Українка);*

б) умовний спосіб: 1. *Лукашу, ти **провів би**.* 2. *А ти, братуню, вже **б не відзивався**, коли не зачіпають!* (Леся Українка);

в) неозначену форму: ***Сидіти тихо!***

4. Іноді й наказовий спосіб може виступати в значенні дійсного: 1. *Он чоловіка десь повітря носить, а ти **бідуй** з свекрушиськом проклятим* (Леся Українка). 2. *А чи не годі вже того гання? Все **грай та грай**, а ти, робото, **стій!*** (Леся Українка).

199. I. Прочитайте текст і проаналізуйте вживання часових і способових форм у ньому.

Книжка в хаті була і радістю і смутком водночас. Бо часто я залежувався на печі за книжкою до півночі. Закрию каганець газетою, затулюсь од батька-матері, що вже спали внизу на дерев'яному ліжку, і подорожую разом з такими хлопцями, як я, по хліб до Ташкента, стрибаю з крижини на крижину разом з Федьком-халамидником. А то з американським хлопаком Томом Соєром вирушаю на веселі дитячі витівки.

І собі захотілося мати хоча б невеликі таємниці.

А чого, питаєте, книжка була часом і смутком? Бо часто опівночі прокидалася мати і вчиняла такий лемент у хаті.

— Та ти ж очі попсиєш! Осліпнеш, дурню.

Забирала каганця, ховала десь і говорила в темряві:

— Завтра каганця і не понюхаєш.

Це значить — і не побачиш каганця завтра.

Часто діставалося мені за книжку.

— Поспало б краще, чим ото вхнюпитися в книжку і пхикає ото...

Я справді часто пхикав над книжкою, бо жаль було: подружиш з гарним хлопцем, а він вмирає, гине. У книзі гине, звісно.

Та як би там не було, а Том Соєр питав із книжки не раз мене: “А в тебе, Володько, немає таємниць?”

Чого ж немає? У кожного хлопака свої таємниці! Декотрі збираються тишком-нишком від батька-матері навіть у твою, Том, Америку. Сушать сухарі, ночують у погребі, на горищі, в канаві, аби привчити себе до несподіванок мандрівного життя. Бувалі люди кажуть: трудно лише добратися до Гребінки і П'ятихаток, а там... (В.Большак).

II. Приготуйтеся до усного переказу тексту: поділіть його на смислові частини, складіть план, завчіть ключові вислови.

III. Напишіть розповідь про книжки: коли і як ви їх читаете, що вас особливо цікавить, як ви сприймаєте прочитане, які герої вас приваблюють.

200. Підготуйте за правилами риторики виступ про “Кобзар” Т.Шевченка на тему “Книга книг українського народу”. Для більшої виразності способи й часи дієслова вживайте в переносному значенні. Використайте уривки зі статей, які подаються нижче, і доповніть їх власними враженнями від прочитаних творів Т.Шевченка.

I. З-поміж безлічі книг, з якими має справу історія світової літератури, поодинокі виділяються ті, що ввібрали в себе науку віків і мають для народу значення заповітне.

До таких належить “Кобзар”, книга, яку український народ поставив на перше місце серед успадкованих з минулого національних духовних скарбів.

Дивовижна доля цієї книги. Поезії, що входять до неї складались на тернистих дорогах поетового життя, писались то в мандрах, то в казематах, мережились при світлі білих ночей півночі і в пісках закаспійських пустель, під самотнім сонцем вигнання.

Хоча більшість поезій написані поза межами рідного краю, наскрізно струменить у них світлий образ Дніпра і мріє синя далеч українських степів. На випадкових аркушиках паперу та в захалавних книжечках поетова рука прихапцем, покрадьки записувала рядки, що стануть дорогими для цілого народу, донесуть до нього крізь усі перепони віщі і вічні слова...

Найгостріші соціальні драми і найтонші нюанси інтимного, гнівний біль безправства, неволі, хвилини розпачу, що їх теж знав поет, смутки-жалі знівеченого життя, голос розтоптані і пробудженої людської гідності, сила непокори, що не раз переходить у скрик прокляття, у грізні вибухи прометеївського титанізму, — все клекоче, все скипілося в художню цільність книги-сповіді, від початку й до кінця перейнятої вогнем, може, найсильнішого поетового почуття:

Я так її, я так люблю
Мою Україну убогу,
Що проклену святого Бога,
За неї душу погублю!

Саме з цієї любові виросла правдива, вогненна поезія “Кобзаря”, саме це, ніякими стужами не остуджене синівське почуття й живило той дух протесту, бунтарства, антикріпаччини, яким наснажена Шевченкова книга (О.Гончар).

II. Справжнім вибухом сонячного протуберанця була поява “Кобзаря” Тараса Шевченка, поета, ім’я якого стало в ряду найбільших геніїв світу. Тарас Шевченко показав безмежні можливості української мови у змалюванні душі людської від найніжніших, найтонших порухів її до грізних вибухів пристрасті, від ласкавої тихої лагідності до блискавиць і грому — розрядів грози спопеляючого гніву. Мова квітки-лілеї і русалок, мова, як дихання легенького дрімливого вітру... І мова-воркування Яреми й Оксани, мова палких сердець. І мова Гонти над порубаними синами в трагедійний момент найвищої кризи людської пристрасті. А якою палкою і ніжною стає ця мова, коли поет говорить про свою любов до України, коли тривога за її долю не дає йому спокою! Легко й природно плине мова, як струмочок, що розростається, зливається з притоками, перетворюється на глибоку повноводу ріку роздумів:

Думи мої, думи мої,
Лихо мені з вами!

А далі в кам’яних берегах, на високих порогах ріка гуркоче, стугонить, грізно несе нечувану силу...

Реве та стогне Дніпр широкий...

Гнівною засторогою гримить мова поета в посланні “І мертвим, і живим...”, страшною стає в поезії “Осія. Глава XIV”. Воді ж далі, перенуртувавшись, широко розлилися неосяжним плесом, угамувалися, втихомирилися і відбили в собі місяць і зорі... Ідилія спокою запанувала над рідною землею.

Садок вишневий коло хати,
Хрущі над вишнями гудуть...

Все можна цією мовою вдіяти: приголубити, нашепотіти чари, потрясти душу, примусити глибоко задуматися, затужити, а можна й обсипати ласкою радості, захопити нестримними веселощами, як той Перебендя, дати душі силу на нечувані подвиги. Всесильна, могутня мова Тараса Шевченка (М.Шумило).

§ 53. Творення і вживання дієприкметників

За значенням дієприкметники поділяються на активні і пасивні. І ті і ті бувають доконаного й недоконаного виду.

1. Активні дієприкметники називають ознаку предмета, зумовлену дією того самого предмета. Порівняйте: *працюючий робітник* — *робітник працює*; *погасле вогнище* — *вогнище погасло*.

Активні дієприкметники творяться від неперехідних дієслів, а саме:

а) активні дієприкметники недоконаного виду творяться від основи теперішнього часу (3-я особа множини) за допомогою суфіксів **-уч-** (**-юч-**) — для I дієвідміни і **-ач-** (**-яч-**) — для II дієвідміни та відповідних закінчень, наприклад: *ревуть* — *ревучий*; *лежать* — *лежачий*; *бажають* — *бажаючий*; *сидять* — *сидячий*;

б) активні дієприкметники доконаного виду творяться від основи інфінітива за допомогою суфікса **-л-** і відповідних закінчень, наприклад: *обважніти* — *обважнілий*, *прогнати* — *прогнілий*, *опастися* — *опалий*. Причому суфікс **-ну-**, як правило, випадає: *зів'янути* — *зів'ялий*, *промокнути* — *промоклий*.

Пасивні дієприкметники називають ознаку предмета, зумовлену дією іншого предмета. Порівняйте: *преміюваний робітник* — *робітника преміювали*; *погашене вогнище* — *хтось погасив вогнище*.

Крім того, пасивні дієприкметники можуть називати ознаку предмета, зумовлену зворотною дією того самого предмета. Порівняйте: *умитий хлопець* — *хлопець сам умився* (і *хтось умив хлопця*), *відірваний листок* — *листок сам відірвався* (і *хтось відірвав листок*).

Пасивні дієприкметники доконаного й недоконаного виду творяться однаково від перехідних дієслів:

а) якщо основа інфінітива закінчується на **-а**, то за допомогою суфікса **-н-** та відповідних закінчень: *написати* — *написаний*, *спилати* — *спиланий*, *обговорювати* — *обговорюваний*;

б) якщо основа інфінітива закінчується не на **-а**, то до основи 1-ї особи однини додається суфікс **-ен-** (буква **н** тут ніколи не подвоюється) і

відповідні закінчення: *обгороджу* — *обгороджений*, *в'їжджу* — *в'їжджений*, *скошу* — *скошений*, *затрачу* — *затрачений*, *мелю* — *мелений*;

в) рідко за допомогою суфікса *-т-* і відповідних закінчень: *розбити* — *розбитий*, *терти* — *тертий*, *розвинути* — *розвинутий* (і *розвинений*).

2. Пасивні дієприкметники в українській мові вживаються досить широко — нарівні з прикметниками: *Із землі витягли криву, іржею **вкриту**, **поцерблену** шаблю, ножі, глиняну, добре **обпалену**, цілком **збережену**, велику посудину* (Г.Коцюба).

Пасивні дієприкметники, у яких **н** ніколи не подвоюється, слід відрізняти від прикметників з наголошеними суфіксами *-є́нн-*, *-а́нн-*, які вказують на більшу, ніж звичайна, міру якості і які пишуться з подвоєними **нн**: *нескінчений* — *нескінче́нний*, *несказаний* — *несказа́нний*.

Активні дієприкметники доконаного виду (на *-лий*) утворюються від небагатьох дієслів, але вживаються так само без будь-яких обмежень: *Спросоння скиглила сполохана чайка, від ріки віяло теплом, від скошеного луку — **розіпрілою** за день на сонці травною* (Григорій Тютюнник).

Активні дієприкметники недоконаного виду (на *-учий*, *-ачий*) утворюються значно рідше, ніж пасивні, і ще рідше вживаються.

Наприклад, не можна сказати “Чубенко подумав про **сидячих** в окопах”. Тут замість дієприкметника доцільно вжити підрядне означальне речення: *Чубенко подумав про тих, **що сиділи** в окопах* (Ю.Яновський).

Не відповідає нормам української мови і вислів “Гуляє містом дика хуга, **висвистуюча**, дико **кричача**”. У цьому реченні замість дієприкметників можна використати дієприслівники: *Гуляє містом дика хуга, **висвистуючи**, дико **кричачи*** (М.Бажан).

Іноді в такому випадку варто вжити просто дієслово в способовій формі. Природно буде сказати: *Здалеку долинає журавлине курликання й **завмирає** в ранковій тиші*, а не “Здалеку долинає журавлине курликання, **завмираюче** в ранковій тиші”.

Частіше активні дієприкметники недоконаного виду використовуються в науковій літературі: *блукаючий нерв, ведуче колесо, резонуюча камера, ріжучий диск, діючий вулкан, тонізуючі речовини*. Але й тут їх намагаються уникнути: замість “оточуюче середовище” кажуть *навколишнє середовище, довкілля*; замість “ріжучий інструмент” — *різальний інструмент*; замість “спрямовуюча рейка” — *напрямна рейка*, замість “узагальнююче слово” — *узагальнювальне слово* тощо.

Дієприкметник разом із залежними словами становить дієприкметниковий зворот, який, якщо він стоїть після означуваного слова, на письмі виділяється з обох боків комами: *Сади, **омиті музикою згадок**, **ковтають** пил міжселищних доріг* (Л.Костенко). Якщо ж дієприслівниковий зворот стоїть перед означуваним іменником, то він, як правило, не виділяється: *В **оздоблену зірками** неба шаль запнулася земля зеленоброва* (В.Семенко).

201. Прочитайте текст, виберіть дієприкметники й зробіть морфологічний розбір їх за поданою нижче схемою. Дієприкметників якого виду тут не вжито?

1. Дієприкметник: а) активний; б) пасивний.
2. Вид: а) доконаний; б) недоконаний.
3. Рід: а) чоловічий; б) жіночий; в) середній; г) не розрізняється.
4. Відмінок і число.

Не можна ходити по землі, не чаруючись виплеканою народом у віках рідною мовою. Виплеканою, подарованою нам на віки вічні, щоб берегли, щоб леліляли, щоб розвивали далі.

Слова можуть об'єднувати і роз'єднувати, але злитовуюча, об'єднуюча їхня сила в стократ дужча. В народу немає скарбу більшого, як його мова. І коли є загроза хоч дешицю втратити з того скарбу, нас проймає тривога. Як матір за рідну дитину, як дбайливого господаря за чистий лан (Ю.Мушкетик).

202*. Перепишіть речення, від дієслів, що в дужках, утворіть дієприкметники й поставте їх у потрібній формі.

1. Блукають луни, людьми (забути) звечора в лісах. 2. Сів дід на (спиляти) осокорі, думає. 3. Ми — спадкоємці спадків (розграбувати). 4. Ми — власники (сплюндрувати) святинь. 5. Цвіте земля, (задивитися) в свободу (З тв. Л.Костенко). 6. Усе навколо затиха під владою (чарувати) ночі (Леся Українка). 7. Ліпше свій хліб (недопекти), ніж чужий (перепекти). 8. Прийшли (не прохати) — то й підуть (не кохати). 9. На свіжу квітку і бджола сідає, а (зів'янути) обминає. 10. Під (лежати) камінь вода не тече (З нар. творчості).

203*. Перепишіть речення, вставляючи пропущені букви **н** або **nn**.

1. Колись Семенові ці прості істини були незбагне́..ою мудрістю (Л.Смілянський). 2. Линув сум, навія..ий вітрами, з високих недоторка..их осок (П.Воронько). 3. Історія — це святая святих народу, недоторка..а для злодійських рук (О.Довженко). 4. Кожна людина має право на свободу та особисту недоторка..ість (Конституція України). 5. Дружби нашої святої єдність нездола́..у не порушити нікому ні тепер, ні потім (О.Гончар). 6. Стільки ще пісень, ще стільки слів не сказа́..их у серці (В.Сосюра). 7. В очах світилась не сказа́..а радість (П.Колесник). 8. Я збагнув, що ступаю по незайма́..ій, з правіків неора́..ій землі (А.Хорунжий).

§ 54. Дієприслівник

1. Дієприслівник — це незмінювана форма дієслова, яка означає другорядну дію порівняно з основною дією того самого предмета.

Наприклад, у вислові *Кружляють над степом орли, виглядають здобич* названо один предмет (*орли*) і дві його дії (*кружляють, виглядають*). Якщо в цьому повідомленні нас цікавить загальна картина степу, то в такому разі ми надаємо перевагу дії *кружляють*, вона для нас основна, а *виглядають* — другорядна; її, отже, можна передати дієприслівником: *Кружляють над*

степом орли. **виглядаючи** здобич. Якщо ж ми описуємо спосіб харчування орлів, тоді *кружляють* буде для нас другорядною дією; її, отже, передаємо дієприслівником: **Кружляючи** над степом, орли виглядають здобич.

Дієприслівник виступає в реченні обставиною до присудка і водночас означає дію того самого предмета, що й присудок, тобто виконує роль, так би мовити, другорядного присудка.

Дієприслівник можна вживати лише тоді, коли в реченні до того самого діяча відноситься щонайменше дві дії: Вони **стояли** мовчазні і **вдивлялися** в далеке минуле своє і своїх батьків. — Вони **стояли** мовчазні, **вдивляючись** в далеке минуле своє і своїх батьків (О.Довженко).

Дієприслівник разом із залежними словами становить дієприслівниковий зворот, який на письмі, як правило, виділяється з обох боків комами: Не може при добрі той жити, хто хоче злу й добру служити, бо, **хтівши догодити** обом, він стане злу рабом! (І.Франко).

Дієприслівники (як і неозначена форма дієслова чи безособова форма на **-но**, **-то**) мають тільки вид і бувають перехідними або неперехідними. Дієприслівники самі по собі на час не вказують.

2. Дієприслівники недоконаного виду означають таку другорядну дію, яка відбувалася, відбувається чи відбуватиметься одночасно з основною дією. Вони відповідають на питання що роблячи?

Наприклад: 1. *Відпочиваючи після роботи, ми обговорили план екскурсії.* 2. *Відпочиваючи після роботи, ми обговорюємо план екскурсії.* 3. *Відпочиваючи після роботи, ми обговоримо план екскурсії.* Дієприслівник недоконаного виду *відпочиваючи* в першому реченні означає дію в минулому часі, як і дієслово *обговорили*; у другому — в теперішньому часі, як і дієслово *обговорюємо*; у третьому — в майбутньому часі, як і дієслово *обговоримо*.

Дієприслівники доконаного виду означають таку другорядну дію, яка відбулася чи відбудеться раніше від основної дії. Вони відповідають на питання що зробивши?

Наприклад, у реченнях *Відпочивши після роботи, ми обговорили план екскурсії.* *Відпочивши після роботи, ми обговорюємо план екскурсії.* *Відпочивши після роботи, ми обговоримо план екскурсії* дієприслівник доконаного виду *відпочивши* означає, дію, яка відбулася або відбудеться раніше, ніж дія, названа дієсловом *обговорили*, *обговорюємо*, *обговоримо* (спочатку відпочили, а потім обговорили; спочатку відпочили, а тепер обговорюємо; спочатку відпочинемо, а потім обговоримо).

3. Дієприслівники недоконаного виду творяться від основи теперішнього часу дієслова недоконаного виду (3-я особа множини) за допомогою суфіксів **-учи (-ючи)** — для дієслів І дієвідміни і **-ачи (-ячи)** — для дієслів II дієвідміни: *каж(уть)* — *кажучи*, *розмовляй(уть)* — *розмовляючи*; *бач(ать)* — *бачачи*, *смій(уться)* — *сміючись (сміючися)*.

Практично це робиться так: дієслово ставимо в 3-й особі множини й замість **-ть** додаємо **-чи**: *кажуть* — *кажучи*, *бачать* — *бачачи*, *борються* — *борючись*.

Дієприслівники доконаного виду творяться від основи інфінітива дієслів доконаного виду за допомогою суфіксів **-вши, -ши**: *побачи(ти) — побачивши, розцві(сти) — розцвівши, принес(ти) — принісши*.

Практично це робиться так: дієслово ставимо в чоловічому роді минулого часу й до нього додаємо **-ши**: *зрозумів — зрозумівши, сказав — сказавши, допоміг — допомігши*.

У кінці дієприслівників обох видів (також перед **-сь, -ся**) завжди пишемо букву **и**: *орючи, творячи, борючись, дивлячись; зоравши, задивившись*. За цим кінцевим звуком вони відрізняються від дієприкметників у називному відмінку множини: *наступаючи* (що роблячи?) — дієприслівник; *наступаючі* (які?) — дієприкметник.

204. I. Прочитайте текст. Випишіть дієприслівники разом з підметами й присудками, яких вони стосуються.

Доки хлопці підобідували, сонце підбилося ще вище. Тимко приніс добре відклепані дідом Інокентієм коси, роздав косарям, заходився мантачити свою.

— Гляди, Тимку, не дай дулю, — застерігав Павло, натякаючи на те, що при необережному рухові мантачки по косі можна врізати пальці.

— Ні, дядьку, я обережно.

Тимко знав, що дядькова коса не клепалася, відколи й куплена, і що він міг косити нею тільки тому, що в нього було сили, як у бика: вигостривши її тепер, як бритву, Тимко передав Павлові і з цікавістю спостерігав, що воно з того вийде.

Павло сьак-так, для годиться, помантачив косу, поплював у руки, широко розставив ноги і, відвівши далеко назад косу, щоб, значить, був більший розгін, махнув нею по траві і впав на землю.

— Що ти їй зробив? — дивувався він, підвівшись під загальний регіт хлопців.

— Нагострив, дядьку...

— От молодчина! Оце коса так коса! — повеселішав Павло, уже не так з розгону заганняючи її в траву.

— Боже мій, скільки дурної сили в чоловіка! — похитуючи головою, промовив до себе Тимко, беручись і собі за косу і займаючи свою ручку.

Уже аж на другому кінці гонів він підняв голову, щоб витерти піт, і серце його тривожно стиснулося: прямо через покоси, притисши долоні до грудей, спотикаючись ногами і плутаючи ними в траві, бігла Орися. Лице її було блідим і зляканим. Він кинув косу і, збиваючись із кроку, пішов назустріч.

Вона підбігла до нього з тремтячими губами і повними сліз очима і, незважаючи на те що навколо були люди, впала йому на груди, здригаючись від ридань (Григорій Тютюнник).

II. Підготуйте розповідь про описані в тексті події від імені Тимка, через його сприймання.

205. Від поданих дієслів утворіть дієприслівники недоконаного виду й запишіть їх у дві колонки: 1) із суфіксом **-учи (-ючи)**; 2) із суфіксом **-ачи (-ячи)**. Перед виконанням вправи повторіть, як визначається дієвідміна за неозначеною формою дієслова.

Чинити, твердити, сивіти, свистати, реготіти, сипати, туркотати, дріботіти, класти, садити, конфузитися, завдавати, вести, світити, лазити, правити, скакати, мислити, хропіти, потребувати, вабити, кричати, блискотати.

Ключ. З третіх букв повинні скластися три слова, пропущені у вислові А.Ейнштейна: *“Жодна мета не настільки висока, щоб... для її досягнення”*.

206. У наведених реченнях неправильно вжито дієприслівникові звороти. Помилки поясніть і виправте. Речення запишіть.

1. Виходячи з приміщення, треба гасити світло. 2. Сидячи близько біля телевізора, псується зір. 3. Дізнавшись про твої успіхи, мені стало радісно за тебе. 4. В'їхавши на подвір'я, на гостей загавкали собаки. 5. Проходячи вулицею, мою увагу привернув новий будинок.

Запитання для узагальнення вивченого

1. Які є основні дієслівні форми і яку роль у реченні вони виконують?
2. Дієслова якого виду вказують на обмежану в часі дію, а які — на необмежану?
3. Як називаються дієслова, які в реченні мають при собі прямий додаток, а як — які не потребують такого додатка?
4. Чи дієслова в дійсному способі завжди змінюються за особами?
5. Для яких форм і навіщо потрібно визначати дієвідміну дієслова?
6. Чи завжди часова форма дієслова збігається з реальним часом, що його позначає мовець?
7. Яка різниця в значеннях активних і пасивних дієприкметників? Чи пасивні дієприкметники можуть вказувати на ознаку предмета, зумовлену дією того самого предмета?
8. Чим подібні і чим різняться способи творення активних дієприкметників доконаного виду і творення пасивних дієприкметників?
9. Коли в реченні можна вживати дієприслівник?
10. На який час вказують дієприслівники доконаного і недоконаного виду?

НЕЗМІНЮВАНІ ЧАСТИНИ МОВИ

§ 55. Творення і правопис прислівників

Непохідних прислівників є небагато. Більшість їх утворилися від прикметників, іменників, числівників, займенників, інших прислівників. Прислівники можуть писатися разом, через дефіс, через два дефіси й окремими словами. Їхній правопис великою мірою залежить від способу творення їх і від значення їхніх компонентів.

1. Частина прислівників утворилася від прикметників та дієприкметників за допомогою суфікса **-о**, рідше **-е**. Прислівники, утворені таким чином, повністю зберігають усі правописні особливості прикметникових чи дієприкметникових основ: *туманний* — *туманно*, *невблаганний* — *невблаганно*, *шалений* — *шалено*, *блідо-рожевий* — *блідо-рожево*, *гарячий* — *гаряче*.

Якщо прислівники утворено від якісних прикметників, що мають ступені порівняння, то й вони теж мають ступені порівняння, які творяться так само, як і в прикметників: *глибоко* — *глибше*, *найглибше*; *близько* — *ближче*, *найближче*; *високо* — *вище*, *найвище*; *погано* — *гірше*, *найгірше*; *туго* — *тугіше*, *найтугіше*.

2. Прислівники, утворені поєднанням прийменника з іменником, колишньою короткою формою прикметника, числівником, займенником, прислівником, звичайно пишуться разом. Наприклад: *вгору*, *згори*, *напам'ять*, *доценту*, *спідлоба*; *віддавна*, *востаннє*, *допізна*, *дочиста*, *нашвидку*, *попросту*; *вперше*, *вдвоє*, *утричі*, *вчетверо*, *утрьох*, *поодиночі*, *подвічі*; *передусім*, *потім*, *внічию*, *настільки*; *віднині*, *відтоді*, *дотепер*, *післязавтра*, *повсюди*.

Проте є відхилення від цього правила.

Частина прислівників (прислівникові сполучення), утворених поєднанням прийменника з іменником, пишеться окремо. Це зумовлене тим, що вони ще не зовсім втратили своє іменникове значення; порівняйте: *без відома* — *без мого відома*; *на скаку* — *на всьому скаку*; *за дня* — *за білого дня*; *до пуття* — *до якогось пуття*; а також: *без угаву*, *до вподоби*, *на світанку*, *по змозі*, *по правді*, *по черзі*, *уві сні*, *у стократ* тощо. Написання таких прислівникових сполучень, звичайно, перевіряють за словником.

Два прислівники, утворені від іменників, пишуться через дефіс: *на-гора* і *по-латині*.

З-поміж прислівників, утворених поєднанням прийменника з числівником, окремо пишуться тільки прислівники типу *по одному*, *по двоє*, *по троє*, *по четверо*, а через дефіс — *по-перше*, *по-друге*, *по-третьє* і т. д.

Окремо пишеться прийменник з прислівником тільки в тому разі, якщо прислівник має значення іменника: *на відмінно* (на відмінну оцінку), *не відкладай на завтра* (на завтрашній день).

3. Якщо прислівник утворено від повного прикметника (або займенника) на **-ому (-ему)** приєднанням до нього прийменника *по*; то він пишеться через дефіс: *по-новому*, *по-серйозному*, *по-моєму*, *по-іншому*, *по-українському*, *по-батьківському*, *по-заячому*, *по-латинському*. Деякі з цих прислівників можуть мати форму на **-и**: *по-українськи*, *по-батьківськи*, *по-заячи*, *по-вовчи*. У них у кінці завжди пишеться буква **и**. Виняток становить прислівник *по-латині*.

Три прислівники прикметникового походження пишуться окремо, а саме: *в основному*, *в цілому*, *в середньому*.

4. Прислівники, що пишуться разом або через дефіс, слід відрізняти від однозвучних сполучень прийменника з іменниками, повними прикметниками, числівниками та займенниками, які пишуться окремо.

Наприклад, у реченні *За яких півгодини спереду замаячили вітряки на горі* (А. Головка) йдеться про предмет — гору, бо між прийменником і іменником можна вставити прикметник: *на високій горі*; до іменника можна поставити питання на чому? А в реченні *Там, нагорі, вже напевне вживають усіх заходів, щоб врятувати шахту і людей, які лишились під землею* (О.Донченко) маємо справу з прислівником, бо слово *нагорі* не називає ніякого конкретного предмета, а тільки вказує на місце (де?).

Порівняйте ще речення: 1. *Надворі видно, як удень: місяць стоїть серед неба* (І.Нечуй-Левицький). — *В день* такий розцвітає весна на землі і земля убирається зрання (В.Сосюра). 2. *Микола вискочив через вікно надвір.* — *Молодий Джеря перейшов садок і поза хатою повернув на двір.* (І. Нечуй-Левицький). 3. *Дивлячись на цю висоту збоку, він ніколи не уявляв собі, що вона така велика* (О.Гончар). — *Здалека, з боку Дніпра, доноситься безупинний глухий гуркіт земснаряда* (О.Довженко). 4. *Червона заграва пожежі якось по-новому освітила мою душу* (О.Довженко). — *По новому руслу потекло відтепер донецьке життя* (О.Гончар). 5. *Ходили уп'ятьох на розшуки вугілля, терпляче риючи чадний ліловий шлак* (М.Бажан). — *У п'ятьох вікнах школи ще горіло світло.*

5. Прислівники, утворені від підрядних словосполучень, пишуться разом: *босими ногами* — *босоніж*; *обома руками* — *обіруч*, *в різні боки* — *врізнобіч*, *на швидку руку* — *нашвидкуруч*; *чимдуж*, *чимраз*, *чимскоріш*.

Але в кількох прислівникових сполученнях усі частини пишуться окремо: *тим часом* (хоч у сполучнику разом: *тимчасом як*), *все одно, все рівно*.

Прислівник *геть-чисто* пишеться через дефіс.

Прислівники, утворені повторенням тих самих, синонімічних або антонімічних незмінних слів, пишуться через дефіс: *ледве-ледве*, *далеко-далеко*, *рано-вранці*, *давним-давно*, *повік-віків*, *врешті-решт*, *зроду-віку*, *тишком-нишком*, *сам-один*, *сяк-так*, *більш-менш*, *видимо-невидимо*.

Деякі з них пишуться через два дефіси, а саме: *пліч-о-пліч*, *віч-на-віч*, *всього-на-всього*, *як-не-як*, *де-не-де*, *десь-не-десь*, *коли-не-коли*, *хоч-не-хоч*, *будь-що-будь*.

Три прислівники пишуться окремо й через дефіс: *з давніх-давен* (але: *з усіх усюд*), *з діда-прадіда*, *без кінця-краю*.

Прислівникові сполучення, утворені повторенням того самого іменника, числівника чи займенника в різних відмінках з прийменником або без нього, пишуться окремо — двома і більше словами: *день у день*, *рік у рік*, *раз у раз*, *раз по раз*, *ніч крізь ніч*, *час від часу*, *раз від разу*, *раз за разом*, *день при дні*, *від ранку до вечора*, *з боку на бік*, *з дня на день*, *з роду в рід*, *з кінця в кінець*, *кінець кінцем*; *один по одному*, *один за одним*, *один одинцем*, *одним одно*; *сам на сам* (але: *сам-один*).

Прислівники *пліч-о-пліч, віч-на-віч, всього-на-всього* пишуться через дефіси тому, що тут повторюється та сама застигла форма слова (родовий відмінок), а не різні, як, скажімо, у сполученні *раз у раз*, де маємо поєднання називного відмінка із знахідним, або в сполученні *кінець кінцем*, де поєднано називний відмінок з орудним.

207. I. Прочитайте, знайдіть прислівники й поясніть їх творення та правопис.

В бору снігу мало. То там то сям проглядає крізь порошу трава з примерзлими до землі зеленими чубчиками, стримлять низенькі пеньки з жовтуватою, немов старий мед, смілкою на зрізах. Тихо навкруги й затишно. Тільки часом шелесне по гіллі вальок снігу, струшений вітром з верховіття. Десь неподалік чути: цюк-цюк-цюк, — дятел порається...

Олесь стає навшпиньки й крадькома пнеться на косогір.

Зачувши людину, дятел перестав цюкати, повів гартованим дзьобом з боку в бік і націлив його на Олеся: чого тобі тутечки? Здригнувся, хльоснув крилом по корі і зник, залишивши у вузькому дуплі шишку. Олесь хотів дістати її і покуштувати, та передумав — і притулився вухом до стовбура. Його ледве помітно розгойдувало, під корою щось жалібно скрипіло, а внизу під підосвами в Олеся ворухилось коріння — помирає сосна... Олесь нагріб чобітком снігу під окоренок, утрамбував його гарненько і, вирішивши, що сосна не впаде, погицав через замети до школи.

Ще здалеку побачив міст з гатками по обидва боки. По той бік мосту, через вигін, червоніє крізь біле плетиво запорошених дерев цегляна школа. З бовдурів дим угору тополіними стовпами. Повітря пахне торф'яним духом і весняним випаром сирих вільхових дров. Ліворуч від мосту чорніють мії, виграючи на сонці блискучими хвильками, — там б'ють джерела; а праворуч, на міліні, де лід міцніший, гасає ватага школярів...

Надвечір хмари опустилися нижче, а тополі над селом повищали і набрали войовничого вигляду. Треба було йти додому (Григір Тютюнник).

II. Текст запишіть під диктовку (попросіть, щоб вам його продиктували), написане уважно звірте з надрукованим, помилки, якщо вони трапляться, виправте і з'ясуйте.

III. Опишіть свої враження від перебування в лісі, у полі чи на річці.

208. Поясніть, як змінюється значення виділених слів залежно від їхнього написання.

1. Звідси, *згори*, видно було вулицю (Вал. Шевчук). — Звідси, з *гори*, видно було вулицю. 2. Слон ходить *поволі*. — Слон ходить *по волі*.

209. Запишіть під чию-небудь диктовку речення, що в пункті 4 вище викладених правил, написане уважно звірте з надрукованим, помилки, якщо вони трапляться, виправте й з'ясуйте.

210*. Перепишіть речення, розкриваючи дужки.

1. Отож я поспішив (чим)дуж (у)гору до замку. 2. Володимир (тим)часом ішов через горб. 3. (З)рештою, цього разу Іван горів (по)особливому. 4. (У)третє навідало Івана його дивне світло в 1931 році. 5.

Літери впливали з-під олівця химерні й кострубаті, заповнюючи листок (від)краю і (до)краю. 6. Хлопець важко підіймався (під)гору, стояла (до)вкола ніч, оксамитна та глуха. 7. Пішов (босо)ніж, м'яко ступаючи (на)вшпиньках. 8. Той не помітив жінки, хоч вона була (по)справжньому гарна. 9. Ішла (до)дому поволі. 10. Заплющилася, щоб отямитися, щоб зрозуміти (на)решті, що воно коїться (на)справді. 11. Вона (мимо)хіть оглянулася. 12. Вона йшла, притримуючи поділ сукні, й позирала (вряді)годі на нього. 13. Коли(не)коли проїжджали повз них вози й авта. 14. Над каштаном (у)дворі тріпотіло кілька білих метеликів (З тв. Вал. Шевчука). 15. Ворони п'ють надкльовані горіхи. А що їм, чорним? Чорним (все)одно (Л.Костенко).

211. Запишіть прислівники й словосполучення в три колонки залежно від того, як пишуться частини, взяті в дужки: 1) разом; 2) через дефіс; 3) окремо.

Рано(вранці), кінець(кінцем) охрип, (перед)усім, вите́р (на)сухо, (по)іншому ріс, (в)основному стер, врешті(решт), йшли (по)четверо, (тим)часом підріс, (в)друге прийшов, (по)людськи, (у)стократ, (сам)один, (спід)лоба, (будь) коли, (все)одно нема.

Ключ. З останніх букв останніх слів повинен скластися вислів Платона.

212. Запишіть слова в дві колонки залежно від того, як пишуться частини, взяті в дужки: 1) разом; 2) окремо.

(На)вздогін, (на)марне, один(в)один, (за)світла, побіг (у)перед, (на)мить осліп, (на) вибір, (з)рідка, зігнув (у)двоє, (по)десятеро, (на)виворіт, рік(у)рік, (у)щерт, (без)відома, по(всяк)час, (по)п'ятдесят, (від)даля.

Ключ. З останніх букв останніх слів повинно скластися закінчення вислову Л.Костенко: "Мужність ..."

213. Із поданих у довідці слів выпишіть синоніми до прислівників *іноді, навпростець, швидко*. Поясніть різницю, якщо така є, в їхньому значенні й уживанні.

Інколи, скоро, напрямки, стрімко, часом, хутко, навпрошки, шпарко, прудко, часами, мерщій, зрідка, прямо, стрілою, вихором, поривчасто, час від часу, невпинно, просто, шалено, прожогом, деколи, стрімголов, мигцем, прямо, навзаводи, чимдуж, щодуху, подеколи, жваво, по прямій, галопом, вря́ді-го́ді, притьмом, миттю, напролом, бігцем, умент, коли-не-коли, вмить.

214. До словосполучень доберіть синонімічні прислівники.

Випереджаючи один одного, присівши на пальцях ніг, перебиваючи один одного, кожного року, останній раз, усупереч власному бажанню, у стані сильного збудження, не зовсім прокинувшись, перед сходом сонця, догори обличчям, з певним наміром, з обох боків, ідучи повз щось, дуже розсердившись, не подумавши як слід, без належного догляду.

Довідка: *горілиць, щороку, удосвіта, навмисно, зопалу, мимохідь, мимохить, обабіч, наперебій, наввипередки, спросоння, напропале, навпочіпки, напризволяще, востаннє, спересердя*.

§ 56. Значення і правопис прийменників

Прийменники служать для вираження підрядних зв'язків між словами в реченні. Наприклад, у реченні *Там тополі у полі **на** волі (захід сонце **за** обрій поніс) з буйним вітром свавольним і диким струнко рвуться кудись в далечінь* (П. Тичина) слова *у, на, за, з, в*, хоч і не мають самостійного значення, проте без них не можна було б пов'язати повнозначні слова.

За походженням прийменники поділяються на:

а) первинні: *без, в, від, для, до, з, за, на, над, під, по, при, про, ради, через*;

б) вторинні, утворені від первинних прийменників: *задля, заради, з-під, з-понад, з-поза, з-проміж, із-за, поза, щодо*;

в) відприслівникові: *близько, внаслідок, всупереч, вповодж, вслід, довкола, замість, кругом, насеред, навкруги, навпроти, напередодні, навколо, назустріч, осторонь, обабіч, поперек, позад, після, поруч, поряд, відповідно до, залежно від, згідно з* тощо;

г) відіменникові: *край, кінець, коло, перед, протягом, шляхом, за допомогою, під час, в напрямі до, на шляху до, у зв'язку з, в силу, внаслідок, в результаті* тощо;

г) віддієслівні: *завдяки, виключаючи, незважаючи на*.

Прийменники поєднуються з іменниками (або займенниками) в непрямих відмінках, причому деякі з них поєднуються тільки з одним відмінком (*без, від, до, крізь, про, при, біля, навколо, назустріч*), деякі — з двома (*на, над, перед, під, по*), а то й з трьома (*в, з, за, між*).

Прийменники стоять перед іменниками і можуть відділюватися від них прикметниками або займенниками, які виступають у ролі означень: *до хати — до рідної хати, до своєї хати*. Лише кілька прийменників можуть стояти і після іменників (або займенників): 1. *Боса стала [Катерина] серед шляху, втерлась рукавами. А москалі їй назустріч, як один, верхами* (Т.Шевченко). 2. *Дружна і гучна дівоча пісня линула **нам навздогін*** (Ю.Смолич).

Прийменники від іменників, займенників, прикметників, числівників пишуться окремо. Проте не слід їх сплутувати з префіксами, які пишуться разом: *без дороги — бездоріжжя, при березі — прибережний, у вечір — увечері, з-під шапки — спідлоба, понад вікнами — понадвіконню*. Між прийменником та іншою частиною мови можна вставити означення, між префіксом і наступною частиною слова цього зробити не можна.

Складні прийменники, утворені від первинних за допомогою прийменника *з (із)*, пишуться через дефіс: *з-за, із-за, з-поза, з-над, з-понад, з-під, з-понад, з-поміж, з-проміж, з-серед, з-посеред*.

Складні прийменники, утворені від первинних без прийменника *з (із)*, пишуться разом: *заради, задля, поза, понад, понад, поміж, проміж, щодо* (але *що ж до*).

Складні прийменники прислівникового походження пишуться разом (як і відповідні прислівники): *всупереч сподіванкам, услід загонові, довкола вогнища, посеред дороги, обабіч шосе, наперекір знегодам, назустріч бурі, поруч мене, наприкінці дня, внаслідок переживань*.

Проте від прислівників, які пишуться разом, слід відрізняти однозвучні сполучення прийменників з іменниками, що мають при собі додаток у родовому відмінку і пишуться окремо, наприклад: *вглиб* (прислівник) — *в глиб віків* (сполучення прийменника з іменником *глиб*, при якому є додаток у родовому відмінку *віків*); *вбік* — *в бік річки*, *всередині* — *в середині речення*, *зсередини* — *з середини розділу*, *збоку* — *з боку товаришів*, *скраю* — *з краю поля*, *спочатку* — *з початку року*.

Окремо пишуться такі складені прийменники, як *відповідно до*, *залежно від*, *згідно з*, *в напрямі до*, *на шляху до*, *у зв'язку з*, *за допомогою*, *в силу*, *в результаті* (але *внаслідок*), *під час*, *незважаючи на*.

215. І. Прочитайте текст, знайдіть у ньому прийменники й визначте, з якими відмінками їх вжито і якими членами речення виступають поєднання іменника (займенника) з прийменником.

Що веде в поле? Бажання ширшого простору, поклик осіннього холодка чи бажання підглянути за природою — як же це їй удається заснути, як же вона засинає? А може, тому, що відлетіли птахи, й повітря, яке до цього часу наче мало голосне співуче серце, враз спорожніло, стало пустельне? І в грудях таке відчуття, наче й твоє власне серце проситься на крила й теж хоче відлетіти, а тому всю твою істоту заливає млість, і ти не в силі знайти собі місце?

Людина багато в чому схожа на пташку: в ранній молодості нестримно тягне її з дому, вона ладна забути все, з усім розпрощатися, щоб знайти для себе інше, нове життя, а під старість, коли стільки побачено й пізнано, незбагненна сила тягне людину повернутися назад, до рідного гнізда, туди, де народився і звідки повіявся в світі, туди, де земля тобі здається простою, зрозумілою і такою ж рідною, як всі ті, хто вцілів од твого роду.

Птахи відлітають восени — людина ж восени повертається з вирію своїх мандрівок. Птахи повертаються з вирію навесні — людина ж тоді, коли зима ось-ось засипатиме її дні, роки... (Є. Гуцало).

ІІ. Чи й вам хочеться мандрувати? Куди і з якою метою? Як ви уявляєте свою мандрівку? Опишіть це.

216. Випишіть слова й словосполучення в три колонки залежно від того, як пишеться частина, що в дужках: 1) разом; 2) окремо; 3) через дефіс.

(В)результаті змін, (у)напрямку села, (що)до баз, (з)під калюж, (за)для добра, (по)серед левад, що(ж)до ваз, (по)між кіл, (піді)мною море, (із)за гори, (на)прикінці дня, (в)наслідок змін, (зі)мною разом, (з)посеред братів, (не)зважаючи на це, (під)час канікул, (на)зустріч мрії, (з)перед себе, (уві)сні.

Ключ. З останніх букв останніх слів повинно скластися закінчення вислову В.Симоненка: *“Той ніколи не доскочить слави, хто ...”*

217*. Перепишіть, розкриваючи дужки.

1. (З)боку од шляху дві дрібні груші тремтіли дрібненьким листом (М.Коцюбинський). 2. (З)боку дороги доносився невпинний гуркіт машин. 3. Верба товста, та (в)середині пуста (Нар. творчість). 4. (В)середині гуртка

Долон, колишній наречений Кассандри (Леся Українка). 5. Легенька хвиля ледве помітно заносить човна (в)бік (О.Донченко). 6. Блискавки бігли з різних сторін (до)середини неба (І.Франко). 7. Він заглянув (до)середини, а там уже зацементували й підлогу (С.Чорнобривець). 8. Ти б (з, с)початку розпалив огонь під казаном, а тоді воду носив (Григорій Тютюнник). 9. Опалювальний сезон починається (з, с)початку жовтня. 10. Щодня (з)ранку до ночі по шляху їдуть та й їдуть люди (А.Головка). 11. Який славний вітрець (з)ранку подихав, а тепер зовсім затих (М.Кропивницький). 12. Сон ім негарний приснивсь, — плакали квіти (вві)сні (Б.Грінченко).

§ 57. Деякі особливості вживання прийменників

1. Вживаючи варіанти прийменника *у* та *в*, слід уникати насамперед збігу голосних, потім — збігу приголосних (при цьому будь-яка пауза сприймається як приголосний): *був у мене* — *були в мене*; *вокзал у Києві* — *вокзал в Одесі*; *був у класі* — *був в аудиторії*; *вечоріло, у кімнаті стало темніти* — *стало темніти в кімнаті*.

Перед словом, на початку якого є звуки **в, ф** в різному поєднанні (**хв, св, сф** і под.), як правило, вживається *у*, незалежно від того, на який звук закінчується попереднє слово: *були у вівторок, двері у фойє, сказано у творі*.

Так само щоб уникнути важкого для вимови збігу звуків, використовуються варіанти прийменників *з, із і зі, під і піді, над і наді, перед і переді*: *прийшов з інституту* — *прийшов із театру* — *прийшов зі школи*; *під нами* — *піді мною*.

2. Прийменник *по* в літературній мові вживається порівняно рідко.

Із знахідним відмінком він найчастіше вказує на мету або межу дії: *піти по воду, загруз по кісточки, пальто по коліна, по цей день*.

Із місцевим відмінком прийменник *по* переважно виражає:

а) місце або час дії: *пливти по Дніпру, їхати по дорозі* (краще: *дорогою*), *ходити по лікарях, не спати по ночах* (краще: *ночами*), *заняття по середах* (краще: *в середи*);

б) стосунок до іншого предмета: *різьба по дереву, наказ по інституту, черговий по школі, брат по духу*;

в) спосіб дії: *чинити по правді, обслуговувати по черзі, читати по складах*.

Часом прийменник *по* вживають недоречно, наприклад: “Я прийшов по справі” — треба: *Я прийшов у справі*; “відправити по пошті” — треба: *відправити поштою*; “по закону” — треба: *згідно з законом, за законом*; “по імені” — треба: *на ім’я*; “по хворобі” — треба: *через хворобу*; “заходи по поліпшенню” — треба: *заходи щодо поліпшення, з метою поліпшення*; “комісія по складанню” — треба: *комісія для складання*; “по поводу чого” — треба: *з приводу чого*.

Іноді прийменник *по* неправильно вживають із давальним відмінком: “зв’язати по рукам і ногам”. Треба тільки: *зв’язати по руках і ногах, видно по очах* і т.ін.

3. Прийменник *з* (*із, зі, зо*) передає дуже широке коло значень. Ось лише деякі з них.

З родовим відмінком він, крім іншого, вказує:

а) на підставу якоїсь дії чи стану: *з моєї вини, з власної волі, з дозволу, з примусу*;

б) на ознаку за галуззю: *зошит з української мови, посібник з менеджменту, фахівець з біології, змагання з бігу*;

в) на предмет, який піддається негативній дії: *знущатися з тварин, кепкувати з роззяви, насміхатися з когось*.

Із знахідним відмінком виражає приблизну кількість чогось: *осіб з двадцять, днів з десять, кілограмів зо три*.

4. Прийменник *за*, крім багатьох інших, має такі значення.

З родовим відмінком він може вказувати на час або умову: *за життя, за часів Богдана Хмельницького, за всякої погоди, за певної умови*.

Із знахідним відмінком прийменник *за* вказує, крім іншого, на призначення особи чи речі: *бути за начальника, правити за молоток*.

Іноді цей прийменник помилково вживають із знахідним відмінком після дієслів *думати, говорити, турбуватися* і подібних: “думати за навчання”, “говорити за справи” — треба: *думати про навчання, говорити про справи, турбуватися про людей, піклуватися про батьків*.

З орудним відмінком прийменник *за*, попри інше:

а) вказує на те, згідно з чим відбувається дія: *за вашою згодою, за власним вибором, за всіма правилами, за моїми відомостями, за останньою модою, за прикладом, працювати за спеціальністю*;

б) позначає напрям руху: *за течією, за вітром*.

5. Прийменник *на* із знахідним відмінком може означати:

а) час дії: *на кінець року, на ранок, на цю пору, стільки грошей на місяць*;

б) мету, призначення чогось: *на знак дружби, йому на втіху, одяг на свято, на виріст, на честь, на захист, на адресу*;

в) те, згідно з чим відбувається дія: *на запрошення, на вимогу, на замовлення, на заклик, на мою думку, як на мене*.

Прийменник *на* із знахідним відмінком вживається також після слів *перетворюватися, змінюватися, хворіти, хворий, багатий* тощо: *вода перетворюється на пару, хворіти (хворий) на грип, багатий на корисні копалини*.

Часом неправильно кажуть: “розмовляти на українській мові” — треба тільки: *розмовляти, писати, читати українською мовою*.

6. Прийменник *через* із знахідним відмінком, крім іншого, вказує на причину: *через необережність, через непорозуміння, через брак часу* (або: *за браком часу*).

Іноді помилково кажуть: “відпустка по хворобі”, “аварія із-за халатності” — треба: *відпустка через хворобу, аварія через недбальство*.

7. Прийменник *до* з родовим відмінком може вказувати:

а) на напрям руху: *іти до школи, поїхати до Львова, вступати до інституту*;

б) на предмет зацікавлення: *ласий до меду, швидкий до роботи, беручий до науки, привітатися до знайомого*.

8. Іноді сплутують значення прийменників *біля* та *близько*.

Прийменник *біля* з родовим відмінком позначає місце: *біля Дніпра, біля будинків, біля станції метро*. На місце можуть вказувати ще прийменники *близько* та *коло*: *близько Києва, коло Харкова*.

Але для позначення приблизної кількості вживаються тільки прийменники *близько* та *коло*: *близько (коло) десятої години, близько (коло) тридцяти днів, близько одного кілометра*. Вислови на зразок “біля п’ятої години”, “біля двох кілограмів” не відповідають літературній нормі.

9. Іноді вживають неправильні форми прийменників: “в залежності від” — треба: *залежно від*; “у відповідності з” — треба: *відповідно до*; “на протязі” — треба: *протягом* (або *упродовж*); “недивлячись на” — треба: *незважаючи на*; “дякуючи” — треба: *завдяки*; “згідно закону” — треба: *згідно з законом*.

218. Словосполучення запишіть, замінюючи, де треба, *в* на *у*, *у* дві колонки: 1) з прийменником *в*; 2) з прийменником *у*.

Випускати (в) світ, церква (в) селі, іспит (в) школі, росте (в) дворі, епітети (в) поемі, кинув (в) озеро, рука (в) руку, ніс (в) ніс, останній (в) черзі, став (в) позу, акустика (в) театрі, сів (в) автобус, тримай (в) голові, алгебра (в) школі, іти (в) відкрити.

Ключ. З перших букв повинно скластися закінчення вислову О.Гончара: “*Найвища краса — ...*”

219. Прочитайте уривок з мовознавчої статті й зробіть висновок про те, як різне сприйняття й трактування певних явищ відбивається навіть у вживанні прийменників.

Коли говоримо про докладно окреслену територію як закінчене ціле або про самостійну державу, тоді завжди вживаємо прийменник *в* чи *у* (а не *на*): *в Австрії, в Америці, в Румунії, у Франції, в Польщі, в Росії* і ін. Що ж до прийменника *на* з місцевим відмінком, то його вживаємо при географічних назвах на питання “де?” тільки тоді, коли територія, що про неї йдеться, не окреслена докладно, не самостійне ціле, тільки складова частина якоїсь держави: *на Поділлі, на Полтавщині, на Київщині, на Волині, на Буковині...*

Цілі віки ми чули то *на Ukraine* [польське], то *на Украине* [російське], а тому й зацепили собі це *на Україні* як своє власне, зовсім забувши про його історичне походження й не відчуваючи, що це власне *на* — болюча й зневажлива ознака нашого колишнього поневолення...

Стара наша Русь, чи Малоросія, складалася з кількох частин: Галичина, Волинь, Поділля, Україна (головно Київщина). Хто слова *Русь* чи *Малоросія* вживав на означення цілого народу, для того Україна була тільки частиною; це, скажімо, завжди бачимо в XVII—XVIII століттях, наприклад, в універсалах Богдана Хмельницького або в літопису Величка й ін. Україна

мислилась тоді частиною цілого народу, Русі, а тому вислів *на Україні* був нормальний...

Але вже за старих часів дехто розумів Україну значно ширше, а тому й писав *в Україні*... Шевченко у своїх творах звичайно мислив Україну як назву для всього нашого народу, а тому й уживав на питання “де?” місцевого відмінка з прийменником *в*: *У нас в Україні старий Котляревський отак щебетав. Було колись в Україні лихо танцювало. На весь світ почули, що діялось в Україні. Сю ніч будуть в Україні родитись близнята. Мені однаково, чи буду я жити в Україні чи ні; а також на питання “куди?”: В Україну ідіть, діти, в нашу Україну. Сини мої, летіть в Україну. Линуть в свою Україну тощо...* Але звичайний традиційний погляд, що Україна — то частина іншої держави, несвідомо захоплював і Шевченка, чому й він нерідко писав *на Україні, на Україну*.

Коли ж так, то мусимо змінити стару граматичну форму й уживати тільки *в Україні, в Україну*, викинувши остаточно з нашого вжитку граматичну ознаку нашого колишнього поневолення (І.Огієнко, 1935 р.).

220. Складіть по 2—3 словосполучення (не менше два повнозначні слова) з розглянутими вище прийменниками *по, з, за, на, через, до, біля, близько*.

221. Поедняйте з іменниками синонімічні прийменники: 1) *біля, побіля, коло, близько, при, край, поряд з, поруч з* (з вказівкою на місце); 2) *круг, довкола, навколо, навкруги, кругом* (з вказівкою на місце); 3) *для, задля, ради, заради, з метою, в інтересах, на знак, в ім'я, на честь, на випадок* (з вказівкою на мету); 4) *через, від, з, завдяки, внаслідок, у зв'язку з, з огляду на, у силу, під впливом* (з вказівкою на причину). Які відтінки значення вносять різні прийменники у висловлювання?

222*. Відредагуйте відповідно до літературної норми вживання прийменників у поданих реченнях.

1. У Києві другий день триває чемпіонат по художній гімнастиці. 2. Я хочу звернутися до вас по особистій справі. 3. Він тепер живе по іншій адресі. 4. Помилки найчастіше трапляються із-за неуважності. 5. Він багато розповідав мені за свого старшого брата. 6. Не дивлячись на ранній час, на майдані вже було повно людей. 7. На протязі цілого дня йшов дощ. 8. Влітку день триває біля шістнадцяти годин. 9. Людину можна не лише образити дією, а й словом. 10. В залежності від інтонації те саме речення може передавати різний зміст. 11. Згідно навчальних планів, вивчення алгебри, геометрії та фізики починається з сьомого класу. 12. Петро не зміг узяти участі в змаганнях завдяки хворобі.

§ 58. Значення і склад сполучників

Сполучники служать для поєднання між собою однорідних членів речення або речень. Наприклад, у реченні *Земле рідна! Мозок мій світліє і душа ніжнішою стає, як твої сподіванки і мрії у життя вливаються моє* (В.Симоненко) службові слова *і, як* — сполучники, бо перше *і* поєднує два

прості речення, як приєднує підрядне речення до головного, друге *і* сполучає два однорідні члени речення.

Однак подібні слова можуть бути і не сполучниками. Так, у реченні *Дружній череді і вовк не страшний (Нар. творчість)* слово *і* — частка, а не сполучник, бо воно нічого не поєднує, тільки служить для підсилення сказаного і має таке ж значення, як *навіть*. А в реченні *Ніколи я не знав, як тяжко жити без солов'я, що в пісні аж тремтить тільки своїм маленьким і гарячим (М.Рильський)* слово *як*, хоч і приєднує підрядне речення до головного, проте не є сполучником — це прислівник, бо вказує на міру ознаки і відповідає на питання якою мірою?; слово *що* — відносний займенник, бо в реченні виступає замість іменника *соловей* і відповідає на питання хто тремтить?

1. За будовою сполучники бувають:

а) прості: *і, а, бо, та, чи, що, як, хоч*;

б) складні: *якщо* (як + що), *якби* (як + би), *щоб* (що + б), *або* (а + бо), *проте, зате, ніби, неначе, начебто*;

в) складені: *та й, або й, коли б, тому що, так що, через те що, незважаючи на те що. не тільки... а й, як... так і, хоч... але*.

2. За значенням розрізняємо сполучники сурядні, підрядні і пояснювальні.

Сурядні сполучники з'єднують однорідні члени речення або рівноправні речення, наприклад: *Правда, я зігнувся в бурі життєвій, і тремтить останнє листя моїх мрій, але в серці й досі ще вогонь палає, і рука то кобзу, то меча тримає (О.Олесь)*.

Серед сурядних сполучників виділяємо:

а) єднальні: *і (й), та* (в значенні *і*), *також, і...і, ні...ні, як...так і, не тільки... а й*;

б) протиставні: *а, але, та* (в значенні *але*), *зате, проте, однак, все ж*;

в) розділові: *або, чи, або...або, чи...чи, то...то, не то... не то, чи то... чи то*.

Підрядні сполучники приєднують підрядні речення до головного, наприклад: *Треба докласти всіх зусиль, щоб перетворити оточення на ліпше, якщо воно відстале, або ж самому дорівнятися йому, якщо відстав сам (О.Гончар)*.

До підрядних належать сполучники *що, як, щоб, якби, якщо, хоч, хай, бо, тому що, через те що, для того щоб, дарма що, незважаючи на те що, тимчасом як, хоч... але, хоч... все ж, чи, мов, немов, немовбито, наче, неначебто, ніби* тощо.

До підрядних сполучників наближаються за своїм значенням сполучники *таж, тож, адже*.

Пояснювальні сполучники вживаються при уточнюючих словах, наприклад: *Цитати із дум та з пісень без музичного їх оформлення, тобто без мелодії, багато втрачають (М.Рильський)*.

До пояснювальних належать сполучники *тобто, себто, або, чи* (у значенні *інакше кажучи, тобто*), *а саме, як-от, як*.

3. За способом вживання сполучники поділяються на:

а) одиничні (*і, та, або, чи, щоб, як, мов*) — вживаються тільки між двома однорідними членами речення або між двома реченнями, наприклад: *Хай квітне злагода і праця на всіх полях, у всіх серцях, щоб у труді святім змагаться, а не в загарбницьких боях* (М.Рильський);

б) повторювані (*і...і, ні...ні, ані...ані, або...або, чи...чи, то...то*) — повторюються два або більше разів підряд при однорідних членах речення або реченнях, наприклад: *Він не боявся ані реву бурі, ані гуркоту громів* (І.Франко). *Хочу бачити, знати, чути, і любити, й творити красу* (Л.Первомайський — треба мати на увазі, що *і* та *й* — це той самий сполучник, тільки в різному звучанні);

в) парні (*не тільки... а й, як... так і, хоч...але, хоч... все ж*) — вживаються двома частинами при двох різних однорідних членах речення або реченнях, наприклад: *Не тільки гомерівський епос, але й трагедії Есхіла, Софокла, Евріпіда побудовані на народних міфах* (М.Рильський). *Хоч поганий тин, та затишно за ним* (Нар. творчість).

223. Прочитайте речення, знайдіть сполучники й схарактеризуйте їх за поданою нижче схемою.

1. За будовою: а) простий; б) складний; в) складений.

2. За значенням: а) сурядний єднальний; б) сурядний протиставний; в) сурядний розділовий; г) підрядний; г) пояснювальний.

3. За способом вживання: а) одиничний; б) повторюваний; в) парний.

1. Усе йде, але не все минає над берегами вічної ріки (Л.Костенко). 2. Не лише батьки, а й діти відповідають за майбутнє своє і вселюдське (О.Шугай). 3. Чи то блискавка мигоче і гримить у хмарах грім, чи сліпить то сонце очі, світом сяючи палким? (Б.Грінченко). 4. А наше — все круг нас: і води, й дерева, і переплески хвиль, і вогкість лісова, і хмари з синьої прозорчастої криги (М.Рильський). 5. І сонцеокий день крізь дим далечини блакитним леготом і пестить, і голубить (Є.Маланюк). 6. Добудь нові слова, новії струни або мовчи (Леся Українка). 7. Іди — мужній і сам себе помножуй у ранній радості і радісній біді. 8. День крутоберегий уклався спати, ніби шарий віл (З тв. В.Стуса). 9. Потрібна завірюха, щоб розбурхати сонну, покірну кров (Р.Андріяшик). 10. Перед кожним ухожим він [швейцар] витягався у струну, щось вихитував булавою, — тобто честь робив (Панас Мирний).

224. І. Прочитайте уривок, знайдіть сполучники й схарактеризуйте їх. Які ще слова, крім сполучників, сприяють об'єднанню окремих речень у текст?

Тепер уже виразно було видно, що новий учитель — чоловік непевний. Тому було багато доводів.

Насамперед — учитель ні до кого ніколи не ходив (розумілося: до людей статечних) і сидів у своїй школі то з дітьми, то з якимись книжками. Що тому була правда, міг посвідчити шкільний сторож, що був за сторожа й у волості. Друге — він не мав ніякого “благородного виду” і тільки одежею відрізнявся од мужиків, бо розмовляв “по-мужицькому”. Третє — він, як

випускав школярів погратись, дурів, як маленький, гуляючи з ними у м'яча, ганяючи наввипередки або ще які грання вигадуючи; таку “кумедію” щодня міг бачити і старшина, і писар, і всякий, хто бував у волості, бо школа була в одному дворі і навіть в одному будинку з волостю. Четверте — він сам собі варив їжу та ще й у гурті з тими школярами, що ночували в школі. Нарешті — він ходив по лісах та по луках, збирав якісь квітки, камінці і всяку таку дурницю і все те обережно ховав. Про цей останній пункт старшиниха погадала навіть, чи не ворожбит він який, але ж цю думку не взяв собі до уваги освічений писар, і старшина просто сказав жінці, щоб вона не встрявала, куди їй не треба.

Але ж цього мало. Він був навіть неслухняний і неввічливий до начальства. Замість, щоб удовольнитися з двох поламаних лавок, що дала волость школі, і заліплювати побиті шибки папером, він домагався, щоб йому пороблено нові парти, засклено вікна і навіть щоб покрашено стару класову таблицю, начебто через те, що на ній уже крейда не пише. І як волость, звісно, не зважила на такі його кумедні домагання, то він насмілився написати про це до земської управи, додавши, що гроші, від громади призначені для школи, лежать по кишенях волосних і не вживаються на що треба (Б.Грінченко).

II. Хто і чому вважає, що вчитель, про якого тут іде мова, — людина непевна? Чи правда це? Доведіть. Чи трапляється так у житті, що про когось судять несправедливо? Чому?

§ 59. Правопис сполучників

1. Складні сполучники, утворені поєднанням різних слів із частками або прийменниками, звичайно пишуться разом, а саме:

а) з часткою *же* (*ж*): *адже, отже, таж, тож, отож, також, теж, ніж, аніж*; але окремо: *все ж, бо ж, або ж, адже ж, але ж* (тут частка *ж* ще не втратила своєї підсилювальної функції);

б) з часткою *би* (*б*): *якби, мовби, немовби, ніби, начеб, неначеб, щоб*; але окремо: *хоч би, хоча б, коли б*;

в) з часткою *то*: *мовбито, немовбито, нібито, начебто, неначебто, тобто, цебто*; але окремо й через дефіс: *коли б то, якби-то, тим-то*;

г) з часткою *що*: *якщо, тощо, абощо*; але: *дарма що*;

г) з прийменниками: *проте, зате, притому, притім, причому, причім, затим що*.

2. Складні сполучники *таж, теж, тож, якби, якщо, щоб, проте, зате, притому, причому* слід відрізняти від однозвучних поєднань самотійних слів (займенників або прислівників) з частками, прийменниками тощо: *та ж, те ж, то ж, як би, як що, що б, про те, за те, при тому, при чому*. Сполучники не є членами речення і не відповідають на жодне питання, а самотійні слова виступають членами речення і відповідають на ті чи інші питання.

Порівняємо два речення: *Щоб* прийшло на землю сподіване щастя, треба великої праці (М.Коцюбинський). *Що б* не робив, роби тільки

найкраще (І.Кульська). У першому реченні слово *щоб* не є членом речення, отже це сполучник. У другому реченні до слів *що б* можна поставити питання *що?*, вони замінюються повнозначними словами *яку б роботу*, отже, це не сполучник, а поєднання займенника *що* з часткою *б*.

Візьмемо ще два приклади: *Далека, небезпечна путь, — гей, не зважай, матросе! **Таж** хвилі приязно гудуть, міцні, надійні троси* (М.Рильський). *Вночі все **та ж** декорація світу: море, вершини гір, місяць* (О.Гончар). У першому випадку слово *таж* — сполучник, бо на жодне питання саме по собі не відповідає. У другому випадку слова *та ж* відповідають на питання *яка?*, виступають означенням, тобто це займенник *та* з часткою *ж*, а не сполучник.

3. Сполучник можна замінити синонімічним сполучником, а з однозвучним поєднанням інших частин мови цього зробити не можна.

У вище наведених прикладах сполучник *щоб* можна замінити синонімічним сполучником *аби*, сполучник *таж* замінюється синонімом *адже*. Зі словами *що б*, *та ж* цього зробити не вдається.

Можливі такі синонімічні заміни сполучників:

а) *таж* — *адже*: **Таж** [адже] ми з тобою колись були товариші (Леся Українка). Пор.: **Та ж** [та сама] думка і мені не давала спокою;

б) *тож* — *тому*: *Життя таке коротке — **тож*** [тому] *спішімо робити добро* (О.Довженко). Пор.: *Не грайся хлібом — **то ж*** [це ж] *бо гріх!* (М.Рильський);

в) *теж* — *також*: *Русалка... зникає в тумані. Потерчата **теж*** [також] *зникають* (Леся Українка). Пор.: *На **те ж*** [для того ж] *і шука в морі, щоб карась не дрімав* (Нар. творчість);

г) *щоб* — *аби*: *Не смійся з другого, **щоб*** [аби] *тобі не було того* (Нар. творчість). Пор.: *Все одно, **що б*** [яке б лихо] *не сталося, ми не розлучимось* (Леся Українка);

г) *якби* — *коли б*: **Якби** [коли б] *знав, де впав, то й соломки б підслав* (Нар. творчість). Пор.: **Як би** [з якою б силою] *не крутила хуртовина, блисне промінь — крига розтає* (З.Гончарук);

д) *проте* — *однак*: *Не радий хрін тертушці, а **проте*** [однак] *на кожній танцює* (Нар. творчість). Пор.: *Мови **про те*** [про цю справу] *в нас не було;*

е) *зате* — *але*: *Взимку холодно, **зате*** [але] *комарі не кусають* (Нар. творчість). Пор.: ***За те*** [за цю особливість] *ми любимо свою Батьківщину, що вона — своя;*

є) *при тому* (притім) — *до того ж*: *За моїми відомостями, вони в саду і **при тому*** [до того ж] *в найкращому настрої* (І.Микитенко). Пор.: ***Я при тому*** [при цій події] *не був і нічого сказати про це не можу;*

ж) *причому* (причім) — *і то*: *Сто карбованців зашила йому мати в підкладку піджака, **причому*** [і то] *зашила сировою ниткою* (Григорій Тютюнник). Пор.: *Нартал крутить головою, **при чому*** [в цей час, при цьому] *кайдани стиха бряжчать* (Леся Українка).

4. У складених сполучниках, утворених поєднанням самостійних слів, усі складові частини пишуться окремо: *так що, тому що, через те що, для*

того щоб, з того часу як, в міру того як, з тим щоб, дарма що, після того як, та й; але частково разом: **тимчасом** як, **незважаючи** на те що.

225*. Перепишіть, розкриваючи дужки.

1. (Про)те колесо кричала баба не своїм голосом. 2. Не радий хрін тертушці, а (про)те на кожній танцює. 3. Б'ють не (за)те, що втік, а (за)те, що вкрав. (З нар. творчості). 4. Було тісно, за(те) тепло (М.Шеремет). 5. Як(би) кайдани перегризти, то гриз потроху б (Т.Шевченко). 6. Як(би) там не було, а література — моя професія (Леся Українка). 7. Угору стяг, а світоч в руки, і, що(б) не сталося, — вперед! (М.Старицький). 8. На те й лихо, що(б) з тим лихом боротись (Т.Шевченко). 9. Гей, не зважай, матросе! Та(ж) хвили приязно гудуть, міцні, надійні троси (М.Рильський). 10. Але й у вовчому тілі зберіг він первісну вдачу: та(ж) сивина, як була, і лють на обличчі та сама (М.Зеров). 11. То(ж) треба стільки тих книжок перечитати, що(б) дійти до розуму (П.Панч).

226. Випишіть сполучення слів у дві колонки залежно від того, як пишеться частина, що в дужках: 1) разом; 2) окремо.

Мов(би) знав, начеб(то) так було, дарма(що) мокрий чуб, та(ж) він орел, та(й) готово, коли(б) не вітер, а(би) не буря, тому(що) зимно, він був те(ж), (тим) часом як ішли, то(ж) мій брат, хоч(би) обізвався, як(би) знав, адже(ж) то хліб, коли(б)то, ніби(то) навмисне, все(ж) не розумію.

Ключ. З останніх букв останніх слів повинен скластися вислів Б.Грінченка.

§ 60. Значення і правопис часток

I. Частки надають реченню чи окремому слову певного смислового або емоційного відтінку. Вони увиразнюють і пожвавлюють мовлення. Наприклад, частка *ж* у реченні *Розкажи, розкажи мені, поле: що **ж** тепер нам з тобою робити?* (П.Тичина) допомагає виділити питальний займенник *що*? Частка *мов* у реченні *Повітря — **мов** прив'ялий трунок* (П.Тичина) вказує на уявний, порівняльний характер твердження, а частка *не* в реченні *Рушієм і мірою життя є добро, а **не** зло, дружба, а **не** зненависть і **не** поневолення* (О.Довженко) виражає заперечення.

За значенням і вживанням частки поділяються на кілька груп.

1. Частки, які надають окремому слову (чи словосполученню) певного смислового відтінку:

а) підсилювально-видільні — вживаються для підсилення або виділення окремих слів у реченні: *навіть, тільки, лише (лиш), всього-на-всього, хоч, хоча б, принаймні, аж, же (ж), -таки, -то, все, ще, вже, вже й, і, та, собі, о, ой*; наприклад: *Мовчки йдуть чумаки біля возів, не гомонять поміж собою, не погукують на волів **навіть*** (М.Коцюбинський). *Та скажи мені, друже, нащо все в житті приходить **тільки** тоді, коли ми перестаємо бажати цього?* (Ю.Яновський). ***О** люди, люди, свою душу не замикайте на замки!* (П.Тичина);

б) уточнювальні — вказують на міру точності або правдивість повідомлення: *саме, якраз, справді, точно, власне, рівно, майже, приблизно,десь, мало не, трохи не, ледве не, ледве чи, навряд чи, ніби, наче, мов, мовби, немовби, буцім*; наприклад: **Рівно** о п'ятій Марійка проснулась від дзвінка будильника (О.Донченко). Злива тривала **майже** годину (М.Трублаїні). Башиан жовтіє понад яром, курінь безверхий **ніби** спить (М.Рильський);

в) вказівні — служать для того, щоб привернути увагу до якогось предмета, явища: *то, ото, от, це, оце, ось, осьде, он, онде, ген, воно*; наприклад: **То** вертаються титани чорної землі. “**Це** вас, — каже, — Сонечко веснянеє вітає”. **Он** поблизу тече тихенький Стрижень (З тв. П. Тичини).

2. Частки, які вживаються для оформлення різних видів речень — розповідних (стверджувальних і заперечних), питальних, спонукальних, окличних:

а) стверджувальні — виступають заміниками стверджувальних речень або підсилюють їх: *так, еге, еге ж, авжеж, аякже, атож, ага, гаразд*; наприклад: **Авжеж**, такий у нас ведеться звичай (Леся Українка). **Так!** Не згоден з відкиданням реального земного світу (П.Тичина);

б) заперечні — вживаються в заперечних реченнях або замінюють їх: *не, ні, ані*; наприклад: **Ні**, краще ніколи **не** роздивляйтесь, з чого зроблене те, що нам до вподоби (М. Коцюбинський);

в) питальні — вживаються для оформлення питальних речень або в ролі самостійних запитань: *чи, хіба, невже, що за, га, та ну*; наприклад: **Чи** ж моя рука здригне, що йде битись без озброї? (П.Тичина). **Хіба** від добра кида людина рідну сторону і йде між чужі люди на їх робити, їм служити? (Панас Мирний);

г) спонукальні — надають висловлюванню різних відтінків побажання, наказу, просьби, заборони, заклику до дії: *бодай, годі, ну, давай, на, -бо, -но*; наприклад: **Бодай** кати їх постинали, отих царів, катів людських! (Т.Шевченко). Так **годі** спать! виходьте на дорогу! (П.Тичина);

г) окличні — вживаються для оформлення окличних речень: *що за, що то за, ну й*; наприклад: **Що за** золота у вас дитина! **Ну й** день!

3. Приєднувальні — вказують на певний зв'язок між висловлюваннями: *теж, також, до того ж, ще й, адже, отже, тож, значить, так, то* (більшість цих часток може виступати в ролі сполучників); наприклад: *О море, море! ти собі нуртуєш. Так* прихились до нас і про життя про наше ти почуй (П.Тичина). Зайди у лютому чи в квітні, **то** хліб і сіль завжди навпіл (А.Малишко).

4. Словотворчі і формотворчі — виконують роль префіксів, суфіксів та постфіксів, але відрізняються від них тим, що можуть писатися окремо, через дефіс або приєднуватися до закінчення, наприклад: **абихто** — **аби** з ким, **деякий** — **де** з яким, **ніщо** — **ні** в чому, **щодня** — **що** другого дня, **будь-коли**, **знав би, хай живе, чийсь** — **чийогось, вчитися** — **вчишся**.

До словотворчих належать частки *аби-, де-, -сь, казна-, хтозна-, будь-, -небудь, ні-, що-*, наприклад: *абищо, дехто, якийсь, казна-звідки, хтозна-куди, будь-де, коли-небудь, ніякий, щороку*.

Колишня заперечна частка *не* цілком набула значення префікса: *нещастя, недобрий, ненавидіти*. За допомогою частки *-ся* утворюються зворотні дієслова: *вмиваюся, тривожаться*).

До формотворчих належать частки *би, б* (за їх допомогою утворюється умовний спосіб: *сказав би, зраділа б*); *хай, нехай* (за їх допомогою утворюється наказовий спосіб: *хай відповість, хай прийдуть*).

II. Частки із словами в реченні пишуться по-різному: найчастіше — окремо, рідше — через дефіс або разом.

1. Окремо від інших слів пишеться переважна більшість часток, зокрема й частки *же (ж), би (б)*, вказівні *то, ось, он*.

Проте в складі сполучників та інших часток ці останні не виділяються як частки і пишуться разом, наприклад: *отже, аякже, таж, тож, отож, атож, теж, авжеж, якби, щоб, мовби, немовби, ніби, неначеб, немовбито, нібито, неначебто, тобто, осьде, онде*.

Через дефіс пишуться частки *-бо, -но*, підсилювально-видільні *-то, -от, -таки* і словотворчі *казна-, хтозна-, невідь-, будь-, -небудь*. Наприклад: *слухай-бо, скажи-но, який-бо ти, тільки-но, якби-то, тому-то, тим-то, отак-то, все-таки, пішов-таки, казна-коли, невідь-який, будь-як, де-небудь*.

Проте ці самі частки пишуться окремо:

а) якщо між словом і часткою є частка *же (ж), би (б)*: *скажи ж бо, якби ж то, все ж таки, коли б то*;

б) якщо між часткою і словом є прийменник: *казна про кого, будь з яким*;

в) якщо частка *таки* стоїть перед словом, яке вона підсилює: *таки пішов, таки великий*;

г) якщо *то* є вказівкою, а не підсилювальною часткою, порівняйте: *Далекі дзвони гучали в ясному повітрі тихо і мелодійно, і здавалося, що то дзвенить золото сонця (М.Коцюбинський). Отака-то наша слава, слава України (Т.Шевченко)*; у першому реченні *то* — вказівна, у другому *то* — підсилювальна частка.

Разом пишуться словотворчі частки *аби-, де-, -сь, ні-, що-* і формотворча частка *-ся (-сь)*, наприклад: *абиякий, дехто, щось, ніколи, щогодини, щодня, щодо*.

Проте ці частки пишуться окремо, якщо між ними й словами є інші слова: *аби до кого, де про що, ні з чим, що дві години, що не день, що ж до*.

Частка *що* пишеться окремо, якщо вона стоїть після слова, до якого відноситься: *тільки що, поки що, дарма що, ледве що*.

227. Прочитайте речення, знайдіть частки і поясніть їхнє значення.

1. Хай буде в нас усе казкове: обличчя, одяг і душа (І.Жиленко). 2. Хіба не наш обов'язок робити життя кращим? 3. Так, я буду сміятись, серед лиха співати пісні (Леся Українка). 4. Ні, сонний спокій зовсім нам не сниться

(В.Симоненко). 5. Годі сидіти, склавши руки (П.Тичина). 6. Це таки щастя — любити людей (О.Гончар). 7. Лиш праця світ таким, як є, створила, лиш в праці варто і для праці жити! (І.Франко). 8. Прикрашаймо ж землю свою, юні друзі, щодня, щогодини (М.Рильський). 9. Уночі хтозна від чого хлипали двері, шелестіло по хлівах сіно, щось перешіптувалося (Григорій Тютюнник). 10. А-а, хіба це риба! Казна-що, не риба. От колись була риба, щоб ви знали (О.Довженко). 11. Люди ж не сміють зійти по тих сходах геть на верхів'я, туманом повиті. 12. Я будував би храми по-своєму. І! що б то був за храм! (З тв. Лесі Українки).

228*. Перепишіть речення, розкриваючи дужки. При цьому пам'ятайте, що частка *то* залежно від її значення пишеться то окремо, то через дефіс, то разом.

1. Далекі дзвони гучали в ясному повітрі тихо і мелодійно, і здавалося, що (то) дзвенить золото сонця (М.Коцюбинський). 2. Якби (то) далися орлині крила, за синім би морем милого знайшла! 3. Розказав би про те лихо, та чи (то) ж повірять! 4. А він коня поганяє, ніби (то) й не бачить. 5. Отакий (то) наш отаман, орел сизокрилий! (З тв. Т.Шевченка). 6. Все начеб (то) зроблено вже (А.Головко). 7. От тоді (то) уперше вжитті і вирішив я творити добрі діла (О.Довженко). 8. Зі мною тінь ходила, неначеб (то) водила по свіжому сліду (П.Воронько). 9. Що (то) молоді літа золоті людям (Марко Вовчок).

229. Випишіть слова й словосполучення в три колонки залежно від того, як пишеться частина, що в дужках: 1) окремо; 2) разом; 3) через дефіс.

(Що)разу, отакий(то) гриб, це (таки)дощ, слухай(бо) музику, (аби)як, який(небудь) метал, тільки(що), зробив(таки), могла(б), то(ж) розтер, тільки(но), (он)куди, (як)раз пора, (екс)директор, якби(то) фінал, та то(ж) удав, та(ж) свої, (чи)мало годин, (казна)яка, начеб(то) палац, (чим)далі, що(то) за ліс, (хтозна)чим, (будь)коли, іди(ж)бо далі.

Ключ. З останніх букв останніх слів повинно скластися закінчення вислову О.Кобилянської: *“Я хотіла би, ...!”*

§ 61. Написання заперечної частки *не* і префікса *не-*

Слід розрізняти, коли *не* виступає заперечною часткою (заперечна частка щось відкидає, заперечує) і коли виступає префіксом (за допомогою префікса творяться нові слова).

1. Заперечна частка *не* з усіма частинами мови пишеться окремо: 1. *Я руці, що була, — не пробачу — не для мене переможний бич! Знай одне: не каюся я, не плачу, ні зітхань не маю, ні злоби.* 2. *Не любов, не примха й не пригода, — ще не всьому зватися дано! Ще не завжди у глибоких водах відищуєш непорушне дно* (З тв. О.Теліги).

Зокрема, *не* повинно бути сумніву в окремому написанні *не*, коли в реченні є або мислиться протиставлення: *не* доля, *а* власна воля керує нашими вчинками; *не* щастя забезпечує успіх (*не* сліпе щастя, *а* наполеглива праця); дорога *не* далека, *а* близька; робота *не* важка, *а* так собі; насправді ж

завдання **не** складне (**не** складне, **а** легке). У таких випадках між часткою **не** і наступним словом можна вставити інше слово: **не примхлива** доля, **не випадкове** щастя, **не дуже** далеко, **не така вже й важка**, **не для всіх** складне.

Якщо ж протиставлення прямо не виражено, то в такому разі написання **не** разом і окремо нерідко залежить від того, який зміст вкладає автор у своє висловлювання, як, наприклад, в оповіданні “Дорогою ціною” М.Коцюбинського: 1. *Вода зносила пліт, і **нелегко** було пристати до берега.— Сміливіші. кинулись на козака, та голіруч **не легко** було його взяти.* 2. *Вибратися, однак, із темної, покрученої та вузької чорторії було **нелегко**.— Дідові Овсієві **не легко** давалося зробити лад і спокій.* Так само можна написати: *Дорога нелегка (є нелегка) і Дорога не легка (не є легка).*

Майже завжди (за небагатьма винятками, про які мова піде далі) окремо **не** пишеться з дієсловами: 1. *Як це чудово — **не сидіти** на місці, мчати на північ, південь чи схід! (П.Дорошко).* 2. ***Не бійся** правди, хоч яка гірка (Л.Костенко).* 3. *Такої мови **не чувано** в сій хаті досі (Леся Українка).*

2. Разом **не** пишеться, тобто виступає префіксом:

а) якщо слово без **не** не вживається: **негода**, **невдаха**, **нестача**, **неробство**, **нездара**; **невблаганний**, **невпинний**, **негайний**, **непохитний**, **несхибний**;

б) якщо в контексті слово з **не** можна замінити іншим словом: **трапилося нещастя** (лихо), **серйозні незгоди** (розбіжності), **відчувається невміння** (брак уміння); **нескладне** (легке) завдання, **невелика** (мала) відстань, **недоброзичливе** (вороже) ставлення.

3. З дев'ятьма дієсловами **неволити**, **ненавидіти**, **непокоїти**, **непритомніти**, **нехтувати**, **нетямитися**, **незчутися**, **нетерпеливитися**, **нездужатися**, які без **не** не вживаються, **не** пишеться разом.

З чотирма дієсловами **не** пишеться разом і окремо залежно від їхнього значення: **нездужати** (хворіти) і **не здужати** (не могли, не подолати), **неславити** (ганьбити) і **не славити** (не прославляти), **непокоїтися** (тривожитися, турбуватися) і **не покоїтися** (не лежати), **нестямитися** (втратити самовладання) і **не стямитися** (не повернутися до тями).

У префіксі **недо-**, якщо він вказує на неповноту, половинчатість дії, **не** пишеться разом: **недобачати** (погано бачити), **недочувати** (погано чути), **недочути** (погано почути), **недолюблювати** (відчувати неприязнь), **недосипляти** (мало спати), **недоїдати**, **недовиконувати**, **недооцінювати**.

Від цих дієслів з префіксом **недо-** слід відрізнити дієслова з префіксом **до**, при яких вжито заперечну частку **не**: **не дочекатися**, **не доторкатися**, **не допомогти**. Порівняйте: *Старий **недобачав**, а ще дужче **недочував** (В.Минко).* — *Опісля Сава знов дивився під хмари і знов ждав. **Не добачав** уже нічого більше (О.Кобилянська).*

З дієприкметником **не** завжди пишеться окремо, коли він має при собі залежні слова (у дієприкметниковому звороті): 1. *Через усю Вербівку **стеляться** сукупні **города та левади, не одгороджені тинами (І.Нечуй-***

Левицький). 2. На кроквах **ще не закінчених** хат працюють теслярі (О.Довженко).

Коли дієприкметник не має при собі залежних слів, то *не* пишеться разом або окремо:

а) разом, якщо *не* вжито в ролі префікса: *Марійка веишталася, як звичайно, зжурена і невдоволена* (О.Кобилянська);

б) окремо, якщо *не* є заперечною часткою: *Тільки й мав [поет] талан до віршів не позичений, а власний* (Леся Українка).

4. Слід розрізняти окреме написання *не* з дієсловом *мати* в 3-й особі однини теперішнього часу — *не має* (*Він не має часу*) і написання разом заперечного слова *немає*, яке завжди можна замінити формою *нема* (*У нього немає (нема) часу*).

230. І. Прочитайте уривок зі спогадів письменника Б. Антоненка-Давидовича з часів його сибірського заслання. Поясніть усі випадки написання *не* окремо і разом.

Не раз мені здавалося, що з літературою я покінчив назавжди. Я занадто стомлююся фізично й морально, щоб мати змогу перевтілюватися в персонажів ще не написаних творів, а згадувати свої колись написані книжки було недоцільно й боляче. Та ось у березні 1953 року я зненацька відчув такий потяг до творчої роботи, якого не знав, мабуть, з того часу, як перестав ходити в початківцях, марячи, мов сновиди, образами й характерами. Вільними від фізичної роботи годинами, а то й ночами, коштом відпочинку й сну, я припадав до клаптиків паперу, пишучи роман “За ширмою”. Далеко від України, в хаті сільського шевця, де я квартирував, під стукіт шевського молотка й часом сварку та п’яну лайку майстра-кустаря та його замовців я гарячково працював, не уявляючи навіть, чи залишилося щось у мене від колишніх літературних здібностей, чи я розгубив і рештки їх на тих “розпуттях велелюдних”. Але працював, бо то був **поклик зсередини мене**. В процесі роботи я радісно констатував, що залишилася незайманою моя мова, яка довго вакувала без практичного застосування. Виходило, що, втративши в житті все, я зберіг найдорожчий свій скарб! Цього було досить, щоб не тільки не нарікати на свою долю, а й по-справжньому відчувати щастя...

ІІ. Текст запишіть під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим, помилки, якщо вони трапляться, виправте і з’ясуйте їх.

ІІІ. Як ви розумієте поклик зсередини людини? Напишіть про це.

231*. Перепишіть речення, розкриваючи дужки.

1. Десь, колись, в якійсь країні проживав поет (не) щасний, тільки мав талан до віршів (не) позичений, а власний (Леся Українка). 2. Можна все на світі вибирати, сину, вибрати (не) можна тільки Батьківщину. 3. А творчість завжди мрійна і тривожна, немов травнева (не) спокійна ніч (З тв. В.Симоненка). 4. Страх і покора множать (не) дорік. 5. Краса — і тільки трішечки краси, душі нічого більше (не) потрібно. 6. Заклинаю тебе, будь навіки мені (не) звичайним. 7. Я (не) покличу щастя (не) моє (З тв. Л.Костенко). 8. (Не) святі горшки ліплять. 9. Хоч річка і (не) величка, а береги

ламає. 10. Зелена трава — (не) далеко вода. 11. У (не) роби завжди (не) врожай. 12. Хто нічого (не) робить, той ніколи (не) має часу (З нар. творчості).

232*. Прочитайте уважно правила написання *не* з дієсловами. Перепишіть речення, розкриваючи дужки.

І. 1. Щедрість добрих материнських рук ми ще у житті (не) оцінили (Д.Луценко). 2. Та чи ждати, чи (не) ждати? Ждала дні і ночі (не) доїла, (не) доспала, виплакала очі. 3. (Не) зітхай, а працой, марно часу (не) гай, праці щирої жде вже давно рідний край (Б.Грінченко). 4. (Не) скінчено поеми і рисунка (не) дорисовано. (Не) здужає рука (Є.Маланюк). 5. У мене так серце закам'яніло, що я вже й плакати (не) здужав (О.Кониський). 6. І наче я вже (не) живу, свою надію неживу приспав під серцем і (не) сплю (М.Вінграновський). 7. Я (не) навиджу спокій! Краще вже вихор і вир (Д.Загул). 8. Добре тому багатому: його люди знають, а зо мною зустрінуться — мов (не) добачають (Т.Шевченко). 9. Старому було вже за вісімдесят, він (не) добачав і (не) дочував (В.Земляк).

ІІ. 1. Гине час, стікаючи кров'ю (не) написаних нами поем. 2. І хмари, (не) прив'язані до слова, от просто так — пливуть собі й пливуть. 3. І стоїть (не) умитий присмерк за розхитаними дверима. 4. Долина з чашею туману, а далі схил і небосхил — усе кургани та й кургани ще (не) заораних могил. 5. Він мав ім'я, (не) чуване у світі (З тв. Л.Костенко). 6. Піду блукать по всесвіту широкім, (не) званім гостем побуваю скрізь. 7. Світ здається чарівною казкою, (не) розгаданим плетивом мрій. 8. Мені поля задумливо шептали свої ніким (не) співані пісні. 9. І хочеться всю землю обійняти і йти шукать (не) чуваних пригод (З тв. В.Симоненка).

§ 62. Вигук

Вигуки виражають емоції та спонукання, не називаючи їх, а також відтворюють нечленороздільні звуки.

Вигуки в мові виступають заміниками речень. Їхнє ж конкретне значення великою мірою залежить від контексту, ситуації. Наприклад, візьмемо вигук *ну*: 1. **Ну!** поїдемо на Носівку! 2. *Чотирнадцять* вовків колись за нами гнались! — **Ну**, Петре Івановичу! Невже таки *чотирнадцять*?! 3. **Ну**, пішли, синку, пішли... (З тв. Остапа Вишні). У першому прикладі вигук *ну* приблизно означає “Вирішено!”; у другому — “Та що ви кажете”; у третьому — “Годі баритися”.

За значенням вигуки поділяються на:

а) емоційні — виражають почуття, настрій, переживання, стан людини, її ставлення до різних явищ дійсності: *о, ой, ах, ех, ай, ух, ой лишенько, ой леле, тьху, фу, цур, овва, от тобі й раз, отож-бо й воно, де ж пак, слава Богу*;

б) спонукальні — виражають наказ, спонукання або служать засобом привернення чийсь уваги: *геть, годі, ну, цить, тсс, гиля, киць-киць, тпру, вйю, соб, цабе, ануте, анумо, гей, агов, алло*;

в) застигли форми спілкування — виражають привітання, прощання, пробачення, подяку, побажання, лайку тощо: *добридень, привіт, до побачення, на добраніч, прощайте, пробачте, даруйте, дякую, спасибі, щасливо, помагайбі, будь ласка, прошу, бігме, цур тобі*;

г) звуконаслідувальні слова — відтворюють різні звуки природи, тварин, машин тощо: *ку-ку, кукуріку, няв, му-у-у, ш-ш-ш, дзень, тік-так, бах, гульк*.

Вигуки, що передають повторювані або протяжні звуки, пишуться через дефіс: *ой-ой-ой, ай-ай-ай, ну-ну, гав-гав, ня-а-ав, ф'ю-у-у-у*.

Вигуки типу *леле, лелечко, цитьте, овва, кукуріку, кудкудак, бух, тарах, бабах* тощо, які не передають повторюваних чи протяжних звуків, пишуться разом. Проте, якщо треба передати протяжність, то й ці вигуки можуть писатися через дефіс: *І раптом: — Б-б-ба-бах! (Остан Вишня). Б'ється, стогне, зітхає море!.. Бу-ух!.. бу-ух!.. бу-ух! (М.Коцюбинський)*.

У вигуках *будь ласка, до побачення, на добраніч, оце так, отим то й ба, от тобі й на* і под. усі складові частини пишуться окремо.

Вигуки *ану, анумо, ануте* пишуться одним словом.

Через дефіс пишуться вигуки *йй-богу, йй-бо, йй-право, ану-ну*.

Вигуки вживаються лише в розмовному й художньому стилях.

Вигуки в реченні звичайно стоять відособлено і від членів речення відокремлюються комою або знаком оклику: *А він дививсь у віконце, дививсь і заспівав... Ах, що то яка пісня була ! (Марко Вовчок). Ех! Ех! Ех! Ррраз! Ррраз! Закаблуками! Закаблуками! По злиднях, по гіркій, по циганській долі закаблуками! (Остан Вишня)*.

Якщо вигук ужито в середині речення, він виділяється з обох боків тире, рідше — комами: *І раптом він — о леле! — у стіні побачив двері ще якісь чудні (М.Бажан). А дівчина, Петре, йй-право, непогана (А.Головко)*.

Іноді вигуки можуть виступати членами речення:

а) в ролі присудка: *Заридала Катерина та бух йому [батькові] в ноги (Т.Шевченко)*;

б) в ролі підмета: *Тисячоголосе “ура” покотилося берегом (О.Гончар)*;

в) в ролі додатка: *Не кажи “гон”, поки не перескочиш (Нар. творчість)*.

У такому разі вигуки не відділяються розділовими знаками від інших членів речення. Вони можуть лише братися в лапки.

233. Перепишіть, розкриваючи дужки. Визначте розряди вигуків за значенням.

1. Ви коли-небудь полювали з крякухою?.. Ай(ай)ай(ай)! Як же це так, що ви не знаєте, що таке крякуха?! 2. А(га)! Ось і останній, найтовщий бересток! 3. — Ну, що — знайшов? Ш(ш)ш! — кепкуючи, шарудить очерет. 4. Крякуха ваша в кошику, почувши шум чирячих крил, зразу: Ках! (Ках!) Ках!. 5. А ви йй: — Тась! (Тась!) Тась!. Не кричи, голубочко... 6. А(а)! Та це

ж бугай, що лякає дітей своїм гучним над очеретами: — Бу(у)у! Бу(у)у! 7. Проходячи вулицею в найглухішому селі, один одного обов'язково привітає — Здорові були! 8. От підходить людина до черги, а попередній громадянин їй: — Будь ласка, вперед! Дуже прошу! (З тв. Остапа Вишні).

234. І. Прочитайте текст, знайдіть вигуки й з'ясуйте їхню роль у тексті.

Уявіть собі таку картину: сидите ви над ставком рано-вранці. В руках у вас вудочка. На гачку — картопля. Ви дивитесь на поплавок... З такою увагою, з таким бажанням, з таким чеканням. І раптом поплавок — сіп! А вас у серце — штрик! Ще раз — сіп! Ще раз — штрик! І ось ваш поплавок поїхав-поїхав-поїхав і зник під водою... Ви за вудку — р-р-раз! — підсікли. І відчуваєте, що в руках у вас щось тріпоче! І бачите, що ліска ваша натяглася, як струна, а вудлище — дугою і тремтить! Є! Він, короп! Ведете його до берега... Ось короп уже біля берега. Ось виткнулася його голова, ось уже видно його спину. Він рветься, вигинається, б'є хвостом, скручується бубликом, виривається... Серце у вас колотиться, дихаєте ви глибоко й прискорено. Ви вже бачите цього коропа або фаршированим, або маринованим, або просто смаженим, а з голови — юшку... Раптом — р-р-раз! Лясь! Ви — смик! — гачок порожній, а короп, на мить отетерілий, ще стоїть перед вами... Які хвилини!..

Взагалі коропа в даному разі у вас нема: зірвався.

Що робити?

Були такі випадки, що рибалка стрибав у воду, щоб ухопити коропа руками. Шубовість! В одежі, в чоботях, з картоплею в торбинці... Даремно! (Остап Вишня).

ІІ. Приготуйтеся до докладного усного переказу: складіть план розповіді, визначте ключові словосполучення й речення і вивчіть їх напам'ять.

Запитання для узагальнення вивченого

1. Чи є різниця в правописі прислівників, утворених від різних частин мови?
2. Як відрізнити прислівник від однозвучного поєднання іменника з прийменником?
3. Як пишуться прислівники, утворені від числівників?
4. Коли прислівники, утворені повторенням того самого слова, пишуться кількома словами, а коли — через дефіс?
5. Як пишуться складні прийменники?
6. Які помилки ви помічаєте у вживанні прийменників вашими знайомими? У передачах по радіо, телебаченню?
7. Як відрізнити складні сполучники, які пишуться разом, від однозвучних поєднань повнозначних слів з прийменниками та частками, які пишуться окремо?
8. Які є частки за значенням і вживанням?
9. Які частки пишуться через дефіс? Яка є особливість у написанні частки *таки*?

10. Коли частка *то* пишеться окремо, через дефіс і разом?
11. Яка є особливість у написанні *не* з дієсловами і зокрема з дієприкметниками?
12. На які розряди за значенням поділяються вигуки?

СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ

§ 63. Лексичні і синтаксичні словосполучення

1. Перш ніж скласти речення, слова потрібно об'єднати парами, тобто в словосполучення. І це робиться не будь-як, а за певними правилами.

По-перше, ці слова мають підходити одне до одного за своїм значенням. Наприклад, можна об'єднати слова *вродлива* і *дівчина*, *кричати* і *голосно*, *теплий* і *сонячний*, але не поєднуються між собою слова *вродлива* і *хустка*, *кричати* і *яскраво*, *теплий* і *морозний*.

По-друге, ці слова повинні граматично пристосуватися одне до одного. Наприклад, щоб об'єднати прикметник *ранній* з іменником *пора*, треба в прикметнику змінити рід: *рання пора*.

Смислове й граматичне об'єднання двох або більше повнозначних слів називається словосполученням.

Наприклад, такі поєднання слів, як *радісний настрій*, *думати про людей*, *весна і літо*, — це словосполучення, бо тут об'єднані за певними правилами повнозначні слова. Проте не є словосполученням поєднання службового слова (прийменника, сполучника, частки) з повнозначним: *у школі*, *незважаючи на дощ*, *тільки вдень*.

Словосполучення бувають лексичні (стійкі) й синтаксичні (вільні).

Лексичні словосполучення існують у мові в готовому вигляді і завжди називають одне поняття: *на носі зарубати* (запам'ятати), *і вдень і вночі* (постійно), *куряча сліпота* (хвороба очей), *Чорне море* (географічна назва).

У реченні вони виступають як один член. Наприклад, у реченні *Дядьки гомоніли собі та ламали голови, куди то їм випаде їхати* (Григорій Тютюнник) другий присудок не слово *ламали*, а стійке словосполучення *ламали голови*, тобто “напружено думали”.

Синтаксичні словосполучення, на відміну від лексичних, творяться в процесі мовлення, і кожне слово в них зберігає своє лексичне значення: *іти полем*, *розмовляти з братом*, *брат і сестра*.

Якщо в словосполучення об'єднуються слова з далеким лексичним значенням, виникає метафора: *свічі каштанів*, *ключі від щастя*, *сонце сміється*.

Від речення словосполучення відрізняється тим, що воно не має інтонації, властивої реченню, і не є одиницею спілкування (тобто само по собі ще не передає ніякої думки). Словосполучення є будівельним матеріалом для речення.

Синтаксичні словосполучення, утворені з двох повнозначних слів, називаються простими: *літній день, хата край села, син і дочка*.

Синтаксичні словосполучення, утворені з трьох і більше повнозначних слів, називаються складними: *сонячний літній день; чепурна хата край села; батько, мати, син і дочка*. Складні словосполучення можна розкласти на прості.

Слова в словосполученні об'єднуються або як рівноправні, або як нерівноправні. Відповідно до цього словосполучення бувають сурядні і підрядні.

2. Сурядне словосполучення — це смислове й граматичне поєднання двох або більше повнозначних слів як граматично рівноправних.

Між словами в сурядному словосполученні існує граматичний зв'язок, який виражається сполучниками (необов'язково) і координацією: іменники ставляться в одному відмінку (*з батьком і матір'ю*, а не “з батьком і матері”), дієслова — в одній особі й числі (*реве та стогне*, а не “режуть та стогне”), прикметники — в одному роді, числі та відмінку (*пахуча й ніжна*, а не “пахуча й ніжного”) тощо.

Сурядні словосполучення є будівельним матеріалом для речень. У речення вони входять як однорідні члени: *Ми мріяли, що у сім'ї і в школі твердиня мови, світла і струнка, колись устане — книга словника, живі народні радощі і болі* (М.Рильський).

3. Підрядне словосполучення — це смислове й граматичне поєднання двох або більше повнозначних слів як граматично нерівноправних: одне з них — головне, друге — залежне.

Від головного слова ставиться питання, залежне — відповідає на поставлене питання: *погожий ранок* (головне слово — *ранок*, від нього ставимо питання який?; залежне — *погожий*, воно відповідає на поставлене питання); *допомагати батькам* (головне — *допомагати*, від нього ставимо питання кому?; залежне — *батькам*, воно відповідає на поставлене питання). Такий зв'язок між словами називається підрядним.

За роллю в реченні підрядні словосполучення поділяються на предикативні і непередикативні.

Предикативні підрядні словосполучення являють собою поєднання підмета з присудком і виконують у реченні роль синтаксичного центра: *мама попросила, діти переходять, учні розв'язують*.

Предикативне словосполучення — це ще не речення: *брат допомагає*. Воно є лише будівельним матеріалом для речення. Мій **брат** часто *допомагає* мені розв'язувати задачі з математики.

Непередикативні підрядні словосполучення в реченні входять або тільки до групи підмета, або тільки до групи присудка: *втомлена мама, попросила допомогти, допомогти їй*.

Залежно від того, якою частиною мови виражене головне слово, непередикативні підрядні словосполучення бувають: 1) іменникові: *захід сонця, тихий вечір*; 2) прикметникові: *вогкий від роси, дуже вдалий*; 3)

числівникові: *три тополі, сім братів*; 4) займенникові: *кожний з нас*; 5) дієслівні: *косити траву, тихо шелестів*; 6) прислівникові: *недалеко від дому, близько до річки*.

Залежно від того, як головне слово пояснюється залежним, непередикативні підрядні словосполучення бувають:

а) додаткові — залежні слова відповідають на питання непрямих відмінків: *розмовляти з товаришем, допомога батькам*;

б) означальні — залежні слова відповідають на питання який? чий?: *широкий степ, міст через Дніпро, батькова порада*;

в) обставинні — залежні слова відповідають на питання різних обставин як? де? куди? коли? і под.: *широко розкинутися, линути вгору, розквітати наповесні*.

235. Випишіть підряд тільки лексичні (стійкі) словосполучення.

Знай наших, датися взнаки, брати додому, спасти на пам'ять, втертися рушником, брати до серця, камінь з будівлі, море по коліна, штиль на морі, знати правила, укласти в голову, камінь спотикання, упасти з дерева, втертися в довіру.

Ключ. З других букв перших слів повинно скластися слово з вислову Л.Костенко: "Мужність не дається..."

236. Випишіть підряд окремо словосполучення: 1) сурядні; 2) підрядні передикативні; 3) підрядні непередикативні.

Поле й ліс, сон хилить, атом ділиться, сказав правду, іній і паморозь, електрику ввімкнено, минув рік, осінь надходить, багато справ, зиск або збитки, низько чи високо, гомонять люди, аналізуй і вирішуй, очерет шумить, екологія середовища, йду та й думаю.

Ключ. З перших букв словосполучень повинен скластися вислів Цицерона.

237. З поданих речень випишіть усі словосполучення. Головні слова підкресліть. При непередикативних підрядних словосполученнях скорочено зазначте, які з них додаткові (дод.), які означальні (озн.) і які обставинні (обст.).

1. На землю впала чиста, прозора роса. 2. Тільки десь-не-десь проривалась і моргала ясна зірка, ніби око гарної дівчини (З тв. У.Самчука). 3. Розплющив день блакитні очі (Є.Маланюк). 4. Я поглядом зизим шукаю безодні зорю золоту (В.Стус). 5. Дитинство дивується; молодість обурюється; тільки літа дають нам рівновагу (О.Довженко).

238. З поданими словами утворіть прості словосполучення, добираючи до них відповідні слова з дужок.

(Заставляти, змушувати) до роботи, (будь-який, любий) випадок, (дістати, здобути) освіту, (правильна, вірна) відповідь, (вирішити, розв'язати) задачу, (ось уявлення, це уява) про красу, (складає, становить) виняток, (військовий, воєнний) лікар, (відношення, ставлення) до людини, (підписка, передплата) на газети, (тривалий, довгий) час, (виплатити, сплатити) податок,

(ділянка, область) серця, (обезсилений, знесилений) боротьбою, (зйомочний, знімальний) майданчик, (вияснити, з'ясувати) причину.

Ключ. З других букв перших слів повинно скластися закінчення вислову Платона: "Основа всякої ... — ..."

239. Прочитайте вислови, які звичайно вживають у листах. Запам'ятайте їх і при нагоді використовуйте.

Люба сестричко! Дорогі тату й мамо! Добрий день, рідні! Шановний Петре Івановичу! Дуже вдячний вам за листа, стільки цікавого в ньому було для мене! Стільки приємних новин! З хвилюванням прочитав я Вашого листа... Дякую за увагу й теплі поздоровлення. Давно чекаю від тебе листа. Великих новин у мене немає, але... Хочу розповісти тобі про одну пригоду, що сталася зі мною. З приємністю згадую нашу зустріч. Передавай вітання братові, сестрі... З нетерпінням чекаю від тебе листів. Пишіть, дуже скучаю за вами. Як живеш? Як справи у тебе? Що в тебе нового? На все добре! Бажаю успіхів! Зичу здоров'я! Міцно обнімаю й цілую! До скорої зустрічі. З повагою.

§ 64. Види зв'язку між словами в словосполученнях

1. Між словами в сурядному словосполученні виникають такі види сурядного зв'язку:

а) єднальний — виражається за допомогою єднальних сполучників *і, та* (= і), *ні... ні, не тільки... а й, як... так і* або без них: *сонце і місяць; тихий, лагідний*;

б) протиставний — виражається за допомогою протиставних сполучників *а, але, та* (=але), *проте, зате, однак, все ж* або без них: *не місяць, а сонце; не холодно — жарко*;

в) розділовий — виражається за допомогою розділових сполучників *або, чи, то... то*: *батько або мати; то холодно, то жарко*.

2. Між словами в підрядному словосполученні виникають такі види підрядного зв'язку:

а) узгодження — залежне слово своєю граматичною формою (рід, відмінок, число) уподібнюється до головного: *вільна думка*; змінюємо форму головного слова: *думкою* — змінюється й форма залежного: *вільною*;

б) керування — залежне слово завжди стоїть у певному непрямому відмінку (з прийменником або без нього) незалежно від граматичної форми головного слова: *думка про Україну*; змінюємо форму головного слова з *думкою* — форма залежного залишається незмінною: *про Україну*;

в) прилягання — залежне слово виражене прислівником, дієприслівником або неозначеною формою дієслова, які не можуть змінюватися: *приїхав удосвіта, дуже яскравий, розмовляємо йдучи, просять допомогти*.

240. Словосполучення запишіть у три колонки: 1) з узгодженням; 2) з керуванням; 3) з приляганням. Головні слова підкресліть.

Знати правду, осяйна далечінь, далеко від нас, спільна справа, знати достеменно, бистра вода, крига скресла, спільнота людей, вільно жити, ранкова зоря, плесо озера, скупю освітлений, дещо помітити, вчитися малювати, стислий виклад, дивовижна пригода, делікатно сказати, вчитися красномовства, яскравий образ, тьмяне освітлення, відомий усім, сміливо йти.

Ключ. З других букв перших слів повинно скластися закінчення вислову В.Симоненка: “*Величі справжній не треба...*”

241. I. Прочитайте текст. Випишіть із тексту всі сурядні словосполучення (словосполучення виписуйте з тими прийменниками й сполучниками, які в них входять), Зверніть увагу на розділові знаки в них.

Якщо ти не любиш свого народу і нехтуєш його мовою, то хто ж тобі повірить, що ти любиш і поважаєш сусідні народи?.. Мова — це глибина тисячоліть. Цей найдорожчий скарб переданий нам сотнями й сотнями попередніх поколінь, злеліяний у пісні, в переказі, в приказці.

Історія живе в нашій мові, в пісні, слово нам доносить з глибини віків пристрасті, радості, сподіванки й горе наших предків. Мова — це душа народу. Дитина росте, чує першу казку, першу пісню, сама лепече ту казку й пісню і розводить свій квітник слів, що чим далі — тим більше розростається і все пишніше буває. В її свідомість разом з материнським словом входять звичаї свого оточення. Через оповідання близьких вона довідується про діла своїх дідів і прадідів, про подвиги народних героїв минулого. Картини рідної природи з усіма її особливостями, враження від них, виражені словами, входять у свідомість, у душу людини з тим емоційним забарвленням, яке дав їм народ у своїх піснях, казках і приповідках.

Слово рідне! Мабуть, не було жодного видатного письменника, який би від усього свого людяного серця не висловив любові до рідної мови і своєї тривоги за її долю, який би не покладав на неї найбільших надій, бо долю свого народу бачив невідривно від долі рідної мови (О.Гончар).

II. Текст запишіть під диктовку (попросіть, щоб хтось вам його продиктував), написане уважно звірте з надрукованим, помилки, якщо вони трапляться, виправте й з’ясуйте їх.

§ 65. Особливості побудови словосполучень

1. Слова в сурядному словосполученні повинні бути одного плану за значенням і певними граматичними ознаками (іменники — в тому самому відмінку; прикметники — в тому самому роді, числі й відмінку; дієслова — в тій самій особі або роді й числі): *права й свободи, у навчанні й праці, думаємо й вирішуємо, економічних і соціальних*. Іноді це можуть бути антоніми: *світло і темрява, радість і сум, великі й малі, вранці й увечері*.

Не можна поєднувати між собою різнопланових за значенням і граматичними ознаками слів. Вислови типу “дерева й сосни” (сосни теж дерева), “письменники й поети” (поети теж письменники), “економічний і розвинений”, “читати й малювання” побудовані, отже, неправильно. Можна

сказати: *берези й сосни* або *дерева й кущі*, *поети й прозаїки* або *письменники й художники*, *економічний і культурний* або *відсталий і розвинений*, *читати й малювати* або *читання й малювання* тощо.

2. Чимало специфічного є в побудові підрядних словосполучень, зокрема, із зв'язком керування. Наприклад, українською мовою слід казати *дякую вам* (а не “дякую вас”), *розмовляю українською мовою* (а не “розмовляю на українській мові”), *чинити згідно з законом* (а не “чинити згідно закону”), *почнеться о другій годині* (а не “почнеться в дві години”) тощо.

Найчастіше помилки трапляються в побудові зокрема й таких словосполучень з підрядним зв'язком керування:

пробачте мені (а не “мене”);

мені болить (а не “мене”);

дотримати слова (а не “слово”);

оволодіти ситуацією (а не “ситуацію”);

опанувати професію (а не “професією”);

учитися ремесла (а не “ремеслу”);

ігнорувати попередження (а не “попередженням”);

завдати шкоди (а не “шкоду”);

зазнати невдачі (а не “невдачу”);

зрадити принципи (а не “принципам”);

відправити поштою (а не “по пошті”);

прийшов у справі (а не “по справі”);

комісія для складання (а не “по складанню”);

заходи щодо поліпшення (а не “по поліпшенню”);

сталось через недбальство (а не “із-за недбальства”);

один раз на тиждень (а не “в тиждень”);

радіти з успіхів (а не “успіхам”);

сміятися з когось (а не “над кимсь”).

Після прикметників у вищому ступені, якщо далі йде порівняння, обов'язково вживаються прийменники *від*, *за* або сполучник *ніж*: *тяжчий від олова* (а не “тяжчий олова”); *дорожчий за золото* (а не “дорожчий золота”); *сильніший, ніж страх* (а не “сильніший страху”).

Після прикметників типу *багатий*, *скупий*, *хворий*, *скорий*, *швидкий* тощо перед іменником вживається прийменник *на*: *багатий на корисні копалини*, *скупий на слова*, *швидкий на язик*, *хворий на діабет*; так само після дієслів *перетворюватися*, *обертатися*, *змінюватися*, *хворіти*: *перетворюватися на пару*, *змінюватися на краще*, *захворів на грип*.

При числівниках *два*, *три*, *чотири* іменник стоїть у називному відмінку множини, а не в родовому однини: *два дні* (а не “два дня”), *три місяці*, *чотири роки*. І навпаки, при числівнику *півтора* іменник вживається в родовому відмінку однини, а не в називному множини: *півтора дня* (а не “півтора дні”), *півтора тижня*, *півтора місяця*.

Після прийменника *по* іменник вживається в місцевому відмінку, а не в давальному: *зв'язати по руках і ногах* (а не “по руках і ногам”), *орієнтуватися по зірках* (а не “по зіркам”).

3. У багатьох випадках можлива синонімічна взаємозаміна словосполучень. Наприклад, однакове чи майже однакове лексичне значення мають пари словосполучень: *книжкова шафа — шафа для книжок, орендна плата — плата за оренду, роздрібний продаж — продаж у роздріб, міські вулиці — вулиці міста, після впорядкування території — впорядкувавши територію, учитель й учні — учитель з учнями, роботу виконано — робота виконана*.

Іноді словосполучення можна замінити одним словом і навпаки: *книжкова крамниця — книгарня, дощана огорожа — паркан, край лісу — узлісся, брати в борг — позичати, відбиватися в дзеркалі — віддзеркалюватися, стати сірим — посіріти, кожного дня — щодня, батько й мати — батьки*.

Уміння знаходити й правильно вживати синонімічні словосполучення та слова дає змогу точніше й дохідливіше висловити думку, описати ситуацію, подію тощо.

242. З поданих слів утворіть якомога більше сурядних словосполучень. Обґрунтуйте можливість таких словосполучень.

Ліс, місяць, дерева, ялини, поле, кущі, сонце, річка, сосни, вітер.

243*. Утворіть словосполучення з допомогою керування, для цього слова, що в дужках, поставте в потрібному відмінку з прийменником або без нього.

Навчити (англійська мова). Опанувати (геометрія). Оволодіти (знання). Вступати (інститут). Турбуватися (товариші). Сподіватися (успіх). Милуватися (картина). Зробив помилку (неуважність). Хворіти (грип). Запобігти (нещасний випадок). Покладатися (друг). Зажити (слава). Знехтувати (порада). Кепкувати (невдаха). Схожий (фіалка). Подібний (батько). Вищий (сосна). Три (брат). Півтора (рік).

244. Кожне з поданих дієслівних словосполучень замініть одним словом.

Зазнавати змін, ставати дорожчим, зробити вужчим, зробити чистим, покрити тінню, займатися столярством, робитися тьмяним, потрапити в ціль, змушувати силою (когось до чогось), покрити штукатуркою, ставати дерев'яним, робити креслення, зберігати в пам'яті, робити оберти, виявляти здивування.

Ключ. З других букв записаних слів повинен скластися вислів П.Перебийноса.

245. До поданих словосполучень доберіть синонімічні й запишіть їх.

Спека у червні; бокова частина дороги; завдання додому; людина, сповнена енергії; цвіт соняшника; тиша уночі; ложка з алюмінію; роса на світанку; металеві вироби; обрій, затягнутий імлою; далечінь, повита туманом; залізо, покрите іржею.

Ключ. З перших букв перших слів повинні скластися пропущені два слова з вислову П.Воронька: *“На жаль, ... не буває”*.

Запитання для узагальнення вивченого

1. Які ознаки словосполучення?
2. Які основні відмінності між лексичними і синтаксичними словосполученнями?
3. Яка різниця в побудові сурядних і підрядних словосполучень?
4. У чому специфіка предикативних підрядних словосполучень порівняно з непередикативними? Чим вони відрізняються від речення?
5. За допомогою яких граматичних засобів об'єднуються слова в сурядному словосполученні?
6. Чим відрізняється керування від узгодження?
7. Які вимоги ставляться до побудови сурядних словосполучень?
8. Яких помилок слів уникати в побудові підрядних словосполучень?

РЕЧЕННЯ

Загальні відомості

§ 66. Види речень за метою висловлювання, інтонацією та будовою.

1. Спілкуючись між собою, люди мають на меті повідомити щось, запитати про щось або спонукати когось до якоїсь дії. Залежно від цього всі речення за метою висловлювання поділяються на розповідні, питальні та спонукальні.

Розповідне речення містить у собі якесь повідомлення, розповідь про щось. Наприклад: *А день ясний, мов око! Сосни стоять сливе непорушно (У.Самчук).*

Розповідні речення поділяються на стверджувальні й заперечні. У стверджувальних стверджується щось: *Єдиний кривокрилий птах проносить душу нашу голу то проміж зір, то по тернах (В.Стус).* У заперечних щось заперечується: *Ні, синю птицю не зловити (Є.Маланюк).*

У кінці розповідного речення, залежно від інтонації, ставиться крапка або знак оклику.

Питальне речення містить у собі якесь запитання. Наприклад: *Коли ж то ми будемо в нашому краю про щастя і долю співать? (Б.Грінченко).*

Розрізняють власне питальні речення, які вимагають відповіді (*Ти любиши дивитися на небо? — П.Загребельний*), і риторично-питальні, які не

вимагають відповіді (*Хто може випити Дніпро? Хто власен виплескати море? — М.Рильський*).

У кінці питального речення ставиться знак питання.

Спонукальне речення містить у собі наказ, вимогу, заклик, побажання, пораду, прохання тощо. Наприклад: *Знай, бережи, збагачуй велике духовне надбання свого народу — рідну українську мову* (В.Сухомлинський).

У кінці спонукального речення, залежно від інтонації, ставиться знак оклику або крапка.

2. Розповідні, питальні й спонукальні речення можуть вимовлятися звичайним, спокійним тоном або з сильним почуттям радості, захоплення, здивування, гніву, страху тощо. Якщо розповідні, питальні чи спонукальні речення вимовляються з сильним почуттям, то вони стають ще й **окличними**. У кінці таких речень ставимо знак оклику.

Наприклад: *Як любо йти коханою землею і рідний вітер пити без кінця! Так хто ж сказав тепер, що наша доля хляне й свободи на землі ще не прийшла пора?! Любіть Україну всім серцем своїм і всіми своїми ділами!* (З тв. В. Сосюри). Тут перше речення — розповідне окличне, друге — питальне окличне, третє — спонукальне окличне.

3. Слова і словосполучення в реченні групуються навколо підмета й присудка, або тільки присудка, або тільки підмета, які становлять синтаксичний (підметово-присудковий) центр речення.

Речення за кількістю синтаксичних центрів поділяються на прості й складні.

Просте речення має в собі тільки один синтаксичний центр: *Жайворонки піднялися від землі й там високо під чистим небом видзвонювали свої пісні* (У.Самчук).

Серед простих речень розрізняємо неускладнені і ускладнені речення.

У неускладненому простому реченні немає ні однорідних, ні відокремлених членів, ні внесень (звертань, вставних і вставлених слів та речень тощо): *І вечір гріє сині руки над жовтим вогнищем кульбаб* (Л.Костенко). У такому реченні ніякі розділові знаки, крім тире, не ставляться.

В ускладненому простому реченні бувають однорідні й відокремлені члени речення та різні внесення: *Галя несе якісь осінні квіти, весела, з блискучими очима, з широким, на цілу щоку, рум'янцем* (У.Самчук).

Складне речення має в собі два або більше синтаксичних центрів: *Дзвенить кристальне джерело, що вийшло з глибини земної* (М.Терещенко).

У складному реченні всі його частини, що мають свої синтаксичні центри, звичайно відділяються одна від одної комами або іншими розділовими знаками: *Ми усі по характеру різні, і смаки не однакові в нас, та одна нас ростила Вітчизна у великий розбурханий час* (В.Симоненко). *Ти одягнув гаї й ліси в гетьманський кармазин і злото, і, поки не роздягне сльота, вони пишуться в красі* (Є.Маланюк).

246. Прочитайте речення, визначте їхній вид за метою висловлювання і зробіть висновок про особливості інтонації, з якою вони читаються.

1. Все дивне в цьому світі: квітка і плід, вітер і зірка, краплина води і найдрібніша піщинка. Та, либонь, для самої людини немає нічого дивнішого, ніж вона сама (Є.Гуцало). 2. Хто ж ми такі? Що буде завтра? Куди йдемо? Вперед? Назад? А що, як завтра динозаври наш зустрічатимуть парад? (Г.Чубач). 3. Над все ти свій народ люби і сил юнацьких не жалій; для нього працю, розум свій віддай без суму, без журби! (С.Черкасенко).

247*. Перевірте себе. Перепишіть складні речення, розставляючи між їхніми частинами (простими реченнями) пропущені коми.

1. О, сором мовчки гинути й страждати як маєм у руці хоч заржавілий меч (Леся Українка). 2. Над обрієм Києва сходить зоря у зеніт і вічний Славута тече у грядущі століття (П.Перебийніс). 3. Загриміло і полегшено зітхнув степ і радісніше стало навкруги (О.Гончар). 4. Мене водило в безвісті життя та я вертався на свої пороги переплелись як мамине шиття мої сумні і радісні дороги (Д.Павличко). 5. Де знайти таку тишу щоб почути як б'ється серце землі? (Д.Чередниченко). 6. Серпень цього року видався багатий повітря настільки погустіло й поважчало що коли пролітала бджола чи гедзь струшувалося наче голубі драглі (Вал. Шевчук). 7. Ми працю любимо що в творчість перейшла і музику палку що ніжно серце тисне (М.Рильський).

248. Прочитайте текст і приготуйтеся до усного переказу: складіть план, запам'ятайте найважливіші висловлювання. Переказуючи, вживайте й питальні та спонукальні речення.

У кожної людини є ідеал, до якого вона прагне в житті. Та досягти високих ідеалів можна лише тоді, коли у вас є сила волі, коли ви не боїтеся труднощів, долаєте їх. Видатний український письменник і кінорежисер О.П.Довженко сказав про це так: “Є воля — є людина! Немає волі — немає людини!”

Як же загартувати свою волю, виробити самостійність у судженнях і справах, не стати рабом власних звичок? Згадуються кілька давніх порад.

Одна з них: “Пізнай себе самого”. Лише об'єктивно, добре розібравшись у собі, своїх нахилах, уподобаннях, можна дібрати й відповідні засоби самовиховання. “У кожної людини — три характери, — дотепно зазначав Віктор Гюго, — той, який їй приписують, той, який вона приписує сама собі, і, врешті, той, який є насправді”. Отже, дуже важливо без самозакоханості чи самоприниження з'ясувати, який же у вас характер.

Друга порада “Здолай себе”. Нерідко запитують: “Навіщо?” Хіба не ліпше жити, довіряючись своїм почуттям і бажанням?

Та життя неспростовно доводить: саме з перемог над собою починаються й перемоги в житті. Це в усі часи підкреслювали й видатні уми людства. Приміром, давньоримський філософ і письменник Луцій Анней Сенека казав: “Ніяка влада не більша й не менша від влади людини над собою”. Л.М.Толстой стверджував: “Сказати, що я не можу зробити над

собою зусилля для того, щоб утриматися від поганого вчинку, все одно, що визнати себе не людиною, навіть не твариною, а річчю...”

Третя порада: “Створи себе”. Лише безперервна робота над собою, постійне самовдосконалення принесе бажані результати. І це цілком зрозуміло: ніщо в житті легко не дається. Щоб досягти поставленої мети, треба безперервно вимагати від себе більшого, підніматися щораз на вищий щабель, а отже, долати труднощі, які будуть тим більшими, чим вищою буде велика мета” (За Г.Навроцькою).

§ 67. Інтонація і розділові знаки

Для приблизного відтворення інтонації на письмі вживають розділові знаки: крапку, кому, тире, двокрапку, крапку з комою тощо. Вони полегшують сприймання й правильне розуміння написаного.

Є розділові знаки кінця речення і внутрішні.

1. **У кінці речення** використовуються крапка, знак питання, знак оклику і три крапки. Крапка ставиться в кінці розповідних і спонукальних речень, знак питання — в кінці питальних речень. Знак оклику вказує на емоційність, схвильованість висловлювання. Трьома крапками позначають або незакінченість висловлювання, або його переривчастість. Три крапки можуть ставитися й на початку речення — у такому разі вони вказують, що це речення є продовженням якоїсь попередньої невисловленої думки.

Ось зразки використання розділових знаків у кінці речення: *А за віщо, за що люди гинуть? Того ж батька, такі ж діти,— жити б та брататься. Ні, не вміли, не хотіли, треба роз'єднатись! (Т.Шевченко). Розкішний степ... Убогі села... Це ти, мій краю чарівний? (Г.Чупринка).*

Знак питання і знак оклику можуть ставитися також у середині речення — у кінці вставлених речень та після вигуків, виділених дужками або парними тире: *Годинник бив — що з ним? — зовсім не ту годину (І.Жиленко). Він так навчивсь читати безголосо чужі думки, що — Сам! — лякатись став... (Б.Одійник).*

2. **У середині речення** вживаються одинична кома, парні коми, крапка з комою, одиничне тире, парні тире, двокрапка, дужки, кома й тире, три крапки.

Одинична кома ставиться між однорідними членами та між простими реченнями, що входять до складного: *Заніміли, поникли, погасли ліси, і людські, і пташині мовчать голоси (М.Рильський).*

На місці одиничної коми робиться пауза. Але там, де є пауза, кома не завжди ставиться. Наприклад, у реченні *Чисте морозне повітря немов наливає наснагою все тіло (О.Донченко)* пауза чується після слова *повітря* (між групою підмета і групою присудка), але комою вона не позначається.

Парними комами виділяються з обох боків підрядні речення в середині головного, відокремлені члени речення та внесення (звертання, вставні і вставлені слова та речення, слова-речення, вигуки): *Час усе загоює*

— і шрами, що війна лишила, заживуть (І.Гнатюк). Я для тебе горів, український народ, тільки, мабуть, не дуже яскраво горів (В.Симоненко).

Виділена частина промовляється, як правило, трохи іншим тоном або трохи швидше, ніж усе речення. Але паузи на місці парних ком робляться не завжди.

Крапка з комою ставиться там, де й одинична кома (між однорідними членами та між простими реченнями, що входять до складного), якщо розділювані нею частини далекі за змістом або мають у собі розділові знаки: *В добру годину напнімо вітрила на щоглі високій; чуєте: віє на нас вітер уже ходовий* (М.Зеров).

На місці крапки з комою завжди чується подовжена пауза.

Одиничне тире може ставиться між групою підмета і групою присудка, між простими реченнями у складному, після однорідних членів, якщо в реченні є узагальнювальне слово, на початку прямої мови, на місці пропущених слів і, взагалі, там, де жоден інший розділовий знак не ставиться: *Яка краса — відродження країни!* (Олена Пчілка). *Без держави — ми навік раби* (М.Руденко). *Утекти і забути. І — жодного сну!* *Якщо й полонянка — то тільки самотності й волі!* (Л.Голота).

На місці тире робиться невелика вичікувальна пауза, і далі інтонація, як правило, підвищується.

Парними тире виділяємо вставлені речення, відокремлені члени речення, вигуки в середині речення, іноді — однорідні члени, якщо в реченні є узагальнювальне слово, тощо: *Жити — я скажу вам достеменно — варт* (І.Світличний).

Частина, охоплена з обох боків тире, вимовляється з підвищеною інтонацією.

Двокрапка завжди вказує, що далі щось розкривається, уточнюється, доповнюється. Вона ставиться перед однорідними членами, якщо в реченні є узагальнювальне слово, між частинами складного безсполучникового речення та після слів автора при прямій мові: *Все на світі минає: підуть марно царства, трони й корони, а любов щира останеться навіки* (С.Васильченко).

Перед двокрапкою, як правило, інтонація підвищується, на її місці робиться невелика вичікувальна пауза, і після неї слова промовляються звичайним тоном.

У **дужки** беруться додаткові повідомлення, уточнення, роз'яснення (вставлені слова і речення, посилання на джерела інформації): *Там батько, плачучи з дітьми (а ми малі були і голі), не витерпів лихої долі, умер на паниціні* (Т.Шевченко).

Частина, охоплена з обох боків дужками, вимовляється з пониженою інтонацією.

Кома й тире ставиться між частинами періоду, при протиставному порівнянні, ними відділяються слова автора від прямої мови: *Думи мої, думи мої, квіти мої, діти, виростав вас, доглядав вас, — де ж мені вас діти?* (Т.Шевченко).

На місці коми й тире робиться вичікувальна пауза і далі, як правило, інтонація знижується.

Три крапки в середині речення вказують на схвильованість мови або на паузу перед важливим чи несподіваним повідомленням, як, наприклад, у реченні: *Туман у кручах... і луги... і стежка... Яке село по той бік вдалині!* (Л.Костенко).

У **лапки**, крім прямої мови, цитат і різних умовних власних назв, беруться також слова, вжиті в незвичному або іронічному значенні: *Влада охоче гралася з нами в “пролетарську інтелігенцію”, знаючи ціну дозованим бунтам на колінах* (З газети).

Слова, взяті в лапки, вимовляються з особливою, підкресленою інтонацією.

Дефіс синтаксичну роль виконує лише при прикладці: *дівчина-красуня, весна-чарівниця, Дунай-ріка*. В інших випадках він використовується в написанні складних та повторюваних слів (*синьо-жовтий, більш-менш, хто-небудь, довго-довго*), для позначення буквених пропусків у скорочених словах (*вид-во “видавництво”, л-ра “література”*), для приєднання нарощень до цифр (*10-й, 2004-го*), як знак переносу тощо.

3. Якщо збігається разом кілька розділових знаків, то ставимо звичайно один з них: крапку, двокрапку, три крапки, крапку з комою, знак питання, знак оклику: *Бандуристе, орле сизий! Добре тобі, брате: маєш крила, маєш силу, є коли літати* (Т.Шевченко).

Проте зберігається:

а) кома й тире: *Мине все на світі: і злочин, і лють, — лиш праця для людства одна не минає* (П.Тичина);

б) друга дужка й будь-який знак після неї (перед першою дужкою жодний знак не ставиться): *Скажу я, люди добрі, й вам (до казки приказка годиться хоч і панам): не плюй в колодязь: пригодиться води напиться* (Л.Глібов).

249. Прочитайте вголос речення, правильно “промовляючи” розділові знаки.

1. Слухай: десь в небі плинуть ріки, потужні ріки дзвону Лаври і Софії!.. (П.Тичина). 2. Є народження й Смерть — два стовпи на Межі. А між ними — події одвічні: комбінації стріч, і розлук, і жоржин, варіанти падінь і величчя (Б.Олійник). 3. Знаєте, сонце вміє жити: ранком воно веселе, вдень — працювате, увечері — задумливе, коли за обрій відходить, а біля нього купчаться хмари, обгортають сонце; воно задумливе, як мудрець (М.Хвильовий). 4. Мир утихав після денної праці: згорталися його натружені руки — одпочивали; німіли важкі болі у серці — затихали; закривалися невтомні очі — засинали (Панас Мирний). 5. Любіть у коханні, в труді, у бою, як пісню, що лине зорею... Всім серцем любіть Україну свою — і вічні ми будемо з нею! (В.Сосюра).

250. І. Прочитайте вголос з потрібною інтонацією уривок з листа Лесі Українки до брата Михайла з Відня 1891 р. Читаючи, звертайте увагу на розділові знаки.

Любий Михайлику!

Спасибі тобі за такий милий лист, ти таки, я бачу, статкуєш*. Ти кажеш, ніби від мого листа вільнішим духом повіяло, — може! Дай то, Боже! Але якщо правда, що тут, у сій стороні, я почуваю себе якось вільніше, то знов же ніколи і ніде я не почувала так доткливо**, як тяжко носити кайдани і як дуже ярмо намулило мені шию. Не знаю, чи коли вдома були в мене такі години тяжкої, гарячої, гіркої туги, як тут, у вільнішому краю. Мені не раз видається (ти знаєш, як розвита у мене “образна” думка, — отже, не здивуєш), мені видається, що на руках і на шиї у мене видно червоні сліди, що понатирали кайдани та ярмо неволі, і всі бачать ті сліди, і мені сором за себе перед вільним народом. Бачиш, у мене руки в кайданах, але серце й думка вільні, може, вільніші, ніж у сих людей, тим-то мені так гірко, і тяжко, і сором. Як приїду знов на Україну, то, певне, мене ще гостріше дійматиме, і страчу я останній спокій, який там у мене ще був; та дарма, я о тім не журюся! Не про спокій треба нам тепер дбати. Я тут, по твоїй раді, усе приглядаюся та прислухаюся, та воно і не тяжко, бо хоч би й не хотів, то побачиш і почуєш, що діється в тутешньому світі. Тепер, звичайно, гаряча справа тут для всіх — се вибори, вибори і вибори. Де не поткнись, то все про їх почуєш.

II. Текст запишіть під диктовку, написане уважно звірте з надрукованим, помилки, якщо вони трапляться, виправте й з’ясуйте їх.

*Старанно працюєш.

** Дошкульно, вражаюче.

§ 68. Складові частини речення

1. У реченні сприймаємо не слова, не частини мови, а відповідно оформлені члени речення.

Член речення — це повнозначне слово або словосполучення, яке становить найкоротшу осмислену відповідь на питання в реченні.

Наприклад, у реченні *Він вважавсь поганим хліборобом* (О.Довженко) є тільки два члени, хоч повнозначних слів чотири. Це сталося тому, що на питання який він був? найкоротша осмислена відповідь буде не *вважавсь* і не *вважавсь хліборобом*, а *вважавсь поганим хліборобом*. Саме це стверджується в реченні. Усі інші відповіді не є осмисленими, вони руйнують зміст речення.

Прийменники й частки входять до складу членів речення. Наприклад, у реченні *Оце ж я нібито маю в Італію їхати* (Леся Українка) підмет (хто?) — я; присудок (що маю робити?) — *нібито маю їхати*, а не *маю їхати*; обставина місця (куди?) — *в Італію*; обставина часу (коли?) — *оце ж*. А в реченні *Лише мох вкриває собою оте віковічне, ніким не займане каміння* (А.Шиян) підмет не *мох*, а *лише мох*; присудок — *вкриває собою* (тут до слова *собою* поставити окреме питання не можна). Інше визначення членів речення не дає змоги правильно сприйняти зміст висловлювання.

Фразеологізми сприймаються як один член речення. Наприклад, у реченні *Молоді ще зелені, не бачили смаленого вовка* (Григорій Тютюнник) підмет (хто?) — *молоді*, два присудки (які вони є?) — *зелені і не бачили смаленого вовка* (тобто “недосвідчені”), обставина часу (доки?) — *ще*.

2. Проте не всі повнозначні слова відповідають на питання в реченні. Це **внесення**.

Внесення (звертання, вставні слова і речення, вставлені слова і речення, слова-речення та вигуки) на питання в реченні не відповідають, але по-різному доповнюють, уточнюють його зміст.

Наприклад, у реченні *Гірських вершин досягають, на жаль, не тільки орли* (О.Довженко) до слів *на жаль* питання поставити не можна. Вони передають ставлення автора до висловленої ним думки. (До речі, в цьому реченні підмет не *орли*, а *не тільки орли*.)

3. Як окрему складову частину речення слід розглядати й **сполучники**.

Сполучники — сурядні, підрядні й пояснювальні — поєднують між собою члени речення або цілі речення.

Наприклад, у реченні *Я думаю щодня, щоб ти хорошим ріс, щоб чиста і пряма була твоя дорога* (М.Гірник) сполучник *щоб* приєднує два прості речення до першого, а сполучник *і* з’єднує два однорідні члени речення.

251*. У поданих реченнях за допомогою питань визначте кількість членів речення, пам’ятаючи, що член речення — це не тільки осмислена, а й найкоротша відповідь на питання в реченні.

1. Під вишнею розлогою струмок гомонить (М.Терещенко). 2. Десь за сузір’ям віки пливуть нестримною рікою (Є.Маланюк). 3. Скажи мені, гіркий полин, чом серед зілля ти один такий гіркий удався? (В.Мисик). 4. Тоді, Андрюшко, мабуть, і тобі треба брати ноги на плечі (П.Панч). 5. Держава наша буде суверенна, коли з колін піднімуться раби (М.Побелян).

252. І. З речень випишіть підряд лише слова, які є найкоротшими осмисленими відповідями на питання хто? що? (підмети) та що робить?, що роблять?, що робив?, що робила?, чим вона була?, який він є? тощо (присудки).

Маланюк висловлює погляд, що Україна належала колись до культурного кола античної Греції-Еллади, яка була джерелом пізнішої римської культури, а ще пізніше — західноєвропейської. В античні часи до цієї культури не належали ні Західна, ні Середня Європа, тільки українська земля, що творила тоді найпівнічнішу частину цього кола. Цей факт має, на думку Маланюка, величезне значення, бо еллінська культура залишила глибокі сліди в українській підсвідомості, вони виявляються й сьогодні у психіці української людини. Одним з таких виявів Маланюк вважає прикметну українцям пошану до людини, людської особистості, якої не було в культурах, у яких у центрі стояв не народ, а володар, деспот, автократ, що не тільки речі, а й людей уважав своєю власністю (Б.Романенчук).

ІІ. Поцікавтеся в своїх товаришів, чи вони так само, як і ви, визначили підмети й присудки. Як при цьому ви і вони міркували в кожному конкретному випадку?

Запитання для узагальнення вивченого

1. Які є речення за метою висловлювання і як вони оформляються на письмі залежно від інтонації?
2. Яка основна ознака складних речень і як вони оформляються на письмі?
3. Як співвідноситься інтонація з одиничною комою на письмі? Коли ставиться крапка з комою між частинами речення?
4. Чим подібні і чим різняться прочитання двокрапки й одиничного тире?
5. Які є видільні (парні) розділові знаки і як вони читаються?
6. Як ставляться розділові знаки при збігові їх?
7. Що таке член речення і лише які слова можуть бути членами речення?
8. Що таке внесення і чим вони відрізняються від членів речення?
9. Яка роль сполучників у реченні?

Просте неускладнене речення

§ 69. Головні члени речення. Підмет

Кожне речення повинне мати не менш як один синтаксичний (підметово-присудковий) центр, який складається з підмета й присудка, або тільки з підмета, або тільки з присудка. Підмет і присудок — це головні члени речення, навколо них групуються другорядні члени: додатки, означення, обставини.

Підмет називає предмет, про який щось стверджується або заперечується в реченні.

Підмет звичайно відповідає на питання називного відмінка іменника — хто? що?

1. Підмет найчастіше буває виражений іменником або займенником у називному відмінку, рідше — іншою частиною мови, вжитою в значенні іменника; такий підмет називається простим: ***Життя** мені не мислиться без книг, **я** мушу хоч торкнутися до них (І.Гнатюк). Он ідуть **закохані і юні...** (В.Сосюра).*

Слова *сам* і *весь* при особових займенниках та кількісних числівниках, іноді й при іменниках набувають значення уточнювальної частки. Тому підмети на зразок *я сам, ми всі, всі сто* тощо слід зараховувати до простих.

Щоб з підметом не сплутати додатка, вираженого знахідним відмінком, під час визначення підмета доцільно ставити водночас два питання: хто? що? Тоді легко буде виявити, що, наприклад, у реченні *Ой у полі **жито** **копитами збито** (Нар. творчість)* підмета нема, а слово *жито* — додаток, бо відповідає на питання знахідного відмінка (збито кого? що?). З цією ж метою можна підставити в речення іменник І відміни, у якій називний і знахідний відмінки чітко розрізняються. Наприклад: *...пшеницю збито*. Тут закінчення *-у* вказує, що іменник стоїть у знахідному, а не в називному відмінку і, отже, є додатком.

2. У підрядних реченнях підмет буває виражений займенниками *хто, який, що*. Слово *що* лише тоді виступає підметом, якщо його можна замінити займенником *який*: *Я в серці маю те, що [яке] не вмирає (Леся Українка)*. І, навпаки, в реченні *Пахнуть хлібом слова, що мене їх навчила мати (Д.Павличко)* слово *що* — сполучник: його не можна замінити займенником *який*.

3. Іноді в ролі простого підмета виступає неозначена форма дієслова. Наприклад, у реченнях *Прожити вік — не поле перейти (Нар. творчість)*. *Першою думкою в Остапа було тікати (М. Коцюбинський)*. *Поете, любити свій край не є злочин, коли це для всіх! (П. Тичина.)* слова *прожити, тікати, любити* виконують роль підметів, оскільки саме вони називають ті поняття, про які стверджується чи заперечується щось у реченнях. До таких підметів питання *хто? що?* поставити не можна, вони визначаються за змістом речення.

4. Підмет буває також виражений словосполученням. Такий підмет називається складеним.

У ролі складеного підмета переважно виступають:

а) стійкі словосполучення: *На тонкуватій шиї шарніром рухається адамове яблуко (М. Стельмах)*. *Сава Андрійович раптом замовк (О.Довженко)*;

б) сполучення кількісного числівника або іменника, що має кількісне значення, з іменником: *Майже три роки минуло від того далекого світлого дня (О.Гончар)*. *Там над водою купка людей лагодилась сідати в човен (М. Коцюбинський)*. *Один з партизанів підвівся на стременах (А. Головка)*;

в) сполучення іменника (займенника) в називному відмінку з іменником (займенником) в орудному відмінку з прийменником з: *Ще батько з матір'ю не знають, яку вони долю в колисці гойдають ((М.Луків)*. *Удвох ми з нею слухали зозульку (Л.Костенко)*.

Словосполучення типу *батько з сином* виступає складеним підметом лише тоді, коли присудок при ньому стоїть у множині, наприклад: *Батько з сином пішли на панський тік молотити... (І. Нечуй-Левицький)*. Якщо ж присудок вжито в однині, то іменник в орудному відмінку в такому разі є додатком, наприклад: *Батько з сином думав, думав, де б то взяти грошей, і надумав продати кабана (І. Нечуй-Левицький)*.

253. Випишіть спочатку словосполучення з простим підметом, потім — із складеним.

Юні таланти ростуть, дехто цього не знає, озвались брат із сестрою, згаяний час не повернеться, багато розмов точилося, Остап Вишня писав, дід з онуком прийшов, кожен з нас пам'ятає, здибався сліпий із глухим, збулося багато що з того, зник останній сумнів, чимало знайомих було, діяти — значить творити.

Ключ. З других букв перших слів словосполучень повинні скластися два слова, пропущені у вислові А.Ейнштейна: “Жодна мета не настільки висока, щоб виправдати ... для її досягнення”.

254*. Перепишіть речення, підмети підкресліть.

1. А тим часом запорозьку зброю старий виніс із комори, дивиться, радіє, приміряє... (Т.Шевченко). 2. Освячували корогви й знамена, вели на віче велелюдний здвиг. І та пора, повік благословенна, об'єднувала мертвих і живих (Р.Лубківський). 3. Один з троянської громади, насупившись, все мовчав (І.Котляревський). 4. Ми з тобою йдемо стежкою в саду (М.Рильський). 5. Листям сад замело (І.Жиленко). 6. Лиш дуб могутній, жолудьми багатий, спокійно в темну, зимну даль глядить (І.Франко). 7. Людські тривоги і боління я прагну в слово перелить (М.Сингаївський). 8. Без творчості — нема життя (П.Тичина). 9. Спинитися — вмерти з одчаю й знемоги (М.Бажан). 10. Лиш храм збудуй, а люди в нього прийдуть (Л.Костенко). 11. Тисяча тисяч тонів зливались в один струмінь... (М.Івченко). 12. Кілька парубків скочило до танцю, потягши за собою дівчат (М.Коцюбинський). 13. Сусіди з батьком радили мені з дитинства стати в праці хліборобом (А.Малишко). 14. Буря оплесків розірвала тишу (В.Владко). 15. Де були жмуття проводів, одні корінці стирчать, хтось пообрізував чепурно (О.Гончар).

255. І. Прочитайте текст. Випишіть з нього лише складені підмети.

Є дві правди: фактична й правда художня. Літературі потрібна друга, а не перша. Їй байдуже, чи була якась подія, описана в художньому творі, чи ні, жив насправді герой твору чи його вигадав письменник. Її обходить тільки, щоб читачеві здавалося, ніби він бачить живу людину й описана подія десь-таки сталася в житті. Правди художня й фактична часто-густо не збігаються. Можна описати подію, але так незугарно, що ніхто й не повірить у неї, і можна вигадку подати так майстерно, що читач бачитиме в ній дійсність і не хотітиме вірити, що саме такого в дійсності не було...

Мені пригадується щодо цього такий випадок. Під час читацької конференції в Переяславі-Хмельницькому з приводу мого роману “За ширмою” мене спитали, як справжнє прізвище лікаря Постоловського, що за романом походить з Переяслава, й на якому цвинтарі в Переяславі він поховав свою матір. Я відповів, що мій головний герой і його стара мати — не реальні, а вигадані постаті. У залі пройшов шерех, і я помітив, що розчарував багатьох своїх читачів; для них мій лікар Постоловський був живим земляком, якого автор з якихось міркувань заховав за псевдонім. Коли конференція скінчилась і я виходив з Будинку культури, до мене підійшла проста літня жінка й сказала: “А я вам усе ж не вірю, що Постоловський не жив справді в Переяславі: ви ж описали навіть, де він зустрічався зі своєю дівчиною! І Троєцький міст, і Лазанькову леваду, навіть Броварки — ну геть-чисто все списали!.. А може, він потім накоїв чогось, що краще й не називати?..”

Я не став пояснювати їй, що перше ніж згадувати в романі принагідно Переяслав, у якому я ніколи не був, я докладно розпитав у колишніх

переславців про їхнє місто, і, як видно, дарма те робив: Троєцький міст і Броварки виконали свою функцію...

Але що таке — придумані постаті? Чи я довільно вигадав їх на свій смак і уподобу й загадав їм діяти, як мені заманулось, як то звичайно буває у фантастичних романах?.. Типів, близьких до моїх героїв, траплялося мені бачити чимало в житті; спостерігав я і колізії, схожі в тому чи тому варіанті на ту, що я поклав за основу стосунків між моїми персонажами... (Б.Антоненко-Давидович).

II. Використовуючи цей текст та відомості з курсу української літератури, підготуйте усний виступ на тему “Суспільна роль художньої правди”: складіть план, запишіть найважливіші думки та приклади.

§ 70. Присудок

Присудок у реченні називає дію предмета, явища, його стан або змінну ознаку.

Присудок відповідає на питання що робить предмет? що з ним робиться? який він є? хто або що він є?, що воно таке? тощо.

Залежно від того, як і якою частиною мови виражено основне значення присудка, присудки бувають прості дієслівні, складені дієслівні, складені іменні і подвійні.

1. **Простий дієслівний присудок** може бути виражений будь-якою способовою формою дієслова (тобто дієсловом у дійсному, умовному або наказовому способі): *Ми ідемо, ми будемо іти, ми прийдемо до світлої мети (М.Рильський). Любіть і боріться за щастя безкрає (В.Сосюра). Гуляв би я понад Дніпром по веселих селах та співав би свої думи (Т.Шевченко).*

Треба мати на увазі, що присудок, виражений дієсловом у складеній формі майбутнього часу — простий: *Буду я навчатись мови золотої у траві веснянки, у гори крутої (А.Малишко).* Так само простим є присудок, виражений дієслівним лексичним словосполученням — фразеологізмом (фразеологізм як член речення не розкладається на складові частини, він виражає одне поняття): *Настя обводить очима шкільні стінки. В очах — сльози. Прощається (С.Васильченко).*

Як простий дієслівний присудок слід розглядати й головний член, виражений неозначеною формою дієслова без допоміжних слів: *Не наздогнати нас, ми — родичі вітрам (В. Сосюра).*

До простих дієслівних присудків слід віднести й головний член, виражений безособовою формою дієслова на **-но**, **-то**: *Цією роботящою рукою і колос зрощено, і зведено твій дім! (В.Бичко).*

2. **Складений дієслівний присудок** виражається неозначеною формою дієслова в поєднанні з допоміжним словом.

Основне значення в такому присудку виражається неозначеною формою дієслова. Допоміжне ж слово вказує тільки на спосіб і час дії, на її початок, кінець, тривалість, можливість, бажаність, необхідність, тобто виражає якісь додаткові її ознаки.

Допоміжними бувають дієслова *стати, почати, перестати, могли, хотіти, мусити, мати, вміти, сміти, бажати, пробувати, братися* і подібні, дієслівні словосполучення *мати змогу, мати бажання, мати право, мати намір* тощо, а також слова *повинен, зобов'язаний, готовий, змушений, у змозі, не в змозі, у силі, не в силі* тощо.

Наприклад: *Україні, її люду хочу я служити (П.Тичина). Почали гукати* деркачі, перепел, бугай, ще якась птиця (О. Довженко). *Очі не в змозі були одірватися* від його карих очей (А.Шиян). *Я зобов'язаний допомогти* старому (М.Стельмах).

До складених дієслівних присудків слід віднести й головний член, виражений неозначеною формою дієслова в поєднанні з допоміжними словами *можна, треба, потрібно, слід, варто, корисно* тощо: *Двох котів у мішок саджати не можна* — *покусаються* (Григорій Тютюнник). *А справді варто було б поплавати* човном (І.Нечуй-Левицький).

Складені дієслівні присудки слід відрізнити від простих, що мають при собі додатки або обставини мети, виражені неозначеною формою дієслова: *При сонячному світлі соромився навіть дивитись на них* (О. Довженко). *Взяв з собою бійця і пішов перевірити з ним оборону мій синок* (В.Сосюра). Тут у першому реченні *навіть дивитись* — додаток, бо відповідає на питання непрямого відмінка: соромився чого?; у другому реченні *перевірити* — обставина мети, бо відповідає на питання: пішов в якою метою?

3. **Складений іменний присудок** виражається словами, здатними змінюватися за відмінками (іменником, прикметником, числівником, займенником, дієприкметником), у поєднанні з дієсловом-зв'язкою.

У ролі дієслів-зв'язок виступають дієслова *бути* (в теперішньому часі звичайно опускається), *стати, робитися, здаватися, вважатися, називатися* тощо.

Наприклад: *Се оргія натхненної природи, се буйне свято пахощів і барв* (Є.Маланюк). *І запах всякого насіння приємний. Тоді Десна була глибокою і бистрою рікою* (З тв. О. Довженка). *Голубів на Горі ніхто не чіпав, не їв, вони вважалися Божою птицею* (С.Скляренко).

До складеного іменного присудка можуть входити частки *як, ніби, наче, неначе, мов, мовби, немовби*. Кома перед такими частками не ставиться, іноді ставиться тире: *У нього очі — наче волошки в житі* (А. Головка). *У хаті було як у віночку* (М.Коцюбинський). *Ти будеш мені як радісний, чарівний сон* (У.Самчук).

Як складений іменний можна розглядати й присудок, виражений прислівником у поєднанні з дієсловом-зв'язкою: *Мені було страшно і чомусь жалко лева. І так мені чомусь робилося тоскно, що світ споганіє* (З тв. О.Довженка).

4. Буває, що іменна частина присудка приєднується до підмета не дієсловом-зв'язкою, а повнозначним дієсловом, тоді виникає **подвійний присудок**: *Шлях лежить великий* (О.Довженко). *Наталка прибігла сердита, задихана* (О. Гончар). *Осінній степ, погойдуючи світло й тіні, лежав тепер у чорних ранах* (М.Стельмах).

256. Випишіть спочатку словосполучення з простим дієслівним присудком, потім — із складеним дієслівним і насамкінець — із складеним іменним.

Світ чудовий, озимина зійшла рясно, можемо радіти з того, осінь неначе художниця, хай серце не черствіє, люблю читати поезію, здатний долати труднощі, згасає поволі день, крига вже скресає, він був за старшого, слід допомагати один одному, лячно йти самому, робити будемо разом, вхід вільний, узагальнити б досвід.

Ключ. З других букв перших слів словосполучень повинно скластися закінчення вислову Ш.Монтеск'є: *“Несправедливість, скоєна відносно однієї особи, є ...”*

257*. Перепишіть речення, присудки підкресліть. Обов'язково звертеся з відповідями.

1. Далекі скелі, всі в заламах, м'яко убрались в зелень і виглядали наче старий, потертий місцями оксамит. 2. Мій хазяїн ходив як ніч, навіть їсти покинув (З тв. М.Коцюбинського). 3. Я хотів просити вас написати портрет моєї дружини (З.Тулуб). 4. Аж смішно, як марила я колись принцесою зробитись. 5. Я наче почуваюсь до вини, що я не здатен так йому служити, як би хотів (З тв. Лесі Українки). 6. Пан сотник був молодий: мав підстави вважати себе красенем (І.Ле). 7. Він рвався взяти слово, але соромився починати першим (Ю.Збанацький). 8. Птахи люблять жити самі (Григорій Тютюнник). 9. Щоб навчитись плавати, треба води набрати у вуха; щоб навчитись жити, треба настраждатись у житті (І.Карпенко-Карий). 10. Довго їхав Шрам, понуривши голову: тяжко стало старому на душі (П.Куліш). 11. Ні, Богдане, я ще не перестав бути козаком (П.Панч). 12. Україна не може загинути, не може бути стертий з лиця землі народ, що створив велику культуру (О.Білецький).

258*. Перепишіть текст. Синтаксичні центри підкресліть. Перевірте себе за відповідями.

Назарій Яремчук належить до тих людей, яких називають атлантами, які тримають на собі пісню, як атланти — небо. Зараз таких усе менше. Атлант — це місія. Вони не надто схильні до самореклами, тому, можливо, програють на короткій дистанції — дистанції життя, але виграють на дистанції загальнолюдських цінностей.

Він був дуже скромним у побуті, і цю скромність було видно навіть на екрані. Не кричав про себе, що він “золотий голос”, “легенда” чи таке інше, він просто виходив і співав. У його посмішці була якась беззахисність, а в голосі — такий іноді пробивався драматизм і щось страшенно щемливе. Першою у нас була пісня “Чумацький шлях” на музику Ігоря Корнилевича. До речі, з нею пов'язаний один містичний момент. Коли ми збиралися записувати цю пісню і розмовляли з Корнилевичем по телефону, радилися, на яке число замовляти студію, ми раптом почули в трубці голос Назара: “Можете замовляти уже на наступний тиждень”. Виявляється, він у той час телефонував до мене, і міжміська “вклинила” його в нашу розмову.

Він був романтичною, інтелігентною і витонченою натурою. Він не міг терпіти грубості й нахабства, і коли стикався з цим, особливо з боку режисерів, то виглядав якимось беззахисним. Але він ніколи не виносив образ на люди, усе переживав у собі... Мені здається, роль таких людей, як Назарій Яремчук, іще не зовсім оцінена не лише в творчому, а й у загальнолюдському плані (А.Матвійчук).

259. I. Прочитайте текст. Випишіть з нього синтаксичні центри (підмети й присудки), присудки схарактеризуйте.

Перед нашою молоддю стоїть блискуче завдання — стати батьками майбутнього своєї нації. Хай же вона не зрікається цієї честі: виховуючи себе лише на сірих рядовиків. Нашій масі потрібні провідники в усіх ділянках життя, і хай кожний не підтинає собі добровільно крила, лише старається розгорнути їх якнайширше. Хай пам'ятає, що, хто готує себе лише на те, щоб впрягтися до плуга, завжди матиме погоничів, а чи не забагато погоничів мали ми в минулому?

Для того щоб амбіції не замінило амбітництво, а наші провідники не нагадували отаманчиків, кожний, хто вірить в свої сили, мусить до себе ставити великі вимоги і старатися розвинути в собі безліч прикмет. Безперечно, провідник мусить мати риси, потрібні для розвитку, як дотримання слова і обов'язковість, але, крім них, він мусить мати ще багато інших рис

Провідник мусить добре орієнтуватися у всіх подіях і течіях у світі і у себе вдома. Але цікавлячись усіма течіями, триматися вперто лише однієї, не піддаватися протилежним хвилям.

Хто готується на провідника, мусить вчитися спочатку бути вірним хоч би й невеликому гуртові, бути його патріотом і боронити його честь.

Лише ті, що потраплять бути вірними якомусь невеликому колективові, будуть вірними і великому колективові — нації (О.Теліга).

II. Напишіть твір-роздум “Які риси потрібні мені як громадянинові України”.

§ 71. Двоскладні і односкладні речення

Залежно від того, як виражено синтаксичний центр — двома чи одним головним членом, розрізняють прості речення двоскладні (*Ой із-за гори та буйний вітер віє.* — *Нар. творчість*) і односкладні (*Прохолодою повіяло з лісу.* — *М. Стельмах*). Найпоширенішими в українській мові є двоскладні речення.

1. У двоскладному реченні є або обов'язково повинні бути обидва головні члени — і підмет, і присудок: *Це дуже тяжко* (присудок) — *написати* (підмет) *пісню* (Д.Павличко). У ньому якийсь головний член може бути пропущений, але він легко відновлюється з контексту або ситуації. Наприклад, обидва речення *Спить степ. Крізь сон посміхається, хилить кучеряву голову до Дніпра* (Г.Косинка) — двоскладні: у першому є підмет (*степ*) і присудок (*спить*), у другому хоч підмета й нема, але він

встановлюється з попереднього речення: *степ посміхається, хилить голову*. Так само в підрядній частині в реченні *Між горами старий Дніпро, неначе в молоці дитина, красується, любується на всю Україну* (Т.Шевченко) пропущені присудки однозначно домислюються: *неначе красується, любується дитина*. Отже, й це речення — двоскладне.

Якщо ж у реченні нема присудка і він нібито не потрібний, але є якась обставина, то таке речення теж двоскладне: обставина завжди стосується присудка — навіть якщо його не названо. Наприклад, речення *Над степом — небо* (Ю.Мушкетик) — двоскладне: у ньому пропущено присудок *розкинулося*, який сам собою розуміється.

У двоскладному реченні підмет і залежні від нього слова становлять групу підмета; присудок і залежні від нього слова становлять групу присудка. Наприклад у реченні *Ніжно-рожеві пелюстки яблуневого цвіту починають потрохи осипатись* (М.Івченко) частина *ніжно-рожеві пелюстки яблуневого цвіту* — це група підмета, а частина *починають потрохи осипатись* — це група присудка.

2. **Односкладними** є речення, у яких є лише один головний член і другий не передбачається.

Односкладні речення за значенням головного члена поділяються на особові, безособові й називні. Серед односкладних особових у свою чергу розрізняємо означено-особові, неозначено-особові й узагальнено-особові — у них можна підставити підмет (хоч він тут і не потрібний): *Ні, на хвилях морських [ти] не залишиш сліду, на воді [ти] не проореш тривкої межі* (Л.Первомайський). У безособових реченнях (а це власне безособові та інфінітивні) ніякого підмета домислити не можна: *Надворі смеркало і сутиніло* (І.Нечуй-Левицький).

В односкладному означено-особовому реченні на конкретну дійову особу (*я, ти, ми, ви*) вказує особове закінчення дієслова-присудка.

Головний член (присудок) у таких реченнях може бути виражений тільки дієсловами в 1-й і 2-й особах однини й множини дійсного та наказового способів: *Назриваю в гаю запашиного зілля, запашиного зілля, вибуялих трав. Блисками-пожежами небо обмерезжимо. Гори вгорі, мій прапоре крилатий*. (З тв. В. Чумака).

Односкладні означено-особові слід відрізняти від неповних двоскладних, у яких підмет домислюється тільки з контексту. Наприклад: *Над морем сидів і хитався у болю, дививсь у беззоряну тьму. Про місто далеке, про хмари і поле каштани шуміли йому* (В. Сосюра) — перше речення неповне двоскладне: у ньому пропущено підмет *він*, який встановлюється за змістом другого речення.

В неозначено-особовому реченні дійова особа мислиться як хтось неназваний із певного кола людей.

Головний член (присудок) у таких реченнях буває виражений дієсловами в 3-й особі множини або, коли йдеться про минулий час, просто у формі множини: *Валі порадили йти на роботу* (Ю. Збанацький). *А он розпинають вдову за подушине...* (Т.Шевченко). У таких реченнях при потребі

дійова особа може бути названа: у першому — *друзі, знайомі*; у другому — *царські сатрапи*.

Неозначено-особове речення треба відрізнити від неповного двоскладного, у якому пропущено підмет, відомий з контексту. Наприклад: *Проїхали козаки. Зникли за обрієм* (Н. Рибак) — у друге речення, щоб зрозуміти його, ми подумки вставляємо з першого підмет *вони*, тобто *козаки*. Поза контекстом це речення було б незрозуміле. Отже, це двоскладне речення, тільки неповне.

В узагальнено-особовому реченні дійовою особою може мислитися будь-хто з людей.

Головний член (присудок) у таких реченнях виражається різними способовими формами дієслова: *Здобудеш освіту, побачиш більше світу. Чесне діло роби сміло* (Нар. творчість). *Вистрілявши другу порцію набоїв, знову біжіть до хати, знову береже набої* (О. Вишня).

Ці речення відрізняються від односкладних означено-особових тим, що сказане в них може стосуватися будь-кого з людей, тимчасом як в означено-особових повідомляється завжди про певних, конкретних людей. Узагальнено-особові речення найчастіше використовуються в прислів'ях та приказках.

У безособовому реченні дія або стан мисляться як незалежні від будь-якої особи. Підмета в таких реченнях нема і не може бути.

Головний член (присудок) у таких реченнях буває виражений:

1) безособовим дієсловом або особовим, що має безособове значення: *Пахло полином. І тишею, спокоєм віяло звідусіль* (А.Головко);

2) безособовою формою дієслова на **-но, -то**: *На галяві вже збудовано хату, засаджено городець* (Леся Українка);

3) прислівником або прислівником у поєднанні з неозначеною формою дієслова: *В класі тихо, що чути, як муха летить* (А.Свидницький). *Як любо йти коханою землею і рідний вітер пити без кінця!* (В. Сосюра). *Уроки історії треба пам'ятати й робити висновки* (О.Глушко);

4) словами *нема* (немає), *не було, не буде*, при яких є додаток у родовому відмінку: *Де нема святої волі, не буде нам добра ніколи* (Т.Шевченко).

В інфінітивному реченні йдеться тільки про дію.

Головний член (присудок) у такому реченні виражається неозначеною формою дієслова без будь-яких допоміжних слів: *І несли ми сили наші, щоб звалити гніт віків* (П. Грабовський). *Проти рожна перти, проти хвиль плисти, сміло аж до смерті хрест важкий нести!* (І.Франко).

Називне — це таке речення, яке тільки називає предмет чи явище, але нічого не повідомляє про нього, не вказує на дію.

Головний член (підмет) у такому реченні виражається іменником у називному відмінку, при якому можуть бути означення й додатки, але не обставини, наприклад: *Тривожних коней храп. Людей тяжкі колони. Снарядні ящики. Бляшанки бомб. Харчі. Могуче рухання військового огрому* (М. Бажан).

Називне речення може починатися вказівними частками *ось, он*, наприклад: *Ось місяць, зорі, солов'ї* (П. Тичина).

260. Випишіть речення в такому порядку: 1) двоскладні; 2) односкладні означено-особові; 3) неозначено-особові; 4) узагальнено-особові; 5) безособові; 6) інфінітивні; 7) називні.

Схід розжеврюється. Давно розвиднилось. Озерний край. Слів на вітер не кидай. Ждете когось? Одному не подужати цього. Співають у нас часто. Гукай-но хлопців. Хто швидше? Літня ніч. Говорять тут усяке. Мало говори, а правдою дорожи. Правді лиш служити. Взірця нема. Ошелешимо тим усіх. Скоро отаву коситимуть. Коса не клепана. Думати тільки добре. Далеко видно. Свіжий вітер. Жди з моря погоди. Шукаю відповіді на це.

Ключ. З других букв повинно скластися закінчення вислову Лесі Українки: “Ніхто не має більшої любові, як той, ...”

261. Перепишіть. Складні речення поділіть на прості й визначте вид кожного з них за способом вираження синтаксичного центра.

1. Ненавиджу перевертнів. Це коadlo, мабуть, не менш, ніж вороги, нашкодило (Л.Костенко). 2. Державу можна збудувати й без грошей, але без совісті не збудуєш навіть приязні до себе в своїй дитини (Т.Осьмачка). 3. Нам страх вганяли в мозольні жили, нас обертали в покірний тлін; ми триста років Москві служили, пора настала — вставай з колін! (Д.Павличко). 4. Ти знаєш, що ти — людина? 5. Мало великим себе уявляти, треба великим бути (З тв. В.Симоненка). 6. Краще вмерти, все сказавши, аніж мовчати, живучи (Г.Чубач). 7. Це правило порядної людини: коли про тебе думають гарно, будь таким (В.Марченко). 8. Там, де брехня, уже нема довіри (О.Довгий). 9. Прудка ріка. Тисячоліття ринь. На гострих скелях — письмена камінні (Є.Маланюк).

262. І. Прочитайте текст. Випишіть з нього всі односкладні речення і визначте вид кожного з них.

Люблю ходити з дітьми в поле теплими осінніми днями. Їх зачаровують не тільки краса природи, а й розповіді про неї.

— Дивіться, діти, на наші степи, долини, переліски — скільки тут краси і яка вона різноманітна. Яке багатство барв, кольорів, відтінків! Наш правий берег Дніпра горбистий. Горби йдуть немов хвилями — одна ближче, друга далі. І чим далі хвиля, тим тонші, ніжніші барви накладає на неї сонце. Дивіться на першу. Тут можна розрізнити кожне дерево, навіть стебло соняшника. Он гіллястий дуб; листя на ньому ще зелене, як рута, а поряд — клен ронить на землю різнокольорове вбрання. Дивіться на другу хвилю: вона сіра, як отара овець у тумані. Дерев на тих горбах здаються табунами гусей, що спустились відпочити перед далекою дорогою. Третя хвиля — синя, як пелюстки пролісків. На ній уже можна тільки вгадати, а не розрізнити дерева, лісосмуги, прямокутники полів. Усе це ховається в якомусь серпанку.

Придивіться краще — чи не здається вам, ніби над далекими селами, над полями і лісами хтось розкрив величезне вітрило, і воно рухається — наближається до нас? А слідом за синьою хвилею ще одна, четверта, — бузкова. Дивіться, як грає вона на сонці дивними переливами!

А далі — голуба хвиля. Придивляєшся до неї і думаєш: що ж це — морський вал чи ніжна хмаринка, яка пливе на небі? Ні, це далекі простори. Там теж села, ниви. І все вкрито тонким покривалом. Що ж далі, за п'ятою хвилею?..

Стоїмо ми серед оцих хвиль, милуємося красою рідної землі. Милуємося сонцем, яке так щедро поклало свої барви на світ. На кожній хвилі ви бачите високі кургани — вічних вартових наших степів. Тисячі літ стоять вони в степу. Багато вони бачили і розповіли б нам, якби могли. Сотні поколінь зросили нашу землю своїм потом і кров'ю. Тисячі людей загинули на цьому просторі, що відкривається перед нашими очима, за свободу і незалежність Батьківщини (В.Сухомлинський).

II. Підніміться на якесь узвишшя й розгляньтеся навкруги. Яка панорама відкривається перед вашими очима? Опишіть її. В описі дотримуйтеся певної послідовності: наприклад, спочатку говоріть про найближчі предмети, потім переводьте погляд далі і далі..

§ 72. Додатки

Додаток у реченні називає предмет, пов'язаний з дією, станом чи ознакою іншого предмета.

Додатки відповідають на питання всіх непрямих відмінків іменника: кого? чого?; для кого? для чого?; від кого? від чого?; біля кого? біля чого?; кому? чому?; ким? чим?; на кому? на чому?: *Шанують [кого?] **лиш того** народи, **хто** власну [кого? що?] **ниву** розорав* (М.Руденко).

Додаток, як і підмет, може виражатися:

1) іменником або займенником, рідше — іншою частиною мови, вжитою в значенні іменника, наприклад: *Добре **жить тому**, **чия** душа і дума **добро** навчилася робить* (Т.Шевченко);

2) іноді неозначеною формою дієслова, наприклад: *Поснулим душам **звелено хронти*** (Л.Костенко);

3) часом словосполученням, наприклад: *Боже милий! Тяжко мені **жити!** Маю **серце широкее** — ні з ким поділити!* (Т.Шевченко).

Розрізняються додатки прямі, непрямі та інфінітивні.

Прямим називається додаток, що стоїть при перехідному дієслові і виражений знахідним відмінком без прийменника (кого? що?): *Чубенко **помалу** взяв із стола свої (кого? що?) **папери й планишетку**, засунув до кобури (кого? що?) **револьвер...*** (Ю. Яновський).

Прямий додаток може бути виражений і родовим відмінком без прийменника (кого? чого?), але тільки тоді, коли при перехідному дієслові є заперечна частка *не* або дія переходить лише на частину предмета: *Треба **не***

губити (чого?) **напрямку**, бачити попереду верхів'я гори й іти крізь хащі (Ю.Яновський). Біля печі мати висунула горщик і в миску насипала (чого?) **борщу** (А.Головка).

Усі інші додатки — непрямі, наприклад: 1. *Нема у світі **цвіту** цвітнішого **від маківочки**; нема ж і роду ріднішого **над матіночки*** (Нар. творчість). 2. *Закони **катами** писані за вас, та вам байдуже* (Т.Шевченко).

Додаток, виражений неозначеною формою дієслова, ні до прямих, ні до непрямих не належить; він називається інфінітивним додатком: *Я тобі наказую (що?) **мовчати**, з коня я не зйду...* (Ю, Яновський).

263. Випишіть спочатку словосполучення з прямим додатком, потім — з непрямым і насамкінець — з інфінітивним.

Усміхнися до людини, звелено почекати, опановують науку, слухання лекцій, бережіть очі, розповісте про події, встиг прочитати, принеси солі, не втрачаймо надії, оволодіваємо знаннями, болить мені, відважився сказати, одержали звістку, зміни в поглядах.

Ключ. З других букв повинен скластися початок вислову П.Мовчана: "... *рівні*".

264. I. Прочитайте тест, знайдіть у ньому синтаксичні центри й усі додатки. Визначте, які з додатків прямі, а які непрямі. Покажіть, що не всі іменники в непрямих відмінках — додатки, а деякі з них можна вважати і додатками, й іншими членами речення.

Згадаю, мабуть, для початку ті спекотні дні 1990 року, дні, сповнені особливої величі та ентузіазму, абсолютної неповторності розбурханих почуттів півмільйонної громади, що наїхала з усіх усюд на терени колишньої Чортомлицької Січі: біля Капулівки, на честь 500-річчя українського козацтва. Це було свято нашої незнищенності. Україна піднімалася з колін. Україна розривала імперські пута. Українці гучно заявляли про власну гідність.

Годі про все те розказати, та й не маю нині такої мети. Але згадаю лише один епізод. Коли великим козацьким гуртом неподалік від могили кошового Сірка ми виспівували козацьких пісень, до нас наблизилася стара-стара, як свята земля, зігнута життям бабуся. Якийсь час вона слухала мовчки, лише сплескуючи від захвату руками, а потім, підійшовши у паузі, тихо та благально мовила:

— Заспівайте "Ще не вмерла Україна..."

Ми відчули, як важливо це було для неї, і заспівали, а вона стояла і плакала... І була та дивна бабуся просто селянкою з Капулівки. І говорили в ній, вочевидь, не дотоптані віками козацькі гени... (А.Мокренко).

II. Приготуйтеся до усного переказу тексту: складіть план розповіді, запам'ятайте найхарактерніші фрази.

§ 73. Означення

Означення в реченні називає ознаку предмета.

Означення відповідають на питання всіх відмінків прикметника (який? чий?) і порядкового числівника (котрий?), а також на питання непрямих, крім знахідного, відмінків кількісного числівника (скільких? скільком? скількома? на скількох?): (чиє?) *Наше* (яке?) *бідне століття стільки вже ганьби прийняло за необачність, байдужість, егоїзм* (чий?) *своїх* (чий?) *дітей* (Леся Українка). *Тут пройшло життя* (чиє?) *чотирьох, якщо не п'яти поколінь Федорченків* (О.Довженко).

Означення треба відрізнити від складеного іменного присудка, у якому пропущено дієслово-зв'язку. Якщо зробити це важко, то речення слід поставити в минулому часі — тоді при іменній частині складеного присудка з'явиться дієслово-зв'язка *бути*. Порівняйте: *Неописанно чудова літня ніч в степах України* (О. Довженко) і *Літня ніч у степах України була неописанно чудова*, — отже, тут *чудова* — присудок, а *літня* — означення.

Означення бувають узгоджені і неузгоджені.

Узгоджене означення стоїть у тому самому роді, числі й відмінку, що й означуване слово (при зміні форми головного слова форма залежного слова також змінюється).

Узгоджені означення виражаються прикметниками, дієприкметниками, дієприкметниковими зворотами, числівниками, займенниками (крім особових *його, її, їх*): *День і ніч повз ваш будинок котиться залізна орда ревучих, виючих, чадних машин* (П.Загребельний). *Трьох молодших синів він [старий Федорченко] втратив на війні* (О.Довженко).

Неузгоджене означення з означуваним словом поєднується зв'язком керування або прилягання (при зміні форми головного слова форма залежного слова не змінюється).

Неузгоджені означення виражаються іменниками та особовими займенниками в непрямих відмінках, неозначеною формою дієслова, прислівниками, словосполученнями: *В очах (чий?) дівчини світяться іскри нерозтраченої любові* (О.Довженко). (чий?) *Її щокі спалахують, як мак* (Ю.Яновський). 3. *Мене завжди хвилюють птиці (які?) у вечірньому небі* (О.Довженко). 4. *Бажання (яке?) вчитися було в нього ще змалку* (М.Коцюбинський).

265. У поданих словосполученнях неузгоджені означення переробіть на узгоджені й навпаки і запишіть словосполучення в дві колонки: 1) з узгодженими означеннями; 2) з неузгодженими.

Похвальне слово, пюре з яблук, кришталева люстра, фланелевий одяг, ключ журавлів, марлевий бинт, будка сторожа, бібліотечна книжка, озерна вода, жир з риби, танковий люк.

Ключ. З других букв повинна скластися друга частина вислову кубинського поета П.-Х.Марті: “*Найважча професія —* “.

266. І. Прочитайте текст. Випишіть словосполучення з неузгодженими означеннями.

Формування багатьох колекцій найбільших музеїв Петербурга та Москви стало можливим лише завдяки систематичному знекровленню культурної спадщини народів імперії. Так сталося і з Україною.

Напередодні Полтавської битви і після поразки Мазепи російські урядовці почали розглядати історичні та культурні цінності України як свої військові трофеї. У Москві опинилися бібліотеки та колекції Мазепи, Орлика та інших представників репресованої козацької старшини. Традиції Петра I продовжила його вінченосна спадкоємиця Катерина II. Підступно знищивши Запорізьку Січ і скасувавши Гетьманщину, вона наказує перевезти до Петербурга як трофеї не тільки січову скарбницю, а й споконвічні запорізькі реліквії — хоругви, бунчуки, булави, церковні цінності з козацьких святинь. Стає правилом забирати до Ермітажу — приватного царського музею — усі коштовні археологічні знахідки, зокрема із скіфських курганів. Так опинилися в Петербурзі казкової краси знахідки із царського поховання Куль-Оба. Пильно стежили в Петербурзі і за випадковими знахідками скарбів періоду Київської Русі. Зараз навіть важко перелічити, скільки їх із Києва, Чернігова та інших українських міст опинилося в імперській столиці. Попри безцінність їхнього культурного й наукового значення, треба сказати, що це сотні й сотні кілограмів українського золота та срібла, коштовного каміння... Усе це беззастережно звозилося до Петербурга (Л.Хоролець).

II. Текст запишіть під диктовку, написане уважно звірте з надрукованим, помилки, якщо вони трапляться виправте і з'ясуйте їх.

§ 74. Прикладка

Прикладка — це різновид означення.

Прикладкою називається виражене іменником означення, яке і виражає ознаку предмета, і дає йому нову назву.

Прикладка, як і означення взагалі, відповідає на питання який? Наприклад: *Освітлений вогнями, підходить пароплав (який?) “Тарас Шевченко” (О.Довженко).*

Прикладки, що означають умовні назви газет, журналів, творів, видавництв, пароплавів, заводів (без слова *імені*) тощо, беруться в лапки і не змінюються (тобто не узгоджуються з означуваним іменником): *Я на палубі пароплава (якого?) “Некрасов” (О.Довженко). Ніякої робітничої маси в організаціях (яких?) “Гарт” і “Плуг” не було і ще довго не буде (М.Хвильовий).*

Інші прикладки звичайно узгоджуються у відмінку з означуваним іменником: *над річкою Бугом, за містом Білою Церквою, Довженкові-режисеру, зайця-русака.* Пишуться вони окремо або через дефіс.

Якщо спочатку йде іменник з широким (родовим) значенням, а потім з вузьким (видовим чи одиничним), то вони пишуться окремо; якщо ж навпаки — то через дефіс, порівняйте: *озеро Світязь і Світязь-озеро, письменник Довженко і Довженко-письменник, трава звіробій і звіробій-трава, птах*

ворон і ворон-птах (З криком сів на груди ворон, чорний **ворон-птах**. — П.Тичина).

Проте через дефіс пишуться терміни типу *льон-довгунець, жук-коройд, заєць-русак* (хоч тут спочатку йде широка, а потім вузька назва).

Якщо не можна встановити, яке значення ширше, а яке вужче, прикладка, як правило, пишеться через дефіс, наприклад: *воїн-месник, месник-воїн, учитель-фізик, фізик-учитель, корабель-ракета, диво-корабель, сад-виноград*.

Але окремо пишуться прикладки, які стоять перед означуваним словом і мають суто означальне значення: *красуня* (красива) *дівчина, жаднюга* (жадібний) *вовк*. Проте й у цих випадках допустиме написання прикладок через дефіс: *Наперед вийшов **веледень-рибалка**, він ніс жмут мотуззя* (Ю. Яновський). *Тоді загорілися іскри в чорних очах **красеня-юнака*** (Іван Ле).

Іноді прикладка до означуваного слова приєднується за допомогою пояснювального сполучника *як*. Така прикладка має уточнювальне, а не порівняльне значення і комами не виділяється, наприклад: 1. *Шевченко **як поет** відомий у всьому світі*. 2. *Не треба забувати заслуг Максима Рильського **як перекладача***. Ці прикладки, якщо опустити сполучник *як*, пишуться через дефіс: *Шевченко-поет, Рильського-перекладача*.

Прикладка з пояснювальним сполучником *як* виділяється комами з обох боків тільки тоді, коли вона має причиновий відтінок: *Кривинський, **як посередник**, вийшов наперед громади...* (Панас Мирний).

267. Словосполучення запишіть у дві колонки: 1) ті, що пишуться окремо; 2) ті, що пишуться через дефіс.

Острог/місто, озеро/Світязь, Сян/річка, слава/спокусниця, газ/кисень, любов/чарівниця, плазун/вуж, риба/меч, одуд/птах, юшка/картоплянка, панове/слухачі, зима/лихоманка, Дніпро/ріка, птах/ворон, сон/трава, риба/щука, дюни/кучугури.

Ключ. З других букв повинно скластися закінчення вислову Й.-В.Гете: “Неможливо завжди бути героєм, але завжди можна...”

268. Повторіть правопис складних слів. Слова запишіть у дві колонки: 1) ті, що пишуться разом; 2) ті, що пишуться через дефіс.

Судо/чинство, озерно/болотний, все/бічний, первісно/общинний, здивовано/розгублений, книго/збірня, санаторно/курортний, п’еса/феєрія, перекоти/поле, атомно/молекулярний, тьмяно/сірий, всесвітньо/історичний, звуко/записувальний, м’ясо/молочний, вічно/зелений, світло/блакитний, темно/синій, одно/особовий, блідо/рожевий, кисло/солодкий, корабле/будування, ячмінно/житній, книжково/журнальний, смагляво/лиций, синьо/жовтий, легко/духий, зменшено/пестливий.

Ключ. З других букв повинен скластися вислів давньоримського історика Тацита.

§ 75. Обставини

Обставини характеризують дію, стан, ознаку предмета, вказуючи на їхній спосіб, міру, ступінь, місце, час, причину, мету, умову.

За значенням обставини поділяються на такі групи:

1. Обставини способу дії — відповідають на питання як? яким способом?: ***Жваво та весело** розмова у них ішла (Марко Вовчок). Як жити весь вік **на колінах**, то краще **грудьми на штики** (Б.Олійник).*

Близько до цих обставин стоять обставини міри й ступеня, які відповідають на питання скільки? наскільки? якою мірою?: *Від Дніпра **ледь** повівав теплий низовий вітер (С.Скляренко). Блиснуло **двічі** тут підряд, і грохнув грім (П.Тичина).*

2. Обставини місця — відповідають на питання де? куди? звідки? яким шляхом?: ***Де-не-де** щось чорне швидко пливло **по воді**, то зринаючи **нагору**, то знову потопавши (Б.Грінченко). Коні біжать рівною, злегка хвилястою **дорогою** (У.Самчук).*

3. Обставини часу — відповідають на питання коли? доки? відколи? як довго?: ***Всю зиму** підіймалися води Дніпра, заливаючи плавні, озера (О.Довженко). Ти **вже** не згинеш, ти двожилава, земле, рабована віками (В.Стус).*

4. Обставини причини — відповідають на питання чому? з якої причини? *Повітря тремтить **від спеки** (М.Коцюбинський). Побачивши **Черниша**, боєць зворушився до сліз (О. Гончар).*

5. Обставини мети — відповідають на питання навіщо? з якою метою?: *Скільки б не судилося страждати, все одно благословлю завжди день, коли мене родила мати **для життя, для щастя, для біди** (В.Симоненко). Я все стерплю **ради дітей!** (І.Котляревський).*

6. Обставини умови — відповідають на питання за якої умови?: ***Не взявшись до сокири**, не зробиш хати (Нар. творчість). 2. В Святошині, Голосіївському лісі київські ополченці готувалися до захисту міста **на крайній випадок** (П. Загребельний).*

7. Обставини допустовості — вказують на умову, всупереч якій відбувається дія, і відповідають на питання незважаючи на що?

Обставини допустовості вводяться в речення за допомогою прийменників *незважаючи на, всупереч, наперекір, попри, при* і, як правило, виділяються з обох боків комами: *Чіпка, **наперекір світові й людям**, якийсь веселий, радий (Панас Мирний). **Незважаючи на лютий холод**, Шовкуна все більше хилило на сон (О. Гончар). Він легко, **попри свій вік і огрядність**, скочив у сідло (Н.Рибак).*

269. Випишіть по порядку речення з обставинами: 1) способу дії; 2) місця; 3) часу; 4) причини; 5) мети; 6) умови.

Це було давно колись. День непомітно згас. Хлопець спочити присів. Від переляку зблід. У темряві й орли сліпі. У полі досягає хліб. Уже осипається колос. Їх вітали гаряче. Надворі смеркає. За браком часу не пішов на футбол. Шапку одяг набакир. Навмисне запитав я вас. Задрімав знічев'я.

Чіпка виростав у нестатках. Бундючно бовваніє палац. Сядемо тут. Довго чекав я того дня. Роби свою справу якнайкраще.

Ключ. З останніх букв повинно скластися закінчення вислову Р.Роллана: *“По-справжньому великі ті, чиє ...”*

Вправа 270. I. Текст перепишіть, підкресліть синтаксичні центри й усі обставини. Позначте види обставин.

На човнику й веслі від нас від'їхав травень. Він прихопив із собою сині дощі, зелений шум та солов'їний спів, і в село, через тини, заглянуло літо. Так, наче казка, говорить моя мати. Ще вона каже, що найбільше див у світі робиться влітку на світанні, це саме тоді, коли мені так хочеться спати. От і зараз, насурмонений і заспаний, я стою посеред хати, не знаючи, де й що шукати. А мати, уже оброшена, прийшла з городчика та й лагідно-лагідно кладе мені на плече руку, а очима показує на розчинене вікно і таємниче питає:

— Михайлику, ти нічого не чуєш?

— Ні, — кажу з жалем...

— Ось ходімо подивимось хоч на його сліди, — так само таємниче говорить мати, і ми виходимо з оселі... Біля самого порога з нами вітається аж задимлена росою вишня.

— Ось бачиш, сьогодні літечко торкнулось руками до ягід, і вони почали паленіти. — Я дивлюсь на вишні, в них справді то тут, то там паленіють розпухлі щічки (М.Стельмах).

II. Запишіть свою розмову з ким-небудь (наприклад, з товаришем чи товаришкою по дорозі) про те, що діється в природі.

271. Повторіть правопис прислівників. Слова й сполучення слів запишіть у п'ять колонок, залежно від того як пишуться прислівники: 1) разом; 2) через один дефіс; 3) через два дефіси; 4) двома словами; 5) трьома і більше словами.

Будь/що/будь, по/перше, підійшов у/притул, повік/віків, попід/віконню, узяв до/відома, раз/по/раз гукав, ішли один/по/одному, на/сам/перед, на/вколішки, кінець/кінцем, рано/вранці, день/у/день сох, одним/один, росте в/глиб, по/дружньому повір, всього/на/всього, виходили по/одинці, рушив у/чвал, по/новому живеться, бачив уві/сні, з/ранку/до/вечора, вивчив на/пам'ять, врешті/решт, хоч/не/хоч, на/око помнож, сам/на/сам, чим/скоріш.

Ключ. З останніх букв повинен скластися вислів давньоримського філософа Сенеки.

§ 76. Розділові знаки в простому неускладненому реченні

У простому неускладненому реченні коми не ставляться, може ставитися лише тире. Тире ставиться між групою підмета і групою присудка, на місці пропущеного члена речення та за бажанням автора.

1. Між групою підмета і групою присудка кома не ставиться, навіть якщо там чується пауза: *Людина без книги як риба без води (Нар.*

творчість). Освітлена місяцем **шхуна стояла** непорушно на водній поверхні (М.Трублаїні).

Між групою підмета і групою присудка звичайно не ставиться й тире: **Київ прекрасний** за всякої пори (І.Цюпа). **Я син** народу, що вгору йде, хоч був запертий в льох (І.Франко). **Промені як вії** сонячних очей! (П. Тичина).

Але між групою підмета і групою присудка ставиться тире, якщо між ними чується вичікувальна пауза і в групі присудка є вказівні частки *це, то, ось, значить* або їх можна підставити: *Яка тонка це річ — людини творчість!* (П. Тичина). *Лиш боротись — значить жити* (І.Франко). [Це] *Обов'язок лікаря — лікувати хворого* (О.Гончар).

Тире між групою підмета і групою присудка ставлять також тоді, коли хочуть виділити присудок. В усній мові тут робиться пауза й далі підвищується тон: *Не спиться. Ніч — як та печать. Лиш паровози — кричать* (П. Тичина). *Твій кожен мур, твій кожен камінь — рідний, твій кожен дім — знайомий, любий, свій* (М.Бажан). *Невже ж надії всі — пропащі?* (Є.Маланюк).

2. У неповному реченні на місці пропущеного члена, найчастіше — присудка, якщо цього вимагає інтонація, ставиться тире: *Юність завжди загадкова. А своя — проста була чи ні?* (В.Симоненко). *Від малих дітей болить голова, від великих — серце. Раз опечешся, другий — остережешся* (З нар. творчості). Але нема тире: *Не ясла до коней ходять, а коні до ясел. Сказав кумі, а вона всій слободі* (З нар. творчості).

3. Тире в простому реченні може ставитися будь-де, якщо є потреба інтонаційно виділити якусь його частину (наступна після тире частина читається особливим, часто підвищеним тоном): *У душі моїй — місця немає туманам, у душі моїй — сонце червоне буя* (В.Симоненко). *І мрію з мрій про велелюдну спільність на крилах атома несли ми із пітьми і донесли — в космічну безгомінність* (М.Вінграновський).

272*. Прочитайте вголос речення, визначте головні члени, поясніть наявність чи відсутність тире в них між групою підмета і групою присудка та на місці пропущених членів.

1. Моя мова **мужицька**? Так і всі мови **мужицькі**, а пани **скрізь** намагаються говорити по-чужому, аби не так, як свої **мужики** говорять (Леся Українка). 2. Сам не знаєш, де ти й **звідкіля** ти? Люди — **браття**, а природа — **мати**. 3. Життя — як той **потік**, а час — мов **океан** (З тв. Б.Лепкого). 4. Бо **суть** життя — не згинуть в **ганьбі**, бо **суть** життя — це **пам'ять** по собі, **величніша** за **пам'ятник-надгрібок** (І.Гнатюк). 5. Ми ж — **вищим розумом озброєні** створіння. (М.Рильський). 6. Ти знаєш, що ти — **людина**? Ти знаєш про **це** чи **ні**? **Усмішка** твоя — **єдина**, **мука** твоя — **єдина**, **очі** твої — **одні** (В.Симоненко). 7. **Марудна** справа — **жити без баталій** (Л.Костенко). 6. Я з **династії** **хлібороба**. Наше **хлібне коріння** **міцне** (П.Перебийніс). 9. **Привчав мене** **батько** **трудитись до поту**, а **мати** — **любити пісні** (П.Воронько).

273. Перепишіть текст, підмети й присудки підкресліть. Поясніть вживання тире.

Україна — не тільки земля, а й нація. А нація — це не лише сучасне покоління. Нація — це мертві, живі й ненароджені, об'єднані кров'ю, минулим та боротьбою за майбутнє й сучасне. Україна — це її історія, мистецтво, духовність, наша воля й уміння формувати й розвивати їх у майбутньому. Україна — це вогненний міт, за який боремось. Це велика животворча ідея, великий змаг за краще, нове, величне майбутнє (О.Теліга).

274*. Перепишіть речення, вставляючи, де вважаєте за потрібне, тире між групою підмета і групою присудка.

1. То був “Кобзар”. Його не міг ніхто, не вмивши рук, узяти, бо він святий, казала мати, він смерть народу переміг! 2. Рідна мова спраглому криниця. 3. Моя любов то не суха полова, що віється, куди вітри подмуть. 4. Моє життя то вічні переміни у буйних сплесках дум і почуттів. 5. Мій дім фортеця, затишна і строга, моя духовна стійкість це залога і мого дому, й роду, і добра (З тв. І.Гнатюка). 6. Говорити річ нудна. Працювати слід до дна! (М.Рильський). 7. А життя це поле несходиме (Д.Білоус). 8. До моєї теплої землі небо літом бабиним пришите (П.Перебийніс). 9. Ви щасливі, пречистії зорі, ваші промені ваша розмова (Леся Українка). 10. Радість праці це передусім радість подолання труднощів... Шлях до радості праці нелегкий. 11. Тонке відчуття краси природи, захоплення нею джерело радості буття і розуміння цінності життя. 12. Кохання найважливіший екзамен людяності (З тв. В.Сухомлинського).

§ 77. Синтаксичний розбір простого речення

Докладний синтаксичний розбір речень сприяє точнішому розумінню почутого чи прочитаного, забезпечує правильну розстановку розділових знаків і виховує стилістичну вправність у побудові власних висловлювань.

Щоб виробити стійкі навички аналізу речень, його слід робити в певній чіткій послідовності. Користування при цьому цифровими кодами дає змогу скоротити обсяг записів і водночас розвиває абстрактне мислення.

Усі відомості про речення містяться в поданих нижче таблицях. (Характеристики, що в квадратних дужках, будуть використовуватися тоді, коли розглядатимуться складні речення. Це саме стосується і внесень.)

I. Характеристика речення в цілому

Цифровий код	За метою висловлювання та інтонацією	За будовою	Кількість простих речень
	1	2	3
0	—	—	—
1	розповідне неокличне	просте	1
2	питальне неокличне	складне [складносурядне]	2
3	спонукальне неокличне	[складнопідрядне з одним підрядним]	3
4	розповідне окличне	[складнопідрядне з двома і більше підрядними]	4
5	питальне окличне	[складне безсполучникове]	5
6	спонукальне окличне	[складна конструкція]	6

II. Характеристика простого речення

Цифровий код	Номер простого речення	За синтаксичною роллю	За синтаксичним центром	За наявністю потрібних і другорядних членів речення
	0	1	2	3
0	—	—	—	—
1	1)	незалежне	двоскладне	повне поширене
2	2)	головне	односкладне означено-особове	повне непоширене
3	3)	підрядне [підметове]	неозначено-особове	неповне поширене
4	4)	[підрядне присудкове]	узагальнено-особове	неповне непоширене
5	5)	[підрядне додаткове]	безособове	
6	6)	[підрядне означальне]	інфінітивне	
7	7)	[підрядне обставинне]	називне	

III. Характеристика членів речення

Цифровий код	Підмет	Присудок	Додаток	Означення	Обставини	Внесення
	1	2	3	4	5	6
0	немає	немає	немає	немає	немає	Звертання
1	простий	простий дієслівний	прямий	узгоджене	способу дії, міри й ступеня	вставні слова і речення
2	складений	складений дієслівний	непрямий	неузгоджене	місця	вставлені слова і речення
3		складений іменний	інфінітивний	прикладка	часу	слова-речення
4		подвійний			причини	Вигуки
5					мети	
6					умови	
7					допустовості	

Увага! Таблиці, щоб ними було зручно користуватися, переписіть на окремий аркуш паперу.

Розбір речення проводиться в такій послідовності. Записуємо речення, підкреслюємо його члени, нумеруємо частини: Докласти треба руки мозолясті (1), щоб красувався вбогий переліг нечувано багатим урожаєм (2) (М.Рильський).

Насамперед речення характеризуємо за таблицею “Характеристика речення в цілому” (у дужках наводяться коди цих характеристик): розповідне неокличне (1), складне (2), складається з двох простих речень (2).

Після цього за таблицями “Характеристика простого речення” і “Характеристика членів речення” підряд характеризуємо спочатку перше, потім друге:

1) докласти треба руки мозолясті: головне (2), безособове (5), повне поширене (1); підмета — немає (0), присудок докласти треба — складений дієслівний (2), додаток руки — прямий (1), означення мозолясті — узгоджене (1);

2) щоб красувався вбогий переліг нечувано багатим урожаєм: підрядне (3), двоскладне (1), повне поширене (1); підмет переліг — простий (1), присудок красувався — простий дієслівний (1), додаток урожаєм — непрямий (2), означення вбогий — узгоджене (1), ще одне означення багатим — узгоджене (1), обставина нечувано — міри (1).

Записана цифровим кодом, ця характеристика матиме такий вигляд:

122. 1) 251. 021. 10

2) 311. 112. 21

Тут перші три цифри відповідають характеристикам першої таблиці, наступні три — характеристикам другої таблиці, і останні п'ять —

характеристикам третьої таблиці. Цифра 0 вказує на відсутність такого члена речення. Якщо в реченні є кілька однойменних членів, то їхні характеристики підсумовуємо і записуємо цифрою лише суму. Наприклад, у другому простому реченні виявилось два узгоджені означення (цифровий код кожного 1), у сумі це дало цифровий код 2 (1+1).

275. Прочитайте речення. Визначте, які потрібні члени в них пропущені.

1. Ми є. Були. І будем ми! Й Вітчизна наша з нами! (І.Багряний). 2. І тільки спрага, спрага волі. Так стисне горло. Здавить так, щоб знов би, знов у дике поле! Знов коні, стріли, бранці голі, шаблі та повний сагайдак! (Ю.Дараган). 3. Вгорі — ліси сріблясто-сині, внизу — розлив молочних нив (М.Бажан). 4. Колись творилися слова, тепер — аббревіатури (Л.Костенко).

276*. Зробіть повний синтаксичний розбір поданих речень, користуючись цифровими кодами. Перевірте себе за відповідями наприкінці підручника. Якщо ваш розбір не зійдеться з відповіддю, поміркуйте ще над змістом висловлювань.

1. Душа тисячоліть шукає себе в слові (Л.Костенко). 2. Грає майво росою на стеблах, серед поля дзвенять голоси (П.Перебийніс). 3. Я полюбив усі на світі народів мови золоті, але одна безсмертні квіти мені простелить на путі (Т.Масенко). 4. Що краще є від простих слів, коли вони із серця ллються? (М.Рильський). 5. Ідеш собі вулицею, і кожна людина перед тобою як сторінка із книжки (О.Копиленко). 6. Вночі люблю дивитися, як креслять засинений осінній небосхил падучі зорі (Є.Плужник). 7. Усе, що йти нам заважає, зумій одкинути в собі (В.Сосюра). 8. На те й лихо, щоб з тим лихом боротись (Т.Шевченко). 9. Багато влітку доводиться на пасіці працювати, але зате взимку можна відпочити сповна (І.Багряний).

277. Зробіть повний синтаксичний розбір поданих речень, користуючись цифровими кодами.

1. Якби я турбувався лиш про себе, вже б онімів давно від самоти. 2. Мого життя не вистачить мені для діл, що їх у задумах лелію (З тв. Д.Павличка). 3. Зерно в землю теж кладуть, щоб воно воскресло в житті (Б.Олійник). 4. Багато лих мають своїми коренями саме те, що людину з дитинства не вчать керувати своїми бажаннями (В.Сухомлинський). 5. Хоч піднімай його домкратом, а хам не стане демократом (Л.Костенко). 6. Піску в снопи не в'язатимеш, з пір'я фортеці не будуватимеш (Нар. творчість). 7. На чорнім лузі неба зір отари обскубують космічну мураву, вцілілий сонях шапкою-радаром промацує нічну напів'яву (В.Гужва).

278. І. Прочитайте текст. Випишіть усі односкладні речення й зробіть повний синтаксичний розбір їх.

Здригаюсь од розбійницького посвисту.

Чортів байбак, таки підстеріг!

Досі не можу звикнути до цього раптового свисту. Перший раз, коли отак свиснуло, я довго крутився на місці, намагаючись розгледіти памірського солов'я-розбійника, який отаким чином вирішив зі мною

розправитись. Але довкола не було жодної душі, тільки якісь темненькі стовпці стирчали за сто метрів попереду. Ступив уперед, і знову вуха заклало від розбійницького посвисту. А стовпці враз пощезали. Щойно ж були — і жоднісінького! Лишилися тільки горбки з акуратними отворами, що вели в підземелля.

Так я познайомився з памірськими байбаками. Тваринами до біса спостережливими і до того ж страшенно цікавими. Їх стосувалося все, що діялось в радіусі двохсот метрів довкола.

Якось я скрадався до зайця, Заєць сидів як намальований, поринулий у якусь заячу думу, тому й не помітив мисливця, що орав розпечену твердь, волочачи за собою важкенну рушницю. Всі колючки, які тільки траплялись на шляху, впивалися в тіло, всі камінці та уламки, і я мав убити зайчиська хоча б за всі оті муки, на які він мене прирік. Заєць сидів, не підозрюючи навіть про свій неминучий кінець, а обіч, метрів за тридцять завмер здоровенний байбак. Він аж голову витяг, щоб нічого не прогавити. І коли нарешті я доповз і прицілився, він захоплено свиснув.

Заєць щез, наче привид: мушка моєї рушниці заколихалася на фоні чистого неба. Розлючений, я розвернув рушницю на байбака: ще один посвист, тепер уже глузливий, і бісове створіння блискавично пірнуло під землю (А.Дімаров).

II. Перекажіть докладно текст від першої особи, посиливши його гумористичне забарвлення.

Запитання для узагальнення вивченого

1. Як може виражатися складений підмет?
2. Чим подібні і чим відрізняються складений дієслівний і складений іменний присудки?
3. Чим відрізняється односкладне речення від двоскладного з пропущеним головним членом?
4. Які є односкладні особові речення і яка різниця між ними?
5. Як виражається головний член у безособовому реченні?
6. Чи додаток, виражений знахідним відмінком, завжди є прямим і чи завжди прямий додаток виражається лише знахідним відмінком?
7. Як розрізнити складений іменний присудок і означення?
8. Що таке прикладка і як вона пишеться з означуванням іменником?
9. Які є обставини і на які питання вони відповідають?
10. Які розділові знаки й за яких умов вживаються в простому неускладненому реченні?
11. Навіщо потрібний синтаксичний розбір речень?

Просте ускладнене речення

Однорідні члени речення

§ 78. Загальне поняття про однорідні члени речення

Однорідними називаються два або більше членів речення, які в одному плані стосуються того самого повнозначного слова або групи слів у реченні й відповідають на те саме питання.

Однорідні члени одного ряду є тими самими членами речення — або всі тільки підмети, або всі тільки прямі додатки, або всі тільки обставини способу дії і т.д. — й вимовляються з інтонацією переліку або протиставлення: *Цвів деревій. Тим **цвітом** губи пахли, і спекою, і літом, і журбою* (В.Стус).

Однорідні члени речення поєднуються між собою сурядним зв'язком:

а) без сполучників: *Кожне слово — **це перлина, це праця, це натхнення, це людина*** (М.Рильський);

б) за допомогою одиничних сполучників: *А скільки зніс ти **кривди і неправди**, народе мій, у рабстві живучи!* (І.Вирган);

в) за допомогою повторюваних сполучників: *У тих світах є **зливи, й грози, і ріки**, виповнені **вщерть*** (М.Руденко);

г) за допомогою парних сполучників: *Москва горне під себе **не тільки всю Русь, а й усю Слов'янину*** (П.Куліш).

Завжди однорідними є два і більше підметів, які мають спільний присудок, так само однорідними є два і більше присудків, які стосуються того самого підмета: *Наша **дума, наша пісня не вмере, не загине*** (Т.Шевченко). Однорідними є додатки, що відповідають на те саме питання від того самого слова: *Аби майбутній час був присутній у нашій свідомості, ми повинні думати **не лише про виживання, а й про мету** нашого існування* (П.Мовчан).

Труднощі виникають у визначенні однорідності означень та обставин.

Однорідні означення характеризують предмет в одному плані (їх можна замінити одним словом): *І вітер віє від століть, **крилатий, вільний і неспинний*** [волелюбний], *і вчить свободи, туги вчить за чимсь незнаним і нестримним* (Б.-І.Антонич). Означення, які в різних планах характеризують головне слово, не є однорідними (їх не можна замінити одним словом, і між ними коми не ставляться): *Вся кучерява долина здається залитою **буйними зеленими морськими прозорими** хвилями* (І.Нечуй-Левицький).

Але іноді ті самі означення залежно від того, який зміст автор вкладає в них, можуть бути і однорідними, і неоднорідними. Наприклад, у реченні *З Балтики дув холодний вітер, гнав **сірі кошлаті** хмари* (І. Цюпа) означення *сірі* й *кошлаті* неоднорідні: одне — характеризує хмари за їхнім кольором, друге — за формою. Але в реченні ***Сіре, кошлате** небо нависло над задимленим Петроградом* (І. Цюпа) ті самі означення виступають як однорідні — вони передають одне поняття: *непогідне*; а в переносному значенні: *гнітюче*.

Однорідними є означення, які являють собою перелік певних ознак: *Як **гостро свистить гострокрила, примхлива, одважна, бездумна, безумна, розумна**, як світ і життя, ластівка!* (М.Рильський).

Якщо першим стоїть означення, виражене одним словом, а другим — означення, виражене дієприкметниковим чи прикметниковим зворотом, то вони однорідні, якщо ж навпаки — то неоднорідні. Наприклад, у реченні *Рівний, залитий сонцем степ одразу принишк (О.Гончар)* означення однорідні (між ними чується пауза й ставиться кома). Якщо ж їх поставити навпаки, вони перестають сприйматися як однорідні: *Залитий сонцем рівний степ одразу принишк* (тоді між ними нема паузи і кома не ставиться).

Однорідними звичайно бувають означення, що стоять після означуваного слова: *Ніч розляглася на безкраїх просторах, таких свіжих, зелених, запашних (М. Коцюбинський)*. *Бідні люди хотіли собі побудувати дім — тривкий, кам'яний, вигідний (І.Франко)*.

Обставини однорідні лише тоді, коли вони являють собою перелік: *Першими краплі зійшли на гілках (як?) росяно, густо, весняно (П.Воронько)*. *Тепла липнева ніч пролітає (де?) садками, посадками, скиртами в полях (О.Гончар)*.

В інших випадках обставини звичайно не однорідні, хоч, може, й відповідають на те саме питання, наприклад: (де?) *Понад дорогою (де?) за тином (де?) в огороді* росте кілька високих розкішних плакучих верб (І.Нечуй-Левицький).

Однорідні члени речення бувають непоширені (виражені одним повнозначним словом) і поширені (виражені словосполученнями). У реченні *Щире слово, добре діло душу й серце обігріло (Нар. творчість)* перші два однорідні члени (підмети) — поширені: при них є означення; другі два (додатки) — непоширені: при них немає залежних слів.

При однорідних членах речення може бути узагальнювальне слово.

Узагальнювальне слово — це назва, яка охоплює всі перелічувані в реченні предмети, ознаки, дії або обставини. Його значення розкривається через однорідні члени речення. Узагальнювальне слово виступає тим самим членом речення, що й однорідні члени, до яких воно відноситься: *Голос духа чути скрізь: по курних хатах мужицьких, по верстатах ремісницьких, по місцях недолі й сліз (І. Франко)*. 2. *Чарівний світ пливе переді мною: сині води, білі піски, хати на високих берегах (О.Довженко)*.

279. І. Прочитайте текст. Визначте в реченнях головні члени, знайдіть однорідні члени речення й поясніть, якими сполучниками чи без сполучників вони поєднані між собою, які розділові знаки стоять між ними.

Хоч убога-убога наша хатина, та в цей вечір і вона покращала, побагатшала. Її бідність скрасили і вишиті рушники, і кетяги калини, і запашне сіно на покуті, й свят-вечірній стіл. На ньому зараз лежить три хлібини, грудка солі, височіє стос гречаних млинців і стоять з різними пісними стравами ті святешні мальовані полумиски, що бажають добрим людям здоров'я, і щастя, і червоного цвіту.

Батько перший заходить за стіл, оглядає всі страви, від куті з маком до миски з бобом, і поглядом дякує матері за її старання...

Та найбільш урочиста хвилина прийшла тоді, як тато з бичем від ціпа став під гіллям ясенів, на які позлітали зорі. Ось він поглянув у засніжену далечинь, що горбилась за селом, і тихо покликав Мороза.

— Морозе, Морозе, іди до нас кутю їсти!

Я застигаю біля тата і не вірю, але трохи й вірю, що на дорозі, висвічуючи туманом борода, може об'явитися з мішком за плечима Дід Мороз і підійти до нас. А навколо так тихо, що чути, як у яеновому гіллі ворухаться зорі й обтрушують та й обтрушують срібну паморозь.

— Морозе, Морозе, іди до нас кутю їсти! — вже голосніше покликав тато.

Але й після цього ні на вулиці, ні на городах не обізвалися кроки дідугана. Батько ще й втретє покликав його, та він, мабуть, забарився на якійсь лісовій чи степовій дорозі. І тоді тато уже грізно наказав йому:

— А не йдеш, Морозе, то й не йди до нас, і не йди на жито-пшеницю, усяку пашницю: іди краще на круті гори, на моря, на ліси, нам шкоди не роби!

Далі батько кликав сірого вовка. Він теж не поспішав, маючи свій клопіт у лісах. Не квапились на кутю і чорні бурі та злі вітри. І тато закликав їх:

— А не йдете, чорні бурі і злі вітри, на вечерю, то йдіть собі в безвість, хліба не здувайте, полукіпків не валяйте, стріх не зривайте!

Потім тато навстіж відчиняє наші скрипливі ворота: а може, приб'ється яка добра людина з дороги, то й погріє душу теплою стравою. І тільки після ми йдемо вечеряти.

Тепер за столом я й не писну, прислухаючись до мови-сподівання батьків. Оті великі надії на хліб новий, на рій золотий, на щастя у дворі, на рогову й дрібну худобу в оборі сходяться і сходяться в нашій хатині, що й справді починаєш вірити: настане той час, коли господар на току буде зорі віяти, господиня в хаті золото прясти, а сиві срібнорогі воли потягнуть за собою срібні плуги.

Аж ось на вулиці обізвалися колядники. Я перший вибігаю надвір. Колядники вже підійшли до хати тітки Дарки — зіздоноша, “береза” й міхоноша попереду, а “коза” й “дід” у страшній машкарі позаду. І чого тільки не виробляють ота “коза” й вертлявий “дід”, лякаючи дорослих і дітей! (М.Стельмах).

II. Приготуйтеся до усного переказу тексту: складіть його план, запам'ятайте характерні вислови. Розповідь доповніть своїми враженнями від свят-вечора.

280. Випишіть спочатку словосполучення з однорідними означеннями (між означеннями поставте коми), потім — з неоднорідними.

Знаний український поет, теплий весняний день, знічений розгублений хлопець, ніжна лагідна усмішка, привітний знайомий голос, довга зимова ніч, очманілий схарапуджений кінь, оброслий мохом важкий камінь, сонне занурене в темінь місто, чиста холодна вода, втоптана звивиста стежка,

зголоднілий втомлений мандрівник, тонкий тендітний паросток, високі зелені тополі.

Ключ. З других букв повинно скластися закінчення вислову Оскара Уайльда: *“Це жахливо важка робота — ...”*

281. .Випишіть сурядні словосполучення в три колонки залежно від того, який сполучник у них вжито: 1) одиничний; 2) повторюваний; 3) парний.

Не тільки чув, а й бачив; і бук, і граб; вздовж і впоперек; росло та буяло; то згори, то знизу; хоч мале, та розумне; як не шторм, то шквал; чи яма, чи рів; гадюка або вуж; не лише ягоди, а й гриби; як не саяк, то так; буде чи не буде; і сьогодні, і завтра; не тільки сьогодні, а й завжди; гам і гомін; і світає, і смеркає; як окремо, так і разом.

Ключ. З останніх букв словосполучень повинен скластися початок вислову П.Загребельного: *“... бодай раз у житті”*.

282. .Речення перепишіть. Визначте, якими членами речення виступають узагальнювальні слова й однорідні члени речення, і відповідно підкресліть їх.

1. Та все пішло царям на грище: і Запорожжя, і село... (Т.Шевченко). 2. І право людське, і воля, і закон — усе потоптано (Б.Грінченко). 3. Люди різні у нас бувають: симпатичні, гарні, чудні (В.Симоненко). 4. Над озерами, річками, на полянах лісових, на стрімких високих горах, на просторах степових — скрізь розкидались оселі наших прадідів слов'ян (О.Олесь). 5. Чорний ґрунт пахнув скошеними рослинами: житом, полином, петровим батогом, деревиєм (Є.Гуцало).

283*. Зробіть повний синтаксичний розбір поданих речень, користуючись цифровими кодами. Перевірте себе за відповідями наприкінці підручника.

1. Людина живе для того, щоб піднести на щонайвищу вершину натхнення в своєму ділі, звідати захват від величі духу (П.Загребельний). 2. Хто живе чесно і годується трудами своїми, тому кусок черствого хліба смачніший од м'якої булки, неправдою нажитої (І.Котляревський). 3. На світі можна жити без еталонів, по-різному дивитися на світ: широкими очима, з-під долоні, крізь пальці, у квартиру, з-за воріт (Л.Костенко).

§ 79. Розділові знаки в реченні з однорідними членами

Між однорідними членами речення, непоширеними й поширеними, звичайно ставляться коми. Причому ком ставиться на одну менше, ніж є однорідних членів: *В своїй хаті — своя правда, і сила, і воля (Т.Шевченко). Ми віддамо Вітчизні всі пориви, і дум політ, і силу наших рук (В.Сосюра).*

Не ставляться коми між двома однорідними членами речення у двох випадках:

а) якщо вони з'єднані одиничними сполучниками *і (й), та (= і), або, чи*: *Не схиляйся ні перед ким і не будеш схилений. Що страшніше — детектор брехні чи дзеркало правди? (З тв. В.Захарченка);*

б) якщо вони хоч і з'єднані повторюваним сполучником *і... і, ні... ні*, але непоширені й становлять фразеологізм або тісну смислову єдність: *і сміх і горе, і сльоза і так, і вдень і вночі, ні вдень ні вночі, ні світ ні зоря, ні се ні те, ні пуху ні пера, ні живий ні мертвий, ні дати ні взяти, ні сіло ні впало, і шана і хвала, і слух і очі тощо*.

3. Іноді між двома однорідними членами речення ставиться тире, а саме:

а) на місці пропущених протиставних сполучників *а, але*, наприклад: *Річки течуть не водою — [а] камінням сухим і чорним (О. Ольжич). Хай вітер в вічі, умри — [але] не стій! (М. Бажан)*;

б) між двома однорідними присудками, якщо наступний виражає причину, наслідок, пояснення чи доповнення попередньої дії або вказує на раптову зміну подій, наприклад: *Всі оглухли — похилились в кайданах (Т. Шевченко). Рвонувсь гудок в безкрає небо, розлігсь по місту — і затих (Р. Братунь)*.

Іноді між досить поширеними або далекими за змістом однорідними членами речення ставимо крапку з комою, наприклад: *Товариство почало виходити з куреня; здоровкалось з рибалками, котрі порались то коло снасті, то коло свого убогого добутку (Панас Мирний)*.

Якщо в реченні є узагальнювальне слово, то перед однорідними членами ставиться двокрапка, а після них — тире: *А вечір приходить і все втихомирює: і нелад, і лад, і навіть безлад — усе (І. Драч)*.

Якщо таке речення починається однорідними членами, то перед ними, ясна річ, двокрапка не ставиться, як і не ставиться тире, якщо таке речення закінчується однорідними: *І трави, й ниви, і небо, й сонце — все, усе змінилось у хлопчика в очах (І. Франко). І на тім рушникові оживе все знайоме до болю: і дитинство, й розлука, й твоя материнська любов (А. Малишко)*.

Якщо перед однорідними членами речення стоять слова *як-от, а саме, наприклад*, то перед цими словами ставиться кома, а після них — двокрапка: *Всяке птаство, як-от: деркачів, перепілок, куликів, курочок — можна було викосити косою в траві (О. Довженко)*.

Іноді перед однорідними членами речення замість двокрапки може ставитися тире (у такому разі наступні однорідні члени вимовляються з підвищеною інтонацією): *Неспокій, рух і боротьбу я бачив скрізь — в дубовій і вербовій корі, в старих пенях, у дуплах, в болотній воді, на поколупаних стінах (О. Довженко)*.

Часом (за бажанням автора) двокрапка перед однорідними членами ставиться й тоді, коли нема узагальнювального слова: *Було: трави зім'ятий запах, і лісу глухуватий гук, і небо в зоряних крапах, і дощ, і серця перестук (В. Луцук)*.

284. І. Прочитайте уривок, знайдіть у ньому однорідні члени речення, поясніть вживання розділових знаків при них.

Картина навкруги була дуже оригінальна. Продовгасте озеро на двадцять верстов вганялося в степ і блищало між крутими берегами, неначе вкрите легким прозорим покривалом з туману. Місцями кругом озера, а найбільше коло білого пересипу, ніби тонули в зеленій воді високі, густі, як ліс, очерети та оситняги, а за пересипом синіло Чорне море, піднімалося все вгору, зливалося далеко з туманом на небі, з золотим світом сонця, стояло ніби сумна далека чорна гора і неначе було наготові шубовснуть всією товщею і залити білий пересип, і озеро, і зелені очерети, і широкий степ. І море, і озеро, і синій високий його берег, і широкий степ — все було залите гарячим маревом і прикрите таким легким сивим туманом, що всі сутінки, всі кольори ніби зливались до купи. Тільки зверху ясно синіло пишне, кругле, лиснюче небо. В небі крутились білі мартини й чайки, а здорові білі з червоними носами баби, неначе лебеді, вкривали купами й море, й береги (І.Нечуй-Левицький).

II. Текст запишіть під диктовку (попросіть когось, щоб вам продиктував) і написане уважно звірте з надрукованим, помилки, якщо вони трапляться, виправте і з'ясуйте їх.

285*. Речення перепишіть, вставляючи пропущені коми між однорідними членами речення.

1. Даймо на працю для України серце і розум і руки (П.Грабовський). 2. У завзятій, важкій боротьбі ми поляжем, щоб волю і славу і честь, Рідний Краю, здобути Тобі ! (І.Франко). 3. Я хочу правді бути вічним другом і ворогом одвічним злу (В.Симоненко). 4. Може, в дальню дорогу пошлять солов'я? Хай летить і щебече і щастям сія і співа на тополі... (А.Малишко). 5. Шумить і шепче і тривожить зрадливий дощ із-за кутка, а в серці — сонячна сіножать з граблями дівчина струнка і передзвони косовиці і житні золоті коржі і запах в'ялої копиці полин і кашка на межі (М.Рильський). 6. Зітхають яблуні чи то шепчуть? (Г.Фалькович). 7. І день і ніч і мить і вічність і тиша і дев'ятий вал — твоїх очей магічна ніжність і губ розплавлений метал (Л.Костенко). 8. Зложи на мої коліна каміння жорстоких днів і срібло свого полину мені поклади до ніг (О.Теліга). 9. Було як заговорить або засміється — і старому веселіше стане (Марко Вовчок).

286*. Речення перепишіть, вставляючи пропущені коми між однорідними членами речення, а також, де треба, двокрапку перед однорідними й тире після них.

1. Пиши про все про тишу й буруни про більма рабства й гострозорість волі (І.Муратов). 2. Лози кручі висип ліс все блищить і сяє на сонці (О.Довженко). 3. Синє все озера річка в синяві намоклий ліс (В.Малишко). 4. Все зникло, наче в казці місто гори поле гай (Леся Українка). 5. В лісі не було нічого ані грибів ані ягід ані черешень (Ю.Яновський). 6. Усе і луки і ліси під пензлем осені барвисто, немов шедеври пейзажиста, горить на виставці краси. 7. На зло усім і лживим патріотам і ворогам любіть її, святу. Сам Бог велів любити Україну (З тв. І.Гнатюка).

287*. Зробіть повний синтаксичний розбір поданих речень, користуючись цифровими кодами. Перевірте себе за відповідями наприкінці підручника.

1. Розжеврене, червоне сонце низько опустилося, багряним світлом грало на деревах, по квітках і по річці (Леся Українка). 2. Гарячі соняшники то тут, то там вишикувались в окремі ділянки й задумливо посхиляли свої жовті голови. 3. Ні голубого неба, ні димчастих лісів на горизонті, ні картинних вітряків на сільському вигоні — нічого я не бачив (З тв. М.Хвильового).

§ 80. Особливості вживання однорідних членів

Явища, названі однорідними членами речення, повинні бути одного плану, тобто однаково належати до якоїсь реальної чи уявної групи явищ.

Наприклад, неправильно побудоване речення: “На свято Івана Купала на Трухановому острові зібралися і молоді, і старі, і гості”. Тут потрібно виділити дві групи однорідних членів: *...зібралися молоді і старі, кияни і гості*.

Так само не можна об’єднувати як однорідні поняття “сосни й дерева” (бо сосни теж дерева), “кияни й робітники” (серед киян є й робітники). Але можна в один ряд ставити: *сосни й берези або куці й дерева, інженери й робітники або кияни й гості Києва*.

Однорідні члени повинні граматично однаково залежати від головного слова, бути правильно граматично оформлені.

Наприклад, не можна сказати: “Мені **подобаються** пригодницькі **кінофільми і слухати** сучасну музику”. Треба сказати або: *...подобаються пригодницькі **кінофільми** й сучасна **музика***; або: *...подобається **дивитися** пригодницькі **кінофільми і слухати** сучасну музику*.

Не можна сказати: “Мій знайомий **розуміє** й захоплюється **мистецтвом**” — бо кожен із вжитих тут однорідних присудків вимагає після себе іншого відмінка. Це речення треба побудувати так: *Мій знайомий **розуміє мистецтво** й **захоплюється ним***. Так само не можна поєднувати члени речення й підрядні речення як однорідні. З цього погляду речення: “Треба **враховувати умови** праці **і наскільки** виробництво забезпечене сировиною” — побудоване неправильно. Можна сказати: *...враховувати **умови праці і забезпеченість** виробництва сировиною*; або: *...враховувати, **які умови праці і наскільки** виробництво забезпечене сировиною*.

Однорідні члени повинні пов’язуватися з тим самим значенням головного для них чи залежного від них слова. Наприклад, не має змісту речення: “Хвилюється море і мати за своїх дітей”. Слово *хвилюється* тут вжито в двох цілком різних значеннях: стосовно до моря воно означає “покриватися хвилями”, а стосовно до матері — “тривожитися”. Можна лише сказати: *Хвилюється море, і тривожиться мати за своїх дітей*.

Парні сполучники *не тільки... а й, як... так і* і под. треба ставити строго перед однорідними членами, не захоплюючи ними інших, неоднорідних членів. Наприклад, не можна ставити так частини парного сполучника:

“Взимку я **не тільки катаюся** на лижах, **а й на ковзанах**”. Треба: *Взимку я катаюся не тільки на лижах, а й на ковзанах*. Так само неправильно: “Ми відвідали **не тільки історичний музей, а й встигли побувати** в картинній галереї”. Треба: *Ми не тільки відвідали історичний музей, а й встигли побувати в картинній галереї*.

Якщо вживається парний чи повторюваний сполучник, то прийменник слід ставити перед кожним однорідним членом: *поздоровлення як від рідних, так і від друзів* — а не: “поздоровлення як від рідних, так і друзів”; так само: *поздоровлення і від рідних, і від друзів* — а не: “поздоровлення і від рідних, і друзів”.

Якщо в реченні при однорідних підметах є узагальнювальне слово, то присудок слід узгоджувати з узагальнювальним словом, а не з однорідними підметами: *Усе: і поля, і луки, і ліси — уже зеленіє* — а не: “зеленіють”.

При вживанні однорідних членів не повинно виникати непорозумінь. Наприклад, по-різному можна витлумачити такий вислів: “На півдні вже досягають солодкі апельсини й лимони”. Тут треба переставити місцями однорідні члени: *...лимони й солодкі апельсини*, щоб не вийшло, що лимони теж солодкі.

Синонімічні однорідні члени речення розташовують у порядку наростання (рідко — спадання) певних якостей: *Тут разом зібралися одnodумці, товариші, приятелі, друзі, побратими* — а не: “...друзі, товариші, побратими, одnodумці, приятелі”. Так само: *Маланка розгортає стебло і збирає червоні зерна так обережно, ніжно, любовно, наче немовлятко виймає з купелі (М.Коцюбинський)*.

288. І. Прочитайте уривок з листа поета своєму синові. Випишіть однорідні члени разом з головними для них чи однаково залежними від них словами, якщо такі є, і визначте особливості побудови та смисловий план кожного ряду однорідних членів.

... Пам’ятаю, як уперше пішов до філармонії. Пам’ятаю, як слухав цикл лекцій про Бетховена — всі 9 симфоній і чимало концертів. А які пречудові його сонати! І яка це була людина! Все життя — в горі, в нещасті, в муці — і він — один проти цілого світу — перемагає! Тобто не поступається напасникам, а йде напролом: або світ прийме мене таким, який я є, як мене родила мати, — або вб’є, знищить мене. Але я — не поступлюся! І з кожної миті своєї, з кожного почуття і думки своєї зроблю свій портрет, тобто портрет цілого світу: хай знає цей світ, що душив, гнув мене, що я вижив, зберігся, доніс до людей все, що хотів. А що хотів донести? Що люди мають жити, як ангели: з любов’ю одне до одного, з почуттям, що всі люди — рівні, чесні, богоподібні, всесильні, незламні, кришталеві. Світ — це таночок усіх людей, що взялися за руки і чуються братами, просвітленими душами, що ширяють межі небом і землею — як степові жайворони, співом славлячи і сонце, і дощ, і сніг, і бурю, і річку, і дерева, і птаство, і метеликів, і тигрів, і бедриків, і вовків. Бо все — живе і хоче жити. Тож хай живе — усе, що росте, цвіте, пасеться, розриває зубами, кігтями. А ми, брати — люди, — посеред квітів, птаства, і звірини, і дерев. Усе, що ми зробимо доброго,

піднесе небо ще вище, від нашої доблесті хмари стануть біліші, а небо — голубіше, а сонце — ясніше.

І Бетховен перевернув мені душу — за час того прослухування. Як я шкодував, що через бідність моїх батьків не можна просити їх, аби купили мені скрипку чи фортепіано (В.Стус).

II. Поясніть вживання тире в простих реченнях у цьому тексті.

III. Поміркуйте над тим, як би мали жити люди між собою. Свої міркування запишіть.

289. Кожне з поданих речень побудоване неправильно. Речення переписіть, виправляючи помилки у вживанні однорідних членів речення.

1. У лісі, полях і луках ще лежить сніг. 2. А з вирію вже повертаються ластівки, лелеки, перелітні птахи, качки, гуси, журавлі, шпаки. 3. Вечорами догорає сонце на заході і вогнища торішнього листа в садках. 4. Навесні все оживає, прокидається. 5. Селяни виходять на городи, поле, орють, копають і висівають в землю насіння. 6. Діти не тільки люблять гратись у дворі, а й садити щось на городі. 7. То тут, то там на осонні прокльовуються пагінці картоплі, моркви, буряків, городини, гарбузів, квасолі, динь. 8. Вітер і з заходу, і півдня несе тепло, але якщо подме чи зі сходу, чи півночі — холоднішає. 9. Вихорці здіймають і вертять порохнявою по дорозі.

290*. Зробіть повний синтаксичний розбір поданих речень, користуючись цифровими кодами. Перевірте себе за відповідями наприкінці підручника.

1. Куцова рослина: порічки, агрус — розпросторилася, розширилася, мішаючись з глухою і жалкою кропивою (Панас Мирний). 2. Дорога то збігала на гору, то стрімко спадала вниз, пірнала під віття, слалась через гребельки (Ю.Мушкетик). 3. Думки його кружляли і коло стану, і коло всього села, і коло єдиної хатини (М.Стельмах). 3.

Запитання для узагальнення вивченого

1. Як розрізнити однорідні й неоднорідні означення та обставини?
2. Що таке узагальнювальне слово і яким членом речення порівняно з однорідними членами воно повинно бути?
3. У яких випадках між двома однорідними членами речення кома не ставиться?
4. Коли між двома однорідними членами ставиться тире, крапка з комою?
5. Як ставляться розділові знаки, коли при однорідних членах речення узагальнювальне слово?
6. Яких правил треба дотримуватися, вживаючи однорідні члени речення?
7. Як слід розташовувати однорідні члени речення, виражені синонімічними словами?

Відокремлені члени речення

§ 81. Уточнювальні члени речення

Уточнювальні члени речення конкретизують зміст попереднього члена і відповідають на питання *а коли саме? а де саме? а як саме? а що саме? а який саме?* тощо. До обставини місця уточнювальною може бути обставина місця, до обставини часу — обставина часу, до присудка — присудок і т.д.

У вимові вони виділяються інтонацією, а на письмі — з обох боків комами, зрідка тире.

Найчастіше уточнюються обставини місця, часу, рідше — обставини способу дії: *Там, [а де саме?] на заході, ще ніч, а на сході уже небо червоніє від проміння, блиску сонця золотого (О.Олесь). Поважно, [а як саме?] з острахом, наче до першої сповіді, приступивсь Семен до граматики (М.Коцюбинський).*

Але в реченні *А дівчина при самій дорозі недалеко коло мене плоскінь вибирала (Т.Шевченко)* словосполучення *недалеко коло мене* не уточнює попередньої обставини, тільки з іншої точки зору визначає те саме місце, тому й не виділяється комами.

Іноді виділення обставин залежить від того, який зміст автор вкладає в своє висловлювання, як у цих двох реченнях: *Там, далеко, на Вкраїні, сяє сонечко ясне (П.Грабовський).*— *Там далеко під горами смужкою блищить Дніпро (І.Нечуй-Левицький).*

Уточнювальні члени вживаються і при означеннях та іменних частинах складених присудків, наприклад: *У неї в хаті завелось багато всяких вузликів із насінням — великих і малих — і раз у раз щось сушилося на вікнах (М. Коцюбинський). Ніч була темна, аж чорна (М. Коцюбинський).*

Різні уточнювальні члени можуть також вводитися в речення за допомогою пояснювальних сполучників *тобто, цебто, або (= тобто), чи (= тобто), а саме*, видільних прийменників *крім, окрім, окрім, за винятком, на відміну від* та приєднувальних слів *зокрема, навіть, особливо, наприклад, у тому числі, хіба що, причому*. У такому разі уточнювальні члени речення виділяються з обох боків комами або тире разом з названими словами: *Листатий чауш, або “волове око”, буйно розрісся цієї весни (О.Гончар). Тимко сидів ображений, одинокий і розумів, що, крім матері і Гаврила, всі його ненавидять (Григорій Тютюнник). Деякі птахи, наприклад орли, грифи й кондори, можуть набирати висоту до шести-семи кілометрів.*

Пояснювальні сполучники *або, чи* треба відрізняти від розділових сполучників *або, чи*, які поєднують однорідні члени, як у реченнях *Доводилося вам їздити пізньої весни чи раннього літа по Україні? (Панас Мирний). Ззаду кожної підводи торохтить відро або задимлений казанок (Григорій Тютюнник).* Коми перед такими сполучниками *чи* та *або* (якщо вони одиничні) не ставляться.

291. І. Прочитайте текст, поясніть вживання розділових знаків між однорідними членами, частинами складного речення та при уточнюючих членах.

Перший екзамен — диктант з української мови — Улас склав успішно, і це підбадьорило його, але не заспокоїло: як і раніше він ще не був упевнений у собі і посилено готувався до наступних екзаменів. Його друзі-вступники бродили по парках, скверах, їздили на футбольні матчі, в театри, в цирк, гамірливими чередами бродили по Сумській, а він сидів цілий день, як Микита-чорнокнижник, а вночі спав як убитий, не чуючи ні веселого сміху, ні тихого шепоту закоханих на Журавлівських кручах, ні мелодійного побринькування гітари в теплі серпневі ночі.

Екзамен з російської мови прийшов тримати з якимось душевним неспокоєм. Адже живої російської мови, причому літературної, він ніколи не чув, хіба що тільки на уроках, і тому, коли надійшла його черга відповідати і гладенько причесана жінка з вродливим приємним обличчям попросила його до дошки, він зблід і довго не міг сказати першого слова. Жінка бачила його хвилювання і опустила очі, щоб не дивитися на нього і не бентежити його, але він все мовчав. Тоді вона усміхнулася, вважаючи, що своєю усмішкою підбадьорить його, але з цього нічого не вийшло, бо цю усмішку Улас сприйняв інакше. Він подумав, що викладач насміхається з нього (Григорій Тютюнник).

II. Текст перекажіть, доповнюючи його власними враженнями від екзаменів, які вам доводилося складати. Переказ запишіть.

292*. Речення перепишіть, підкресліть члени речення. Визначте уточнювальні члени і виділіть їх.

I. 1. Все можна виправдати окрім освіченого варварства (П.Загребельний). 2. Націю творять сукупно всі навіть великі лиходії (Ю.Мушкетик). 3. Знання про невидиму суть людини душу майже зникли повністю із нашого життя (К.Мотрич). 4. Крім знання тут потрібна інтуїція, дар передбачення, дар ясновидця (О.Гончар). 5. А віддалеки з села дівоча пісня долітає (М.Рильський). 6. Ягід навколо особливо дикої малини була сила-силенна (О.Довженко). 7. Між деревами в наметах рудого листу щось пахло непевно, осіннє небо нудьгувало понад бульваром, і все те сіре, слизьке, убоге ворони вкрили сіткою крил (М.Коцюбинський).

II. 1. Рівно на повні груди дихає степ (І.Кириленко). 2. Всіх там у полі уклоном низьким жито привітно стріває (О.Олесь). 3. Не чути ніякого голосу крім вівчарської трембіти десь на далекій полонині (І.Франко). 4. Квіти особливо пальми і аспарагуси навіяли життя у мертві кімнати (І.Вільде) 5. Він полюбляв, щоб до Волі заходили гості зокрема Рада й Аліна (Ю.Яновський). 6. Хлопець досить успішно склав екзамени з усіх предметів у тому числі з української мови (Григорій Тютюнник). 7. Менеджмент тобто сукупність методів і форм ефективного керування виробництвом має велике значення в житті суспільства.

293*. Зробіть повний синтаксичний розбір поданих речень, користуючись цифровими кодами. Перевірте себе за відповідями наприкінці підручника.

1. У повітрі вже інколи пахло колючим морозцем, що невідь-звідки падав на землю й бурунив душу п'яним трупком бадьорості (Р.Іванченко). 2.

На протилежному боці долини, попід горбами, чорнів обрідний безлистий ліс, а внизу, в затишку, жовтів широкий луг (В.Малик). 3. В маленькій біленькій хатині сон мрії колише в колисці дитині (Б.-І.Антонич).

§ 82. Відокремлені означення

Відокремлення узгоджених означень залежить від їхнього місця в реченні і від їхнього значення.

Якщо узгоджене означення стоїть безпосередньо перед означуваним іменником (або перед сполученням іменника з прикметником) і не має обставинного відтінку, то воно не відокремлюється: *Налиті пурпуром плоди звисають тяжко з віт зелених (М.Рильський). Тепло дихнула в лице повна спокою й надії пухка чорна рілля (М.Коцюбинський).*

В інших випадках узгоджені означення звичайно відокремлюються, а саме:

а) якщо вони стосуються особового займенника: *Сповнений любові, я іду по вулиці вузькій (В.Сосюра).* Означуваного особового займенника може й не бути: *Малий, сиджу біля вікна і всього боюсь (Є.Гуцало);*

б) якщо вони поширені (дієприкметниковий або прикметниковий зворот) і стоять після означуваного слова: *Незабаром він помітив у землі манюсіньку ямку, сховану в густій траві, і в ній затишне гніздечко, вимощене з трав'яних стебел (Григорій Тютюнник).*

Такі відокремлені означення треба відрізнити від складених іменних присудків, виражених дієприкметниками і прикметниками. Наприклад, у реченні *Одно око в шуліки затягнене сірою плівкою... (О.Донченко)* поєднання дієприкметника з додатком *затягнене сірою плівкою* — це група присудка, а не поширене означення (у минулому часі тут з'являється дієслово-зв'язка: *було затягнене сірою плівкою*);

в) якщо вони мають обставинний відтінок (відтінок причини, умови, допустовості): (чому?) *Сполоханий світлом, хижак звів голову й пильно дивився у віконце (М.Трублаїні).* (незважаючи на що?) *Завжди урівноважений і терплячий, капітан Чумаченко ставав нещадним, коли виявляв, що якась рота зазнала марних втрат людьми (О.Гончар);*

г) якщо два і більше (навіть непоширених) означень стоять після означуваного слова, перед яким є вже узгоджене означення: *Досвітні вогні, переможні, урочі, прорізали темряву ночі (Леся Українка).*

Якщо перед означуваним словом нема узгодженого означення, то тоді непоширені означення можна відокремлювати і не відокремлювати. Наприклад, у реченні *Темрява, глибока й студена, розлилася над світом... (О.Гончар)* такі означення відокремлено, а в реченні *Леліє даль волога і блакитна (М. Бажан)* — не відокремлено;

г) якщо вони від означуваного слова відділені іншими членами речення: *Та правда устає над світом, висока й світла, мов зоря (Г.Гордасевич). Поле німує, знесилене літом, спить мертвим сном, руде,*

обдерте (М.Коцюбинський). У поетичній мові вони можуть і не відокремлюватися: *Швидко грудень повіє крилатий, і простелиться сніг, наче дим* (В.Сосюра).

Такі відокремлені означення треба відрізнати від подвійних присудків: *Черешні тут росли високі й розкішні* (О.Гончар). *Ми сиділи замріяні і суворі на зогрітій сонцем землі* (І.Цюпа). У цих реченнях основна думка полягає не в тому, що *черешні росли* чи *ми сиділи*, а в тому, що *черешні були високі й розкішні*, *ми були замріяні і суворі*.

Неузгоджені означення звичайно не відокремлюються: *Настала осінь (яка?) з вітрами холодними, з дощами дрібними* (Леся Українка).

Проте неузгоджені означення відокремлюються, якщо автор хоче підкреслити їхню вагомість у реченні: *Брянський, з туго перетягнутим станом, з білявою пишною чуприною, стоїть, облитий променями призахідного сонця* (О.Гончар).

Відокремлюються неузгоджені означення й тоді, коли вони виступають як однорідні з відокремленими узгодженими означеннями: *Тепер перед нами стояв блідий матрос, чорнявий і смаглявий, із затьмареними синіми очима, страшенно змучений* (Ю.Яновський).

Відокремлені означення виділяються з обох боків комами, як це видно з наведених вище прикладів, зрідка — тире: *Доля — всепам'ятна, всечула, всевидюща — нічого не забуде, не простить* (В.Стус).

294. І. Перепишіть текст. Підкресліть означення й присудки, виражені прикметниками та дієприкметниками. Поясніть вживання чи відсутність розділових знаків при них.

Горód біля хати.

Цвітуть соняшники. Озвучені бджолами, вони чомусь схожі для мене на круглі кобзи, яких земля підняла зі свого лона на високих живих стеблах. Живе тіло кобз, пахуче, вкрите жовтим пилом, проросле пелюстками, — світить й золотіє, щось промовляє своєю широкою, незгасаючою усмішкою. Скільки того сміху на городі — всі соняшники сміються, веселі, але водночас по-доброму замислені, кожен щось хоче сказати тобі, тільки підійди, наблизь своє обличчя до нього — уважного й доброзичливого. Так можна довго дивитись одне одному в очі, і коли ви розлучитесь, то кожен із вас відчує себе багатшим, ніж був: ти щось зачерпнеш із душі соняшника, відкритої в усьому і мудрої, а соняшник... візьме з твоїх очей допитливості й уважного блиску з зіниць... Коли заходить сонце, то й соняшники вечоріють, поступово смеркають, поночіють-поночіють. І вже того сміху не видно й не чути на городі, і вже затихають живі кобзи або ж і зовсім позамовкали. Стоять на межі, поміж грядками, поміж картоплею та кукурудзою не розсудливі й приязні світильники, а похмурі квітки смутку й темряви. Стоять мовчки, думають про своє, і в їхньому заглибленому думанні й мовчанні вловлюється щось чуже. Переборюючи легкий страх у грудях, обережно ступаючи по принишклій землі, наближаєшся до першого-ліпшого соняшника, простягаєш руку, повертаєш його бліде обличчя до свого — і

вражено й трохи безпорадно відповідаєш усмішкою на потемнілу, на пригаслу усмішку соняшника, на його широкий і якийсь наче аж докірливий погляд (Є.Гуцало).

II. За поданим зразком опишіть так само через власне суб'єктивне сприйняття якусь рослину (квітку, дерево) або річ.

295*.. Перепишіть речення, вставляючи пропущені коми при відокремлених означеннях та між однорідними членами.

1. Ліс схожий на масу колон забитих в землю по крутій горі (І.Нечуй-Левицький). 2. Людьми забутий і богами сиджу я осьде над потоком (І.Франко). 3. Дно скрізь видно; воно закидане круглуватим камінням. 4. Над самим берегом одного струмочка шипучого тихим шумом розлігся квітник з самих рож закопаних в грядку на літо (З тв. І.Нечуя-Левицького). 5. Зараз від дороги загороджений очеретяним тином починався Замфірів виноградник. 6. З-за галузки смереки виглядали зажурені гори напоєні сумом тіней од хмар (З тв. М.Коцюбинського). 7. Ще здалека він побачив коло лікарняної брами двох прив'язаних до дерева заїжджених коней (Б.Антоненко-Давидович). 8. Єдиними ліками була земля, її чорну рахманну козаки брали з-під ніг і замішану на слині прикладали до ран (П.Панч). 9. Промоклий до нитки з забрюханими чобітьми втомлений і змарнілий він переступив поріг рідної хати (П.Колесник). 10. Це картина мадонни в білій плахті, що задивлена на свого сина плаче (М.Ірчан).

296*. Зробіть повний синтаксичний розбір поданих речень, користуючись цифровими кодами. Перевірте себе за відповідями наприкінці підручника.

1. Настояне на густих пахощах степових бур'янів і лугових трав повітря не сколихнеться (В.Малик). 2. Ми сиділи замріяні і суворі на зогрітій сонцем землі (І.Цюпа). 3. Ця сорочка в нього зіткана з найтонших ниток, які могла вивести його Докія (М.Стельмах).

§ 83. Відокремлені прикладки

Прикладки відокремлюються майже в тих самих випадках, що й узгоджені означення, а саме:

а) якщо вони стосуються особового займенника: *І, притомлений Котигорошко, я на груди землі упаду (А. Малишко)*. Означуваного особового займенника може і не бути: *Слава вам, убогим людям, чабанам... Нагодували, і напоїли, і дали кожух і свиту на дорогу, і, небораки, додали ослицю дійну (Т.Шевченко)*;

б) якщо вони поширені і стоять після означуваного слова: *І земля — наречена в молочнім цвіту яблунево-рожевих садів — мліє солодко в сонячно-яснім меду (Є.Маланюк)*;

в) якщо вони мають обставинний відтінок: *Вірний син трудової поневоленої України, Шевченко став найглибшим виразником народних дум і надій... (О.Гончар)*;

г) якщо вони, навіть непоширені, стоять після власної назви: *Денисе, брате, з лейтенантом Сагайдою ми всі тут — стояли на смерть* (О. Гончар).

Відокремлюються прикладки із словами *родом, на ім'я, на прізвище, так званий* тощо: *У Сквирі лікар був, на прізвище Рушилов* (М. Рильський).

Прикладка із словом *як* звичайно не відокремлюється: *Ліс зустрів мене як друга горлиць теплим воркуванням...* (М.Рильський). Прикладка із словом *як* відокремлюється лише тоді, коли має відтінок причини (відповідає на питання чому?): *Як справжній лірик* (тому що він справжній лірик), *Сосюра надзвичайно різноманітний у своїх переживаннях* (Д.Білоус).

Для виділення прикладок часто вживаються парні тире. Це буває особливо в таких випадках:

а) якщо прикладка має уточнювальне значення: *Дзвіночок сміху — мій син — прокидається вранці* (Є.Гуцало);

б) якщо прикладка стоїть у кінці речення (тоді друге тире, зрозуміла річ, не ставиться): *Дивлячись на людей, усміхався і мій батько — великий добрий чоловік* (О.Довженко).

Якщо після відокремленої прикладки стоїть за іншими правилами кома, то друге тире не ставиться: *І здавалось йому, що понав він в інший світ — у чудний і невідомий храм, і в тихім, радіснім спокої спочивала душа його* (М.Івченко).

297. Прочитайте речення, знайдіть прикладки й поясніть вживання чи відсутність при них розділових знаків.

1. Син білявого дня і чорнявої ночі, вечір-мулат підійшов до порога. 2. Час, великий диригент, перегортає ноти на пюпітрі (З тв. Л.Костенко). 3. Рудий яструб, степовий розбійник, знявся вгору і закружляв над полем (О.Донченко). 4. Старий вітряк — дубовий птах — стоїть на пагорбі в житах (П.Воронько). 5. Поміж зеленню та квіточками гули заклопотані своєю звичайною роботою трудівниці-бджілки (В.Козаченко). 6. І боєць Журба, як заспівувач, мав бути в перших лавах (В.Кучер). 7. Через кілька днів товариш Віктора Юрко повернувся із села, де гостював у родичів (В.Підмогильний).

298*. Перепишіть речення, вставляючи пропущені розділові знаки при відокремлених прикладках.

1. Високий, чистий дзвін коси передвіщав мені радість і втіху косовицю. 2. І я примовкав, а Тарас тоді дідив батько брав мене на руки і розповідав про Десну, про трави, про таємничі озера Дзюбине, Церковне, Тихе... 3. Коли ж дивлюсь, — баба снує коло моркви дідова мати. 4. Один лише Ярема Бобир наш родич по дідовому коліну не постраждав у цій пригоді. 5. Коло діда, на старому яблуневому пні, сидів його давній товариш і побратим теж дуже старий, але через відсутність бороди позбавлений божественних рис чоловік. 6. Другий сусід мій Григорій Шиян вирішив зовсім не покидати своєї старої хати на високім пагорбі над плавнями (З тв.

О.Довженка). 7. До Олесі підійшов один з останніх бійців танкіст Василь Кравчина і пожадливо припав до відра (З тв. О.Довженка).

299*. Зробіть повний синтаксичний розбір поданих речень, користуючись цифровими кодами. Перевірте себе за відповідями наприкінці підручника.

1. В садку поета щедрого, Максима, вербова гілочка з'явилася мала, що в Кос-Аралі дальньому росла (О.Ющенко). 2. Батько генерала Федорченка Максим Тарасович — людина незвичайна, і кожен, навіть Сава Андрійович, завжди підходить до нього з деякою оглядкою й обережністю (О.Довженко). 3. Айстри-зорі квітнуть в оксамиті урочистих лагідних небес, ніч впилася пахощами квітів, дівами і сяєвом чудес (Ю.Дараган).

300. І. Прочитайте текст. Поясніть вживання розділових знаків у ньому, зокрема й при відокремлених членах речення.

Вона ще не стара — вона молодша від мене, оця глиняна, колись під соломою, а тепер під шифером хата. У війну, коли доводилось брати чужі столиці, в розкішних багатоповерхових палацах я з ніжністю згадував її, маленьку нашу хату, як усі люди на землі згадують дитинство. З неї починалось відчуття Батьківщини, з любові до неї виростала моя любов до рідної землі, як з любові до батьків починається і любов до свого народу.

Прекрасно пам'ятаю, як її будували. В той сонячний день мені, чотирирічному, сестра дала біленький вузлик із харчами — віднести батькам на будівництво, аж на другий край села. Крім вузлика, сестра дала мені лозинку з дерева, навчила махати нею, якщо нападуть собаки, поцілувала й пустила: йди. І я пішов. Ішов берегом широкого ставу, який мені здався тоді неосяжним, повз чужі хати, повз верби, в тіні яких кумкали жаби.

Вибігали назустріч собаки з дворів, але гавкали на мене, мабуть, не від люті, а від здивування, бо, гавкнувши, відразу ж підіймали вуха і схиляли набік голови, наче хотіли спитати: "І куди воно, отаке мале, чимчикує?" (О.Сизоненко).

ІІ. Текст запишіть під диктовку, написане звирте з надрукованим, особливу увагу звертаючи на розділові знаки.

ІІІ. Згадайте якийсь епізод чи події, пов'язані з будівництвом вашого будинку або чийогось іншого, і свій спогад запишіть, вживаючи по можливості й відокремлені члени речення.

§ 84. Відокремлені обставини

Відокремлюються уточнювальні обставини, про що вже йшлося раніше.

Відокремлюються обставини, виражені дієприслівниковими зворотами й одиничними дієприслівниками: *На кладці, обнявшись, стояли дві дівчини і, забувши про все на світі, виводили стару сумовиту пісню (М.Стельмах).*

Коли перед дієприслівниковим зворотом чи дієприслівником стоїть сполучник, то у вимові пауза робиться перед сполучником, але на письмі коми все одно ставляться так, щоб виділити з обох боків тільки відокремлену

обставину: *Не може при добрі той жити, хто хоче злу й добру служити, бо, хтівши догодити обом, він стане злу рабом!* (І.Франко). *І день іде, і ніч іде. І, голову схопивши в руки, дивуєшся, чому не йде апостол правди і науки?* (Т.Шевченко).

Не відокремлюються одиничні дієприслівники, якщо вони вказують тільки на спосіб дії і стоять після присудка. Такі дієприслівники звичайно виражають основну дію в реченні: *Я був молодий, здоровий і міг працювати не втомлюючись* (О.Довженко). *Бійці сиділи деякий час задумавшись* (О.Гончар). У першому реченні основна думка — *я не втомлювався*, в другому — *бійці задумались*.

Відокремлюються обставини допустовості з прийменником *незважаючи на*, а також (але необов'язково) з прийменниками *всупереч*, *наперекір*, *попри*, *при*: *Коли Леся вийшла, Сергієві, незважаючи на веселий вечір, стало журно* (В.Козаченко). *Я, всупереч погрозам і прогнозам, живу, живу, землі своєї син!* (М.Лубківський).

Іноді, за бажанням автора, можуть відокремлюватися поширені обставини з прийменниками *залежно від*, *за наявності*, *за відсутністю*, *за браком*, *на випадок*, *у зв'язку з*, *завдяки*, *внаслідок*, *згідно з*, *відповідно до*, *подібно до*, *на відміну від* тощо. Такі обставини вимовляються з видільною інтонацією: *Атоми металів, на відміну від атомів кисню, не зв'язані в молекули. Подібно до вугілля, сірки, фосфору й заліза, з киснем сполучається більшість неметалів і металів.*

301. І. Прочитайте текст, знайдіть відокремлені обставини, встановіть їхні межі і визначте, якими обставинами вони виступають.

Тимко взявся за косу і вже хотів шаркнути нею по траві, але потім озирнувся, щоб глянути ще раз, чи вже далеко відійшла Орися. І коли він побачив її, щупленьку, босоногу, одиноку і нещасну на цьому світі, беззахисну й довірливу, як голубка, в своїй любові, то перший раз у житті відчув, як з хвилюючим болем застукотіло його серце і щось ласкаве, тепле, як ті світлі сльози, що він їх змив поцілунком з личка коханої, покотилося йому в душу, і кров забухала швидше, груди задихали вільніше, і, розтираючи рукою м'який гарячий клубок, що підступив до горла, Тимко подумав, що він тепер не одинокий і що йому є для кого жити на світі...

Він косив повагом, раз за разом махаючи косою і майже не відчуваючи її в руках, така вона була легка...

Але одного разу на повному розгоні він зупинив косу і, кинувши її на землю, присів навпочіпки і обережно, лагідно розгорнув пальцями густий кущик трави: у зеленому затишному храмі, вся переплетена золотими нитями сонця, на високому гінкому стебельці росла лугова цариця — ромашка. Це, мабуть, була найпрекрасніша в світі квіточка: рівна, висока, з сумно нахиленою набік яскраво-жовтою, в білих ніжних прозорих пелюсточках голівкою, ще й зверху прикріплена дрібною, як вістря сталеної голки, росичкою. Тимко знав, що по-народному цю квіточку називають невісточкою, і те, що вона така прекрасна, і те, що її так звати, зачарувало

його, і він, присівши, дивився на неї, не зводячи очей, усміхаючись, як до гарненького маляти... Він так і залишив квітку разом із густим кущиком трави в її зеленому храмі і, обережно обкосивши, пішов далі (Григорій Тютюнник).

II. Запишіть текст під диктовку, написане уважно звірте з надрукованим, особливо придивляючись до розділових знаків, помилки, якщо вони трапляться, виправте і з'ясуйте їх.

302*. Перепишіть речення, відокремлені обставини виділіть комами.

1. За часом зоряним жили ми і живем речовиною зоряною ставши та зоряної вічності надбавши минуці ми, у неминущу землю йдем. 2. Ополудні у липні гайда з дому, ополудні у липні що нам дім: сьогодні в старовинне свято грому так, як колись, ударив з неба грім. 3. Комбайн здолавши хлібну загінку сягнув серпневого обрію — і перебравшись із поля на загінку Чумацького Шляху підбирає й молотить стародавній космічний валок. 4. Веслує літо в хмарну оболугу по заводах просмоленім човном, і натомивши у мандрівці ноги лягає день спочити за горбом. 5. Здираючи до крові босі ноги і навіть в сні не відаючи сну орем душі своєї перелогі, орем душі своєї цілину. 6. Птахи в піднебесі помирають, і померши птахи ще летять, і померши крилами ще мають, і померши крилами горять. 7. Весна така, як є. Така, як є. І душу світову свою відкривши весна цю душу людям віддає (З тв. Є. Гуцала).

303*. Зробіть повний синтаксичний розбір поданих речень, користуючись цифровими кодами (відокремлені обставини характеризуйте як один член речення). Перевірте себе за відповідями наприкінці підручника.

1. Я, зупинившись, стежу із веранди, як час на кроні яблуні лежить (Є. Гуцало). 2. То не іній, то ледве примітні білі голенькі хлоп'ята злітали з гілок, і кожне, вхопивши за руку сніжинку, почало біля сніжинок крутитися та гопака вибивати (Панас Мирний). 3. Спала природа, а з неба мірошник, руки простягнувши над нею, сіяв крізь хмари муку (О. Олесь).

Запитання для узагальнення вивченого

1. Чим відрізняється уточнювальний член речення від звичайного?
2. Якими словами можуть вводитися уточнювальні члени в речення?
3. Коли узгоджені означення не відокремлюються?
4. За яких умов можуть відокремлюватися неузгоджені означення?
5. Коли відокремлюються прикладки? Які додаткові умови відокремлення прикладок порівняно з відокремленням узгоджених означень?
6. Коли обставина, виражена дієприслівником, не відокремлюється?
7. З якими словами обставини можуть відокремлюватися і не відокремлюватися?

Внесення

§ 85. Звертання

Звертання — це слово або словосполучення в реченні, що називає особу, іноді — предмет, до яких звернена мова: *Без мови рідної, юначе, й народу нашого нема (В.Сосюра). Думи мої, думи мої, лихо мені з вами! (Т.Шевченко).*

Звертання виражається іменником у кличній формі, рідко — в називному відмінку, або іншою частиною мови, вжитою в значенні іменника. Звертання буває непоширене і поширене (має при собі означення, зокрема й прикладки): *Нам випало, сину, досягти і долюбити отецьке поле (Б.Олійник). Мужай, прекрасна наша мово, серед прекрасних братніх мов! (М.Рильський).*

Іноді звертання можна сплутати з підметом. Щоб розрізнити їх, іменник у реченні пробуємо замінити особовим займенником *він, вона, воно, вони* в називному відмінку. Якщо така заміна можлива, то це підмет, якщо ні — звертання. Порівняйте: *Люблять свою Вітчизну діти.* — *Люблять... вони і Любять свою Вітчизну, діти (М.Рильський)* — сказати “любіть... вони” не можна. Отже, в першому реченні *діти* — підмет, у другому — звертання.

У вимові перед звертанням паузи звичайно нема, є пауза тільки після нього, а на письмі звертання обов’язково виділяємо з обох боків комами: *Світи нам, день, безсмертними вогнями, шуміть, сади, роди зерно, земля (В.Сосюра).*

На початку речення, залежно від інтонації, звертання може відділятися і знаком оклику — тоді наступне слово пишеться з великої букви: *Світе тихий, краю милий, моя Україно! За що тебе сплюндровано, за що, мамо, гинеш? (Т.Шевченко).*

Слова *о, ой*, якщо вони вжиті як підсилювальні частки, належать до звертання і комами від нього не відділяються; вигуки ж відділяються від звертання комами: *О мій народе, Прометей ти маєш душу молоду (В.Сосюра). Ой Дніпре, мій Дніпре, широкий та дужий, багато ти, батьку, у море носив козацької крові (Т.Шевченко). Гей, рицарю жадібний, стережись (М. Бажан).*

У складі поширеного звертання можуть виступати слова *ти, ви* — у такому разі вони виконують роль підсилювальної частки і комами не відділяються: *О земле ти моя, нема рідніш за тебе! (В.Сосюра). Слово, моя ти єдина зброє, ми не повинні загинуть обоє! (Леся Українка).*

304. І. Прочитайте текст, знайдіть у ньому звертання й поясніть, як вони виражені і як виділені на письмі. Які усталені вислови використано в тексті?

От і повінчались [вільна козачка Олеся з кріпаком Іваном Золотаренком]; ходять по селу та на весілля просять. А тут проти їх саме їдуть люди, — з ярмарку вертаються. І Петро Шостозуб, і Андрій Гонти, і Михайло Дідич, і ще скільки людей...

Тут молоді порівнялись; треба було вже перше всього привітати їх, як Бог велів. Вони поклонились, на весілля просять.

Петро підняв високо шапку.

— Боже, вам помагай! — рече. — Нехай Господь щастить долею, щастям і здоров'ям!

Молоді дякують.

— Просимо ж, добродію шановний, на весілля!

— Ні, молода княгине, не піду до тебе на весілля: не подобна річ мені, старому, по весіллях гуляти. Дякую за ласку!

А Гонта Андрій, чоловік добрячий, тихий був, і каже молодому:

— Ой, Іване, Іване Золотаренку! Що ти зробив, мій друже! Хіба в тебе розум дівочий, що вповав на теперішні часи, а що буде послі, не подумав еси, та й запропастив і дівчину, і все її плем'я!..

Та й похитав сивою головою.

— А чому ж на весіллі не погуляти! — озвався Опанас Бобрик, узявшись у боки. — Жаль, та не вернеться! Хоч погуляймо!

— Стара необачна голово! — каже Петро, — схаменись! Ти б приступив гуляти й там, де добрі люди сумують і плачуть вельми!

— Та що ж, пане-брате! Плачеш-плачеш, та й чхнеш!

— Не звичайно жартувати, пане Опанасе, — гукнули всі разом, — коли таке діється! Ти свою сиву голову пошануй, коли не шануєш козацтва!..

Молоді стоять і очей не зведуть.

— Нехай же Господь дає долю добру і талан. Щоб були здорові, як вода, а багаті, як земля! І вік вам довгий, і розум добрий, красні молодята!

Поклонились старі, та й рушили собі до домівок; а молоді своєю дорогою пішли.

Засмутились голуб'ята. Изглянулись між собою: він поблід на лиці, в неї очиці отяжіли слізьми, — і пригорнулись одно до одного.

— Кохання моє! — озвався він стиха, — така в мене думка, що я тобі світ зав'язав!

— Милий мій, моє подружжя дороге! — відповідає Олесь, — що нам Бог дасть, те й буде! аби в парі з тобою вік звікувати! (Марко Вовчок).

II. Опишіть, як у вашій місцевості молодий, молода запрошують на весілля, що кажуть при цьому. Якщо ви не були свідком таких запросин, розпитайте в старших людей.

305. Перепишіть прислів'я, слова, що в дужках (звертання), поставте в кличному відмінку й виділіть комами.

1. Балакай (пан Свирид), побачим, що з того вийде. 2. Мовчи (язичок), дістанеш паляничку. 3. На тобі (небіж), що мені негоже. 4. “(Антон) твоя кобила тоне!” — “Ні (Павло), вона плаває!” 5. Не смійся (браток) з чужого упадку. 6. Про мене (Семен), а я звуся Іван. 7. Дай (Бог) жартувати, аби не плакати.

306*. Перепишіть речення, вставляючи пропущені коми. Підмети, присудки і звертання підкресліть.

1. Верни до мене пам'яте моя нехай на серце ляже ваготою моя земля з рахманною журбою (В.Стус). 2. Роди нам земле юних серцем, о земле велетнів роди! (П.Тичина). 3. О Україно о скорбна Мати Чорнобилем розп'ята в слъози й кров і в Стусовій душі стократ розп'ята коли ж

воскреснеш знов? (Н.Лівицька-Холодна). 4. Вставайте браття та, повні спільного завзяття, поставим правді вівтарі! (М.Старицький). 5. Одійдіте недруги лукаві! Друзі зачекайте на путі! Маю я святе синівське право з матір'ю побути на самоті (В.Симоненко). 6. Я до твоїх долонь вертаюсь мамо читати наймудрішу книгу з книг (В.Баранов). 7. Понад усім поставмо честь панове (Н.Поклад). 8. О мій народе про тебе всі мої думки й пісні (В.Сосюра). 9. Мерщій у степ! Я вп'юсь тобою воле серед моїх незміряних степів! (Б.Грінченко).

307.. Прочитайте зразки звертань, запам'ятайте їх і при нагоді використовуйте.

Кохана матусю! Любий таточку! Дорога сестричко! Рідний братику! Дорогенька бабусю! Наш хороший дідусю! Шановний добродію! Шановна добродійко! Шановні пані й панове! Шановне товариство! Вельмишановний Михайле Васильовичу! Вельмишановна Любова Степанівно! Пане Президенте!

308*. Зробіть повний синтаксичний розбір поданих речень, користуючись цифровими кодами. Перевірте себе за відповідями наприкінці підручника.

1. В твоїм грозівім полі, Україно, посію жито й щастя у ріллю (М.Стельмах). 2. Гуркочи у долю мою, світе, хвилями прадавнього Дніпра (В.Симоненко). 3. Отак собі у старовиннім стилі пишу я, брате, вірші на дозвіллі (М.Рильський).

§ 86. Вставні слова і речення

Вставні слова і речення вказують на особисте ставлення мовця до висловленої ним думки.

У реченні звичайно повідомляється про якийсь справжній або можливий факт дійсності. А той, хто повідомляє про це, за допомогою вставних слів і речень вносить у речення свою впевненість або сумнів, емоційну оцінку, вказує на його зв'язок з іншими повідомленнями, на джерело, спонукає слухача прислухатися тощо.

Наприклад, речення *Ви помилились. Ми ще зустрінемося* являють собою категоричні твердження. А ті ж речення із вставними словами *Мабуть, ви помилились. Може, ми ще зустрінемося* передають, крім самого твердження, ще й сумнів мовця.

Вставні слова і речення не є членами речення. У реченні вони виділяються парними комами, рідко — парними тире.

За значенням вставні слова і речення можна поділити на такі, що:

а) виражають невпевненість або припущення: *мабуть, може, а може, можливо, певно, напевно, очевидно, видно, здається, ймовірно, бува, сподіваюся, можна сказати, треба гадати, припустімо* тощо;

б) підкреслюють достовірність повідомлення: *безумовно, безперечно, звісно, звичайно, справді, і справді, розуміється, само собою зрозуміло, певна*

річ, ясна річ, сказати по правді, правду кажучи, признатися, ніде правди діти, щоправда, смію запевнити, слово честі, я знаю тощо;

в) вказують на джерело повідомлення: *кажуть, як кажуть, каже, мовляв, повідомляють, за висловом..., за вченням..., на думку..., на мою думку, гадаю, по-моєму, пам'ятаю, чую, бачу тощо;*

г) виражають задоволення чи незадоволення мовця: *на щастя, на диво, дякувати Богу, слава Богу, хвалити долю, нарешті, нівроку, на жаль, на сором, як на зло, як на гріх, соромно казати, чого доброго тощо;*

г) привертають, активізують увагу співрозмовника: *чуєте, чуєш, знаєте, бач, бачите, погодьтесь, уявіть собі, майте на увазі, зверніть увагу, прошу вас, даруйте на слові, між нами кажучи тощо;*

д) допомагають впорядкувати думки, пов'язати їх між собою: *по-перше, по-друге, нарешті, з одного боку, з другого боку, до речі, між іншим, крім того, навпаки, отже, а отже, значить, таким чином, виявляється, наприклад, зокрема, взагалі, зрештою, одним словом, коротше кажучи, повторюю тощо.*

Слова *проте* і *однак* виступають вставними тільки в середині простого речення (і виділяються комами): *Остапові пощастило, **однак**, зачепитись якось за прибережну вербу (М.Коцюбинський).* На початку простого речення ці слова виступають у ролі сполучників (і комами не виділяються): ***Однак** Соломії здалося, що їй треба йти просто перед себе (М.Коцюбинський).*

Вставні слова треба відрізняти від часток, які в реченні розділовими знаками не виділяються. Частки входять до складу членів речення. Наприклад, у реченні *Тут **навіть** повітря, здавалося, несло в собі золотаві відтінки (О.Гончар)* підмет не *повітря*, а *навіть повітря* (і це означає, що не тільки воно несло в собі ці відтінки). У реченні *Злива тривала **майже** годину (М.Трублаїні)* обставина часу не *годину*, а *майже годину* (тобто неповну годину). Вставні слова стоять поза членами речення. Наприклад, у реченні *Знов прибули до нашої шпаківні її, мабуть, торішні хазяї (М.Рильський)* є такі члени: підмет — (хто?) *хазяї*; присудок — (що зробили?) *прибули*; означення — (чий?) *нашої*, (чий?) *її*, (які?) *торішні*; обставина часу — (коли?) *знов*; обставина місця — (куди?) *до шпаківні*. Слово *мабуть* не входить до складу жодного члена речення.

Вставні слова як не члени речення слід відрізняти від однозвучних членів речення. Порівняйте речення, у яких ті самі слова виступають то як вставні, то як члени речення: *По цих непролазних пущах, **певно**, ніколи не ступала людська нога (М.Коцюбинський)* — *Роби крєвно й ходи **певно** (Нар. творчість).* *Вершники, **здавалосьь**, зрослися з підібраними грудастими кіньми (М.Стельмах).* — *Од далекого світла внизу **здавалосьь** іще темніше (М.Коцюбинський).*

Важко буває розрізнити вставні слова і члени речення звичайно, *нарешті, справді*. Вставними ці слова бувають за таких умов:

а) звичайно в значенні “само собою зрозуміло”: ***Звичайно**, вовкулаки — це химери (М.Рильський);* але: *У комірчині **звичайно** [майже завжди] стояли бідони з молоком та висіли білі халати доярок (Григорій Тютюнник);*

б) *нареши́ті* із значенням задоволення: *І от, нареши́ті, засиніли Дніпропетровщини лани (В.Сосюра)*; але в значенні “після чого-небудь”: *Нареши́ті* [після всіх зусиль, спроб] *Василькові пощастило вхопитись за гілку (О.Донченко)*;

в) *справді* в значенні “правду кажучи”, “це правда”: *Справді, сонце встало й оглядало світ палаючим оком, а на степовому горизонті немов справді* [насправді] *зависла хмарка куряви (М.Коцюбинський)*.

Лише вставними бувають (і виділяються комами) слова *мабуть, щоправда, крім того, а втім, по-перше, по-друге*. Якщо в простому реченні, крім синтаксичного центру, є ще присудок (*кажуть, здається, сподіваюся, пробачте, ніде правди діти, так би мовити, видно тощо*) або підмет і присудок (*я знаю, я певен, ясна річ*), то таке речення, безперечно, вставне і його треба виділяти. Так само до вставних належать вислови, у яких є дієприслівники *кажучи, мовлячи (правду кажучи, між нами кажучи, власне кажучи)* або їх можна підставити (*одним словом, між іншим, взагалі, до речі тощо*).

Якщо *а* чи *і* підсилюють вставне слово, то вони комою від нього не відділяються, але якщо ці слова виконують роль сполучників — поєднують речення чи частини речень, то комою відділяються; порівняйте: *І справді, оптимізм — невід’ємна риса трудового народу. — Ти мене, кохана, проведеш до поля, я піду — і, може, більше не прийду (М.Рильський)*. *Минув рік, а може, й більше. — У цих мандрах залізний організм Багірова не надломився, а, навпаки, здобув богатирського гарту (О.Гончар)*.

Для того щоб правильно визначити межі вставного слова чи словосполучення, його пробують опустити. Якщо будова речення при цьому не спотворюється, то це означає, що вставне слово чи словосполучення виділили правильно.

309. І. Прочитайте уривок з полемічної статті. Знайдіть вставні слова і з’ясуйте їхнє значення. У речення зі вставними словами визначте члени речення.

Таким чином, ми підійшли до “московських задрипанок”: з приводу цієї, як сказали б росіяни, “щепетильної” справи Юринець не ризикнув багато говорити. Він тільки розшаркався перед Москвою, як якийсь російський князь перед ханом Золотої Орди або як зразковий член малоросійської колегії перед самодержавцем всеросійським, і запевнив її, Москву, що “рвати з нею він не буде”, бо, мовляв, вона, Москва, назавжди останеться його “серцем”. Словом, “благонадежности”, як сказав би той же росіянин, на п’ять з плюсом...

Другий наш наполеон — Андрій Хвиля — знає, де раки зимують, і він береться тільки, так би мовити, обережненько пояснювати цілком ясного Юринця. Для цього наш другий приятель закликав до себе порожній псевдоінтернаціоналізм і використав його, що називається, до “отказу”...

Отже, будемо говорити серйозно й не “по-хлоп’ячому”. Хвиля ображається, що ми назвали Україну самотійною державою. От тобі й раз. А хіба вона не самотійна? Перехрестіться, камраде, та подивіться в нашу

конституцію. Чи, може, ви гадаєте, що нашу конституцію складали “хлоп’ята”? Чи, може, ви, як Юринець, голосуєте й галасуєте за Малоросію? Чого ви повертаєтесь і так жалкенько по-рабськи усміхаєтесь до російського міщанина? Все одно п’ять з плюсом не поставить... (М.Хвильовий, 1926 р.).

II. Підготуйте виступ на тему “В своїй хаті своя й правда, і сила, і воля”: перечитайте ще раз поему Т.Шевченка “І мертвим, і живим...”, пригадайте відомості з історії про боротьбу за незалежність України в ХХ ст., складіть і запишіть тези.

310*. Перепишіть речення, виділяючи комами вставні слова і речення.

1. Без жита на городі прожити не можна було. По-перше завжди є кілька пудів свого зерна, є власний хліб у найскрутнішу хвилю. По-друге покрівля постаріє, зогніє — от уже якийсь куль соломи і є на нове пошиття. 2. Вода під камінь кажуть не біжить. 3. Щось я в світі знайшов, а ще більше мабуть загубив. 4. Може не йшов я в ногу з віком, може сам від себе відставав. 5. Цей світ либонь олюднювався сам, а заодно олюднював людину. 6. Україно! В жилах моїх чую золота твоя бунтує кров (З тв. Є.Гуцала). 7. Сумління зрушить з місця навіть камінь (А.Листопад). 8. Я не гірший від інших на щастя і за інших не кращий на жаль (В.Забаштанський). 9. Вже почалося мабуть майбутнє. Оце либонь вже почалось (Л.Костенко).

311*. Зробіть повний синтаксичний розбір поданих речень, користуючись цифровими кодами. Перевірте себе за відповідями наприкінці підручника.

1. Сфер небесних музика повинна густо пречудово, тільки, на лихо, її слухати може не всяк (В.Самійленко). 2. Якщо мене ви й зігнете в дугу, то ця дуга, напевне, буде вольтова. 3. На щастя чужинцям дали амулети в дорогу, щоб тій каравелі сприяли добрі вітри (З тв. Л.Костенко).

§ 87. Вставлені слова і речення

Вставлені слова і речення являють собою побіжні зауваження, уточнення або доповнення мовця до основної думки речення: *Там батько, плачучи з дітьми (а ми малі були і голі), не витерпів лихої долі, умер на панщині (Т.Шевченко). Як тільки заплющую очі — кімната (вона тільки що стала моєю) щезає (М.Коцюбинський).*

Вставлені слова і речення можуть вимовлятися без помітної зміни тону або з підвищенням чи зниженням його. Відповідно до цього їх виділяють комами, тире або дужками.

Якщо вставлене слово чи речення (як і вставне) вимовляється без помітної зміни тону, то воно виділяється з обох боків комами: *І золотої й дорогої мені, щоб знали ви, не жаль моєї долі молодой (Т. Шевченко).*

Якщо вставлене слово чи речення вимовляється з підвищенням тону, то воно виділяється з обох боків тире: *Ще в сіянку випали дощі, а це — що вже година стоїть — тихо, сонячно (А. Головка).*

Найчастіше вставлені слова й речення вимовляються з пониженням тону. Тоді вони виділяються дужками або іноді комами з тире: *Правда, славетний винахід (про нього далі, це саме той винахід, що зробив ім’я*

Івана Івановича безсмертним!) примушує автора написати ще невеликий розділ... (М.Хвильовий). Вутанька цієї ночі була біля моря, — **вона працювала в риболовецькій бригаді**, — і про те, що скоїлось удома, нічого не знала (О.Гончар).

Розділові знаки, які стоять на місці розриву основного речення вставленим, виносяться за другу дужку: *Чи справді так було, чи, може, хто збрехав (хто ворогів не мав!), — а все-таки катюзі, як кажуть, буде по заслугі* (Л.Глібов).

312. Прочитайте речення, вимовляючи вставлені слова з різною інтонацією. Яка інтонація найкраще підходить до них і як вона позначена на письмі?

1. Здавна, **кажуть добрі люди**, Бог цей світ звелів любити (Д.Білоус). 2. А юрма, як і завше (**чи не з волі Москви!**), Боже слово поправши, оскверняє церкви. 3. Їхні тони вилиті з любові і тривоги — **чуєте їх дзвін?** — дзвонять дзвони — срібні, малинові, дзвонять, підіймаючись з колін! (З тв. І.Гнатюка). 4. Лиш любов (**й нічого в світі більше!**) єднає й скріплює і душі, і серця (І.Коваленко).

313. І. Прочитайте текст. Визначте призначення вставлених слів і речень у ньому.

Вулиця, що на ній живе мій симпатичний герой, названо ім'ям Томаса Мора ("вулиця Томаса Мора"). Це не зовсім поганий закуток в нагірній частині нашого, як говорить Іван Іванович, заздалегідь і з обуренням відкидаючи ганебне міщанство, — нашого "від голови до п'ят революційного міста". Тут вам асфальт і на тротуарах, тут вам асфальт і там, де пролітають бадьорі автомобілі (таксі!) і де вже не плентаються зовсім сумні допотопні візники. Тут вам, нарешті, мало не біля кожного будинку розведено запашні клумби. Багато років тому ця вулиця називалась Губернаторською і по ній метушились чиновники імператорського режиму. Тепер, як запевняє Методій Кирилович (про Методія Кириловича читайте далі), на цій вулиці ви не зустрінете жодного чиновника того ж таки імператорського режиму. Словом, на вулиці Томаса Мора панує зразковий порядок і, як говорить мій герой, порядок в, так би мовити, "новій революційній інтерпретації"...

Квартира, де живе Іван Іванович зі своєю симпатичною сім'єю, складається тільки (тільки!) з чотирьох кімнат (не рахуючи, звичайно, кухні, клозету і ванної), себто: кабінету, їдальні, дитячої спальні (там спить і мадмуазель Люсі) і спальні мого героя та його дружини. Словом, квартирна криза дала себе знати, і мій герой самовіддано пішов їй назустріч. Іван Іванович, наприклад, ніколи не вимагав окремої спальні для своєї куховарки, і Явдоха спить на ліжку, на підлозі, в коридорі. Бо й справді: яке він має право вимагати ще одну кімнату? Йому, звичайно, приємно було б почувати, що його власна куховарка має свій закуток, але... він же цілком свідомий партієць і добре знає, як живуть інші...

Мій герой іде до бюста якогось відомого марксиста (в нього кілька таких бюстів) і задумливими очима дивиться на свого, як він каже, "ватажка" і на іншу кабінетну, їдальню та спальну меблю. Він згадує бурхливі дні, коли

мчалась огняна більшовицька кавалерія і на Заході стояла тривожна заграва світового пожару, коли ще якось зовсім йому не вірилось, що він таки прийде на деякий час до порівнюючі спокійного пролетарського життя серед ворожих, міщансько-буржуазних держав (М.Хвильовий).

II. Підготуйтеся до усного переказу тексту: визначте послідовність опису, запам'ятайте характерні вислови, складіть план розповіді.

314*. Перепишіть речення, виділяючи розділовими знаками вставлені слова й речення. Простежте, з якою інтонацією вони вимовляються.

1. Ось цей смолоскип поета в нім м'язи й мозок мій горять несучи туди, де мріють мети, де з крові родиться зоря (Є.Маланюк). 2. Є люди на землі а то б не варто й жити, що крізь щоденний труд уміють і любити, і усміхатися, і мислити, й шукать. 3. І сонце хтозна-відкіля взялось! гарячий одсвіт кидає на стіни (З тв. М.Рильського). 4. Дзвоник земської пошти, якою я їхав, дзеленькав монотонно по долинах глухо, по горах гучніше і разом із карканням ворон розносив сум по сутеніючій просторі (М.Коцюбинський). 5. Віктор глянув на батька, на його довгі вуса, на примружені очі їх так мружив тільки тато, і серце огорнуло тепло і ніжність (О.Донченко). 6. Я роблю в соломі кубло, ноги накриваю водієвим кожухом він міцно пахне бензином та холодним хутром і блаженно заплющую очі. 7. Очі її сяяли тихим, сором'язливим усміхом, а губи тремтіли од хвилювання зроду на неї не дивилося стільки людей, то прикрила їх пальцями і не пішла — попливла до воріт, як пава (З тв. Григора Тютюнника).

§ 88. Слова-речення

Речення, виражене неповнозначним словом (вигуком або часткою), яке виступає заміном цілого речення, називається словом-реченням.

У ролі слів-речень виступають стверджувальні слова *так, авжеж, аякже, атож, отож-бо, еге, еге ж, та вже ж, ага, добре, гаразд, точно, так точно, звичайно, ще б пак, та вже ж*; питальні слова *ну, та ну, невже, хіба, га, справді, як, що, що ж*; спонукальні слова *годі, геть, цить, гайда, марш, стоп, ура, алло, караул, твалт, досить, доволі, ша, тс-с-с, зась, гей, агов, ну, но, вйо, соб, цабе, тпру, гиля, агуш, киш*; емоційно-оцінні слова *ого, ох, ах, ех, хм, тьфу, овва, ат, пхе, он як, отакої, тож-то й ба, от тобі й маєш, хай йому цур*; слова мовного етикету *спасибі, дякую, вибачте, будь ласка, прошу, добрий ранок, добрий день, на добраніч, до побачення* та ін.

У словах-реченнях підмет і присудок не виділяються.

Свого конкретного значення слова-речення набувають тільки в контексті, тобто в поєднанні з повнозначними реченнями. Наприклад, у реченнях *Командор (тихо до Анни). Чи се такий в Севільї звичай? Анна. Так (Леся Українка). 2. Оксана. Ти, либонь, гніваєшся на мене? Текля. Ба ні! (М.Кропивницький)* слово *так* означає “це такий звичай у Севільї”, слово *ні* — “не гніваюся на тебе”.

Слова-речення можуть вживатися окремо або в складі повнозначного речення. В усній мові слова-речення виділяються паузами, на письмі — комами, знаками оклику або (в середині речення) тире: *Ах, які вишневі ті світанки, наче птиці ходять по землі (А.Малишко). Ну, що? Вдовольнились? (Марко Вовчок). Ні! Я покорити її не здолаю, ту пісню безумну, що з туги постала (Леся Українка). Всі, у кого серце вірне сонцю нашої весни, сійте зерно — гей! — добірне в нерозмежені лани! (М.Рильський).*

Досить часто, особливо в поезії, слова *о, ой, ох, ну* виступають у ролі підсилювальних часток і, отже, від слів, до яких вони відносяться, комами не відділяються: *О люди, люди, свою душу не замикайте на замки! (П.Тичина). Шопена вальс... Ну хто не грав його і хто не слухав! (М.Рильський).*

Відокремлення слів *о, ой, ох, ну* нерідко залежить від волі автора, від того, який зміст він вкладає в них.

315. І. Прочитайте текст, визначте в ньому слова-речення й поясніть їхнє значення.

Перетерпіли ми суботу, а в неділю, розговівшись, знов закортіло у нас співати. Сіли біля вікна, мовчимо, кріпимося; поки люди були в хаті — терпіли, а як повиходили всі з хати, ми в один мент, мов змовились, давай співати:

У місяці у юні випала пороша,
Тим дід бабу полюбив, що баба хороша!..

Аж гульк! Перед нами квартальний!.. Ми так і застигли!..

— А що се ви робите? — питає. — Га? Співаєте?.. Хіба не знаєте, що українських пісень співати не можна, заборонено!.. Та вам за се... Знаєте... Та я вам за се...

Мовчимо ми. Звісно, що ж тут казати? Застав над піснею... “Заступи нас, Мати Божа!” — молюся я мовчки, а квартальний зближається до столу, де стояла паска, горілка і вино... Просимо його сісти, не погордувати та свяченого покуштувати... Сів, спасибі йому, їсть і вже не сердиться, а так ласкаво питає:

— Що се вам прийшло в голову по-українськи співати?

Ми висповідались йому, наче попу на духу, розказали, як нам кортіло спершу говорити, а потім співати, усе розказали...

А ввечері і кажу нищечком Опанасові:

— Та й дурні ж ми з тобою! Як таки так: четвертий рік живемо у Києві і не догадалися самі, щоб закликати квартального та з ним розмовляти! Прямо дурні! Ну, та дякуймо ж Богові, що він заради Великодня запоміг нам!

Ждемо день — мовчимо; ждемо тиждень — мовчимо; знов починає кортіти на розмову, а квартальний не йде. Аж ось увечері в суботу “гряде жених от полунощи”. Трошки веселенький — ще краще, менше вип’є. Сіли. Мовчимо. Не знаємо, з якого боку і про що можна.. А квартальний мовчки дивиться по стінах, по столах, по шафах, запримітив на столі календар Андріяшева, розгорнув і каже:

— Се нічого, се можна!.. А тих, знаєте, заказаних книжок часом нема у вас?

— Крий, Боже! Цур їм! Крім отсього календаря та “Байок” Глібова, нічого нема!..

— Бач! От “Байок” і не слід держати, бо се книжка українська, а українські книжки заказані начальством!..

Повинились ми, сказали, що сього не знали, і зараз швиргнули “Байки” в грубу. Квартальний похвалив нас за се та й питає:

— А як ви гадаєте про начальство? Що таке начальство і від кого воно?

— Про се, признаться, ми не гадали; але ж звісно, начальство од Бога...

— вирік Опанас.

— Так, так! Розумне ваше слово! — і знов похвалив (О.Кониський).

II. Які заборони української мови в чужих державах відомі вам?

316. I. Текст прочитайте й проаналізуйте вживання розділових знаків у ньому.

Сірий, припорошений весняною пилюкою степ збігає на південь і стигне там голубим маревом. Суворою лінією стоять на ньому сторожові могили, насипані, може, татарвою, а може, волелюбним козацтвом, що шаблею та мушкетом боронило оці степи від ворожих навал. Весною могили оборюють, і ціле літо зеленіють вони густою пахучою травою. Рoste на них подорожник, біленькі невісточки, і чіпкий спориш, і розкішний, з гіркуватим чадним смородом полин, і колючий, з могутнім стовбуром і мохнатою червоною квіткою будяк, і скромні, лагідні незабудки, і нерозлучні брат-і-сестра. Весняними вечорами, коли відсиріє від степової вологи земля, голублять душу і серце людини свіжі і ніжні степові запахи і тихо шепочуть трави, облиті сяйвом місяця, що, мов червона діжа, викочується із-за мовчазних могил і фарбує степ у густо-малиновий темнуватий колір. І хто зна, хто може підслухати, хто розгадає таємну мову природи, хто скаже, про що шепочуть зелені трави мовчазним могилам? Може, вони повідають про те, як на них зупинялися постоем козаки, варили саламату, а кобза дзвеніла у тихе надвечір'я і то рокотала, як грім, то промовляла тихим жалем, і під той сум, під ту жалобу схиляв порубану, в шрамах, голену, з буйним оселедцем голову старий козак та згадував вірне товариство, що полягло десь під Кафою чи Трапезундом. Золота порохівниця місяця, вистромившись із-за могил, порошила трави голубим пилом, і здавалося козакові, що там, у степу, ворухиться щось, іржуть чийсь коні, і вже не рокотання бандур чути звідти, а ледве вловимий передзвін шабель (За Григорієм Тютюнником).

II. Текст запишіть під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим, помилки, якщо вони трапляться, виправте і з'ясуйте їх.

Запитання для узагальнення вивченого

1. Які слова і групи слів зараховуються до внесень?
2. Як відрізнити звертання від підмета?
3. Коли слова *о*, *ой*, *ти* не відокремлюються від звертання?

4. Які додаткові значення вносять вставні слова в основний зміст речення?

5. Як відрізнити вставні слова і речення від членів речення?

6. Від чого залежить інтонація вставлених слів і речень і як вона позначається на письмі?

7. Як бувають виражені слова-речення? Чим вони подібні до звичайних речень і чим відрізняються від них?

Складне речення

§ 89. Складносурядні речення

Складносурядним називається складне речення, частини якого синтаксично рівноправні і поєднані між собою сполучниками сурядності.

Між частинами складносурядного речення можуть бути причиново-наслідкові, зіставно-протиставні, розділові та інші значеннєві зв'язки, але наявність між ними сполучників сурядності завжди свідчить про те, що розглядуване речення є складносурядним: *Рече Дніпро, й лани широкополі медами пахнуть (А.Малишко). Кати знущаються над нами, а правда наша п'яна спить (Т.Шевченко).*

Між частинами складносурядного речення ставляться коми, навіть якщо вони з'єднані одиничним єднальним сполучником: *Сичі в гаю перекликались, та ясен раз у раз скрипів (Т.Шевченко).* Але з цього загального правила є винятки.

Не ставиться кома між двома частинами складносурядного речення, з'єднаними одиничними сполучниками *і* (*й*), *та* (= *і*), або, *чи*:

а) якщо обидві частини мають спільне слово (не обов'язково член речення, це може бути й частка або вставне слово): *Зрідка спросоння заскрипить журавель або гупне біля якогось похиленого тину яблуко (М.Стельмах). Тільки невсипує море бухає десь здалеку та зорі тремтять в нічній прохолоді (М.Коцюбинський). Мабуть, батько ще дужче посивів і мати ще дужче зігнулася (А.Головко);*

б) у питальному, спонукальному або окличному реченнях: *Хай наше слово не вмирає і наша правда хай живе! (М.Рильський). Коли це сталося і хто там був? Як шишино цвітуть каштани і який гарний Київ у цей час!;*

в) між однорідними односкладними реченнями: *Обтрусили вже яблуні білі і картоплю із поля везуть (В.Сосюра). Глибоке небо, білі хмари та плюскіт срібної води (Є.Маланюк).*

Якщо ж частини складносурядного речення з'єднані повторюваним сполучником, то коми ставляться між усіма його частинами: *Глибока ніч... Лиш інколи промчить автобус, та саяво зблисне, та не знає відкіль озветься голос (М.Рильський).*

Іноді між двома частинами складносурядного речення ставиться тире, якщо друга частина виражає різке протиставлення, наслідок або вказує на раптову зміну подій: *Уста отверзлися — і слово, лихим безбатченкам на зло,*

глаголом істини раптово, як зерно в ґрунті, ожило (І.Гнатюк). Чужих два слова в пісні буде — і пісня вся тоді чужа! (Д.Павличко).

Між досить поширеними або далекими за змістом частинами ставимо крапку з комою: *Не всі серця дадуться хробаку, не всі шляхи у круг закуто; і проросте зелена рута на жовтому піску* (М.Бажан).

Складносурядні речення треба відрізняти від простих з однорідними присудками. Наприклад, речення **Прилинув вітер, і в тісній хатині він про весняну волю заспівав...** (Леся Українка) — складне, бо в ньому є два підметово-присудкові центри: *вітер прилинув* і *він заспівав*. А вже речення **Прилинув вітер і в тісній хатині про весняну волю заспівав** — просте, бо має один підметово-присудковий центр: підмет *вітер* і при ньому два однорідні присудки *прилинув* і *заспівав*. У першому випадку перед одиничним сполучником ставиться кома, у другому — не ставиться.

317. І. Прочитайте текст. Знайдіть однорідні члени речення, з'єднані одиничним сполучником *і*, та складносурядні речення й поясніть різницю у вживанні розділових знаків при них.

Я довго блукав у лісі і не міг знайти стежки... Пожовкле од крижаного подиху осені листя, тихо кружляючи в повітрі, падало додолу і вкривало землю золотистим килимом... Воно шелестіло під ногами і — разом з шумом віт і з краплями сірого осіннього дощу — щось журливо співало.

І раптом...

До мене донісся хвилиною якийсь звук. Тихо прокотився понад похмурими вітами і потонував у темній імлістій далині.

Звук той знову розлігся — ясніше і голосніше. Так, то був дзвін. Могутнє мідне гудіння дзвону.

Я кинувся туди, звідкіля воно котилось.

Я падав, лице мені колов глід, а шлях устилав терен, — а я все біг, все далі й далі...

А краплі тихо падали...

Знов... знов ллється хвиля звуків, обливає мене якоюсь дивною радістю, окроплює мене — і от я напав на стежку.

Її освітлювала золота, промениста сонячна смуга, і так любо було мені йти, і ледве чуть було лісову пісню, і не помічалось, що з олов'яних хмар краплі все падали... падали...

Так, це був якийсь дивний гóрод незнаной краси. Його будинки виблискували золотою та срібною оздобою, біля нього протікала блакитна і тихомирна, як небо, річка. Вона відбивала усе в своєму дзеркальному лоні, а посередині її плавала зграя білих лебедів, плескалась, розсипала весельчасті бризки навкруги.

Я зустрів молоду дівчину в сніжно-білій, як ті лебеді, одежі. Її лице було овіяне красою, її очі сяли щастям і звали до щастя... Я підійшов — і слова вирвалися з моїх грудей, немов пташки з клітки... і... так я був щасливий...

... Раз балакав з її батьком і сказав, що прийшов з того темного лісу...

Батько поблід...

“Але ж. У нас ніхто туди не ходить... Так, туди ходили декотрі з наших, — і ніхто не вернувся, і всі заблудили... І тепер звідтіль несеться тихий плач і стогін — але їх знайти не можна. І з моєю дочкою не говоріть про те ні слова, або вона не буде вашою. Туди йти неможливо...”

“Так, — одповів я, — туди йти неможливо”.

Тієї ж ночі я пішов туди (М.Рильський).

II. Складіть свою розповідь про чарівне місто, як ви уявляєте його собі, й запишіть. У розповіді вживайте й складносурядні речення та речення з однорідними присудками.

318*. Перепишіть речення, вставляючи пропущені розділові знаки між частинами складносурядних речень.

1. Лист жовтий поволі на землю спадав та ніжні стокротки схилялись з журбою (О.Олесь). 2. Трава сивою росю була запорошена і холодок приємно дихав в лице (В.Винниченко). 3. Я торкнувся троянд і вони укололи мене (Д.Чередниченко). 4. Річка багрянє біля гаю і шерхоче осінь золота (Л.Талалай). 5. На горбках стелився мох і росли де-не-де корчики ялівцю (Б.Лепкий). 6. Павло перекинувся на спину й довго дивився в блакитне небо з маленькою білою хмаркою в самому zenіті. 7. Холодні краплі води обпекли його тіло і він здригнувся з несподіванки й розплющив очі (З тв. В.Захарченка). 8. Часом у блакитній вишині пропливала біла хмара або пролітала пташина (А.Шиян). 9. На Лисій горі догоряє багаття нічне і листя осіннє на Лисій горі догоряє. 10. Ударив грім і зразу шкереберть пішло життя (З тв. В.Стуса).

319*. Зробіть повний синтаксичний розбір поданих речень, користуючись цифровими кодами. Перевірте себе за відповідями наприкінці підручника.

1. І сон на крилах ясно-золотих торкнувся вій, і світ погас і стих (В.Барка). 2. В тій хвилі огниста блискавка з полудня до півночі роздерла темне небо і далеко в горах загуркотів грім (І.Франко) 3. Завиті у пергамент неба зодіаки ввижаються нам у хрестах щоночі, і мрії наших вір горять стоjarним маком (Б.-І.Антонич).

§ 90. Складнопірядні речення

Складнопірядним називається складне речення, частини якого синтаксично нерівноправні, тобто одна з них пояснює, доповнює або розкриває зміст другої і приєднується до неї сполучником пірядності або сполучним словом.

Наприклад, речення: *Ви чули, як шумлять бори у вересневі вечори? (А.Малишко). І серце полинуть бажає туди, де ще воля гуляє (Б.Грінченко)* — складнопірядні, бо в них від одної частини, що має свій підметово-присудковий центр, до іншої можна поставити питання, а саме: що ви чули? куди серце бажає полинуть?

Частина, від якої ставиться питання, називається головним реченням, а частина, яка відповідає на поставлене питання — підрядним реченням.

У головному реченні можуть бути вказівні слова. Саме за цією ознакою й нерідко дізнаємося, яке речення головне. Вказівними словами виступають:

а) вказівні займенники *цей, той, такий, стільки*: **Той**, кого навчила ти літати, з піднебесся зроду не впаде! (А. Малишко). Яке дерево, **такий** і плід (Нар. творчість);

б) означальні займенники *весь, всякий, кожний*: **Все**, що було в хаті, мовчало глибокою мовчанкою (У. Самчук);

в) вказівні прислівники *так, настільки, там, тут, туди, звідти, тоді, доти, тому*: Де творчості немає, **там** і життя нема! (В. Сосюра).

Якщо в головному реченні нема вказівного слова, його, як правило, можна підставити: Пахнуть хлібом [ті] слова, що мене їх навчила мати (Д. Павличко).

На початку підрядного речення звичайно стоїть сполучник підрядності або сполучне слово (за цією ознакою й відрізняємо підрядне речення від головного).

Сполучник підрядності тільки приєднує підрядне речення до головного, але членом речення не виступає, наприклад: **Щоб** прийшло на землю сподіване щастя, треба великої праці (М. Коцюбинський). Не вірю клятві я раба, **бо** правди раб не знає (О. Кониський).

Сполучне слово, крім того, що приєднує підрядне речення до головного, є ще й членом підрядного речення — підметом, присудком, додатком, означенням або обставиною. Наприклад, у реченні *Єсть такі у світі речі, від яких душа сія* (П. Тичина) слова *від яких* не тільки приєднують підрядне речення до головного, а й виступають додатком (рівнозначні висловам *від них, від цих слів*). У реченні *Де синім медом лється літо, бринить бджолиний спів* (Є. Маланюк) слово *де* — обставина місця.

У ролі сполучних слів виступають:

а) відносні займенники *хто, що, який, чий, котрий, скільки* в будь-якому відмінку: **Хто** не живе для інших, той, отже, й для себе не живе (Ю. Мушкетик) *Ті держави здатні ставати великими, у яких великі малі люди* (О. Довженко);

б) відносні прислівники *як, наскільки, де, куди, звідки, коли, доки, відколи, чому, навіщо*: *Іду назустріч долі. Ітиму, доки вистачить снаги* (Л. Костенко). *Ми вийдем з тобою на листя опале, де сяє повітря, як сиві опали* (Д. Павличко).

Слова *що, як, коли* в одних випадках виступають сполучниками, в інших — сполучними словами.

Сполучне слово (займенник) *що* можна замінити займенником *який, він* або іменником: *Як радію за ту я людину, що [яка, вона, людина] загублену радість знайшла* (В. Сосюра). Сполучник *що* так замінити не можна: *Настрій у нього був такий, що він хотів обняти весь світ* (О. Донченко).

Сполучні слова (прислівники) як і коли можна замінити відповідно прислівниками *так і тоді*: *Я піду й буду скрізь так, як мій батько зерно* [так мій батько сіє зерно], *сіяти добре, розумне, чесне слово* (У.Самчук). *Мати тоді сита, коли діти не голодні* (К.Гордієнко). Але сполучники як, коли так замінити не можна: *Уночі, як Чумацький Шлях срібlistу куряву простеле, вийди на Дніпро!* (П.Тичина). *Коли хочеш ти добро зробити, поспішай його робити швидше* (Б.Грінченко). Сполучник коли можна замінити сполучником якщо: *Якщо хочеш ти добро зробити...*

Підрядне речення може стояти на початку, в середині або в кінці складнопідрядного речення. Від головного воно відокремлюється комами, а іноді, якщо стоїть перед головним, — тире: *Що для безсмертя народилось, від зброї смертних не умре* (М.Рильський). *Криниця, з якої води не беруть, міліє* (Д.Чередниченко). *Щоб жити — ні в кого права не питаюся* (П.Тичина).

Види підрядних речень визначаємо за тими самими питаннями, що й члени речення. Якщо підрядне речення відповідає на питання хто? що? — воно підметове; на питання який він є? — присудкове, на питання непрямих відмінків — додаткове і т.д. Важливу роль у визначенні виду підрядного речення відіграє також вказівне слово в головному реченні (якщо його нема, можна домислити): **яким членом речення виступає вказівне слово, такого виду буде й підрядне речення.**

За цією (логіко-граматичною) класифікацією підрядні речення поділяють на підметові, присудкові, додаткові, означальні, обставинні і супровідні.

320. I. Прочитайте текст. Випишіть складнопідрядні речення, підкресліть вказівні слова, сполучні слова (і визначте, якими членами речення вони виступають) та сполучники підрядності.

Найрідніша нам та земля, яку ми сходили босими ногами. Мабуть, вона з росою, з теплом і духом своїм дає нам першу силу і назавжди стає рідною. Мене після тривалої розлуки дуже вабить наш хутір, подвір'я мого батька, хата, в якій я виростав. Людину прив'язує до певного місця на землі дім, де вона народилася, дерева, які вона посадила, — власне те, що залишається протягом якогось часу як згадка молодих літ. Ми вкладаємо свої сили в будівлі, дерева, шляхи, і вони залишаються після нас. Як хороше будувати, творити для людей! Тим, що ти зробиш для інших, продовжуєш жити з усіма, хоч тебе й не буде тут, не буде на світі (А.Хорунжий).

II. Напишіть короткий твір на тему “Моя найрідніша земля”, використовуючи й складнопідрядні речення.

321*. Зробіть повний синтаксичний розбір поданих речень, користуючись цифровими кодами (враховуйте й ті характеристики, що в квадратних дужках). Перевірте себе за відповідями наприкінці підручника.

1. Там, де чорний шлях перетнула Синюха, вартував мій прапрадід степи (Є.Маланюк). 2. Струмить чебрець зі скіфського кургану, що бойовим

шоломом височить (Є.Гуцало). 3. Не буде щастя ні мені, ні люду, доки на світі нещаслива буде хоча б одна людина роботяща (М.Вінграновський).

§ 91. Речення з підрядними підметовими, додатковими, присудковими й означальними

Підрядні **підметові** замінюють підмет головного речення або уточнюють підмет, виражений вказівним словом, і відповідають, як і підмет, на питання хто? що?: *Благословен (хто?), хто виконав криницю (М.Рильський). Щасливий той (хто?), хто бачив мрію, але не доторкнувся їй (Д.Павличко).*

Підрядні **додаткові** виступають додатком до будь-якого члена головного речення або уточнюють додаток, виражений вказівним словом, і відповідають на питання непрямих відмінків: *Я в серці маю те (кого? що?), що не вмирає (Леся Українка). Друзів на землі не так багато, дбайте (про що?), щоб в житті їх берегти (Д.Луценко).*

Підрядні **присудкові** уточнюють присудок головного речення, виражений вказівним словом, і відповідають на питання хто він такий? який він є?: *Я не такий (я не який?), щоб зрадити людину (Леся Українка).*

Підрядні **означальні** виступають означенням до будь-якого члена головного речення або уточнюють означення, виражене вказівним словом, і відповідають на питання який?: *Тиша — це мова (яка?), якою говорить до людини Бог (Б.-І.Антонич). Блажен той муж, воістину блажен, котрий не був ні блазнем, ні вужем (Л.Костенко).*

За іншою (структурно-семантичною) класифікацією серед названих вище підрядних речень розрізняють лише два види: означальні й з'ясувальні. До означальних відносять присудкові й означальні, а також ті підметові та додаткові, які пояснюють займенник головного речення. Останні ще називають займенниково-означальними: *Хто моря переплив і спалив кораблі за собою, той не вмере, не здобувши нового добра (Леся Українка). Слава тому, хто в бою за Вітчизну твердо тримає окрилений стяг (В.Сосюра).* Усі інші підметові й додаткові зараховують до з'ясувальних.

322. І. Прочитайте текст. Знайдіть у ньому складнопідрядні речення і визначте в них вказівні слова (якими членами речення вони виступають) та види підрядних речень.

Найболючіше те, що нас, українців, — російськомовних і англомовних, полонізованих і румунізованих, мадяризованих і ословачених, і всіх інших неукраїномовних — набагато більше, ніж україномовних. В останньому столітті по мільйону українців розчинилося в Польщі і Румунії, навіть у Білорусі і Казахстані. Не кажучи вже про десятки мільйонів, які стали “великим русским народом” — від великих північних столиць до неісходимого Сибіру. Не знаю хто як, а я болісно, немилосердно тяжко відчуваю, як оця мовна шагренева шкіра українства зменшується і з'їдається немилосердним і жорстоким світом. Найболючіше те, що в незалежній Україні цей процес не припинився... (І.Драч).

II. Висловіть свої міркування про демографічні проблеми, пов'язані з формуванням української нації, і запишіть їх. Для порівняння поцікайтесь, як ці питання розв'язувалися й розв'язуються в інших країнах (Росії, Польщі, Франції, США тощо). Виступаючи на цю тему, використовуйте відомі вам засоби риторики.

323*. Зробіть повний синтаксичний розбір поданих речень, користуючись цифровими кодами (враховуйте й ті характеристики, що в квадратних дужках). Перевірте себе за відповідями наприкінці підручника.

1. Від безхмарного синього неба спориш, що густо поріс на подвір'ї, здавався голубим (Б.Харчук). 2. В той сонячний день я сам був сонцем, навколо якого крутились планети (М.Коцюбинський). 3. Настрій у нього був такий, що він хотів обняти весь світ (О.Десняк). 4. Весняною порою, яка ще не минула, ще живе, ходімо липу слухати з тобою, що під вікном розквітла і співа (Є.Гуцало). 5. Ти не чуєш, як солов'ї весільним співом дзвонять? 6. Щасливий, хто сни має милі (З тв. Лесі Українки). 7. Буває, що й новий птах старої пісні співає (Нар. творчість).

§ 92. Речення з підрядними обставинними і супровідними

Підрядні речення **способу дії** замінюють або уточнюють обставину способу дії головного речення і відповідають на питання як? яким способом? яким чином? Близько до них стоять підрядні речення із значенням **міри й ступеня**, які відповідають на питання наскільки? якою мірою? у якій мірі? Їх іноді буває важко розрізнити: *На жаль, світ побудований так* (як? яким чином?), *що щастя людства здобувається ціною чийхсь страждань* (О.Довженко). *Сонце пекло так* (у якій мірі?), *що й уночі степ паши́в* (Ю.Яновський).

Підрядні речення способу дії, міри й ступеня до головного приєднуються за допомогою сполучників *що, аж, щоб, як, мов, немов, наче, неначе, ніби, чим... тим* тощо. У головному реченні бувають вказівні слова *так, настільки, стільки, до такої міри*.

Підрядні речення **місця**, як і обставини місця, називають місце дії і відповідають на питання де? куди? звідки? яким шляхом?: *Де воля родиться, там* *загиба невіра* (Д.Павличко).

До головного підрядні речення місця приєднуються за допомогою сполучних слів *де, куди, звідки*. У головному вказівними словами бувають прислівники місця *там, тут, туди, звідти, всюди, скрізь*.

Від підрядних речень місця треба відрізнити підрядні означальні, які теж можуть приєднуватися до головного сполучними словами *де, куди, звідки*, але відповідають на інше, своє питання: *А на **тому** місці* (на якому?), *де стояла **тінь**, іскрило сонце широкою плямою* (Панас Мирний). Але якщо речення перебудувати: *А **там** (де?), де стояла тінь, іскрило сонце* — то підрядна частина буде сприйматися як підрядне речення місця.

Підрядні речення **часу** вказують на час, коли відбувається дія головного речення, і відповідають на питання коли? доки? відколи? як

довго?: *Не бійся досвітньої мли, — досвітній вогонь запали, коли ще зоря не заграла* (Леся Українка).

До головного підрядні речення часу приєднуються за допомогою сполучних слів *коли, відколи, поки, доки, тільки-но, щойно* та сполучників *ледве, скоро, як, під час того як, після того як і под.* У головному вказівними словами бувають прислівники часу *тоді, відтоді, доти*.

Від підрядних речень часу треба відрізняти підрядні означальні, які теж можуть приєднуватися до головного сполучним словом *коли*, але відповідають на інше, своє питання: *У людини, як і в птаха, настає в житті такий час* (який?), *коли в неї міцніють крила* (В.Козаченко).

Підрядні речення **причини** називають факти, які зумовлюють дію чи ознаку головного речення, і відповідають на питання чому? через що? з якої причини?: *Вся земля наша одвіку* (чому?), *бо кожна грудка, кожен упруг політи нашим потом* (М.Коцюбинський).

Підрядне речення причини до головного приєднується сполучниками *бо, тому що, через те що, затим що, щоб, що* (сполучника “так як” в українській мові нема). Вказівними бувають слова *тому, затим, через те*.

Підрядні речення **мети** вказують на мету, заради якої відбувається дія головного речення, і відповідають на питання навіщо? з якою метою?: *Щоб глянути ясніше уперед, не раз, не два дивлюсь я у минуле* (В.Сосюра).

Підрядне речення мети до головного приєднується сполучниками *щоб, аби, хай, нехай*. Вказівними бувають слова *для того, на те, з тим*.

Підрядні речення **умови** вказують на умову, за якої відбувається чи може відбутися дія головного речення, і відповідають на питання за якої умови?: *Якби я турбувався лише про себе, давно вже б онімів від самоти* (Д.Павличко). *Краса, можливо, нас таки врятує, якщо ми порятуємо красу* (М.Руденко).

Підрядне речення умови до головного приєднується сполучниками *якщо, якби, коли, коли б, як, аби, раз, лиш би, тільки б*. Зрідка може вживатися вказівне слово *тоді*.

Іноді буває важко відрізнити підрядне речення умови від підрядного часу із сполучником *коли*. Якщо в такому реченні слово *коли* можна замінити на *якщо* — то це підрядне речення умови, якщо ні — підрядне часу. Наприклад, у реченні *І нині, коли проходимо вулицями Києва, ми бачимо відображення минулої слави у мармурі і бронзі* (І.Цюпа) підрядне речення вказує на час (уточнює обставину часу *нині*), хоч до певної міри виражає й умову. А в реченні *Не можна любити народів других, коли ти не любиш Вкраїну* (В.Сосюра) підрядне вказує на умову, а не на час (сполучник *коли* можна замінити на *якщо*).

Підрядні **допустові** речення вказують на умову, всупереч якій відбувається дія головного речення, і відповідають на питання незважаючи на що?: *Хоч було тільки надвечір, а під зеленими верхів'ями присмерки вже згусли зовсім* (П.Панч). *Нехай іще зима, але я чую в снігах квіток солодкий аромат* (В.Сосюра). *Йшли в степи майстри ланів, дарма що дощ холодний сіяв* (Д.Луценко).

Підрядні допустові до головного приєднуються за допомогою сполучників *хоч, незважаючи на те що, дарма що, хай, як не, скільки не, де не, коли не* тощо.

У підрядних **наслідкових** реченнях повідомляється про наслідок дії головного речення. На питання вони не відповідають. До головного речення підрядні наслідкові приєднуються лише за допомогою сполучника *так що* (це їхня основна ознака): *Хутір ховався серед дерев, так що влітку іншу хатку даремно очима шукатимеш, не знайдеш* (М.Трублаїні).

Підрядні **супровідні** містять додаткові зауваження до головного речення, нерідко з відтінком висновку або наслідку. До них питання поставити не можна, приєднуються вони до головного сполучним словом *що* в різних відмінках: *Вони стояли обнявшись, чого раніше не дозволяли б собі на людях* (О.Гончар). *У долині зафоркали коні, від чого Марко зупинився* (М.Стельмах).

324. І. Прочитайте уривок. Знайдіть у ньому складнопідрядні речення й визначте вид підрядних речень.

Поки Пріся набирала воду, Микита стояв на березі, стежачи за всіма рухами дівчини. Коли ж вона вийшла з води, козакові схотілося глянути на неї зблизька, і він, перепинивши Прісі дорогу та піднявши трохи шапку, промовив:

— Дозволь, дівчино, напитися води...

Зустрівшись очима з поглядом козака, Пріся ще дужче засоромилась і, щоб не зустрітись поглядом удруге, одвела очі набік, дожидаючи з хвилюванням, поки він нап'ється.

— Та й солодка ж у тебе вода, дівчино, — сказав Микита, відхиляючись нарешті від відра.

Його голос був любий Прісі, і їй зразу чогось стало весело.

— Яка в Росі — така й у мене! — сміючись, одповіла дівчина й, кинувши на козака ще один погляд, побігла стежкою до левади.

От з того й почалося...

Микита не ховався зі своїм коханням і, як тільки зрозумів, що кохає, пішов до Цимбалюкової хати.

Старий козак зустрів його привітно, але дивився на нього здивовано, пригадуючи, де саме його бачив.

— Щось, козаче, — сказав він, — мені твої очі дуже по знаку. Чи не бачив я тебе коли?

Микита зразу пригадав, де бачив Цимбалюка, й почував себе дуже ніяково. У нього навіть промайнула в голові думка, чи варто й починати про Прісю розмову, бо він боявся, що як тільки її батьки довідаються, хто він, то, певно, піднесуть йому гарбуза. Проте молодий козак не хотів ховатися.

— Не гнівайтесь на мене, дядьку, за те, що давно минулося... Ви пам'ятаєте, як під Голтвою Потоцький з польським військом навідав на Острианицю з запорожцями?

Цимбалюк здивовано підняв свої рясні сиві брови.

— Так оце ти, — сказав він напівсуворо, напівжартівливо, — ти той самий, що влучив мене шаблею по плечах? Та ще тепер, вражий сину, й до хати моєї прийшов?

— А що ж я мав чинити, коли ви билися поруч з ляхами, ворогами нашими? (А.Кащенко).

II. Текст запишіть під диктовку, написане уважно звірте з надрукованим, помилки, якщо вони трапляться, виправте й з'ясуйте їх.

325*. Зробіть повний синтаксичний розбір поданих речень, користуючись цифровими кодами (враховуйте й ті характеристики, що в квадратних дужках). Вид обставинних підрядних речень позначайте цифрами в дужках: 1 — способу дії, міри і ступеня; 2 — місця; 3 — часу; 4 — причини; 5 — мети; 6 — умови; 7 — допустовості; 8 — наслідкові; 9 — супровідні. Перевірте себе за відповідями наприкінці підручника.

1. Коли в людини є народ, тоді вона уже людина (Л.Костенко). 2. Козакам не треба було нагадувати про козацьку славу, бо вони самі цю славу творили (А.Кащенко). 3. Ми прощаємось на день, ніби розходимось навіки. 4. Я не можу тебе забути, як не може забути дерево вкритися листям. 5. Коли ти відлітаєш, я махаю багряними крилами, щоб за тобою злетіти. 6. Я житиму доти, допоки горіти буде долоні твоєї дотик (З тв. Д.Павличка). 7. Поезія співає в серці, хоч її й не витягнеш на папір (О.Досвітній).

326*. Перепишіть речення, вставляючи пропущені розділові знаки між частинами складних речень. Підкресліть синтаксичні центри, позначте вид підрядних речень.

1. Уночі як Чумацький Шлях сріблясту куряву простеле вийди на Дніпро! (П.Тичина). 2. Хотіла б я бути соловейком щоб думу що серце живить в піснях голосних виливати (Дніпрова Чайка). 3. Над озером де плачуть дві верби стоїть вродлива мавка чорнобрива (Л.Забашта). 4. Дорога — наче нитка що розмотується і кінця їй не видно ні в минулому, ні в майбутньому (Є.Гуцало). 5. Сходив місяць і було видно як над водою струмує прозорими пасомцями молоденький туман а в кущах зблискує дрібна, ще недорідна роса. 6. Увечері, після дощу, хутір оповила темінь і трудно було розібрати де блищать калюжки а де — латки землі (З тв. Григора Тютюнника). 7. І мені так гарно стало що минула ніч завій (Д.Павличко).

§ 93. Порівняльні звороти

Порівняльний зворот належить до стилістичних засобів мови.

Порівняльний зворот, порівнюючи одні предмети з іншими, образно характеризує їх. Наприклад, у реченні *Неволя, як той чад, задурманила людям голови (Панас Мирний)* дія неволі порівнюється з дією чаду за допомогою порівняльного звороту *як той чад*, у якому з контексту доміслюються присудок і два додатки: *як той чад задурманює людям голови*.

Порівняльні звороти вводяться в речення за допомогою слів *як, мов, немов, немовби, немовбито, наче, начеб, начебто, неначе, неначебто, ніби*,

нібито, буцім, буцімто, ніж і под. Слово *як* в одних випадках виступає як сполучник, в інших — як сполучне слово (є членом речення).

У реченні порівняльний зворот може бути або неповним підрядним реченням, або членом речення.

У деяких підручниках порівняльні звороти трактуються тільки як члени речення (обставини способу дії). Насправді ж у реченнях на зразок *Снав я міцно, як дитина* (Д.Павличко) порівняльний зворот *як дитина* — це неповне підрядне речення способу дії. Воно має підмет (хто?) *дитина* і обставину *як* (сполучне слово), у ньому пропущено присудок *спить* і обставину способу дії *міцно*, які домислюються з головного речення. Отже, це речення (порівняльний зворот) означає: *як міцно спить дитина*. Так само в реченні *Згадаю Енея, згадаю родину, згадаю, заплачу, як тая дитина* (Т.Шевченко) подібна підрядна частина *як тая дитина* вже відповідно до контексту має значення підрядного речення *як плаче тая дитина*. Такі підрядні речення, як і будь-які інші, відокремлюються від головного комами.

Виділяються комами порівняльні звороти *як звичайно, як і раніше, як навмисне, як правило, як виняток, як один*, які мають значення неповних підрядних речень: *І всі ми, як один, підняли вгору руки, і тисячі молотів о камінь загуло* (І.Франко). *Щастя! Воно прийшло, як завжди, неждано-негадано* (О.Гончар). Але не виділяються комами вислови із словами *як, ніж*, які стоять після слів *більш, менш, не раніше, не пізніше, не довше, не далі*: *Продуктивність праці зросла більш ніж удвічі. Не далі як учора ми мали розмову про це*.

Не виділяються комами порівняльні звороти, що входять до стійких лексичних словосполучень (фразеологізмів) типу *холодний мов лід, білий як стіна, почервонів як рак, упав як підкошений, дивиться як теля на нові ворота* і под.: *Посипався як з решета наглий краплистий дощ, а далі полив як з відра* (І.Нечуй-Левицький).

Підрядні речення, виражені порівняльними зворотами, не слід сплутувати з однозвучними складеними іменними присудками, які не відділяються комами: *Дівчина* (яка вона є?) *що калина в лузі. Голова без розуму* (яка вона є?) *як ліхтар без свічки* (З нар. творчості). Порівняльні звороти рідше виступають іншими членами речення — підметом: *Мов пара іде із вогкої землі, стає на лузі, ніби хмара, в рожево-синюватій млі* (П.Василенко); додатком: *Зима* (чим?) *ніби килимом вкрила землю, тепло їй під снігом* — тощо.

327. І. Прочитайте текст. Знайдіть порівняльні звороти й визначте, коли вони виступають підрядними реченнями, а коли — членами речення. Поясніть вживання розділових знаків при порівняльних зворотах.

Він [Микола Джеря] ждав вечора, як свого щастя, поглядав на сонце, а сонце ніби стояло на одному місці й не ворухилось. Перед ним стояв дужкою рівний берег, а за ним на синьому морі плів здоровий корабель, розпустивши всі свої білі вітрила. Гордо й пишно, як білий лебідь, ледве

сунувся корабель по воді. Пишні вітрила понадимались і білили проти сонця, ніби виткані з дорогого лебединого пуху, перемішаного з сріблом.

В одному місці, де небо сходиться з морем, де білів легенький туман, з'явилась чорна пляма. Та пляма все більшала швидко і все наближалась, неначе сунулась морем якась темна копиця, котра ніби росла й ширшала. Микола почув, що тихе море задвигтіло під човном, наче хтось торкнув море з дна. Темна копиця стала ніби здоровою скиртою та все сунулась до берега. Тоненький край її заблищав проти сонця, наче срібна каблучка. Білі вітрила корабля стали проти неї ще біліші й блищали, неначе проти чорного поораного поля. На небі раптом зашуміло й загуло, неначе сосновий ліс на вітрі, а чорна хмара так швидко росла й бігла, що можна було слідкувати за нею очима. Море почорніло під нею, і вона в одну мить наче поглинула корабля. На море набігла хвиля і почала ніби танцювати кругом човна...

В море впало кілька здорових важких крапель дощу, а за ними разом несподівано загув страшний вітер, кинув човен вгору, як трісочку. Посипався, як з решета, наглий краплистий дощ, а далі полив як із відра. Море застогло й загуло, як сосновий бір в час бурі. Берег закутався в туман та в дощ. Сонце зайшло за хмари. Все змішалось в одну мить і злилось до купи: і земля, й море. На морі стало поночі, і тільки вітер свистів, шипів та ревів, як звір.

II. Підготуйтеся до докладного усного переказу тексту: складіть його план, запам'ятайте найважливіші вислови.

328*. Перепишіть речення, виділяючи комами, де треба, порівняльні звороти.

1. Друзі, висівайте доброту, бо вона як хліб потрібна людям (Д.Луценко). 2. Душа моя розкрита для кожного як квітка для роси (М.Коцюбинський). 3. Були як живодайна туча слова, що варті добрих справ. (М.Рильський). 4. Закипіло б у грудях неначе озеро спінене (Г.Кочур). 5. Дні проходять як риби по темному дні (Є.Маланюк). 6. Озираєшся наче на свист на кожнісінький спогад і подих (І.Римарук). 7. Ростуть риштовання стрункі, формується натхненний камінь, а неба простори лункі як завше висяться віками. 8. Осінні зорі ніби іскри роздмухує холодний вітер. 9. І космос як пеан гримить в безкрай (З тв. Є.Маланюка).

329*. Зробіть повний синтаксичний розбір поданих речень, користуючись цифровими кодами (враховуйте й ті характеристики, що в квадратних дужках). Вид обставинних підрядних речень позначайте цифрами в дужках: 1 — способу дії, міри і ступеня; 2 — місця; 3 — часу; 4 — причини; 5 — мети; 6 — умови; 7 — допустовості; 8 — наслідкові; 9 — супровідні. Перевірте себе за відповідями наприкінці підручника.

1. Ранками бували заморозки, і земля дзвеніла під ногами, як склянка (О.Донченко). 2. У других хоч родина є, втіха якась у житті, а сирота — мов те перекотиполе, що вітер жене по степу (М.Коцюбинський). 3. Її черевички, що були зранку білими, як сніг, тепер зовсім посіріли від куряви (О.Гончар). 4. Безконечні шляхи, що збігають на гори за обрій, наче білі стрічки, щоб у мряці згубитися синій (О.Ольжич). 5. Коли людина нудиться від неробства, для неї час — тиран, що мордує її, як отруєна стріла (С.Добровольський).

330. Прочитайте текст і проаналізуйте вживання розділових знаків у ньому, зокрема перед словом *як*. Запишіть текст під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим, помилки виправте і з'ясуйте їх.

Ідеться про проблему малоросійства як проблему відсторонення від свого народу. Малоросійство, що є наслідком багатовікового колоніального минулого та бездержавності, є головним чинником роз'єднаності українського народу, а від того — й головним чинником наших проблем. Цю проблему можна розуміти на різних рівнях. Скажімо, можна спостерігати, як через свою роз'єднаність народ вибирає в парламент досить значну групу людей антиукраїнського, а значить, і антидержавницького спрямування. Зрозуміло, що в такому складі Верховна Рада як вищий законодавчий орган ніколи не буде працювати ефективно, забезпечуючи оптимальним законотворенням економічний та культурний розвиток молодій країні...

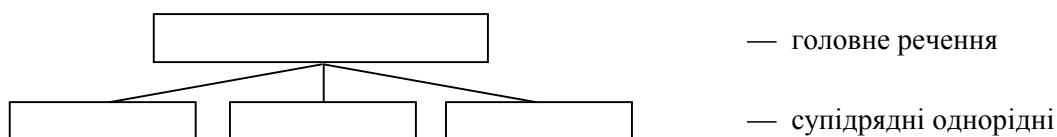
Але є вищий, сказати б, філософський рівень осмислення цієї проблеми, коли розуміємо, що міцна прив'язаність до нації, глибоке занурення в неї є великим благом для людини, тому що в таких умовах вона формується як високодуховна особистість, Механізм такого формування визначається міцною "кореневою системою": завдяки якій людина відчуває глибшу прив'язаність до свого народу, а значить, і більшу відповідальність перед ним. Ось цей момент відповідальності є потужним чинником формування духовно багатого громадянина. Треба бачити й інше: глибока та розгалужена "коренева система" дає змогу активніше сприймати благодатний вплив національної культури й, відповідно, повніше самовиражатися (Г.Клочек).

§ 94. Складнопідрядні речення з кількома підрядними

При одному головному реченні може бути не одне, а й два і більше підрядних. Таким чином, складнопідрядні речення бувають з однорідною й неоднорідною супідрядністю, з послідовною і мішаною підрядністю.

У **складнопідрядних реченнях з однорідною супідрядністю** два або більше підрядних одного виду однаково залежать від того самого головного і від того самого його члена. Наприклад, у реченні *Я люблю, щоб сонце гріло, щоб гукали скрізь громи, щоб нове життя будило рух і гомін між людьми* (П.Грабовський) від головного речення *я люблю* однаково залежать три підрядні додаткові (відповідають на питання кого? що?).

Схематично будову наведеного речення можна зобразити так:

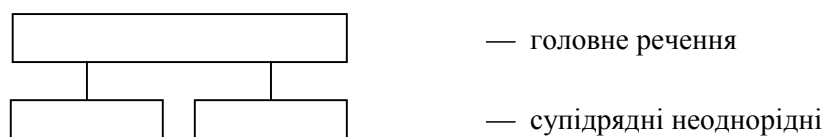
На схемі верхній прямокутник означає головне речення; нижні прямокутники — підрядні речення; лінії, що виходять з однієї точки, вказують на однорідну супідрядність.

Однорідні супідрядні речення можуть з'єднуватися між собою сполучниками сурядності.

Між двома однорідними супідрядними реченнями, з'єднаними одиничними сполучниками *і, та (= і), або, чи*, кома не ставиться: 1. *Добре було б, коли б саме тепер хтось заглянув до нас в гості **чи** хоча б мама почала співати (М.Стельмах).* 2. *А Марко й далі співав, дарма що його пісню глушили якісь несамовиті громи **і** дарма що її не чули ні бійці, ні дід, ні коні (М.Стельмах).*

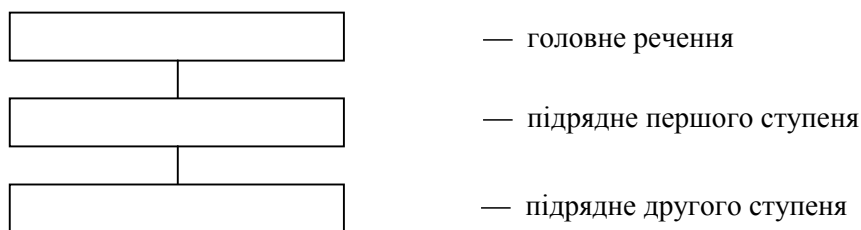
У **складнопідрядних реченнях з-неоднорідною супідрядністю** два або більше підрядних неоднаково залежать від того самого головного або стосуються різних його членів. Наприклад, у реченні *Моя земля була легка, як змах крила, коли по ній моя матуся з поля йшла (Д.Павличко)* від головного *моя земля була легка* по-різному залежать два підрядні: перше (як змах крила) — підрядне міри й ступеня, друге — підрядне часу. У реченні *А за вікном щасливі люди про те, що є, і те, що буде, поміж собою гомонять (В.Сосюра)* підрядні додаткові *що є* і *що буде* стосуються різних його членів.

Схематично будову цих речень можна зобразити так:

У **складнопідрядних реченнях з послідовною підрядністю** перше підрядне залежить від головного, друге підрядне — від першого, третє — від другого і т. д. Наприклад, у реченні *Поміляється той, хто гадає, що з одержанням свідоцтва чи диплома кінчається період навчання (П.Панч)* від головного *поміляється той* залежить підрядне *хто гадає*, а від нього залежить наступне підрядне.

Схематично будову цього речення можна зобразити так:

Якщо в такому складнопідрядному реченні збігаються підряд два сполучники, то кома між ними ставиться тільки тоді, коли підрядне речення, яке починається другим сполучником, можна опустити без шкоди для будови всього речення. В інших випадках кома між двома сполучниками не ставиться.

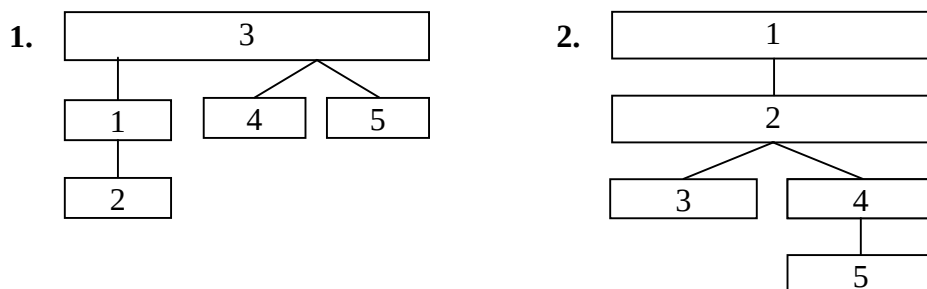
Наприклад, у реченні *Віщувало серце, **що, як тільки** зміцніють синові крила, не втримати його в хаті (О.Гончар)* кома між *що* і *як* ставиться, бо речення може існувати й без підрядного *як тільки зміцніють синові крила*.

Але в реченні *Вася Багіров з досвіду знав, **що коли** почався такий наступ, то батальйон, рано чи пізно, піде вперед* (О.Гончар) кома між *що* і *коли* не ставиться, бо якщо опустити підрядне *коли* почався такий наступ, то зруйнується будова речення: *знав, що... **то** батальйон піде вперед*. Але якби в цьому реченні не було частки *то*, тоді між цими двома сполучниками треба було б поставити кому: *Вася Багіров знав, **що, коли** почався такий наступ, батальйон, рано чи пізно, піде вперед*.

До речі, це правило стосується й будь-якого іншого збігу сполучників. Наприклад, відповідно до нього в реченні *Тепер поле... все далі розстеляло свою одягу, **і, коли** він зійшов на горбок, перед ним встали в повній красі всі ниви* (М.Коцюбинський) між двома сполучниками поставлено кому, а в реченні *Торік був уродив хліб, **та як** полили дощі, **то** поносило з гір половину сноів* (І.Нечуй-Левицький) в такій самій позиції коми нема.

У **складнопідрядних реченнях мішаного типу** поряд існує однорідна і неоднорідна супідрядність, супідрядність і послідовна підрядність. Ці комбінації можуть бути різноманітними, наприклад: *Коли мене запитують* (1), *як я став письменником* (2), *мені хочеться відказати* (3), *що не я вибирав літературу* (4), *а вона мене* (5) (П.Панч). *Треба було ще глибоко розуміти* (1), *що мова тільки та невичерпно багата й гарна* (2), *яка виплекана твоїм рідним народом* (3), *яка живиться із народних джерел* (4), *що ніколи не замулюються* (5) (П. П.).

Схематично будову наведених речень можна зобразити так:

У першому реченні головне — *мені хочеться відказати* (3), його пояснює підрядне умови *коли мене запитують* (1), від нього залежить підрядне додаткове *як я став письменником* (2), і знову головного однаково стосуються, але вже по-іншому два підрядні додаткові *що не я вибирав літературу* (4) і *а вона [вибрала] мене* (5). У другому реченні головне — *треба було ще глибоко розуміти* (1), його стосується підрядне додаткове *що мова тільки та невичерпно багата й гарна* (2), останнє пояснюють два означальні речення *яка виплекана твоїм рідним народом* (3) і *яка живиться із народних джерел* (4), а слова *джерел* стосується підрядне означальне *що ніколи не замулюються* (5).

Рідко трапляються речення, у яких одне підрядне може стосуватися двох і більше головних: *Як ви вмирили, вам дзвони не грали, ніхто не заплакав над вами, лиш в чистому полі ревіли гармати, а зорі вмивались сльозами* (М.Курах).

331. І.Перепишіть речення, підкресліть у них синтаксичні центри і накресліть їхні схеми. Поясніть вживання в них розділових знаків.

1. Неправда, що у правди сто облич, що можуть гендлярі за могорич на правду кривду перелицювати... (І.Муратов). 2. Ні, не буде душі людської зігрівати дзвінкою мовою чужою перевертень, що рідне слово в собі згасив, неначе ватру, яка в душі палахкотіла із днів дитинства (Д.Павличко). 3. Живемо так, що доля одного переплітається з долею іншого, немов коріння дерев, які ростуть поруч (М.Томенко). 4. Писав [Шевченко] просто, тепло й серйозно, як пишуть старшій сестрі, яка все зрозуміє, все відчує, що треба так чи інакше вирвати його звідси, поки жива його душа, поки не зник його талант, поки палає в ньому бажання жити (З.Тулуб). 5. Хочеться кожне слово помити в українській криниці, де дівчина воду брала, і поставити слова чистими рядами, щоб незабутнє вигравало в них, як сонце на Великдень, і радувало людські серця у великі і трудні часи (О.Довженко). 6. Свою повинні ми творити долю, бо, хай мине десяток літ чи сто, ніхто чужий нам не засіє поля і лемеша не викує ніхто (О.Довгий).

ІІ*. Зробіть повний синтаксичний розбір трьох перших речень, користуючись цифровими кодами, і накресліть їхні схеми. Перевірте себе за відповідями наприкінці підручника.

332*. Перепишіть речення, синтаксичні центри підкресліть, накресліть їхні схеми і між частинами складних речень, де треба, поставте коми.

1. Мені, мабуть, не докучить нагадувати що хто не знає свого минулого той не вартий свого майбутнього (М.Рильський). 2. Пишіть листи і надсилайте вчасно коли їх ждуть далекі адресати коли є час коли немає часу і коли навіть ні про що писати (Л.Костенко). 3. Найсміливіші хлопці, розбившись на гуртки, обмірковували куди піти щоб побачити як цвіте папороть і зірвати чар-квітку (В.Скуратівський). 4. З багатьох античних міфів на мене чи не найбільше враження справляв міф про людинолюбця Прометея який ніби вкрав у богів вогонь щоб передати його людям і міф про Ікара, першу людину що знялась на крилах у небо. 5. Поза центральною вулицею де світять чотири газові ліхтарі на все місто скоро зайде ранній осінній вечір лягає непроглядна тьма яку не можуть здолати кволі вогники гасівок що тьмяно поблискують крізь вікна старосвітських одноповерхових будиночків (З тв. Б.Антоненка-Давидовича). 6. У вузькому провулку що веде до базару і куди лишень на годину-півтори в день зазирає сонце навколо двох машин що зачепилися бортами товпиться юрба зівак. 7. Наступила та передвечірня пора коли повітря стає джерельно-прозорим і навіть непомітні досі тоненькі дубчаки що там і сям стриміли у заплавах набрали соковитих контурів і неперушно відбилися на воді (З тв. Григора Тютюнника).

333. І. Прочитайте текст, визначте будову речень, поясніть вживання розділових знаків.

Є в житті кожного народу часи, коли нікому ніщо не прощається, коли всяке добро або зло, зроблене людиною, падає на незримі чаші найтонших

терезів історії. Це важкі часи випробувань, коли народу загрожують розорення, рабство і смерть.

І щасливий той, хто, винісши народне горе, і попрацювавши немало, і немало проливши крові на полях битв, може потім уже сказати собі і світу, що в найстрашнішу годину не було у нього зерна неправди за душею.

Але горе тому, хто по злобі, мізерності, по нікчемності душі своєї піддається в фатальну хвилину слабкодухості, своїм низьким інстинктам і кине товаришів своїх і народ свій в ім'я мнимого врятування особистого життя, в ім'я брехливих обіцянок ворога (О.Довженко).

II. Напишіть короткий твір-міркування на тему “Особисті й громадські інтереси — як узгодити їх?”

§ 95. Складні безсполучникові речення

Складним безсполучниковим називається речення, частини якого об'єднані в одне смислове ціле за допомогою лише інтонації.

Складні безсполучникові речення залежно від характеру смислових зв'язків між його частинами поділяються на:

а) речення з відносно рівноправними, незалежними одна від одної частинами (ці речення близькі до складносурядних): *Заходить місяць, гаснуть зорі, з-за гаю спів несе луна* (М.Старицький);

б) речення з відносно залежними частинами, одна з яких пояснює доповнює іншу (ці речення близькі до складнопідрядних); наприклад, речення *Будеш сіяти з сумом — вродить печаль* (М.Стельмах) означає те саме, що й *Якщо будеш сіяти з сумом, то вродить печаль*.

Між двома відносно рівноправними частинами складного безсполучникового речення ставлять кому або крапку з комою, між двома відносно залежними частинами — двокрапку або тире. Це залежить від смислових відношень між цими частинами та інтонації.

Кома ставиться між двома відносно рівноправними частинами (вони вимовляються приблизно однаковим тоном): *Під містечком Берестечком змовкли вже литаври, поламались гострі списи, кулі одсвистали* (Й.Струцюк).

Крапка з комою ставиться між двома досить поширеними або далекими за змістом частинами (вони вимовляються теж приблизно однаковим тоном, але між ними робиться довша пауза): *Пройшовши по небу, тепла, тиха червенева ніч стала оволодівати і землею; безмежний степ вищував, корився, ніжнішав і м'якшав від її пестоців; птахи затихали...* (Григорій Тютюнник).

Іноді і в таких реченнях ставляться лише коми: *Трамонтан дмухав з берега, був місяць січень чи лютий, море замерзло на сотню метрів, на морі розходилися хвилі, на обрії вони були чорні з білими гривами, добігали до берега напроти вітру, вітер збивав з них білі шапки* (Ю.Яновський).

Двокрапка між двома частинами ставиться:

а) якщо друга частина виражає причину того, про що говориться в першій (між ними можна вставити сполучник *бо*): *Не кидай іскри в соломучу: [бо] і сама згорить, і село спалить* (Нар. творчість);

б) якщо друга частина доповнює або розкриває зміст першої частини (до неї можна поставити питання *що? а що саме? який? і що побачив?*): *Хай оживає істина стара: людина починається з добра* (Л.Забашта). *Поглянь у себе: море там вирує, міниться і грає* (Л.Горлач).

Перед двокрапкою, як правило, інтонація підвищується, на її місці робиться невелика вичікувальна пауза, і після неї слова промовляються звичайним тоном.

Тире ставиться в усіх інших випадках, а саме:

а) якщо перша частина вказує на час або умову дії, про яку говориться в другій (перед першою частиною можна, як правило, поставити сполучники *коли, якщо, хоч*): *Забудеш рідний край — тобі твій корінь всохне, вселюдське замовчиши — обчухраним зростеш* (П.Тичина). *У товаристві лад — усяк тому радіє* (Л.Глібов);

б) якщо друга частина виражає наслідок або висновок з того, про що говориться в першій (до неї можна поставити питання *і який наслідок? і що це означає?*): *Танцюють зорі — на мороз чималий показують* (М.Рильський);

в) якщо зміст обох частин зіставляється або протиставляється (між ними можна поставити сполучники *наче, а*): *Говорить — шовком вишиває* (Нар. творчість). *Пан, гуляв у себе в замку — у ярмі стогнали люди* (Леся Українка).

На місці тире робиться невелика вичікувальна пауза, і далі інтонація, як правило, підвищується.

Тире, а не двокрапку (як того вимагають правила) ставлять між двома частинами складного безсполучникового речення й тоді, коли хочуть інтонаційно виділити другу частину: *Поглянув я на ягнята — не мої ягнята!* (Т.Шевченко). *На ярмарку почуто між людьми — Устима вбито* (Марко Вовчок). *Одчиняйте двері — наречена йде* (П.Тичина).

Іноді вживання розділового знака залежить від того, який зміст хоче вкласти автор у своє висловлювання. Наприклад, вислів *Довіку не буде із мене раба, душа поневажить полони* (В.Стус), де обидва судження виступають як рівноправні, можна записати й так: *Довіку не буде із мене раба: душа поневажить полони*. У такому разі друга частина виражатиме причину того, що стверджується в першій. Можна поставити й тире: *Довіку не буде із мене раба — душа поневажить полони*. Тоді друга частина вказуватиме на наслідок того, про що йдеться в першій.

334. І. Прочитайте вголос речення, правильно відтворюючи їхню інтонацію відповідно до вжитих у них розділових знаків.

1. Весняная сила в душі моїй грає, її не зломали морози міцні (Леся Українка). 2. Здається, чую: лопають каштани, жовто-зелену викидають брость (В.Стус). 3. Буває мить якогось потрясіння: побачиш світ, як вперше у житті (Л.Костенко). 4. Дощ упав на трави — оживуть отави. Дощ упав на

жито — будем краще жити (М.Шаповал). 5. Дивись: шумує день погожий, кипить зелена заметіль (Б.-І.Антонич). 6. В заплавах поспиналися лелеки — їм чути навіть, як трава росте (І.Коваленко). 7. Тут розстигалася мла осіння, весною танули сніги; тепер тут сповнений насіння нагнувся колос од ваги. 8. Я знаю, я вірю — життя переможе, дощами обмиється жертвенна кров! (З тв. Г.Чупринки). 9. Росте калина над порубами, як наша пісня, росте врозгін — ми триста років були рабами, пора настала — вставай з колін! (Д.Павличко).

II. Речення запишіть під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим, помилки, якщо вони трапляться, виправте й з'ясуйте їх.

335. I. Прочитайте уривок з наукової статті. Випишіть складні речення з безсполучниковим зв'язком між його частинами. Поясніть вживання в них розділових знаків.

Відкриття, як відомо, бувають різні: на одні дослідники витрачають усе своє життя, а інші — буквально самі “припливають” до рук геть ошелешеного щасливця. А трапляється й таке: лежить таке собі “апетитне” відкриття, анітрохи не криючись, прямо перед очима в тисяч людей, що десятки років товчуться навколо нього (і по ньому!), а ті ходять навкруг, наче сліпі, не звертаючи на нього жоднісінької уваги. Воно вже й лементує, і тіпається від такої убивчої байдужості до своєї персони, та все дарма — мов пугою по воді! Ось так десятки років лежало на виду в тисяч істориків це вражаюче відкриття, про яке мова ще попереду, та їхній зір, заволочений полудою узвичаєних стереотипів сприйняття, байдуже ковзав по ньому, не вирізняючи цієї унікальної зернини на тлі рясно розсипаної історичної “полови”. Та рано чи пізно, а все ж знаходиться той, хто гляне на все те юрмище просвітлілим поглядом (деколи для цього потрібне не так просвітління, як рішучість, щоб піти наперекір звичному і крикнути : “Король — голий!”) і сахнеться: “Як же це ми!..”

Звичайно, ми не можемо достеменно знати, які саме почуття сповнили доктора історичних наук Ярослава Дашкевича, коли він — волею випадку чи Господа — “не на підставі якихось там закритих за сімома печатками документів, а шляхом використання цілком офіційних і загальнодоступних джерел” раптом “зробив відкриття”, що “Договір про утворення СРСР ... в жодному випадку не став правовою підставою існування СРСР”. Як зізнається автор, йому аж “моторошно стало. Як це майже сімдесят років не лише ми, але й цілий світ жив і живе в тіні великого ошуканства про обставини утворення Радянського Союзу?” А так і жили, адже в СРСР усе і завжди було най-най: життя — найкраще, суд — найсправедливіший, терор — найбезжалісніший, армія — наймогутніша, репресії — наймасовіші, а брехливі, як, наприклад, оцей, міфи — просто грандіозні...

Саме таким і можна вважати міф про утворення СРСР на підставі т.зв. “Союзного договору”, якого, як незаперечно свідчать документи, так ніколи й не було укладено (М.Лукінюк).

II. Простежте, які мовні засоби надають текстові іронічного забарвлення. Складіть усний варіант цього тексту й виголосіть його за правилами риторики.

336*. Перепишіть речення, вставляючи потрібні розділові знаки між частинами складних безсполучникових речень.

1. Ми — смертні. Та знайте народ не вмира! (Б.Олійник). 2. Коли мені в серці гірко серед недоспаних годин я знаю світить тиха зірка я в цілیم світі не один! (І.Коваленко). 3. Та диво дивне в лютій тісноті я відчуття безмежжя не втрачаю (М.Руденко). 4. Журно спить лоза в долині пишних трав давно нема душу й серце в самотині міцно, владно, безпорадно огорнула чорна тьма (Г.Чупринка). 5. Устанеш з ночі дякуй, що живеш (О.Довгий). 6. Минає літо осінь вже бреде лісів багрець торкнувся вересневий (Л.Тендюк). 7. А тумани вже давно щезли розвіяли їх сині та теплі вітри й вітерці (Григій Тютюнник). 8. Врожайне літо завжди наливає хлібороба добрим спокоєм і певністю так наливає воно колос дорідним зерном (М.Стельмах). 9. Палахкотіло вогнище вечірньою свіжістю тягло від потоку (О.Гончар).

337.. Відновіть прислів'я, для чого наведені складносурядні й складнопідрядні речення переробіть на складні безсполучникові. Прислів'я запишіть і розставте в них потрібні розділові знаки.

1. Час — не кінь, бо не підженеш і не зупиниш. 2. Слово — не полова, а язик — не помело. 3. Не кидай іскру в соломку, бо і сама згорить, і село спалить. 4. Де багато диму, там мало тепла. 5. Якщо хочеш їсти калачі, то не сиди на печі. 6. Тому чудний бублик, що кругом об'їси, а всередині нема нічого. 7. Слово — вітер, а письмо — ґрунт. 8. Казали люди, що квач притикою не буде. 9. Коли знаєш, то кажи, а коли не знаєш, то мовчи. 10. Доки грім не гріє, то ледачий не встане. 11. Не вчи плавати шуку, бо шука знає всю науку.

338*.. Зробіть повний синтаксичний розбір поданих речень, користуючись цифровими кодами, і накресліть їхні схеми. Перевірте себе за відповідями наприкінці підручника.

1. Ради тебе [Україно] перли в душі сію, ради тебе мислю і творю — хай мовчать Америки й Росії, коли я з тобою говорю! 2. Захуйте мідиці в кишені, золота добудьте із душі — болі в серці у моїм скаженні, допоможіть мені, товариші! 3. Слава не ртуть: мало великим себе уявляти, треба великим бути (З тв. В.Симоненка).

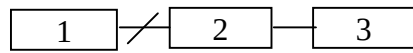
§ 96. Складні синтаксичні конструкції

До складних синтаксичних конструкцій зараховуємо складні речення, у яких поряд існують сурядний і підрядний, сполучниковий і безсполучниковий зв'язки.

Ці комбінації можуть бути розмаїтими.

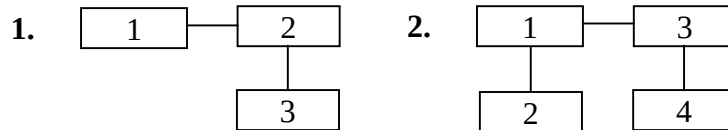
1. У складному реченні може співіснувати безсполучниковий і сурядний сполучниковий зв'язок: *Вітрило напнулось (1), хвиля загомоніла (2), і човен помчав прудко (3) (І.Драч).*

Схематично будову цього речення можна зобразити так (перекреслена лінія — безсполучниковий зв'язок):

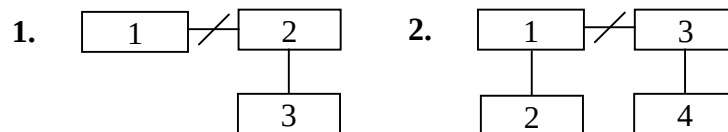
2. Сурядним зв'язком можуть об'єднуватися складнопідрядні речення одне з одним або з незалежними реченнями — таким чином виникають складні речення із сурядністю й підрядністю: *Спустився вечір (1), і одразу похолоднішало (2), хоч удень була нестерпна спека (3) (О.Гончар). Як швидко минають дні (1), коли в людини є хліб і вода (2), і як повільно течуть вони (3), коли немає ні ковтка води (4) (С.Скляренко).*

Схематично будову цих речень можна зобразити так:

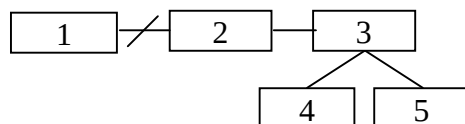
3. Безсполучниковим зв'язком можуть об'єднуватися складнопідрядні речення одне з одним або з незалежними реченнями — таким чином виникають складні речення із безсполучниковим зв'язком і підрядністю: *Щастя дурно не дається (1): тільки той його придбає (2), хто за його в бої б'ється (3) (Б.Грінченко). Не може кермувати той людьми (1), хто сам не бачить шляху із п'їтьми (2), не може дати волю той народу (3), хто душу закував у темноту (4) (Д.Павличко).*

Схематично будову цих речень можна зобразити так:

4. В одному реченні може співіснувати сполучниковий і безсполучниковий, сурядний і підрядний зв'язки, як у реченні: *І я подумав (1): як то добре отако вірити в когось, покластися на когось (2), але все те до пори (3), бо надходить час (4) і ти мусиш узяти на себе всю відповідальність не тільки за власне життя, а й за життя інших, близьких, а часом і не близьких людей та справи (5) (Ю.Мушкетик).*

Схематично будову цього речення можна зобразити так:

Розділові знаки між кожними двома частинами таких складних синтаксичних конструкцій ставляться так само, як і між будь-якими двома частинами складносурядних, складнопідрядних чи складних безсполучникових речень.

339. І. Почитайте текст. Випишіть складні синтаксичні конструкції й накресліть схеми цих речень. Поясніть вживання розділових знаків у них.

Вся Канівщина од самого берега Дніпра вкрита крутими горами, але ніде нема таких крутих і густих гір, як на полуденній стороні Канівщини, де річка Рось наближається до Дніпра, де вона прорізує гори і під горами кам'яний шар, де обидва береги Росі обставлені скелями. Глянеш з корсунських гір, славних битвами Богдана Хмельницького, і по обидва боки Росі земля ніби схопилася пузирями та бульками, ніби вона кипіла, клекотіла і тільки що простигла саме тоді, як добре вбилася в ключі. Здається, ніби то не земля, а море в час бурі з високими та крутими хвилями, з кучерявими гребенями. Скрізь понад Россю стоять круті гори, як висока покрівля хат, поламані на всі боки; між горами вузькі та довгі без кінця яри, покручені, як безконечник на писанках. Гори то піднімаються, то вгинаються на всі боки, то западають дуже глибоко круглими глибокими долинами, схожими на погріб. На їх крутих ребрах подекуди ніби хтось повиколупував долинки якоюсь велетенською ложкою. На тих горах скрізь стримлять козацькі могили, куди тільки кинеш оком. Увесь край ніби якесь здорове кладовище, де похований цілий народ, де під безіменними могилами похована українська воля (І.Нечуй-Левицький).

II. Текст запишіть під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим, помилки, якщо вони трапляться, виправте й з'ясуйте їх.

340*.. Речення переписіть, розставляючи пропущені розділові знаки, зробіть повний синтаксичний розбір їх, користуючись цифровими кодами, і накресліть їхні схеми. Перевірте себе за відповідями наприкінці підручника.

1. Природа — наймудріший співрозмовник рівного їй нема вона допомагає вам відкрити в собі якості про які ви й не підозрювали (Є.Гуцало).
2. Тихі й спокійні були ліс і поле на цілм просторі і здавалось неначе ми чути могли як спадали летючі зорі (Леся Українка).
3. Навіть того чие життя минає в небі цей степ вражає своїм безмежжям, блиском, сліпучістю сонце таке сліпуче тут світить ніби ти опинився на якійсь іншій, ближчій до сонця планеті (О.Гончар).
4. Дивлюся я на плесо з берега і наче бачу наяву сумують лілії край берега а зорі плавають в ставу (В.Лучук).
5. Дозрівають довгі дні як ярі яблука лине листя з лип плине воза скрип коло лісу колом ллється вигук зяблика (Б.-І.Антонич).
6. Я в безсиллі не заплачу що життя тепер сумне я дізнаюсь я побачу хто, всесильний, духом вільний, всі тумани прожене (Г.Чупринка).
7. Те що не сказано буде не сказано те що не зробиш залишиться так (І.Коваленко).

Запитання для узагальнення вивченого

1. Які речення ми відносимо до складносурядних, складнопідрядних і складних безсполучникових?
2. Коли між двома частинами складносурядного речення кома не ставиться?
3. Які слова бувають вказівними і де вони ставляться в складнопідрядному реченні?

4. Яка різниця між сполучниками підрядності і сполучними словами? Як відрізнити однозвучні сполучники підрядності і сполучні слова?

5. За якими ознаками знаходимо підрядне речення і як визначаємо його вид?

6. Що таке порівняльний зворот? Коли його відокремлюємо, а коли не відокремлюємо?

7. Як можуть поєднуватися кілька підрядних речень до одного головного?

8. Коли між двома підрядними реченнями кому не ставимо? Як ставиться кома при збігові двох сполучників?

9. Як залежить від змісту постановка розділових знаків у складному безсполучниковому реченні? Коли між двома частинами складного безсполучникового речення ставимо двокрапку, а коли — тире?

ПРЯМА І НЕПРЯМА МОВА

§ 97. Пряма мова і розділові знаки при ній

Чиєсь висловлювання чи думку можна передати за допомогою прямої мови, непрямої, невластивої прямої і авторської мови.

Чуже висловлювання, передане від імені того, кому воно належить, називається прямою мовою.

Пряма мова дає змогу відтворити всі особливості живого усного мовлення: експресивність, звертання, вигуки тощо.

При прямій мові є слова автора, які вказують, кому належить дане висловлювання чи думка. Слова автора також характеризують саме мовлення, персонажів, обставин, за яких відбувається мовлення.

Різновидом прямої мови є діалог.

Діалог — розмова двох осіб. Окремі повідомлення й запитання, з яких складається діалог, називаються **репліками**. При репліках слова автора часто бувають відсутні. (У драматичних творах слова автора називаються **ремарками**.)

Розрізняють ще **полілог** — розмову трьох і більше осіб.

Пряма мова в тексті виділяється трьома способами.

Якщо передають невисловлену думку або переказують чийсь слова чи розмову, то пряму мову беруть з обох боків у лапки (разом із знаком питання, знаком оклику і трьома крапками; крапку і кому виносять за лапки), наприклад: *“А я вже бачив день!” — “Коли?!” — “Не знаю”. — “Який же він?” — “Хороший! Дуже славний!..” — “Ет, — байдуже озвалася матуся, — то був не день, то сполох був, та й годі” (Леся Українка).*

Якщо передають висловлену вголос якусь репліку чи розмову двох або більше осіб, то кожную репліку починають з абзацу і перед нею ставлять тире, наприклад:

— *Не дивись на вихор, — каже мати.*

— *А чому?*

— Не дивись — та й годі. І не залазь у вихор ніколи.

— А чому?

— Бо закрутить і понесе-понесе.

— А куди?

— Хіба я знаю — куди? В небо понесе (Є. Гуцало).

У драматичних творах пряму мову пишуть після назви дійової особи і крапки, наприклад:

Демид. Як поживаєте?

Карпо. Спасибі! Живемо серед натури, здається — натурально! Щодня бачимо, як на світ благословляється, як сонечко сходить, цілий день працюємо і, утомлені, разом з сонцем одпочиваємо.

Демид. Радісно і мило так жити (І. Карпенко-Карий).

В усіх випадках пряма мова починається з великої букви.

Розділові знаки **при словах автора** вживаються по-різному залежно від того, де стоять вони. Якщо слова автора стоять:

а) перед прямою мовою — після них ставиться двокрапка: **Показує дід на темне небо, на зорі і каже Тарасові:** “Ото Чумацький Шлях” (О. Іваненко);

б) після прямої мови — перед ними ставиться тире, крапка замінюється на кому (знак питання, знак оклику, три крапки так і залишаються), а слова автора починаються з малої букви: “Скинься, рибо”, — **думаю** — **скидається риба** (О. Довженко). “Купало, Купало, даруй мову рослинам!” — **гукають парубки** (В. Скуратівський);

в) у середині прямої мови — вони виділяються з обох боків комами й тире; проте якщо розрив прямої мови робиться між двома реченнями, то після слів автора ставиться не кома, а крапка й тире; слова ж автора починаються з малої букви: “Мої друзі — вбогі бідолахи, — **говорить Кармель, — от мої друзі!**” “Яких же я людей бачу? — **одказує Кармель. — Багатих та вбогих**” (Марко Вовчок).

В останньому випадку, якщо в словах автора є вказівка на продовження прямої мови (*і додав, і запитав* тощо), то після слів автора ставиться двокрапка: “Чи бачили таке! — **сказав батько і, помовчавши, додав:** — Готовий хлібороб, одним словом” (А. Головка).

Якщо репліки беруться в лапки й записуються підряд без слів автора, то між ними ставляться тире: “Мамо, — питаю, — то льони цвітуть?” *А мати сміються:* “То, — кажуть Дніпро”. — “А чому він такий синій?” — “Від неба”, — кажуть (О. Гончар).

341. Запишіть уривок під диктовку. Написане звірте з надрукованим, особливу увагу звертаючи на постановку розділових знаків при прямій мові. Помилки, якщо вони трапляться, виправте.

Вернулась у кімнату, почала оглядати: списки до екзамену, шкільні журнали — все чепурненько поскладано на столі. Поклалася в ліжку, похрестила подушку.

— Охо-хо!.. — зітхнула Настя. Через вікно в очі зазирнув клопоть неба, присипаний срібним пилом...

“Що буде, то й буде, а тепер — спати!” — і почала вкриватись.

Тільки заплющила очі, у вусі заграв хтось на тонісіньку дудку: “Лю-лю-лю!” Причулась рулада й урвалась.

Далі коло вуха немов легенько шарнув хтось шовком об дзвін. Бренькнула десь туго натягнута струна. Ставало легко, немов хто зсував з неї мішки з піском...

І стоїть уже Настя серед зеленого-зеленого луку.

Травиця шовкова м'якенька, ноги босенькі — страх як легенько!

“Побіжу!”

Побігла прудко-прудко, вітер об поли б'є, груди розпирає, аж болить. Тільки черкаються ноги об траву. Хочеться підскочити.

“Може б, я й полетіла?” — спадає Насті на думку.

Озирнулась — ніде ні духу. Розбіглась, махнула руками.

“Чи не диво! — радіє Настя. — А кажуть, що людина не полетить”.

Махнула руками ще раз, вдруге, втретє, знялася вище й вище, попливла нарівні з вербами.

“От, коли б знали люди, що можна так...” — радіє Настя.

Зірвалась з гілки зозуля.

“Ану, — думає, — впіймаю цю зозулю” (За С.Васильченком).

342. Прочитайте текст. Переробіть його на діалог, вживаючи й слова автора (співрозмовники можуть бути однодумцями, а можуть і в чомусь не погоджуватися один з одним). Діалог запишіть, правильно розставляючи розділові знаки.

Чи шануємо ми Шевченка? Звісно, — скаже кожен. Самих найменувань, пов'язаних з його іменем, скільки он по всій Україні. А скільки пам'ятників, погрудь, а по книгарнях і книгосховищах — видань його і про нього...

Свята правда, — відповімо на це, і все ж ні-ні та й чіпляється думка знову: “Чи розуміємо ми свого пророка до глибини, чи відчуваємо щодень і шокрок в усьому його присутність?” Навряд... А в душах наших? Що там укоренилося?

Ось одне, що ми, українці, мали б засвоїти як найглибший його заповіт і передавати з покоління в покоління, з уст в уста, від серця до серця: його відразу до смирення, до змирення з підневільним станом, його неприйняття сліпого послуху, догідництва, його ненависть до кріпацтва як такого і закріпаченої душі особливо!

Ось поезія “Минають дні, минають ночі...” — невеликий вірш, а скільки тут нещадних поетових означень духовної дрімоти, пасивного, інерційного життя: “заснули думи, серце спить”, “чи я живу, чи доживаю, чи так по світу волочусь”, доле, “не дай спати ходячому... і гнилою колодою по світу валятись”. Чи не найголовніше: “Страшно впасти у кайдани... а ще гірше — спати, спати і спати на волі...”, страшно “і сліду не кинуть ніякого, однаково, чи жив, чи загинув...”

Перечитаймо “Кобзар” — він наскрізь перейнятий поетовим болем за те, що “заснула Вкраїна, бур’яном укрилась, цвіллю зацвіла...”, наснажений гнівним неприйняттям рабства і рабів, надто “добровільних”, що “правдою торгують” та хваляться, що добре ходять у ярмі, “ще лучче, як батьки ходили...” Це та “братія”, що мовчить собі, чухає лоба, що хилиться, як і хилилась, і промовляє: “Нехай... Може так і треба” (В.Дончик).

343. Прочитайте вислови, вживані під час дискусії, запам’ятайте їх і при потребі використовуйте.

Шановні пані й панове... Шановні учасники конференції... Шановне товариство... Шановний пане доповідачу (опоненте) ... Дозвольте висловитися мені з приводу... Слушною є думка про те, що... Як слушно зауважив... Без сумніву, ви маєте рацію, але... Навряд чи можна погодитися з твердженням, що... Дозвольте не погодитися з вами. На мою думку... На наш погляд... Я переконаний, що... Я вважаю... Факти — вперта річ, а вони свідчать, що... Платон мій друг, але істина дорожча. Дякую за запитання, постараюсь відповісти моєму опонентові. Дякую за зауваження, проте я не мав наміру когось ображати. Прошу пробачення. Дякую за слушні запитання й зауваження. Дякую за увагу!

344. Прочитайте діалог. Підготуйтеся до дискусії на тему “Чи, живучи в Україні, потрібно почувати себе українцем?”

— Часом гадаю собі: навіщо люди поділені на нації? Чи не краще було б якби всі були собі просто земляни?

— І жили в одному величезному будинку на мільярд квартир?

— Це ти жартуєш.

— Звичайно, жартую. Бо ж люди природно поділені на сім’ї, сім’ї живуть в окремих квартирах чи будинках, а будинки гуртуються в села, містечка або міста, які в свою чергу об’єднані в райони, області. Разом вони становлять державу. Інакше було б безладдя, хаос.

— Це зрозуміло. Але яка тут роль нації?

— Нація об’єднує людей у державу. Люди, які відчують чи усвідомлюють свою належність до певної спільноти, тобто нації, думають уже не тільки про себе, а й певною мірою про весь народ, до якого належать. Я вже не кажу про те, що в них спільні національні традиції, історія, лиха, які теж пов’язують людину з людиною. Доки люди цього не зрозуміють, не буде й справжньої держави, яка дбатиме рівно про інтереси всіх — теперішніх і майбутніх поколінь.

— А що ж спонукає людей думати про загал?

— Інстинкт виживання. Серед своїх легше вижити: свій, кажуть, якщо не заплаче, то хоч скривиться. Це по-перше. А по-друге, мій добробут великою мірою залежить від добробуту отого загалу. Серед жебраків, злодіїв заможним не станеш.

— Ти сказав: свій. Справді, хто зараз за кордоном думає про Україну: американці, англійці, французи? Їм байдуже до нас. А от українська діаспора

намагається, як може, нам допомогти. Що не кажи, свої. В Україні жили їхні предки, ще живуть їхні родичі, кривні.

— Але люди консолідуються в націю не тільки по спільній крові, а й по спільній території теж. Ті ж українці в Америці вже почувають себе американцями, хоч їх і вабить ще їхня прабабківщина. Та все-таки більше вони думають про Америку, її добробут, могутність, бо ж там жити їхнім дітям, онукам і правнукам. Звичайно, хтось, може, й повернеться в Україну, але таких уже буде мало, та й то переважно ті, хто народився тут.

— Отже, як я зрозумів, поділ людей на нації — це необхідність. Без цього не обійтись (І.Ющук).

345. Ознайомтеся з висловами, які вживають під час телефонної розмови. Запам'ятайте їх і використовуйте принагідно.

Добрий день (вечір)! Це телефонує вам... Я телефоную до вас у такій справі... У мене до вас прохання... Вибачте, що відволікаю вас. Я слухаю вас. Так, розумію. Я добре не почув, повторіть, будь ласка. Я не зовсім зрозумів, що ви маєте на увазі. Ще раз вибачте за турботу. Дякую за увагу. Щиро вдячний вам за розмову. До побачення.

98. Способи передачі прямої мови непрямою

Чуже висловлювання, передане від імені оповідача, називається непрямою мовою.

Коли чуже висловлювання передають від себе, тобто непрямою мовою, то слова автора роблять головним реченням, а пряму мову — підрядним додатковим.

При цьому:

а) у непрякій мові змінюють особу займенників і дієслів відповідно до особи, від імені якої тепер передається чуже висловлювання: — **Я** в інституті **вчусь**, — сказала дівчина (Є.Гуцало). — Дівчина сказала, що **вона** в інституті **вчиться**;

б) наказову форму дієслова замінюють формою минулого часу із сполучником *щоб*: Мені казав розумний садівник: “Коли ти пересаджуєш ялинку, **відзнач** північний і південний бік і так **сади**” (М.Рильський). — Мені казав розумний садівник, **щоб** я, коли пересаджую ялинку, **відзначив** північний і південний бік і так **садив**;

в) у непрякій мові опускають вигуки, іноді — вставні слова, частки, а звертання або опускають, або роблять підметами чи додатками: “**Бабусю, а** коли у вас день народження?” — запитала онука (І.Цюпа). — Онука запитала **в бабусі**, коли в неї день народження;

г) після непрямого запитання знак питання не ставиться: Ха-ха! — **сміється** Есмеральда. — Ти помітив, як я посковзнулась на сцені? (Є.Гуцало). — Есмеральда, **сміючись**, запитала, чи я помітив, як вона посковзнулась на сцені.

Чуже мовлення може ще передаватися невласне прямою мовою, вільною прямою мовою, здогадною прямою мовою та у формі переказу.

Невласне пряма мова поєднує в собі властивості прямої й непрямої мови. Її використовують у художньому та публіцистичному стилях.

Як і пряма мова, вона висловлюється від імені того, хто говорить, і зберігає його мовні особливості. Проте в ній, як і в непрямій мові, замість форм першої і другої особи, як правило, виступає форма третьої особи. Слів автора немає. Автор ніби ототожнюється зі своїм героєм. Ось як, наприклад, письменник передає думки свого героя невласне прямою мовою: *Підрубував учитель. Лівою рукою смикав пружний стовбурець, дужо відгинав убік і розмахував сокирою... З кожним таким помахом робився дедалі злішим. На себе. Передовсім на себе. А на! А ось тобі. Ось! Падай викоріненою жертвою. Падай. Бо дурень. Бо його життя так нічого й не навчило. Нічого* (Б.Тимошенко).

На письмі невласне пряма мова ніяк не виділяється. Вона, як правило, виступає у вигляді групи емоційних забарвлених речень, які раптом чи поступово вклинюються в текст розповіді.

Вільна пряма мова передає чуже мовлення у формі непрямої з вкрапленнями пунктуаційно не оформленої прямої мови. Вона використовується для стислого викладу змісту чийогось виступу, статті тощо: *Але скільки треба мати зарозумілості, щоб викидати такі-от безвідповідальні словеса. От вам найсильніший удар по наших засадах. “Чи може” (пише Юринець) серйозний письменник порівнювати без застережень Лютера — виразника слабкої, кволої, не здібної ще до історичної творчості німецької буржуазії, Лютера, що віддавав селянство на поталу поміщику — порівнювати з енергійною сміливою й цільною в своїх класових стремліннях постаттю Бебеля?* (М.Хвильовий).

Здогадна пряма мова передає ймовірні думки якоїсь особи, що впливають з її вчинків, жестів, міміки. Вона вводиться за допомогою вставного слова *мовляв* чи *мов*: *Він з усмішечкою витягнув з кишені перев'язану мотузочком пачку грошей, підкинув її вгору, зловив і на мигах показав: бери, мовляв* (М.Стельмах).

При передачі **чужого мовлення у формі переказу** можливі два випадки:

а) чуже мовлення відтворюється більш-менш дослівно; тоді вживаються вставні слова типу *як кажуть*, *як сказав такий-то*, *як вважає такий-то*, *на думку такого-то*, *за словами такого-то* і под.: *Природа, як сказав Григорій Сковорода, — усьому початкова причина й рушійна сила*;

б) чуже мовлення відтворюється в загальних рисах, передається лише його зміст; тоді воно оформляється у вигляді додатка до дієслова-присудка із значенням говоріння чи думання: *Григорій Сковорода вважав природу початковою причиною всьому й рушійною силою*.

346. Прочитайте текст і якнайповніше перекажіть його, але без власне прямої мови. Свій переказ запишіть.

Баглай запалюється, коли мова заходить про історію виникнення собору та про зв'язані з ним легенди, свідком виставляє, звичайно, академіка Яворницького, а Геннадій слухає усмішливо, про щось навіть перепитує, на пошерхлих губах блукає іронія:

— Ти ж сучасний хлопець, Миколо, лев на курсі з теоретичної фізики, і я просто дивуюсь, як ти можеш захоплюватися анахронізмом, піддаватися... міражам.

— Без міражів не було б і віражів. Так, я гадаю, на це міг би відповісти той, хто знається на законах аеродинаміки. А собор — це не тільки міраж. Найвища поезія, думка людська неминуче прагне зматеріалізуватись, і тут це сталося колись. Глянь, як пливе у блакиті! Невже він тобі не подобається?

— Ні, нічого... Але в чому його сенс? Колись це, напевне, мало значення для людини, але сьогодні, року Божого шістдесят третього? Процесові старіння підлягає все. Як тобі відомо, старіє навіть метал.

— А це не старіє! Мистецтву, тільки йому, може, дано володіти таємницями вічної молодості... Згодься, в людській натурі є потяг до ідеальних гармоній — свідченням тому хоча б математика, логіка, музика... І в цьому творінні поєдналося все, все злилось, і виникла велика, вічна поезія. Невже ти не відчуваєш, що в отому гроні соборних бань живе горда, нев'януча душа цього степу? Живе його задума-мрія, дух народу, його естетичний ідеал... Нас з тобою не буде, а дев'ятиглав цей стоятиме, повинен стояти!.. Якась є колективна свідомість у народу, в людства — повинна ж вона передаватись у майбутнє?.. Чи це, по-твоєму теж міражі?

— А без них звичайним, простим смертним... не можна й прожити?

— Чому ж не можна. Можна прожити й без собору, і без пісні, і без Рафаеля... Але чи залишились би ми тоді в повному розумінні слова людьми? Чи не стали б просто юшкоїдами, пожирачами шашликів? Тяглом історії? (О.Гончар).

347. Відтворіть розмову двох дітей: непряму мову скрізь передайте прямою (слова автора вживайте лише тоді, коли вони справді уточнюють зміст, і ставте їх не тільки перед прямою мовою, а й після неї; використовуйте, де потрібно, частки, слова-речення тощо).

Хоч я й казав Ксені, що прийду до неї гратися, але чомусь не прийшов і зустрівся з нею вже нескоро, аж тоді, як ми сіно своє косили...

Вона йшла, не помічаючи мене і не сподіваючись, мабуть, мене тут зустріти. Скоро й вона мене побачила й зупинилася. Я зрадів і зараз же гукнув, здивувавшись, що вона тут, і запитав, як це вона сюди зайшла.

Вона відповіла, не сходячи з місця, що тато косять, а вона їм обідати приносила.

Я запитав, чого вона стоїть, і запропонував, щоб ішла ближче сюди, мовляв, будемо гратися.

Вона несміливо підійшла і сіла біля мене.

Показуючи воза, я похвалився, якого я воза сплів, і запитав, чи вона утне такого.

Ксеня відповіла, що вона ніколи не плела возів.

Я запитав, що ж вона робила, як вона грається.
Вона відповіла, що, ні, не грається.
Я запитав, як це не грається.
Вона відповіла, що мати не дають гратися, бо кажуть, що робити треба.
Я запитав, що ж вона робить.
Вона відповіла, що дитину доглядає, хату мете, корову пасе, все робить.
Я запитав, чи ж гратися їй не хочеться.
Вона скрикнула, що хочеться, дуже хочеться, і оченята в неї аж заблищали: але зараз же засоромилася й стихла (За Б.Грінченком).

99. Цитати

Цитата — це дослівно наведений уривок з якогось тексту для підтвердження або ілюстрації тієї чи іншої думки.

Цитата обов'язково береться в лапки.

У цитаті не можна нічого змінювати, навіть розділових знаків.

Якщо цитата наводиться не повністю, то пропуски в ній позначаються трьома крапками: *Слово для Лесі Українки — це “гострий, безжалісний меч..., що здимає вражі голови з плеч”*.

Цитування буває двох видів: у вигляді прямої мови й у вигляді непрямої мови.

Якщо цитата наводиться у вигляді прямої мови, тоді розділові знаки при ній ставляться так само, як і при прямій мові: *Шевченко був глибоко переконаний, що український народ порве кайдани колоніалізму, тому й заявляв: “Встане правда! встане воля!”*

Якщо цитата наводиться як складова частина в авторському реченні, тоді до неї ставляться такі самі вимоги, як і до непрямої мови, цитата береться в лапки й починається з малої букви: *Поета не лякає, що, може,десь у “снігу на чужині” доведеться йому загинути, “в неволі плачучи”, умерти. Йому болить лише те, що “Україну злії люди присплять, лукаві, і вогні її, окрадену, збудять...”*

Якщо цитата подається у формі вірша, то вона в лапки не береться: *Тарас Шевченко вірив у велике майбутнє України й українського народу і палко закликав своїх земляків:*

*І чужому навчайтесь,
Й свого не цурайтесь,
Бо хто матір забуває,
Того Бог карає,
Того діти цураються,
В хату не пускають...*

Вказівка на джерело, звідки взято цитату, подається в дужках безпосередньо після цитати або у виносці внизу сторінки: *“Українське слово не просто заявило про своє воскресіння: воно довело на повен голос, що не підвладне ні русифікації, ні онімечуванню, ні мадяризації, що воно — велике*

слово великого народу” (Харчук Борис. Слово і народ // Мово рідна, слово рідне!.. — К.: Веселка, 1989.— С.155)

348. Запишіть уривок під диктовку. Написане звірте з надрукованим, особливу увагу звертаючи на постановку розділових знаків при цитатах. Помилки, якщо вони трапляться, виправте.

Леся Українка була щирою українською патріоткою і сповідувала високу національну ідею. Їй було притаманне високе почуття гідності свого етносу. Коли Михайло Павлик запропонував їй поміняти російське підданство на австрійське (там, мовляв, значно більше демократії), поетеса відповіла, що їй дивує така пропозиція: “Я, звісно, не хочу бути підданою Росії, але в такій же мірі не прагну стати підданою австрійської держави. Я б воліла бути громадянкою незалежної самостійної України”.

Письменниця свято шанувала нашу героїчну історію — козаччину та гетьманщину — і все, що з нею пов’язане. “Коли вчора на Шевченківській академії хор заспівав “Ще не вмерла Україна”, — пише вона в листі зі Львова до матері, — я так аплодувала, що мої долоньки попухли і досі ще болять”.

У ставленні до Росії в Лесі Українки повна визначеність: “Нас понижає, що ми ліземо брататися, а нас навіть не завважають, чи ми є на світі! Годі! Я не просилась ніколи до спілки з російськими емігрантами... “Старшим братам” ми вже й так дали більше, ніж самі взяли...” Її обурювало рабство українців, їх комплекс національної меншовартості. Про свою і своєї нації належність до сім’ї цивілізованих європейських народів Леся Українка заявила так: “Зніміть з мене ганебну назву азіата — вона мені душу гнітить: я європейка!” (Б.Степанишин).

349. І. Перепишіть уривок, правильно оформлюючи цитати (цитати виділено курсивом).

Отже, спочатку пригадаймо собі, що таке **геній** з точки зору філософії, психології, історії мистецтва, щоб вживати це слово коректно, не в плиткому компліментарно-оцінковому значенні...

Той же Кант. У якого є спеціальна робота — про Генія. Ґрунтовне дослідження, глибокі роздуми про саму природу геніальності. І що вражає, — у такого складного філософа, як Кант, — така вишукана простота формулювань *Геній — це людина великого духу не стільки за об’єктом, скільки за інтенсивністю; він становить собою епоху у всьому, за що береться. Дух же — це оживляючий принцип у людині.*

Чи не правда, наче конкретно про Лесю Українку, котра мала в серці те, що не вмирає?

Гегель вважає, що геній — це *універсальна здібність до створення істинних художніх цінностей, так само, як і енергія, завдяки якій він розвиває і вдосконалює цю здібність.*

Феєричні здогади, часом на рівні прозрінь, висловлює Ніцше. А є у нього і такий постулат *Всі великі генії були великими робітниками.*

... Тепер конкретно. Кожний геній десь народився, в якомусь часі і народі формувалась його особистість. Кант пише *Геній залежно від національності і того ґрунту, на якому він виріс, має в собі різні першозадатки і розвиває їх у різний спосіб*. І далі — подивіться, з яким блиском, з яким знанням менталітету різних народів — пише Кант *У німців ця геніальність більше іде в корінь, в італійців — у крону, у французів — у цвіт, в англійців — у плід*.

І ось тут, я думаю, нам пора запитати себе: а куди іде ця геніальність у нас, українців? (За Л.Костенко).

II. Спробуйте дати відповідь на поставлене тут запитання. У відповіді використайте цитати з відомих вам художніх, публіцистичних та наукових творів українських авторів.

350. Розкрийте думки, висловлені у вірші. У своїх міркуваннях цитуйте окремі вислови як з наведеного вірша, так і з інших джерел.

Яке сумне це слово — Україна:

У ньому вітру плач, і журавлиний квил,

І дзвін кайданів, німота могил,

І сльози вдів. Столітня руїна.

Яке суворе слово — Україна:

У ньому дзвін шабель, і гук гармат,

І тулумбасів грім, і попелища хат,

Й китайкою накрита домовина.

Яке тривожне слово — Україна:

У ньому пісня волі невмируща,

Шевченків заповіт, вівіки суший,

Зітхання матері і мужній голос сина.

Яке велике слово — Україна:

Сім сотень літ його хотіли вбити,

Воно ж — як жито: жити, жити, жити!

І розгинається зігнута спіна,

Й підводиться на повен зріст Людина.

(Ю.Мушкетик)

Запитання для узагальнення вивченого

1. Які переваги прямої мови над непрямою?
2. Якими трьома способами виділяється пряма мова на письмі?
3. Як оформляються слова автора при прямій мові?
4. На що треба зважати, передаючи пряму мову непрямою? Чи можуть бути звертання в непрякій мові?
5. Чим відрізняється невласне пряма мова, вільна пряма мова, здогадна пряма мова від власне прямої мови? Як вони оформляються на письмі?
6. Які вимоги ставляться до цитат?

7. Як оформляються посилання при цитатах?

ТЕКСТ

§ 100. Текст і його різновиди

Текст — це певна послідовність речень (іноді й одне речення), які змістовно пов'язані між собою і становлять завершене повідомлення. Компонентами будь-якого тексту, як уже говорилося, є:

- а) думки (чи думка), які становлять основу повідомлення;
- б) образи, які, збуджуючи уяву читача (слухача), трансформують текст з однієї свідомості в іншу;
- в) настрій, що певним чином корегує сприйняття сказаного;
- г) мета, заради якої створюється текст;
- г) зорієнтованість на читача (слухача), який єдиний може адекватно сприйняти повідомлення.

Однією з основних ознак будь-якого тексту є його цілісність, зв'язність. Окремі речення об'єднує в текст насамперед предмет розмови й основна думка, заради якої твориться текст.

За метою і за способом викладу змісту розрізняють три види текстів: розповідь, опис і роздум.

У **розповіді** повідомляється про події, що розгортаються в часі. Розповідь має досить чітку структуру: вона починається із зав'язки — випадку, який певним чином зумовив усі наступні події, далі висвітлює розгортання цих подій і завершується розв'язкою, яка нерідко настає після найбільшого напруження — кульмінації.

Зав'язка має містити в собі те найосновніше, з чим буде пов'язана вся подальша розповідь. Вона не повинна бути розтягнутою, захаращеною другорядними деталями. Зав'язка скеровує в певному напрямку увагу читача (слухача), мобілізує його уяву для сприймання наступного тексту.

Розгортання подій має бути життєво вмотивованим. У викладі тут повинен чітко простежуватися певний причиново-наслідковий зв'язок: будь-яка наступна подія має впливати з попередньої, так чи інакше пов'язуватися з нею і з загальним спрямуванням розповіді. Відхилення від звичного потоку подій покликані ще більше увиразнити основну думку тексту.

Розв'язка, як правило, перегукується певним чином із зав'язкою і або дає відповідь на питання, поставлені в ній, або змушує читача (слухача) самому дошукуватися цієї відповіді. Розв'язка впливає з усіх попередніх подій і, як правило, розвивається дуже швидко.

Бувають такі різновиди розповіді: оповідання, оповідь (від першої особи), повідомлення, відповідь, інформація тощо.

В **описі** змальовуються певні риси, ознаки, властивості предмета або явища. Структура його залежить від мети, з якою він робиться, і від властивостей описуваних предметів чи явищ. При цьому важливо

дотримуватися певної системи, певних ієрархічних рівнів, за якими перераховуються ті чи інші ознаки, властивості.

Опис, як правило, рухається від загального до конкретного. Таким чином, спочатку дається загальний план предмета чи явища в одному чи кількох реченнях, а потім у певній, наперед визначеній послідовності деталізуються їхні риси, ознаки, властивості. Коли йдеться про опис місцевості, то тут послідовно виділяють передній, середній і дальній плани чи лівий, середній і правий напрямки або навпаки. Коли описують людину, насамперед звертають увагу на якусь її характерну рису, що першою впадає в очі, потім як доповнення до загального портрета подають опис інших частин зовнішності, особливості рухів, поведінки тощо. В описі явищ певну роль відіграє часова послідовність.

Розрізняють описи пейзажні, портретні, приміщень, характеристики людини, предметів, явищ тощо.

У **роздумі** автор висловлює свої думки, переживання, почуття, доходить певних висновків, аналізуючи ті чи інші явища, їхні причини, якості тощо. До роздумів насамперед можна зарахувати більшість поетичних, публіцистичних творів, наукові праці тощо. Роздум складається з трьох частин: основного твердження (теза), доведення (аргументи) і висновку.

Основне твердження — це думка, яку треба довести, аргументувати. Його формулювання має бути чітким, однозначним.

Доведення повинно спиратися на достовірні, незаперечні факти, що підтверджують або заперечують висунуту думку. Не слід використовувати аргументів, фактів, які не стосуються основного твердження — це відводить міркування вбік від основного предмета розмови, затуманює його.

Поширеною помилкою в побудові доведення буває підміна понять за подібністю називання. Іноді це робиться навмисне, заради гри слів, як у випадку: *Річ у тому, що світло творчості, як і будь-яка квітка, запліюється, тож пилюка є саме тим матеріалом, котрий запліднює (С.Вишенський).* Тут поняття “пилок” (“сукупність клітин, що розвиваються в пиляках тичинок насінних рослин і беруть участь у їх розмноженні”) ототожнено з поняттям “пил” (“дрібні тверді частинки землі, що зависають у повітрі або вкривають якусь поверхню”). Така підміна понять в доведенні неприпустима.

Висновок, як і основне твердження, має бути чітким однозначним.

Роздуми бувають індуктивні (від часткового до загального) й дедуктивні (від загального до часткового), спростування і підтвердження тощо.

У текстах нерідко співіснують розповідь і опис, розповідь і роздум, опис і роздум, а також всі три види повідомлення.

351. Проаналізуйте текст, виділіть у ньому елементи розповіді, опису й роздуму.

Острів Хортиця має довжину 12 км, ширину 2,5 км. Цей острів — свідок великих історичних подій: він бачив Олега, що йшов воювати Царгород, повз острів рушав походом на болгар Святослав, а неподалеку від

Хортиці, в степу, точилися криваві січі з печенігами. Тут народжувався й мужній бойовий дух запорожців.

У північно-східній частині Хортиці стоїть дерев'яний хрест. Поставило його в ХІХ столітті катеринославське земство на тому місці, де колись стояла козацька дерев'яна церква. Вона стояла коло підніжжя горбка в кам'яній ніші, спеціально для неї вимуруваній. Розповідають, що Богдан Хмельницький милувався чудовим різьбленням іконостаса — витвором рук козацьких майстрів. Під престолом церкви зберігався меч, якого цілував гетьман, беручи на себе великий обов'язок керівництва наступним боєм. Біля хреста є сліди могил, мабуть, це залишки козацького кладовища, про яке згадує в своїх творах академік Д.Яворницький (І.Шаповал).

352. І. Прочитайте текст. За його мотивами напишіть твір-роздум “А всім нам вкупі на землі єдиномисліє подай і братолюб'є пошли” (Т.Шевченко).

По селах, містах і містечках лютувала громадянська війна. То тут, то там блискали пожари, і дні переповнились кулеметним татаканням, То тут, то там розривались снаряди, і банди блукали по всіх великих і малих степових шляхах. То ці переможуть, то ті, і здавалося напівмертвій матері, що цьому ніколи не буде кінця і вона вже ніколи не знайде колишнього спокою.

Тоді десь раптом ударив грім і метнулась блискавка. Ніби хтось мудрий і великий взявся переконати матір, що нічого безконечного нема, і взявся знайти їй довгожданий спокій. І ще раз ударив грім і метнулась блискавка: то відступав за своє рідне містечко її рідний син Андрій і навідав на нього його рідний брат Остап.

Мати, звичайно, нічого не знала. Вона не знала, що мало не на порозі її убогої кімнатки стикнулись у мертвій схватці завзяті брати. Цілий тиждень переходило містечко із рук у руки, і мати тільки під кінець дізналася, що то її сини воюють один з одним на порожніх вулицях свого рідного містечка. І вона, розпатлана, кинулась до штабу. І побачила там Остапа. Вона впала перед ним навколішки і почала благати його, щоб він припинив бійку. Тоді усміхнувся Остап і сказав матері чужим голосом:

— Іди, стара, додому і, будь ласка, не перешкоджай мені!

Вона подивилась на сина і не пізнала його: перед нею стояла сувора і без кінця далека їй людина (М.Хвильовий).

ІІ. Текст запишіть під диктовку, написане уважно звірте з надрукованим, помилки, якщо вони трапляться, виправте й з'ясуйте їх.

353. Прочитайте слова й словосполучення, які вживаються під час оформлення власних міркувань, запам'ятайте їх і при потребі використовуйте.

На мою думку; по-моєму; я вважаю, що...; я гадаю; я переконаний; вважаю за доцільне зауважити, що...; мені здається, що...; сумніви викликає твердження, що...; таке твердження навряд чи можна визнати правильним; я цілком поділяю думку автора (героя) про те, що...; не можна погодитися (не погодитися) з тим, що...; таке твердження автора цілком слушне (хибне); зі сказаного випливає, що...; напрошується висновок.

§ 101. Синтаксична єдність

Текст будується з речень. Але щоб повно висловити якусь думку, якесь конкретне повідомлення, одного речення, як правило, замало. Певна думка чи повідомлення найчастіше висловлюються кількома реченнями, об'єднаними між собою спільним змістом і будовою.

Група з двох або більше граматично самостійних речень, пов'язаних між собою спільним змістом та будовою, що висловлює якесь одне розгорнуте повідомлення, становить синтаксичну єдність.

Кожна синтаксична єдність — ніби мініатюрний твір. Вона будується за моделлю: зачин — розгортання думки чи повідомлення — кінцівка.

У **зачині** висловлюється думка чи повідомлення в їхньому найзагальнішому вигляді. Це опорне речення, яке становить основу для подальшого викладу, воно й найбільш самостійне.

Наприклад, в уривку: *Живе під сонцем любові Шевченкова весна... Тарас прийшов на світ, коли, ще скутий кригою, сивів у берегах Дніпро. Березень благословив першу сльозу немовляти, що, мов із серця, упала Славутичу на груди і розтопила кригу. Перший крик тонесенькою тріщиною проліг у глибоких льодах, щоб лавиною очистити древнім руслом української ріки льодохід весняних надій (Я.Гоян)* — перше речення становить зачин: у ньому висловлена думка, яка розвиватиметься далі.

У наступній частині — **розгортанні** — в одному або кількох реченнях розвивається чи пояснюється думка або описується подія, названа в зачині: розширюється, деталізується, коментується, обґрунтовується, підтверджується, оцінюється. Важливо тут тільки те, щоб це впливало одне з одного, не розпорошувало увагу читача, не відводило її вбік від теми розмови, вкладалося в загальну логічну структуру всього тексту.

Наприклад, у наведеному вище уривку думку, висловлену в зачині, розгортають наступні три речення.

У **кінцівці** робиться підсумок усього сказаного в розгортанні. Кінцівка нерідко перегукується із зачином.

Тут кінцівкою можна вважати останнє підрядне речення: *... щоб лавиною очистити древнім руслом української ріки льодохід весняних надій.* Шевченкове слово, як і весна в природі, пробудило в українців надію на своє визволення.

Зв'язок між реченнями в синтаксичній єдності здійснюється як на змістовому, так і на граматичному рівнях.

Речення в синтаксичній єдності об'єднуються спільною темою і спільним предметом думки чи повідомлення. Послідовність розташування окремих речень, тобто логіка викладу, зумовлюється насамперед просторово-часовою послідовністю реальних чи уявних подій, послідовністю сприймання фактів, послідовністю суджень, у яких спочатку повинні йти часткові судження, а потім умовивід, тощо.

Серед найважливіших граматичних засобів зв'язку між реченнями в синтаксичній єдності виступають займенники *він, цей, той, весь, такий,*

кожний в усіх формах, прислівники *тут, там, тоді* і под., обставини, названі в попередніх реченнях; лексичні повтори, синоніми й синонімічні вислови; однакові видові та часові форми дієслів-присудків; неповні, усічені речення, пропущені члени яких встановлюються з попередніх речень (такі речення поза текстом незрозумілі).

Важливе значення для поєднання речень у синтаксичну єдність має використання різних сполучних засобів, зокрема таких слів і висловів, як *і, та, та й, але, однак, проте, і все ж, і тому, і ось, і водночас, і навіть, тоді, зрештою, крім того, наприклад, зокрема, ось чому, адже, до того ж, більше того, таким чином, отже, тобто, по-перше, по-друге, з одного боку, з другого боку, як уже говорилося, як було сказано, словом, коротше кажучи, справа в тому що, йдеться про те щоб, досить сказати що тощо*, які ставляться на початку наступних речень.

Правильне розташування й поєднання речень у синтаксичній єдності увиразнює думку, робить її чіткою, дохідливою, зрозумілою.

354.. Прочитайте текст. Виділіть у ньому синтаксичні єдності, простежте, як і за допомогою яких засобів об'єднані в них речення.

Я вже не можу жити без мандрівок по своєму Червонограду; не можу, щоб не совати носа в прохолодний затишок міської бібліотеки з її товстезним каталогом; не можу жити без газетних кіосків, без їх барвистих розкладок... І ось на одній такій розкладці мені довелося побачити маленьку книжечку у виданні “Універсальної бібліотеки”. Автор книги — Еміль Верхарн, назва — “Вірші і поеми”...І я книгу купив.

У нас серед степу стояла могила, стара, поруйнована. Наші шукачі скарбів давно вже обстежили її, попроколювали своїми щупами і вздовж і впоперек. Ці проколини були чистим скарбом для всього живого, що плодилося у степу і заселяло всякі ямки і нірки... Має там бути золото, срібло, дорогоцінні камені! Ну, Іване, копни трохи!..

Шукача скарбів з мене не вийшло... Я сів на горбик і розкрив книжку. Ніколи мені книга не приносила такої радості, як у ті роки. Шевченко розкрив мені очі на долю рідної країни, Верхарн — на світ. Він розсунув мої горизонти, переніс за далекі моря й океани, на бурхливі площі міст; розповів про бунти на тих площах, про трибунів народних, про міста-спрути, про золото, що з усіх кінців світу стікає в сейфи й підвали владоможців.

Залізниця оперізувала наше місто з півдня; з нашого двору видно було, як по ній сунули довжелезні состави в один бік — на Лозову, в другий — на Полтаву. До цього часу я прочитав чимало всяких поетичних творів; були в руках у мене і Щоголів, і Грінченко, і Самійленко, і Олесь, та ніколи й ніде, ні в одній збірці не зустрічав ні поїзда, ні паровоза, не згадувалися в них і вагони ні першого, ні другого, ні третього класу. Я, звісно, бачив усе те, милувався і далекими поїздами, і такими самими далекими паровозами: повитими млою, і зеленню верб, але й на думку мені не спадало, що про все це можна писати вірші, що можна захоплюватися цими дивними витворами

людських рук, що такий состав можна поставити поруч з чумацькою мажею, ба, навіть поперед неї!

Верхарн говорив мені, наполягав, наказував, що не тільки можна, а й слід, що без цього поезія не охопить всього багатства життя. В степу на предковичній могилі взяв у руки книжку один хлопець, після роботи поклав її вже інший — багатший, зіркіший (За І.Сенченком).

355. Прочитайте чотири варіанти тієї самої синтаксичної єдності з новели М.Коцюбинського “Intermezzo”, які подано тут у тому порядку, як їх удосконалював автор. Перепишіть II, III та IV варіанти і, зіставляючи кожен наступний з попереднім, визначте, які зміни було внесено кожного разу, підкресліть їх. Спробуйте пояснити, чому автор вважав за потрібне поправляти щоразу попередній варіант. (В уривку йдеться про співі жайворонків, які линуть погідного літнього дня над землею.)

I. А з неба все сипле і сипле... Витрушує звуки з дзвіночків, струже металеві дошки і сипле стружки додолу... В небі цілі оркестри. Часом зривається звідти, як вогник, окремий звук і впаде на ниви червоною краплею.

II. А з неба все сипле і сипле... витрушує звуки з дзвіночків, струже срібні дошки і все те кида додолу... Співають хори, грають в небі цілі оркестри. Часом зірветься з неба яскравий звук і впаде між ниви червоним куколем.

III. А з неба сипле і сипле... витрушує душу з дзвіночків, струже срібні дошки, сіє регіт на дрібне сито. А ось зірвався один яскравий звук і впав між ниви червоним куколем.

VI. А згори сипле і сипле... витрушує душу з дзвіночків, струже срібні дошки і свердлить крицю, плаче, голосить і сіє регіт на дрібне сито. Он зірвався один яскравий звук і впав між ниви червоним куколем.

356*. З поданих розрізнених речень відновіть текст, розставивши їх у логічній послідовності. Текст запишіть, розподіливши його на два абзаци (дві синтаксичні єдності). В уривку йдеться про навчання славетної української співачки Соломії Крушельницької (1872— 1952) в Італії.

1. Вона гаряче прагнула вивчати історію рідної культури, музики, читати більше творів українських письменників, знайомитися з новинами світової літератури, а головне — глибше “зрозуміти світ і пізнати людей”. 2. Саме це й поклало початок кількарічній щирій дружбі та активному листуванню між умудреним досвідом літературним і громадським діячем та зовсім ще юною студенткою, яка тягнулася до знань, до науки, до пізнання світу. 3. Адже читати все підряд не було часу і дійти до всього цього самій — теж неможливо! 4. Але як зробити це на чужині, хто може допомогти порадою, поділитися своїми знаннями, досвідом, підказати, навчити? 5. Живучи в далекому краю, серед чужих людей, душею Соломія Крушельницька завжди була із своїм народом, батьківщиною. 6. Друзі порадили їй звернутися з листом до найавторитетнішого в Галичині після Івана Франка прогресивного письменника та громадсько-політичного діяча Михайла Павлика (М.Головащенко).

§ 102. Композиція тексту

Композиція — це побудова тексту, доцільна послідовність у розташуванні синтаксичних єдностей та їхніх блоків, зумовлена логікою розвитку подій, думки й орієнтацією на сприйняття.

Текст з окремих синтаксичних єдностей будується за приблизно такою самою схемою, як і окремі синтаксичні єдності: зачин (зав'язка, вступ) — розгортання думки чи повідомлення (основний виклад) — кінцівка (розв'язка, висновок).

У вступній частині автор привертає увагу читача (слухача) до певної проблеми і спрямовує його на відповідне сприймання всього наступного тексту.

Наприклад, статтю “На захист російської мови”, яка свого часу друкувалася в кількох періодичних виданнях, її автор москвич А.Окара починає з основного твердження: *Здається, ніде у світі не знуцаються так з російської мови, як у Полтаві. Хіба що в Кременчуці, Миргороді та Лубнах. Правда, у Харкові, Києві, Дніпропетровську, Луганську чи Одесі російська мова не набагато краща і також дуже далека від справжньої російської — мови Пушкіна, Толстого, Єсеніна та Андрія Платонова. Виявилося, що русифікація українців, яка мала місце протягом кількох останніх століть, дорого коштувала передусім самій російській мові.*

В основній частині в логічній послідовності розгортається й аргументується думка, висловлена в зачині. Ця послідовність може бути просторово-часова, причиново-наслідкова або уточнювальна, коли в кожній наступній синтаксичній єдності конкретизується сказане в попередній.

У кінцевій частині підсумовуються попередні міркування, робляться певні висновки, даються поради тощо.

Наприклад, названа вище стаття закінчується закликом: *Отже, звертаючись до полтавців і кременчужців, та й узагалі до всіх так званих російськомовних українців Східної України, мимоволі ставиш питання: чи не час виживати із себе жлоба? Чи не досить мучити й наплюжити російську? Чи не пора згадувати українську — хай це й вимагає від кожного внутрішніх вольових зусиль? Адже без української мови українці втрачають свою загадковість та неповторність, а Україна — нехтує своїм історичним призначенням і залишається щось ні се й ні те...*

357. Прочитайте вірш. Виділіть у ньому зачин, основну й кінцеву частини. Як перегукуються прикінцеві рядки з його початком?

Мені казав один ханжа,
Що наша мова геть відстала,
Що краще йшла б мені чужа,
Немов до хліба — кусень сала,
Що весь мій поетичний план
Спинитись може на півході,

Що я останній з могікан,
Що наша мова вже не в моді.
Гей, проповіднику! Стривай!
Твої слова — старенька ряса.
Я не піду в твій тихий рай,
Я — син Великого Тараса.
Як Прометей не вмер від ран,
Не вмер і мова — гарна зроду.
Я не останній з могікан,
Я — син великого народу!
(В.Діденко)

358*. З поданих розрізнених фрагментів (синтаксичних єдностей) відновіть текст, розставивши їх у логічній послідовності. Основна тема цього тексту — роль рідної мови в інтелектуальному розвитку молодого людини. Текст запишіть.

1. Мовою єднання й консолідації суспільства на українській землі, в Українській державі є і повинна завжди бути сучасна українська літературна мова, бо це жива мова корінного народу, органічна цій землі й природі, вона має давню історію й славні традиції, великі надбання словесного українського мистецтва.

2. Особистість молодого людини формується переважно на мові, на її лексико-понятійному арсеналі та її засобами й розкривається як освічена яскрава індивідуальність. Великий український учений О.Потебня писав: “Мовна індивідуальність виділяє людину як особистість, і чим яскравіша ця особистість, тим повніше вона відображає мовні якості суспільства”.

3. Міцну й заможну Українську державу побудує нове покоління українців, що матиме високу духовність, тверезий розум, міцну волю і національну державницьку свідомість. Жити в сильній правовій, багатій Україні — це має стати соціальним імперативом української молоді.

4. Мова є одночасно явищем індивідуальним і соціальним, обслуговує кожен окрему людину і все суспільство. На ґрунті мови й конкретно-чуттєвого досвіду людина зростає як особистість. Той, хто прагне досягти успіху в житті, “створити себе”, неодмінно має використати для цього можливості мови.

5. За словами Л.Фейербаха, “що б людина не називала і не виражала, завжди вона розкриває свою особисту сутність; тому мова є критерієм того, на якому рівні перебуває людська культура”.

6. Спрямованість на інтелектуальне зростання, творчий пошук у свідомості кожної молодого людини має поєднуватися з внутрішньою потребою інтенсивно вивчати мову, оволодівати лексиконом, виражальними засобами, бо мова є і засобом інтелектуально-культурних досягнень, і способом презентації їх у суспільстві.

7. Спільна для всього суспільства єдина державна мова дає змогу сконцентрувати інтелектуальний потенціал нації й зробити його могутньою рушійною силою суспільного прогресу (Л.Мацько).

359. Прочитайте текст, поділіть його на синтаксичні єдності, у кожній з них визначте основну думку. Дотримуючись такої ж послідовності у викладі думок та використовуючи окремі висловлювання з цього тексту, напишіть власний твір-роздум на тему “Моя рідна українська мова”.

Рідне слово — це невід’ємна частина рідного краю. Для українця це закучерявлені темними парками схили Дніпра в Києві, над якими велично здіймається в небо дзвіниця Печерської лаври; неповторні вулиці під тінистими каштанами; це старовинна архітектура Львова, в якій класичні форми чергуються з пишним декором бароко, а тут і там височать шпилі готичних костьолів; це золотoverхий Чернігів над срібною Десною, де під склепіннями стародавніх соборів спочивають київські князі й видатні діячі давньої України; це стрункі й строгі хмарочоси індустріального Харкова; це буйнозелена Волинь з тихими плесами озер.

А над усією Україною, у Каневі, на Чернечій горі, — могила великого Кобзаря, який колись розказав нам, “хто ми, і чиї ми діти”, розказав нашу минулу славу, який заповів усім прийдешнім поколінням:

Свою Україну любіть,
Любіть її... Во врем’я люте,
В останню тяжкую минуту
За неї Господа моліть.

Звуки рідної мови пов’язані не тільки із звичним образом рідного краю, а й з тим, що закарбувався в пам’яті наших давно віджилих предків; його увіковічено в пісні і передано нам у спадщину.

Ой, на горі та женці жнуть,
А попід горою яром-долиною
Козаки йдуть.

І уявляється: поле, жнива. Під голубим небом селяни жнуть пшеницю. Виблискують на сонці серпи. А низом проходять козаки, хвацько висвистуючи: “За світ встали козаченьки”. У високих шапках, червоних жупанах, з шаблями при боці.

Нашою мовою Маруся Чурай склала пісні, які додавали козакам сили; нею звучали накази славнозвісного полководця і гетьмана Петра Сагайдачного, який вів на бій козацькі полки. Це мова могутнього військового і політичного об’єднання Запорозька Січ, що довго й завзято боронило волю України. Як співалося в пісні, “тоді слава про мене гриміла і боявся мене яничар”.

Через більш як два століття, за царату, коли українська мова зазнавала утисків, зникла з ужитку, Олександр Олесь з гіркотою й болем писав:

О слово рідне! Орле скутий!
Чужинцям кинуте на сміх!
Співочий грім батьків моїх,
Дітьми безпам’ятно забутий.

Пісні предків, давні літописи розказали нам про ті криваві часи, сповнені трагізму поразок і пафосу героїства й звияг.

У нашій мові — безсмертя духу нашого народу. Століттями гнана й переслідувана у великодержавній казармі-імперії, вона все ж існувала в піснях і думах, казках і переказах, гострилася й шліфувалась у приказках і прислів'ях, у самотніх словах і зворотах.

У чорні для неї дні безправ'я, переслідування її притулком найчастіше була сільська хата. Чиновницьке панство вважало українську мову непридатною для культурного вжитку. У той же час видатні вчені, прогресивні діячі були іншої думки.

Ще 1834 року російський вчений-мовознавець Ізмаїл Срезневський писав, що українська мова є однією з найбагатших слов'янських мов, що вона навряд чи поступається чеській багатством слів і виразів, польській — мальовничістю, сербській — приємністю. “Ця мова, — писав він, — може рівнятися з освіченими мовами гнучкістю й багатством синтаксису... мова поетична, музикальна, мальовнича”. Ізмаїл Срезневський був цілком переконаний, що жива народна українська мова стане літературною. Він вірив, що “мова Хмельницького, Пушкаря, Дорошенка, Палія, Кочубея, Апостола повинна передати нащадкам славу цих великих людей України” (За А.Матвієнко).

§ 104. Абзац

Друкований або писаний текст ділиться на **абзаци**. На письмі абзац позначається відступом вправо в новому рядку. У вимові на місці абзацу робиться набагато довша пауза, ніж вона звичайно буває між двома реченнями, що стоять поряд.

Поділ тексту на абзаци, як правило, збігається з його поділом на синтаксичні єдності. Але не обов'язково. Часом одна синтаксична єдність передається двома й більше абзацами або й навпаки. Проте чим точніше обидва поділи накладаються один на одного, тим легше сприймається весь текст.

Абзаци повинні бути більш-менш однакові за обсягом. Проте абзаци, які містять важливу думку, роблять звичайно короткими: вони можуть складатися й з одного речення.

Поділ тексту на абзаци дає змогу виділити в ньому суттєві моменти і, зрештою, надає йому певного забарвлення. Зокрема, текст, поділений на дрібніші абзаци, справляє, як правило, враження швидшої й напруженішої дії, ніж текст, поданий великими абзацами. І навпаки, коли автор хоче передати щось повільне й гнітюче, він і абзаци робить важкими.

360.. Прочитайте уривок зі статті. Чи поділ тексту на абзаци збігається із поділом його на синтаксичні єдності? Обґрунтуйте доцільність такого поділу його на абзаци.

Василь Стус — висока постать, що піднялася над малим часом, над мілинами часу.

Василь Стус — вольова людина: йому вдалося зреалізувати свій талант за умов, де інші гаснуть і посиляються на умови.

Будем леліяти нашу чудову
мову Бояна, Тарасову мову,
Лесину мову, мову Франкову,
Ліни Костенко і Стусову мову!
мову, сотворену в праці і битвах,
в любощах ніжних, у щирих молитвах,
в гніві й сльозах, кайданами окуту,
на чужині, в Соловках не забуту,
нашу Дажбогову, мудру скарбницю,

ту, що ненавидять люто ординці,
ту,
без якої ми —
не українці (О.Орач).

Відповіді до вправ

44. *Призьба* — невисокий земляний насип вздовж стін хати знадвору; *причілок* — бокова стіна будинку; *ба́ня* — опуклий дах, що має форму півкулі; *фаса́д* — лицьовий бік будівлі, що звичайно виходить на вулицю; *кро́ква* — два бруси, з'єднані у формі букви А, на яких тримається дах; *ла́та* — довга жердина чи дошка, прибита поверх кроків; *сво́лок* — балка, яка підтримує стелю. *ба́нтина* — поперечний брус у крокві; *сте́ля* — верхнє покриття всередині приміщення; *лу́тка* — бокова частина віконної або дверної рами.

71: 1. Кінець. 2. Життя. 3. Брехня. 4. Молоді 5. Чорної. 6. Мало. 7. Пусто. 8. Солодко. 9. Лихе. 10. Важко.

88. Заокруглено до цілих співвідношення голосних, сонорних, дзвінких і глухих у тексті приблизно таке: 42:33:9:16; губних, зубних, піднебінних і задньоротових — 22:39:28:19.

107. Подвоєння: *несказанним, незбагнений, туманному, блаженні, натхненно, непростенно.*

141. Закінчення: 1) -о, -о, -а, -ий, -а; 2) -а, -о, -а, -ий, -ий, -уть; 3) -ать, -о, -у, -у, -о, -а, -емо, -а.

151. *Сине, вміщало, божевільне, сиділа, сказав, грубий, потужною, відоме, створена, боролася.*

152. *Нашому класному керівникові, директора, проводила, лікар, сторожа, бібліотекарем, заступником.*

155. *Сопілі, соняха, очима, крильми, плечима, брів, мимо кручі, у лузі, з трав, із квітів, з верболозів, синню, волошок, дощі, небу, калюжі, вересню, князю, в'яззю, на пергаменті, яблука, саду, листопаду.*

158. *Діани Петриненко, Сергія Рахманінова, Леопольда Яценка, Діани Гнатівни, Литвиненко, Гришко, Паторжінський, Петрицький, Поліні Дем'янівні, Ларису, Сергію Павловичу.*

165. Виправити на: 1) усе довші; 2) найцікавішою; 3) мій найкращий; 5) найкрасивіша; 7) більший від; 8) старша від (за) мене; 9) найулюбленіший.

168. Перевірте написання слів *морквяний, олов'яний, вівсяний, аличевий, емалевий, шагрєневий, дорожній.*

170. Перевірте написання слів *ятранський, трипільський.*

178. *П'ятсот десять мільйонів; на трьохстах шістдесяти одному цілому і одній десятій мільйона; двадцять дев'ять; ста сорока восьми цілим і дев'яти десятим мільйона; з її сорока трьома мільйонами чотирмастами сорока вісьма тисячами; близько сорока двох цілих і шести десятих мільйона; двадцяти чотирьом цілим і трьом десятим мільйона; з її вісімнадцятьма цілими і двадцятьма вісьма сотими мільйона; не більша тридцяти цілих і трьох десятих мільйона; чотирнадцяти цілих і одній десятій мільйона; з її десятьма мільйонами чотирмастами дев'яноста вісьма тисячами; сьома мільйонами шістьмастами тридцятьма однією цілою і п'ятьма десятими тисячі.*

181. 1932—1933 років, 8 мільйонів, 56 відсотків, 30 відсотків, 22 тисячі сімей, 120 тисяч осіб, мільйони шукачів, 22 мільйони, 28 відсотків, 0,5 мільйона, 11 відсотків, 3 мільйони, 10 відсотків, 31,2 мільйона, 28,1 мільйона, 0,6 мільйона, 12 років, 10 мільйонів, 38,4 мільйона, 11,8 мільйона.

182. Тригодинний, сорокавосмигодинний, п'ятиденний, двадцятип'ятиденний, п'ятдесятиденний, сорокаденний, шістнадцятирічний, шістдесятирічний, трьохсотрічний, п'ятисотрічний, дев'яностолітній, стоп'ятдесятилітній, чотирикімнатний, триповерховий, тридцятитрьохповерховий, триярусний, чотириярусний, сімдесятиметровий, стосімдесятип'ятиметровий, тисячотонний.

183. Шестистам трьом цілим і семи десятим тисячі квадратних кілометрів; на тисячу триста шістнадцять кілометрів; на вісімсот дев'яносто три кілометри; чотирьохсот двадцяти двох тисяч квадратних кілометрів; до двох тисяч двохсот десяти метрів; від восьми до п'ятнадцяти метрів; ста сімдесяти п'яти метрам; п'ятистам п'ятнадцяти метрам; двох тисяч шістдесяти одного метра; з її сімдесятьма трьома тисячами; двадцяти тисяч; понад одну десятю квадратного кілометра; вісімдесятьма трьома цілими і п'ятьма десятими кубічного кілометра; сорок сім цілих і три десятих кубічного кілометра.

186. Яку-небудь, децо, нікого, абищо, чортзна-що, будь-кого, хтозна-що.

187. За вашим, і нашого, на чийому, до свого, на своєму, з такою, без неї, у неї самої, й своєї котроїсь, охоче її, у нього.

192. В автора: тремтить, присяде, шугає, шпаруючи, палять, іду, бачу, ширишаю, твердішаю, підлечу, белькочу, озивається, сміється, бере, злягає, туркоче.

202. Забуті, сплячому, розграбованих, сплюндрованих, задивлена, чаруючої, недопечений, перепечений, не прохані, не кохані, зів'ялу, лежачий.

203. Подвоїти **нн** лише в реченнях 1, 3, 4, 5, 7.

210. Чимдуж, угору, тим часом, зрештою, по-особливому, утретє, від краю і до краю, під гору, довкола, босоніж, навишпінках, по-справжньому, додому, нарешті, насправді, мимохіть, вряди-годи, коли-не-коли, у дворі, все одно.

217. Разом у реченнях: 1, 3, 5, 7, 8 (спочатку), 11.

222. 1) з художньої гімнастики; 2) в особистій справі; 3) за іншою адресою; 4) через неухважність; 5) про брата; 6) незважаючи на; 7) протягом дня; 8) близько шістнадцяти годин; 9) образити не лише дією, а й; 10) залежно від інтонації; 11) згідно з навчальними планами; 12) через хворобу.

225. Разом у реченнях 2, 4, 5, 8, 9, 11 (тож, щоб).

228. 1) що то; 2) якби-то; 3) чи то ж; 4) нібито; 5) отакий-то; 6) начебто; 7) тоді-то; 8) неначебто; 9) що то.

224. Разом не в реченнях: 1) нещасний; 3) неспокійна; 4) недорік; 6) незвичайним; 9) невеличка; 10) недалеко; 11) нероби, неврожай.

225. Разом не в реченнях: I. 2) недоїла, недоспала; 4) нездужає; 7) ненавиджу; 9) недобачав і недочував; II. 3) неумитий; 6) незваним; 7) нерозгаданим; 9) нечуваних.

243. Англійської мови, геометрію, знаннями, до інституту), про товаришів, на успіх, картиною, через неухважність, на грип, нещасному випадкові, на друга, слави, порадою, з невдахи, на фіалку, до батька, від сосни (за сосну), брати, року.

247. Коми після слів: страждати; у зеніт; загриміло, степ; життя, пороги, переплелись, шиття; тишу, почути; багатий, поважчало, що, гедзь, струшувалося; любимо, перейшла, палку.

251. 1) 4 члени; 2) 4 члени: де? — дець за сузір'ям; як пливуть? — нестримною рікою; 3) 6 членів: хто? — ти один; який ти є? — такий гіркий удався; чому? — чом; 4) 3 члени: що робити? — треба брати ноги на плечі; кому? — тобі; коли? — тоді; 5) 6 членів: що зроблять раби? — з колін піднімуться; коли? — коли.

254. Підмети: 1) *старий*; 2) *пора*; 3) *один з громади*; 4) *ми з тобою*; 5) *нема*; 6) *лиш дуб*; 7) *я*; 8) *нема*; 9) *спинитися*; 10) *люди*; 11) *тисяча тисяч тонів*; 12) *кілька парубків*; 13) *сусіди з батьком*; 14) *буря оплесків*; 15) *жмуття проводів, одні корінці, хтось*.

257. Присудки: 1) *убрались, виглядали наче оксамит*; 2) *ходив як ніч, навіть їсти покинув*; 3) *хотів просити (написати — додаток: що?)*; 4) *аж смішно, марила (принцесою зробитись — додаток: про що?)*; 5) *наче почуваюсь до вини, не здатен служити, би хотів*; 6) *був молодий, мав підстави вважати красенем (себе — додаток: кого?)*; 7) *рвався взяти слово, соромився (починати першим — додаток: чого?)*; 8) *люблять жити самі*; 9) *навчитись (плавати — додаток: чого?)*, *треба набрати, навчитись (жити — додаток: чого?)*, *треба настраждатись*; 10) *їхав, тяжко стало на душі*; 11) *не перестав бути козаком*; 12) *не може загинути, не може бути стертий з лиця землі, створив*.

258. Назарій Яремчук належить до людей, називають атлантами, які тримають, атланти (присудок пропущено); таких усе менше; атлант — це місія; вони не схильні до самореклами, програють, виграють; він був скромним, було видно; не кричав, він “золотий голос”, “легенда” чи таке інше, він просто (це частка) виходив і співав; беззахисність була, пробивався драматизм і щось щемливе; пісня була першою; момент пов’язаний; ми збиралися записувати і розмовляли, радилися, замовляли; ми почули; можете замовляти; виявляється, він телефонував; “міжміська” вклінула; він був романтичною, інтелігентною і витонченою натурою; він не міг терпіти, стикався, виглядав якимось беззахисним; він не виносив, переживав; здається, роль не оцінена, Назарій Яремчук.

272. Присудок у 7 реченні: (це) марудна справа.

274. Тире між групою підмета і групою присудка в реченнях: 1 (авторське, необов’язкове: він — *святий*), 2, 3, 4, 5 (двічі), 6 (лише: *говорити — річ*), 7, 9 (лише: *промені — ваша*), 10 (лише: *праці — це*), 11 (нею — *джерело*), 12.

276. 1. 111. 1) 111. 113. 20. 2. 122. 1) 111. 112. 01; 2) 111. 110. 02. 3. 122. 1) 111. 111. 40; 2) 113. 013. 22. 4. 222. 1) 211. 132. 10; 2) 311. 110. 01. 5. 122. 1) 141. 010. 02; 2) 111. 132. 30. 6. 122. 1) 223. 020. 03; 2) 311. 111. 31. 7. 322. 1) 241. 023. 00; 2) 311. 115. 00. 8. 122. 1) 213. 100. 05; 2) 361. 012. 10. 9. 122. 1) 151. 020. 06; 2) 151. 020. 04.

283. 1. 122. 1) 211. 110. 05; 2) 361. 028. 22. 2. 122. 1) 311. 120. 12; 2) 211. 234. 31; 3. 111. 1) 151. 042. 09.

285. Коми після слів: 1) *серце, розум*; 2) *волю, славу*; 4) *летить, щебече, сія*; 5) *шумить, шепче, сіножать, струнка, косовиці, коржі, копиці*; 7) *день, ніч, мить, вічність, тиша*.

286. Двокрапки після слів: 1) *все*; 3) *все*; 4) *в казці*; 5) *нічого*; 6) *усе*; 7) *усім*. Тире після слів: 2) *ліс*; 6) *і ліси*; 7) *і ворогам*.

287. 1. 111. 1) 111. 128. 32. 2. 111. 1) 111. 121. 36. 3. 111. 1) 111. 1) 114. 80.

290. 1. 111. 1) 111. 322. 31. 2. 111. 1) 111. 140. 09. 3. 111. 1) 111. 116. 4.

292. I. Коми після слів: 1) *виправдати*; 2) *всі*; 3) *людини, душу*; 4) *знання*; 5) *віддає, з села*; 6) *навколо, малини*; 7) *деревами, листу*. Тире після слів: 7) *те, убоге*. II. Коми після слів: 1) *рівно, груди*; 2) *там, у полі*; 3) *голосу*; 4) *квіти, аспарагуси*; 5) *гості*; 6) *предметів*; 7) *менеджмент, виробництвом*.

293. 1. 122. 1) 251. 012. 15; 2) 311. 125. 14. 2. 122. 1) 111. 112. 24; 2) 111. 110. 14. 3. 111. 1) 111. 113. 24.

295. Коми після слів: 1) *колон*; 2) *богами*; 4) *струмочка, шумом, рож*; 5) *дороги, тином*; 6) *гори*; 8) *її, чорну, рахманну, і, слині*; 9) *до нитки, чобітьми, змарнілий*; 10) *що, сина*.

296. 1. 111. 1) 111. 116. 40. 2. 111. 1) 111. 182. 12. 3. 122. 1) 211. 134. 20; 2) 311. 121. 20.

298. Тире після слів: 1) *втіху*; 2) *озера*. Коми після слів: 2) *тоді, батько*; 3) *моркви*; 4) *Бобир, коліну*; 5) *побратим*; 6) *мій, Шиян*; 7) *бійців, Кравчина*.

299. 1. 122. 1) 211. 110. 82; 2) 311. 110.12. 2. 122. 1) 111. 230. 80; 2) 111. 312. 15. 3. 122. 1) 111. 112. 51; 2) 111. 118. 20.

302. Коми після слів: 1) *живем, ставши, та, надбавши*; 2) *ополудні, липні, сьогодні, грому*; 3) *комбайн, загінку, і, Шляху*; 4) *і, ноги*; 5) *сну*; 6) *і, помериши* (тричі); 7) *і, відкривши*.

303. 1. 122. 1) 211. 110. 09; 2) 311. 110. 23. 2. 122. 1) 111. 210. 33; 2) 111. 142. 01. 3. 122. 1) 112. 110. 00; 2) 111. 111. 04.

306. Коми після слів: 1) *мене, моя*; 2) *нам, земле, о земле*; 3) *Україно, Мати, стократ розп'ята*; 4) *вставайте, браття*; 5) *одійдіте, друзі*; 6) *вертаюсь, мамо*; 7) *честь*; 8) *народе*; 9) *тобою, воле*.

308. 1. 111. 1) 121. 012. 241. 2. 311. 1) 121. 014. 401. 3. 111. 1) 111. 111. 051.

310. Коми після слів: 1) *по-перше, по-друге*; 2) *камінь, кажуть*; 3) *більше, мабуть*; 4) *може* (двічі); 5) *світ, либонь*; 6) *моїх, чую*; 8) *інших, щастя, кращий*; 9) *почалося, мабуть, оце, либонь*.

311. 1. 122. 1) 111. 120. 210; 2) 111. 121. 002. 2. 122. 1) 311. 111. 010; 2) 211. 130. 102. 3. 122. 1) 231. 013. 070; 2) 311. 112. 200.

314. У дужки взяти: 1) *в нім ... горять*; 5) *їх ... тато*; 7) *зроду ... людей*). У тире взяти: 2) *а то б ... жити*; 3) *хтозна-відкіля взялось!*; 4) *по долинах ... гучніше*; 6) *він ... хутром*.

318. Коми після слів: 1) *спадав*; 2) *запорошена*; 4) *гаю*; 7) *тіло*; 9) *нічне*. Тире після слів: 3) *троянд*; 10) *грім*.

319. 1. 122. 1) 111. 112. 110; 2) 112. 120. 000. 2. 122. 1) 111. 111. 240; 2) 111. 110. 020. 3. 122. 1) 111. 116. 330; 2) 111. 112. 210.

321. 1. 132. 1) 211. 111. 120; 2) 711. 111. 120. 2. 132. 1) 211. 110. 120; 2) 611. 110. 110. 3. 132. 1) 251. 016. 000; 2) 711. 230. 150.

323. 1. 132. 1) 211. 130. 240; 2) 611. 110. 030. 2. 132. 1) 211. 130. 130; 2) 611. 112. 000. 3. 132. 1) 211. 132. 000; 2) 411. 121. 100. 4. 343. 1) 231. 013. 080; 2) 611. 120. 060; 3) 611. 120. 020. 5. 232. 1) 214. 110. 000; 2) 511. 110. 110. 6. 132. 1) 214. 030. 000; 2) 311. 111. 100. 7. 132. 1) 214. 010. 000; 2) 311. 111. 200.

325. 1. 132. 1) 7(6)11. 112. 000; 2) 211. 130. 090. 2. 132. 1) 251. 024. 100; 2) 7(4)11. 111.100. 3. 132. 1) 211. 110. 030; 2) 7(1)13. 010. 030. 4. 132. 1) 211. 121. 000; 2) 7(1)11. 125. 010. 5. 143. 1) 7(3)11. 110. 030; 2) 211. 112. 100; 3) 7(5)61. 012. 000. 6. 132. 1) 211. 110. 030; 2) 7(3)11. 112. 130. 7. 132. 1) 211. 110. 020; 2) 7(7)41. 011. 020.

326. Коми після слів: 1) *уночі, простеле*; 2) *соловейком, думу, живить*; 3) *озером, верби*; 4) *нитка, розмотується*; 5) *місяць, видно, туман*; 6) *темінь, розібрати, калюжки*; 7) *стало*.

328. Коми після слів: 1) *вона, хліб*; 2) *кожного*; 5) *проходять*; 6) *озираєшся, свист*; 7) *лункі, завше*; 8) *зорі, іскри*; 9) *космос, пеан*.

329. 1. 163. 1) 111. 110. 030; 2) 211. 110. 020; 3) 7(1)13. 100. 010. 2. 163. 1) 111. 212. 120; 2) 211. 130. 100; 3) 611. 111. 020. 3. 143. 1) 211. 110. 280; 2) 611. 130. 030; 3) 7(1)14. 100. 000. 4. 144. 1) 212. 130. 000; 2) 611. 110. 020; 3) 7(1)13. 100. 100; 4) 7(5)61. 010. 120. 5. 144. 1) 7(3)11. 110. 070; 2) 211. 132. 000; 3) 611. 111. 000; 4) 7(1)13. 100. 110.

331. II. 1. 143. 1) 214. 030. 000; 2) 313. 202. 000; 3) 311. 125. 000. 2. 144. 1) 211. 113. 204; 2) 611. 113. 100; 3) 7(1)14. 001. 000; 4) 611. 110. 050. 3. 144. 1) 241. 010. 010; 2) 7(1)11. 112. 400; 3) 7(1)13. 100. 200; 4) 611. 110. 020.

332. Коми після слів: 1) *нагадувати, що, минулого*; 2) *вчасно, адресати, час*; 3) *обмірковували, піти, побачити, напороть*; 4) *Прометей, вогонь, людям, людину*; 5) *вулицею, місто, вечір, тьма, гасівок*; 6) *провулку, сонце, машин, бортами*; 7) *пора, дубчаки, у заплавах*.

336. Коми після слів: 2) *годин*; 6) *літо, бреде*. Двокрапка після слів: 1) *знайте*; 2) *знаю*; 3) *дивне*; 7) *щезли*. Тире після слів: 2) *зірка*; 5) *з ночі*. Крапка з комою після слів: 4) *в долині, нема*; 8) *певністю*; 9) *вогнище*.

338.1. 664. 1) 121.011.070; 2) 121.020.050; 3) 212.210.000; 4) 7(3)11.112.000. **2.** 654. 1) 121.011.020; 2) 121.011.020; 3) 111.130.120; 4) 121.012.001. **3.** !53. 1) 112. 130.000; 2) 151.041.000. 152.040.000.

340. Коми після слів: 1) *співрозмовник, якості*; 2) *просторі, здавалось, могли*; 3) *того, в небі, світить*; 4) *край берега*; 5) *дні, яблука, з лип, скрип*; 6) *не заплачу, дізнаюсь, побачу*; 7) *те, сказано, те, зробиш*. Крапка з комою після: 1) *нема*; 6) *сумне*. Тире після: 3) *сліпучістю*. Двокрапка після: 4) *наяву*. Розбір речень: **1.** 164. 1) 111.130.100; 2) 152.032.000; 3) 211.118.000; 4) 611.112.000. **2.** 164. 1) 111.260.020; 2) 214.010.000; 3) 312. 120.000; 4) 511.110.110. **3.** 164. 1) 211.117.200; 2) 511.110.120; 3) 211.110.120; 4) 7(1)11.112.200.

356. Речення розташувати в такому порядку: 5, 1, 4, 3, 6, 2.

358. Орієнтовний порядок фрагментів: 2, 4, 7, 1, 3, 6, 5.

Зміст

ВСТУП

§ 1. Рідна мова

§ 2. Держава і мова

МОВА ЯК ЗАСІБ СПІЛКУВАННЯ

§ 3. Системний характер мови

§ 4. Текст, його компоненти

§ 5. Побудова тексту

§ 6. Стилїстика тексту

§ 7. Риторика

§ 8. Засоби практичної риторики

§ 9. Культура мовлення і мовний етикет

ЛЕКСИКА

§ 10. Загальне поняття про лексику. Словники

§ 11. Слово і його лексичне значення

§ 12. Однозначні і багатозначні слова

§ 13. Пряме і переносне значення слів

§ 14. Стилїстично забарвлена лексика

§ 15. Вузьковживана лексика. Застарілі слова й неологізми

§ 16. Омоніми й пароніми

§ 17. Синоніми й перифрази

§ 18. Антоніми

§ 19. Фразеологізми. Крилаті слова

§ 20. Фразеологічні вирази

ФОНЕТИКА, ОРФОЕПІЯ, ПРАВОПИС

Загальні питання фонетики й правопису

§ 21. Звуки і фонєми

§ 22. Букви. Правопис

§ 23. Орфоепія

Вимова і правопис приголосних

- § 24. Вимова і правопис сонорних, дзвінких та глухих приголосних
- § 25. М'які і тверді приголосні. М'який знак і апостроф
- § 26. Подовження приголосних і подвоєння букв
- § 27. Зміни приголосних

Вимова і правопис голосних

- § 28. Вимова і правопис голосних *е* та *и*
- § 29. Написання *і* та *и* в незапозичених словах

Правопис іншомовних слів

- § 30. Основні ознаки запозичених слів
- § 31. Вживання м'якого знака й апострофа та подвоєння букв в іншомовних словах
- § 32. Написання *и* та *і* в іншомовних словах
- § 33. Написання *и* та *і* в російських власних назвах

Милозвучність мови

- § 34. Основні засоби милозвучності української мови
- § 35. Чергування *у—в, і—й* як засіб милозвучності мови

БУДОВА СЛОВА І СЛОВОТВІР

- § 36. Значущі частини слова
- § 37. Стилiстичні засоби словотвору
- § 38. Написання складних слів і графічних скорочень

ЗМІНЮВАНІ ЧАСТИНИ МОВИ

Іменник

- § 39. Рід і відміни іменників
- § 40. Відмінкові закінчення іменників II відміни
- § 41. Особові назви

Прикметник

- § 42. Значення прикметників
- § 43. Ступені порівняння прикметників
- § 44. Творення відносних прикметників
- § 45. Творення і вживання присвійних прикметників

Числівник

- § 46. Розряди і відмінювання числівників
- § 47. Поєднання числівників з іменниками
- § 48. Творення складних числівників і відчислівникових слів

Займенник

- § 49. Розряди займенників і особливості вживання їх

Дієслово

- § 50. Загальне поняття про дієслово та його форми
- § 51. Способові форми дієслова. Дієвідміни
- § 52. Переносне вживання способів і часів дієслова
- § 53. Творення і вживання дієприкметників
- § 54. Дієприслівник

НЕЗМІНЮВАНІ ЧАСТИНИ МОВИ

- § 55. Творення і правопис прислівників
- § 56. Значення і правопис прийменників
- § 57. Деякі особливості вживання прийменників
- § 58. Значення і склад сполучників
- § 59. Правопис сполучників
- § 60. Значення і правопис часток
- § 61. Написання заперечної частки *не* і префікса *не-*
- § 62. Вигук

СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ

- § 63. Лексичні і синтаксичні словосполучення
- § 64. Види зв'язку між словами в словосполученнях
- § 65. Особливості побудови словосполучень

РЕЧЕННЯ

Загальні відомості

- § 66. Види речень за метою висловлювання, інтонацією та будовою
- § 67. Інтонація і розділові знаки
- § 68. Складові частини речення

Просте неускладнене речення

- § 69. Головні члени речення. Підмет
- § 70. Присудок
- § 71. Двоскладні і односкладні речення
- § 72. Додатки
- § 73. Означення
- § 74. Прикладка
- § 75. Обставини
- § 76. Розділові знаки в простому неускладненому реченні
- § 77. Синтаксичний розбір простого речення

Просте ускладнене речення

Однорідні члени речення

- § 78. Загальні відомості про однорідні члени речення
- § 79. Розділові знаки в реченні з однорідними членами
- § 80. Особливості вживання однорідних членів

Відокремлені члени речення

- § 81. Уточнювальні члени речення
- § 82. Відокремлені означення
- § 83. Відокремлені прикладки
- § 84. Відокремлені обставини

Внесення

- § 85. Звертання
- § 86. Вставні слова і речення
- § 87. Вставлені слова і речення
- § 88. Слова-речення

Складне речення

- § 89. Складносурядні речення
- § 90. Складнопідрядні речення
- § 91. Речення з підрядними підметовими, додатковими, присудковими й означальними
- § 92. Речення з підрядними обставинними й супровідними
- § 93. Порівняльні звороти
- § 94. Складнопідрядні речення з кількома підрядними
- § 95. Складні безсполучникові речення
- § 96. Складні синтаксичні конструкції

ПРЯМА І НЕПРЯМА МОВА

- § 97. Пряма мова і розділові знаки при ній
- § 98. Способи передачі прямої мови непрямою
- § 99. Цитати

ТЕКСТ

- § 100. Текст і його різновиди
- § 101. Синтаксична єдність
- § 102. Композиція тексту
- § 103. Абзац

ВІДПОВІДІ ДО ВПРАВ